هاجی نثرازاهمد کبریمی

یوسوپ خاس هاجپ

1ـقسم (1)

شنگاك خانی نه شریاتی

يۇسۇپ خاس ھاجىپ

تارىخىي رومان

بىرىنچى قىسىم (1)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

玉素甫·哈斯哈吉甫/阿吉米尔扎依提·克力木著.
乌鲁木齐:新疆人民出版社.2001.2
ISBN 7-228-06340-6/1.2327

Ⅰ.玉... Ⅱ.阿... Ⅲ.长篇小说—中国—当代—
维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.1247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 02039 号

责任编辑:苏里坦·阿西木
责任校对:瓦力

玉素甫·哈斯哈吉不甫(维吾尔文)
长篇小说
第一部(1)
阿吉米尔扎依提·克力木 著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编 830001)
新疆各地新华书店经销
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
850×1168 毫米 32 开本 印张 13.5
2002 年 12 月第 1 版 2002 年 12 月第 1 次印刷
印数:1—5000

ISBN7-228-06340-6/I.2327 定价:23.00 元
版权所有盗印必究 举报电话:0991—2881874

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب جەڭگاۋتىن كەلگەن خەۋەر 1

ئىككىنچى باب سەھەر جىمجىتلىقىنى بۇزغان سېھىرلىك ئۇن 25

ئۈچىنچى باب ئاتا ئۇمىدى 72

تۆتىنچى باب ئۇشتۇمتۇت كەلگەن ئەجەل 98

بەشىنچى باب مەنسۇرخان تەختكە چىققاندا 129

ئالتىنچى باب رەقىبىگە غالىب كەلگەن ئەزمەت 156

يەتتىنچى باب قارا سېكىلەكلىك بالا ... 178

سەككىزىنچى باب ئىز ـ دېرەكسىز غايىپ بولۇش 210

توققۇزىنچى باب مۇشۇك بەزدىن يەنە قۇرۇق قالدى 238

ئونىنچى باب نورۇزدا بولغان قوش توي 265

ئون بىرىنچى باب بۇغرا قاراخانىنىڭ سوۋغىسى 280

ئون ئىككىنچى باب بەختى كەلگەن نازىنىن 323
ئون ئۈچىنچى باب بۆرە تىكىن 357
ئون. تۆتىنچى باب ئاسىيلىق..... 377
ئون بەشىنچى باب مەلىكۈل مەشرىق ھۈزۈرىدا 429
ئون ئالتىنچى باب ئوردۇ كەنت 453
ئون يەتتىنچى باب قان تامچىلىغان يۈرەك 494
ئون سەككىزىنچى باب باغدىكى قوش قەبرە ... 525
ئون توققۇزىنچى باب ئەلنى يىغلاتقان مۇسىبەت 553
يىگىرمىنچى باب چىن مۇھەببەت..... 592
يىگىرمە بىرىنچى باب كەچ كۈز ئاخشىمىدا ئوقۇلغان نىكاھ 622
يىگىرمە ئىككىنچى باب بۇغرا قاراخان نامىدىن يېزىلغان مەكتۇپ 655
يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئەل غېمىدە ئۆتكەن ئۆمۈر 689
يىگىرمە تۆتىنچى باب ھەي، ئادەملەرنىڭ نىيىتى 710
يىگىرمە بەشىنچى باب نادامەتلىك پۇشايمان ... 734
يىگىرمە ئالتىنچى باب ئابىنچۇ خاتىننىڭ قەستى 763
يىگىرمە يەتتىنچى باب قانغا بويالغان دەشت ... 798

بىرىنچى باب

جەڭگاھتىن كەلگەن خەۋەر

1

بېشىغا دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ساۋۇت كىيگەن يىگىت مىنۋالـ
خان قاراگىر، ئېگىز تاغ باغرىدىكى چىغىر يولدا ئۇچقانـدەك
چېپىپ باراتتى. تاشقا تەككەن ئات تۇياقىدىن ئۇچقۇن چاچـ
رايتتى. يولنىڭ ئوڭ تەرىپى قىيپاش كەتكەن سايلىق بولۇپ،
ياپيېشىل قارىغاي، ئارچا دەرەخلىرى بىلەن قاپلانغانىدى. بىر
تارام سۇ ئۆركەشـلەپ ئېقىـپ تۇراتتـى. سول تەرەپ بولسا
تۇزلەڭ ـــ كۆز يەتكۈسىز يايلاق ئىدى. توڭ ئېرىپ، تۇپراق
ئىللىپ ئەمدىگىنە باش كۆتۈرگەن يۇمران گۈل ـ گىياھلارنى
كۆكلەم سەلكىنـى يەلپۈنـدۈرەتتـى. قوي، كالا پادىلىرى،
توپ ـ توپ بىلقىلار ئوتلاۋاتاتتى.

ھەر تامانغا كۆز سېلىپ كېتىۋاتقان يىگىتنىڭ دىمىغىغا
تۇپراقنىڭ خۇش ھىدى ئۇرۇلاتتى. ئۇ تىزگىننى بوش قويۇۋەتـ
تى، قاراگىر يورغىغا چۈشتى. تاغ قاپتىلىدىكى دوقمۇشتىن
قايرىلىشىغا، يايلاقتىن كەلگەن بىر توپ كېيىك تاقلاپ سەكـ
رەشكىنىچە چىغىر يولنى كېسىپ ئۆتۈپ ئاتنى ئۇركۈتۈۋەتتى.
قاراگىر قۇلاقلىرىنـى يوپۇرۇپ، ئالدى پۇتـلىرىنـى ئېـگىز
كۆتۈردى ـ دە، كىشنەپ چاپچىدى. يىگىتنىڭ تېقىمى ئېگەرـ
دىن كۆتۈرۈلۈپ، يانپېشىغا ئېسىلغان قىلىچ پۇلاڭشىپ كەتتى.

يەلكسكە ئېسقلىق تېرە ئوقداندىكى قىزىل پۆپۈكلۈك ئوقلار بىر ـ بىرىگە سوقۇلدى: «بولدى بايقۇش، يولۇاس توپىغا ئۇچراپ قالغاندەك نېمانچە قىلسەن، بۇ جانۋارلار سەن بىلەن ماڭا زىيان يەتكۈزمەيدۇ» دېدى يىگىت تىزگىننى تارتىپ. قاراگىر ئۇياق ـ بۇياققا بويۇنداپ قاراپ تىنچلانغاندا، كېيىكلەر پىتىراپ قېچىپ قارىغايلىق ئىچىگە كىرىپ كېتىۋاتاتتى. يىگىت يەلكسىدىن يانى، ئوقداندىن ئوقنى ئېلىپ قارىغا ئېلىپ ئاتتى. كۆز يېتىم يەردىكى چىنار دەرىخى تۈۋىدە بىر كېيىك يېقىلدى. يىگىت غازاڭ، قۇرۇق شاخلار ئۈستى ـ ئۈستىگە بېسىلىپ كەتكەن يەرگە سەكرەپ چۈشتى. تىزگىننى ئېگەرنىڭ قۇش بېشىغا ئىلىپ قويۇپ، ئاتنى مەيلىگە قويۇۋەتتى. بېرىپ تېپىر-لاپ ياتقان كېيىكنى بوغۇزلىدى، ئىسسىق قان چىنار تۈۋىگە سىلدى.

«شۈكۈر، بۇ ئۇزاق يولدا تاماقسىز قالمىدىم، رىزقىمنى خۇدا ئۆزى يەتكۈزۈپ بەردى،ـــ يىگىت شۇنداق ئويلاپ كېيىكنى تۈلۈمچىلاپ سويدى، گۆشلىرىنى پارچىلىدى،ـــ نېمىدېگەن سېمىز، تېخى يېشىغا يەتمىگەن ئوغلاق ئىكەن جانۋار، كاۋاپ قىلىپ يەي.»

يىگىت قىرلىق تاش چاقماق بىلەن قۇرۇق شاخلارغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ غۇلا سالدى، ئاتقا ئارتىقلىق قىل خۇرجۇنىنى ئېلىپ، لاۋۇلداپ كۆيۈشكە باشلىغان ئوتنىڭ يېنىغا كەلدى. خۇرجۇندىن مىس چۆگۈن، چۆچەك ①، ئىككى تال زىخ بىلەن بۇغداي ئۇنىنىڭ تالقىنىنى چىقاردى. ئېقىندىن مىس چۆگۈندە لىق سۇ ئېلىپ كېلىپ ئوتقا قويدى. زىخقا ئالقاندەك كېسىلگەن گۆشنى ئۆتكۈزۈپ، ئوتقا قاقلاپ پىشۇردى. كاۋاپ پۇرىقى تاغ باغرىنى بىر ئالدى.

---

① چۆچەك ـــ ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان قاچا.

قۇرۇتۇلغان يالپۇز، رەيھان ۋە زەپە ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان چاينى قاينىغىلى تۇرغان چۆگۈنگە سېلىپ دەملىدى. ياغاچ قوشۇق بىلەن بىرنەچچە كاپام تالقان يەپ چاي ئىچكەندىن كېيىن، پېژىلداپ پىشقان كاۋاپقا ئېغىز تەگدى.

قارىغايلىقتىن كېلىۋاتقان تورغايلارنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازىغا مەھلىيا بولغاچ مەززىلىك كاۋاپنى يەپ بولغان يىگىت، زىخقا يەنە گۆش ئۆتكۈزۈپ ئوتقا قاقلاپ قويدى، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ ئۆزىنى سوۋۇتۇۋاتقان قارا-گىرنىڭ يېنىغا بېرىپ يۈگەننى ئالدى ـ دە، بوينىغا بوغۇزداننى ئېسىپ قويدى. ئات گاراچلىتىپ بوغۇز يېيىشكە باشلىدى.

ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان سۇنىڭ شارقىرغان ئاۋازى، دەل ـ دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشى، قۇشلارنىڭ يېقىملىق سايراشلىرى، بەجايىكى ئەللەي ئەتكەندەك بولۇپ، يىگىتنى مۇگدەك باستى.

قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن، قاراگىرنىڭ كىشنىگەن ئاۋازى ئۇنىڭ شېرىن ئۇيقۇسىنى بۇزۇۋەتتى. يىگىت كۆزىنى ئېچىپ ئولتۇرۇپ قارىۋىدى، قارىغايلىقتىن چاپچىپ چىققان ئاتقا كۆزى چۈشتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ تىزگىننى تۇتۇۋالمىغان بولسا، ئات چۆگۈننى ئۆرۈۋەتكەن بولاتتى. ئات بىرنەچچىنى پۇشقۇرۇپ، ئىگىسىگە مۆلدۈرلەپ باقتى. يىگىت بۇ ۋاپادار ئېتىنىڭ ئالدىغا كەلگىنىدىن «بوغۇزنى يەپ بولدۇم، بوغۇزداننى بويۇمدىن ئېلىۋەت، ئەمدى ئوت يەي» دېگەن مەنىنى چىقاردى. يىگىت بوغۇزداننى ئېلىۋېتىپ، ئوتلىۋالسۇن، دەپ ئاتنى قويۇۋەتتى. لېكىن قاراگىر كەتمەي يەر تېپىپ، ئارقىسىغا قايرىلىپ قارىدى. يىگىت «نېمە دەيسەن جانىۋار؟ بىرەر شەپە سەزدىڭمۇ؟ ئەجەب جەڭدە ئۆلگەن ئاق قاشقا ئېتىمدەك ماڭا كۆيۈنۈپ كېتىۋاتسەنغۇ. تېخى تۇنۇگۈن ئەتىگەن ئۆتەڭدىن مىنىپ چىققان تۇرسام سېنى...» دېگەندەك قىلىپ، قاراگىرنىڭ پىشانىسى-

دىكى ئاق قاشقىسىغا نوقۇپ قويدى. بۇ، ئۇرخۇن دەريا-
ئۇ قېتىدىن يولغا چىققاندىن بېرى ئۆتەكلەردە ئالماشتۇرۇپ
مىنگەن توققۇزىنچى ئات ئىدى. يېگىت ئۇنى ئىككى كۈندىن
بېرى مىنىپ كېلىۋاتاتتى. ئادەملەرنىڭ مىجەزى ئوخشىمىغانلىقى-
ئاتلارنىڭمۇ مىجەزى بىر ـ بىرىگە ئوخشمايدۇ. بىرى چىشلە-
گەك، بىرى تەپكەك، بىرى ياۋاش، بىرى سوقۇشقاق، بىرى
يورغا، يەنە بىرى مۇڭگەك... كېلىدۇ. قاراگىر بولسا شاش،
يۈگۈرۈك ئىدى. ئات كىشنەپ يەنە ئارقىسىغا قارىدى. يېگىتمۇ
ئۆزۈلۈپ قاراپ، ئىختىيارسىز ھالدا قىلىچىنى غىلىپىدىن شارت
قىلىپ سۇغاردى. ئۇ، تاغ قاپتىلىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان ئىككى
چوڭ ئېيىق بىلەن ئۇلارنىڭ مەردەكلىرىنى[1] كۆرگەنىدى.
چوڭ ئېيىقلار خۇددى ئادەمدەك ئىككى پۇتلاپ مېڭىپ كېلىۋا-
تاتتى. يېگىت قىلىچىنىڭ ئۇچىنى تۆۋەن قىلىپ يەرگە ئۇرغاند-
دى، تىك سانجىلىپ قالدى، ئاندىن قاراگىرنىڭ ئىككى بېقىنىغا
تېڭىپ قويغان نەيزە بىلەن ئومۇتنى ئالدى، نەيزىنى چىنار
دەرىخىگە يۆلەپ قويدى، نەيزىنىڭ ئۇچىغا قوتاز قۇيرۇقى
چىگىپ قويۇلغانىدى. يېگىت ئومۇتنى كۆتۈرۈپ ئاستا قەدەم
تاشلىدى. ھۆركىرەپ كېلىۋاتقان ئېيىقلار جايىدا «شىپ»پىدە
توختاپ قالدى. ئۇلار يېگىت قاچقان بولسا قوغلايتتى. ئۇ
ئالدىغا قاراپ مېڭىۋەردى. سۇر رەڭ چوڭ ئېيىق يېنىدىكى
ھەمراھلىرىغا قاراپ قويۇپ، ئالدىنقى پۇتلىرىنى يەرگە قويدى.
يېگىتكە يېقىنلاپ كەلگەندە، ئالدىنقى پۇتلىرىنى يەنە ئېگىز
كۆتۈرۈپ ھۆركىرەپ ئېتىلدى. يېگىت چاقماق تېزلىكىدە ئۆزد-
نى چەتكە ئېلىپ، يانىدىن ئايلىنىپ كەلگىنىچە ئېيىقنىڭ بېشىغا
ئومۇت ئۇردى. سۇر ئېيىق ھەرىدەلگەن دەرەختەك پۇلاڭشىپ
يىقىلدى. يېگىت ئومۇتنى بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ يەنە بىر چوڭ

---

① مەردەك ـــ ئېيىق بالىسى.

ئېيقىنسىمۇ ئۇرۇپ يىقىتتى. ئەمدى ئىككى مەردەك قالغانىدى. ئۇلار يىقىلىپ ياتقان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ قورقۇپ كېتىشتى. بۇ بالا ئېيقلار مەڭدەپ بىرئاز تۇرغاندىن كېيىن، ئانا ئېيقىنىڭ كۆكسىگە مىنىپ پىچاق سۈرمەكچى بولغان يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىشتى، ئارقا پۇتلىرى بىلەن تىزلىنىپ، ئالدىنقى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتى. گويا دۇئا قىلىپ ئەپۇ سورىغان تەرىزدە كۆزلىرىدىن يۇم ـ يۇم ياش ئېقىتىپ باشلىرىنى ئېگىشتى. تېپىرلاپ ياتقان ئانا ئېيىق بىلەن، ئادەمدەك يۈكۈنگەن هالدا يىغلىشىپ يىلىنىۋاتقان مەردەكلەرگە كۆز يۈگۈرتكەن يىگىت، تۇرۇپ خەنجەرنى غىلىپىغا سالدى.

— سىلەرمۇ خۇدانىڭ مەخلۇقلىرى، بۇ نۆۋەت بىر قوشۇق قېنىڭلاردىن كېچەي، ئىككىنچى يولۇمنى توسقۇچى بولماڭلار. ئەگەر يولۇمنى يەنە توسۇدىگەنسىلەر، بېشىڭلارنى تېنىڭلاردىن جۇدا قىلىپ، تېرەڭلەرنى جۇۋا قىلىپ كىيىمەن، — دېدى ئۇ ئومۇتنى ئويىنىتىپ.

قاراگىر ئۇياقتىن ـ بۇياققا چاپچىپ مېڭىپ ئېيقلارنى كۆزەتمەكتە ئىدى. يىگىت كۆيۈپ چوغ بولغان ئوتنىڭ يېنىغا كەلدى. قىزىل ياقۇتتەك پارىلداپ تۇرغان چوغلارنىڭ ئارىسىنى ئېچىپ، بىر سان گۆشنى كۆمدى. «قالغان گۆش كۆك بۆرىگە قالسۇن» دېدى ئۆزىچە غودۇڭشىپ. ئۇ قولى بىلەن «كەل ـ كەلگىن» دېگەندەك شەرەتلىۋىدى، قاراگىر يۈگۈرۈپ كەلدى. يىگىت «بايقۇش، سېنى ياقتۇرۇپ قالدىم، بۇنىڭدىن كېيىن چۈشكەن ئۆتەڭلەردە سېنى باشقا ئات بىلەن ئالماشتۇرمايمەن، ماڭا ئۆمۈرلۈك هەمراه بولۇشنى خالامسەن؟» دېگەندەك قىلىپ ئاتنىڭ باش ـ بويۇنلىرىنى سىلىۋىدى، ئات گويا ماقۇل بولغاندەك كىشنەپ قويدى. يىگىت نەيزە بىلەن ئومۇتنى ئىلگىرىكىدەك ئۇنىڭ بېقىنىغا تاڭدى، پىشقان گۆش بىلەن نەرسە ـ كېرەكلەرنى خۇرجۇنغا قاچىلاپ ئۈستىگە ئارتتى. قورسىقى تويغان

ئات بىر پۇشقۇرۇپ مېڭىپ كەتتى. قاراڭغۇ ئېيىقلارنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە ئۇركۈپ نېرىغا داجىپ، قەدىمىنى تېزلەتتى.

ئۇ، يولغا چىققان بىر ئايدىن بېرى سەپىرىنى مانا شۇنداق داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. بەزى كۈنلەر تېپتىنچ ئۆتۈپ كېتەتتى. بەزى كۈنلىرى بولسا ئولجىغمۇ، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىغمۇ ئۇچرايتتى... بىكىت قار ـ مۇزلۇق ئالتاي تاغلىرىدىن، خانتەڭرى، بوغدانىڭ كۈل ـ گىياھلىق ئېتەكلىرىدىن، يەتتە سۇ بوستانلىقىدىن ئۆتۈپ قۇز ئوردۇ[1] غا يېقىنلاشتى. ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ ئۆتەكلەردە قاراڭغىنى باشقا ئاتقا ئالماشتۇرماي سەپىرىنى داۋام قىلىۋەردى.

2

كۈن خېلىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى. ئۇ چەكسىز كەتكەن ئېكىنزارلىقتىن ئوڭ تەرەپكە بۇرۇلدى. ئىككى تەرىپىدە جىگدە دەرەخلىرى ئۆسكەن چىغىر يولدا بىرئاز مېڭىپلا، تىكەن، يانتاق بېسىپ كەتكەن قىيپاش دۆڭگە چېپىپ چىقتى، بىكىتنىڭ ساقال قاپلاپ كەتكەن يۈزلىرى قايغۇلۇق تۇس ئالدى. ئۇ ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، قارا تەرگە چۆمگەن ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى، تىزگىننى ئېگەرنىڭ قۇش بېشىغا ئېلىپ قويۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم! — ئۇ بوم ئاۋاز بىلەن بۇ دۆڭلۈككە دەپنە قىلىنغان بوۋىسىنىڭ، ئۇرۇق ـ جەمەتىنىڭ روھىغا سالام بەردى ۋە ۋۇجۇدى لەرزىگە كەلگەن ھالدا، شاخلاپ ئۆسكەن قېرى يۇلغۇن دەرىخىي يېنىدىكى تۇغ شەددە قادالغان بىر دۆۋە توپا تۆۋىگە يۈگۈندى، قىلىچىنى تىزىدا

---

① قۇزئوردۇ — قاراخانىلار دەۋرىدىكى پايتەخت بالاساغۇن.

توغـرا قويۇپ، لەرزان ئاۋازدا قۇرئان تىلاۋەت قىلدى.
ئۇ، بالا چېغىدىلا بوۋىسى ۋاپات بولغانىدى. شۇنىڭدىن بۇيان بىر يەرگە بارغاندا، قايتقاندا، بۇ دۆڭگە چىقىپ بوۋىسىنىڭ روھىغا دۇئا قىلماي قالمايتتى، بۇ قېتىم ئۇ ئىككى يىل داۋام قىلغان قانلىق جەڭدىن قايتىپ كېلىۋاتاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئۇزۇن قىرائەت قىلىپ، ئىخلاس بىلەن دۇئا قىلدى، ئاتىنىڭ قۇشقىنىغا ئېسىپ قويغان بىر كىچىك خالتىنى ئېلىپ ئاغزىنى يەشتى، خالتىدا بۇغداي بار ئىدى، يېگىت ئوچۇملاپ ئالغان بۇغدايىنى توپا دۆۋىلىرى ئۈستىگە چاچتى.
تىمتاس دۆڭ تەرەپ ـ تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن قۇشلار بىلەن تولۇپ كەتتى. يېگىت ۋىچىرلىشىپ، قاقىلدىشىپ، چۇ-ۋۇلدىشىپ دالىلاشقا كىرىشكەن قۇشلارغا كۆز سالغىنىچە ئاتىنى يېتىلەپ ئاستا ماڭدى. سوقۇپ تۇرغان باھار سەلكىنى ئۇنىڭ لاقلاپ قويدى. قاراگىر بېشىنى بۇراپ، تۇمشۇقىنى ئۇنىڭ قاداقلىشىپ كەتكەن قولىغا تەگكۈزدى. يېگىت ئاتىنىڭ بېشىنى سىلىغان ھالدا دۆڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چۇ دەريا سىغا[1] باقتى. دولقۇنلانغان سۇ كۆۋرەپ ئوقچۇپ ئاقماقتا ئىدى. ئىسسىقكۆل تەرەپتىن كەلگەن بىر توپ غاز ـ ئۆردەكلەر دەريا ئۈستىدە پەيدا بولدى ـ دە، پەسلەپ ئۇچۇپ نەمخۇش قىرغاققا قونۇشتى. دەريانىڭ ئۇ قېتىدىن خېلى يىراقتا قارا سىزىقتەك كۆرۈنۈپ تۇرغان سېپىلغا، مورا شەكىللىك قاراۋۇل مۇنارىغا كۆزى چۈشكەن يېگىتنىڭ يۈرىكى گۈپۈلدەپ، قېنى

---

① چۇ دەريا سى — قىرغىزستاندىكى دەريا.

ئوقچوپ زادى تۇرالماي قالدى. ئۇ بوۋىسىنىڭ روھى بىلەن خوشلاشتى، ئاتقا مىنىپ تىزگىننى قويۇۋەتتى. قاراگىر دۆڭدىن چۈشۈپلا، قۇلاقلىرىنى يوپۇرغىنىچە چاڭ توزۇتۇپ چېپىپ كەتتى.

«ئاھ! بالاساغۇن ئانىجان شەھەر، ئاخىر بوسۇغاڭغا ئامان يېتىپ كەلدىم...» دېدى ئىچىدە ھاياجانلىنىپ.

يېگىت ئوتلاقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن چىغىر يولدىن سۇۋادان، قارىياغاچ دەرەخلىرى سايە تاشلاپ تۇرغان چوڭ يولغا چىقتى. «شۇ تاپتا جەڭ خەۋىرىنى كۈتۈپ مەنسۇر ئىلىكخان[1] نىڭ تاقىتى تاق بولۇۋاتقاندۇ. بۇغراقاراخان ئەخمەت ھىننى ئەلى تۇغانخان[2] نىڭ غەلىبە بىلەن قايتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى يەتكۈزسەم، خۇشال بولغىنىدىن تېنىگە پاتماي قالار. شانۇ ـ شەۋكەتـ لىك ئاكىسىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن نېمە ئىشلارنى قىلاركىن؟» ئۇ ئېتىنى چۇ دەريا‌سى تەرەپكە بۇراپ، قىرغاقنىڭ دولقۇن يالاپ پەسەيتىۋەتكەن يېرىگە كېلىپ توختىدى. قاراگىر چاڭقىغان چېغى، سۈمۈرۈپ ـ سۈمۈرۈپ سۇ ئىچىشكە باشلىدى. ئۇ خىيالىنى داۋام قىلدى، ـــ ئاتا ـ ئانام مېنى كۆرۈپ سۆيۈنگىنىدىن يىغلىشىپ كېتەرمىكىن. ئاتام يىغلىمىسىمۇ، ئانامنىڭ يىغلىشى تۇرغان گەپ. ئايتولۇنچۇ؟ ئۇ نېمە دەر؟...»

ئۇ بىردىن تىزگىننى قاتتىق تارتتى. ئات تۇمشۇقىنى سۇدىن ئېلىپ پۇشقۇرۇۋۈندى، ئۇششاق تامچىلار چاچرىدى. يېگىت ئىختىيارسىز قىرغاقتا سەكرەپ چۈشۈپ، ئاتنىڭ يەلپۇـ نۇپ تۇرغان يايلىنى قوللىرى بىلەن تاراپ، بوينىنى قاشلاپ ـ قاشلاپ قويدى. «بايقۇش، نەچچە كۈندىن بېرى تويغۇدەك

---

① مەنسۇر ئىلىكخان ـــ سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوغلى، سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ ئەۋرىسى.

② ئەخمەت ھىننى ئەلى تۇغانخان سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى، بۇغرا قاراخان بولغان.

بىرنەرسە يېيىلمەي ئاچ قالدىڭ، ھاردىڭ. ئۆيگە بارغاندىن كېيىن ئوبدان ئارام ئالدۇرۇپ، بوغۇزغا راسا تويغۇزۇپ قويمىسام سېنى...»

قاراكىر قۇيرۇقىنى شىپاڭشتىپ، غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزۈشكە ئالدىرىغاندەك، تۇمشۇقى بىلەن يېگىتنى تۈرتتى.

يېگىت غەلىبە خەۋىرى بىلەن بىرگە، شۇم خەۋەرمۇ ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. جەڭدە قۇربان بولغان دوستى — ياخشى كۆرگەن قىزنىڭ ئاكىسى — ئۇستازنىڭ يالغۇز ئوغلى ئىدى. «بۇ قايغۇلۇق خەۋەرنى ئۇستاز ھاجىپ جانابلىرىغا قانداق يەتكۈزەرمەن؟ بۇ خەۋەرنى يەتكۈزۈشكە باشقا ئەشكىنچى[1] كەلسىمۇ بوپتىكەن...» ئۇ يەنە بىر پەس ئويلاپ تۇردى. قاراكىر ماڭمامسەن، نېمە قاراپ تۇردىسەن؟ خاندىن تارتىپ پۇقراغىچە سېنىڭ خەۋىرىڭگە ئىنتىزار، دېگەندەك قىلىپ كىشنىدى.

يېگىت ئېتىغا مىندى، كۆڭلىدىن ھەممە كۆڭۈلسىز خىيال-لارنى چىقىرىۋېتىپ، كۆۋرۈكەش ياسىغان چۇ دەرياسىغا ئات سالدى.

— ھەچ - ھەچ[2]، — دەپ ئالدىرىتاتتى ئۇ ئۇزۇشكە باشلىغان ئاتنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تۇتۇپ دېۋىتىپ. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا بالاساغۇن شەھىرى قۇچاق ئېچىپ تۇراتتى.

3

چۇ دەرياسىنىڭ تۇزلەڭ ۋادىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان

---

① ئەشكىنچى — پادىشاھنىڭلا خەت، ئەمر - پەرمانلىرىنى توشۇغۇچى.

② ھەچ - ھەچ — چۇڭ - چۇڭ دېگەن مەنىدە.

بالاساغۇن، بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنلا گۈزەل، ئاۋات شەھەر ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ قاچان ۋە قانداق بىنا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا رىۋايەت، خاتىرىلەر كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنراق دەپ قارالغان رىۋايەتتە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

ھونلارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئۇيغۇرلار مىلادىيەدىن مىڭ يىللار بۇرۇن، ئۇرخۇن، ئىدىل بويلىرىدا، قاراقۇرۇم، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە، تارىم، تەكلىماكان تۈزلەڭلىكىدە، سىر، ئامۇ دەريا ۋادىلىرىدا كۆچمەن بولۇپ ياشىغانىكەن. ئۇرخۇن دەرياسى بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ پادىشاھى بۇقا قاغان يۈز مىڭلىغان قوشۇننى باشلاپ، غەربكە يۈرۈش قىلىپ چۈ دەرياسىنىڭ بويىغا كېلىپ قالىدۇ. ئۇ ئەتراپقا نەزەر سېلىپ: «بۇ زېمىننىڭ ئوت ـ سۇلىرى ئەلۋەك، مەنزىرىسى گۈزەل ئىكەن، شەھەر بىنا قىلىشقا بۇنىڭدىنمۇ لايىق جاي تېپىلماس» دەپ ئاتىتىن چۈشۈپتۇ. چېدىر ـ بارگاھ تىكتۇرۇپ، ۋەزىر، ئەمىرلىرىگە ئۆزىنىڭ بۇ يەرگە شەھەر بىنا قىلىش ئويىنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئاپتۇ. پەرمان جاكارلاپ ھەر-قايسى ئايماقلاردىكى ياغاچچى، تامچى، ئويمىكەش، نەققاش-لارنى چۈ دەريا سۈيىدە شەھەر قۇرۇشقا چاقىرتىپتۇ. شەھەر ـ شەھەردىن نۇرغۇن ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار چۈ دەريا-سى بويىغا يىغىلىپتۇ. بۇقا قاغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى بولغان نورۇز كۈنى بۇ شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئۆزى ئۇل قويۇپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىش باشلىنىپتۇ. ئۇچ يىلدا شەھەر قۇرۇلۇشى پۈتۈپتۇ. يەنە كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن خاسىيەتلىك نورۇز بايرىمى كۈنى بۇقا قاغان خانىشى بىلەن بۇ بېگى شەھەرگە كىرىپ، ئوردىنىڭ خاقان ساراىيىدىكى ئالتۇن تەختتىن ئورۇن ئاپتۇ. شەھەر قۇرۇلۇشىغا قاتناشقان بارلىق ھۈنەرۋەن، كاسىپلار، چۈ دەريا ۋادىسىدا ياشاۋاتقان تىلى،

قارلۇق، ياغما قاتارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ كىشىلەر بۇ شەھەردىن جاي تۇتۇپتۇ. بۇ يېڭى شەھەرنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان ئالىم ـ ئەدىپ، ھۆكۈما ـ تېۋىپ، كاسىپ ـ ھۈنەر-ۋەن، تىجارەتچى، ھۆپىكەرلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن كۆچۈپ كېلىشىپ شەھەرنى ئاۋات قىلىپتۇ.

شەھەرنىڭ نامى «بالا سانغۇن» دەپ بۇقا قاغانىنىڭ بالا ۋاقتىدىكى ئەركىلەتمە ئىسمى بىلەن ئاتىلىپتۇ. چۈنكى بۇقا قاغان ئون ئىككى ياش چېغىدىلا جەڭگە قاتنىشىپ «يېڭىلمەس باھادىر» دېگەن نامنى ئالغانىكەن. ئۇ پارسلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە، ئوق تېگىپ قازا قىلغان سانغۇننىڭ يوقلۇقىنى بىلدۈرمەي، سىپاھلارغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ غەلبە قازىنىپتۇ ۋە پارس پادىشاھىنى ئەسىر ئېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى بولغان ئاتىسىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. ئاتىسى: «باركاللا ئوغلۇم، ئەلنى رازى قىلدىڭ. كىچىككىنە تۇرۇپ پادىشاھنى ئەسىر ئاپسەن، سانغۇن بولۇشقا لايىق ئىكەنسەن» دەپ ئۇنىڭغا «ئالىپ ئەر تۇڭا» دېگەن نامنى بېرىپتۇ. بۇ پاراسەتلىك، غەيۇر شاھزادە «بالا سانغۇن» دەپ ئاتىلىپ، ئاتىسى ئورنىغا قاغان بولغانىكەن. شۇڭا ئۇ يېڭىدىن بىنا قىلدۇرغان بۇ شەھەرنى، ئاۋام ياخشى كۆرىدىغان پادىشاھنىڭ، يەنى ئۆزىنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى بىلەن ئاتاپتۇ. كېيىنچە بۇ شەھەر بالاساغۇن دېگەن نام بىلەن دۇنياغا تونۇلۇپتۇ. بۇقا قاغانىنى «ئاپراسياپ»، ئۇنىڭ دۆلىتىنى «تۇران» دەپ ئاتايدىغان پارسلار، قانچە قېتىم ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىپمۇ مەغلۇپ بولغانىكەن...

شۇنىڭدىن مىڭ يىللاردىن كېيىن قۇرۇلغان قاراخانىلار خاندانلىقى بالاساغۇنىنى يازلىق پايتەخت قىلىپ «قۇز ئوردۇ» دەپ ئاتىدى.

بالاساغۇن شەھرىنىڭ يەتتە دەرۋازىسى بار ئىدى: شەرق

تەرىپىدىكى «دەرۋازەئى كاشغەر»[1]، غەرب تەرىپىدىكى «دەرۋازەئى سەمەرقەنت»، شەرقىي شىمالدىكىسى «دەرۋازەئى باشا»[2]، شىمالدىكىسى «دەرۋازەئى قۇت»[3]، جەنۇبتىكىسى «دەرۋازەئى ئالتىپ»[4]، غەربىي جەنۇبتىكىسى «دەرۋازەئى قارا-خان»، شەرقىي جەنۇبتىكىسى «دەرۋازەئى توشقۇرماق»[5] دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ناملار سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا بايتاش قاراخان زامانىسىدا قويۇلغانىدى.

چاپارمەن يېگىت «دەرۋازەئى كاشغەر» ئالدىدىن چېپىپ ئۆتۈپ ئىتتىنى ئوڭغا بۇرىدى. قاراگىر سىلىق يورغىلاپ، كۈن-گۇرىلىك ئېگىز سېپىلنى چۆرىدەپ قېزىلغان خەندەكنى بويلاپ ماڭدى. ئۇ «دەرۋازەئى باشا» غا كەلگەندىلا ئاتتىن چۈشتى. ئىككى قانىتى داغدام ئوچۇق چوڭ دەرۋازىغا قاراپ قەدەم تاشلىغاندا، ئۇنىڭ يۈرىكى تېپچەكلەپ سوقۇپ كەتتى. دەرۋازە-نىڭ ئىككى يېنىدا قىلىچ ئېسىپ، نەيزە تۇتقان ئىككى قاراۋۇل تىك تۇراتتى.

دەرۋازىنىڭ ئۈستى كېمىر شەكىللىك بولۇپ، يولۋاس، تۆگە، بۇغا، كېيىك، كالا، يىلاننىڭ قاپارتما سۈرەتلىرى چۈشۈ-رۈلگەنىدى. ئوڭ قانىتىغا قۇلاقلىرىنى يوپۇرۇپ تۇرغان كۆك بۆرىنىڭ، سول قانىتىغا كۆكتىن شۇڭغۇۋاتقان شۇڭقارنىڭ سۈ-رەتلىرى نەقىش قىلىنغانىدى. دەرۋازىنىڭ تۆپىسىدىكى پەشتاقتا قىزىل، ھال رەڭ، قارا ئەلەملەر يەلپۈنەتتى. نۆكەرلەر قىلىچلە-رىنى يالتىڭاچلىغان ھالدا تۇرۇشاتتى.

يېگىت ئىتتىنى يېتىلەپ دەرۋازىدىن كىرىپ بالاساغۇن شەھىرىگە قەدەم باستى. ئۇ، تۆت كوچا ئېغىزىدىكى گۈزەردە

---

① «قەشقەر دەرۋازىسى»، ② «غەلىبە دەرۋازىسى»، ③ «بەخت دەرۋازىسى»، ④ «باتۇرلار دەرۋازىسى»، ⑤ ھۈجۈم قىلىش دەرۋازىسى

بىردەم تۇرۇپ قالدى. «ئوردىغا ھازىر بارسام، ئىلىكخان ئالىيلە-رى، ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ دەم ئېلىشۋاتقان ۋاقتى، ساقلاپ قالسەن. ئۆيگە بارسام، ئاتا ـ ئانام، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار بىلەن دىدار كۆرۈشمەن دەپ، خەۋەرنى ۋاقتىدا يەتكۈزەلمەي-مەن. ياخشىسى مۇشۇ يەردىلا قورساقنى توقلاپ، نامازپېشىننى مەسچىتتە ئوقۇۋېلىپ، ئاندىن ئوردىغا بارايى» دەپ ئويلاپ، كۈزەر دوقمۇشىدىكى دەڭگە قاراگىرنى ئەكىرىپ قويۇپ چىقتى. ئۇ دەڭنىڭ قارشىسىدىكى چەللە ـ باراڭلىق چايخانا ئالدىغا كەلدى. باراقسان ئەرمۇدۇن دەرىخى چايخانىغا سايە تاشلاپ تۇراتتى. يۈگۈرۈپ كەلگەن مۇلازىم، ئۇنى كۈللۈك پالاس، كۆرپە سېلىنغان سۇپىغا باشلاپ:

ـــ ئولتۇرسىلا ئالىپ. چاي ئىچەملا، شورپىمۇ؟ كاۋاپ يەملا، سامسىمۇ؟ـــ دەپ سورىدى.

ـــ چاي بىلەن گۆشگىرده يەي.

ـــ مانا ھازىر... ئالىپ.

يىگىت «بۇ گۈزەردە ئىككى يىلدىن بېرى ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار، ئېلىپ ـ ساتارلار كۆپىيىپ قاپتۇ، شەھەر ئاۋاتلىشىپ كېتىپتۇ» دەپ ئويلىدى.

ـــ چاي ئىچىسىلە ئالىپ،ـــ مۇلازىم ساپال ھېجىر، چۆگۈن بىلەن بىر تەلەڭگىدە گۆشگىرده ئېلىپ كېلىپ داستە-خانغا قويدى.

خىيال يېپى ئۈزۈلگەن يىگىت:

ـــ رەھمەت ئۇستام، ـــ دەپ ئىسسىق گۆشگىردىنى قولىغا ئالدى. ئۇ ئىككى يىلدىن بېرى جەڭگاھلاردا يۈرۈپ، بۇنداق ھۇزۇرلىنىپ چاي ئىچىپ باقمىغانىدى.

يىگىت بۇغراقاراخان نامى چۈشۈرۈلگەن ئىككى كۈمۈش يارماقنى چايخانا خوجايىنىغا بېرىپ، يولنىڭ ئۇ قېتىدىكى بېشىل كۈمبەزلىك مەسچىتكە قاراپ ماڭدى.

يولدىن ئات ـ ئېشەك مىنگەن، مەپە ـ ھارۋىغا چۈشكەن، پىيادە كېتىۋاتقان ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق، باسمىل، چىگىل، قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ ئادەملىرى ئۇزۇلمەي ئۆتۈپ تۇراتتى.

ئاق سەللە ئورىغان مەزىن مەسچىتنىڭ كۈنگۈرىلىك ئېگىز مۇنارىغا چىقىپ لەرزان ئاۋازدا ئەزان ئېيتتى:

ـــ ئاللاھۇئەكبەر... ئاللاھۇئەكبەر!...

بىگىت نامازدىن بېشىپ، دەۋدىن قاراكىرنى ئېلىپ چىقىپ مىندى ـ دە، يولۇچىلار قاتارىغا قوشۇلۇپ كەتتى، بىرقانچە كوچا، يوللاردىن، ئاۋات رەستە ـ بازارلاردىن ئۆتتى، چوڭ ـ كىچىك يوللار، كوچىلار رەتلىك، پاكىز ئىدى. بىگىت ئوردا ئالدىدىكى گۈل ـ چىمەنلىك سەينادا ئېتىنى توختىتىپ، ھاياجانلىنىپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى.

ئوردىنىڭ سول تەرىپىدە، قارىغاي ياغىچىدىن شالاسۇن رۇپ تۇراتتى. ئۆزگىچە كۆركەم بۇ ئېگىز مۇنارنىڭ ئۇچىدىكى كۈمۈش ھالقىلىق مومىغا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قىزىل ـ ھال رەڭ تۇغى قادالغانىدى. بۇ ئەتراپتا ئېگىزلىكتە بۇ مۇنارغا تەڭلىشىدىغان ئىمارەت يوق ئىدى. ئۇستىدىكى تۆت چاسا تۇرارگاھتا ئۇچ قاراۋۇل كېچە ـ كۈندۈز كۆزەت قىلاتتى. بۇ يەردىن چۈ دەرياسى بويىدىكى ئادەملەرنى كۆرگىلى بولاتتى.

ئوردىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە خىشتىن ياسالغان سۇ مۇنارى بار ئىدى. ئېرىق ـ ئۆستەڭ، بۇلاقلاردىن مۇشۇ كاتتا مۇنارغا چىقىرىلغان سۇ پاكىز تازىلىنىپ، بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇلغان نۇرغۇن ساپال نوكەشلەر ئارقىلىق شەھەردىكى ئائىلىلەرگە تارقىتىلاتتى. دۇنيانىڭ غەرب ۋە شەرقىدىكى باشقا شەھەرلەردە بۇنداق سۇ مۇنارى تېخى بەرپا قىلىنمىغانىدى. بۇ ئىككى مۇنارنىڭ كۆلەڭگىسى چۈشۈپ تۇرغان بۇ ئوردا، بالاساغۇن شەھىرىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى بوستانلىق تۆپىلىكتە قەد كۆ-

تۇرۇپ تۇراتتى.

يېكىت ئوردا ئالدىغا يەتتە قەدەم قالغاندا ئاتتىن چۈشتى. ئوردا دەرۋازىسى شەھەر دەرۋازىسىدىن كىچىك بولسىمۇ ناھايە- تى ھەشەمەتلىك ئىدى. ئىشىككە بېكىتىلگەن تۇچ شارچىلار، كۈمۈش ھالقىلار يېراقتىن پارىلداپ كۆرۈنەتتى.

يېكىت داغدام ئۇچۇق ئوردا دەرۋازىسىنىڭ بۇرە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئوق قانىتى بېنىدا تۇرغان قاراۋۇل ئالدىغا كەل- دى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم، ئامان بولغىن تۇرغاق[1] ،— دېدى ئۇ سالاملىشىپ،— بۇغرا قاراخان تۇغانخاندىن غەلىبە خەۋىرىنى ئېلىپ كەلدىم. مەنسۇر ئىلىكخان بىلەن تېز كۆرۈش- مىكىم زۆرۈر.

قاراۋۇل يېكىتنىڭ باشتىن ـ ئايىغىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، ئىشىكنىڭ شۇڭقار سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن سول قانىتى تەرەپتە ئۆزىدەك كەمزۇر[2] ، ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ، ئايپالتا تۇتۇپ تۇرغان بۇرادىرىگە:

— تۇرغاقبەگگە[3] خەۋەر قىل،— دەپ بۇيرۇدى.

ھايال ئۆتمەي ئوتتۇرا بوي، ئاتيۇز، بېشىغا بۆرە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن چەكمە گۈللۈك قالپاق، ئۇچسىغا كەمزۇر كىيىپ كەمەر باغلىغان تۇرغاقبەگ، بىلىگە ئىسۋالغان ئەگرى قىلىچ- نىڭ تۇچ سېپىنى تۇتقان ھالدا چىقىپ كەلدى، ئۇنىڭ شاپ بۇرۇتى قۇلاقلىرىغا تېگىپ قالغىنىدى. ئۇ يېگىتكە شۇنداق بىر قاراپلا غۇلىچىنى كېرىپ توۋلىۋەتتى:

— ئۇدمىش!

---

① تۇرغاق — كۈندۇزى قاراۋۇللۇق قىلغۇچى نۆكەر.
② كەمزۇر — كالتە چاپان.
③ تۇرغاقبەگ — كۈندۇزكى قاراۋۇللار باشلىقى.

— ئەربۇقا!
ئىككىيلەن قۇچاقلاشتى.
— قەيەردىن كېلىۋاتسەن ئالىپ؟
— ناھايىتى يىراقتىن — ئۇرخۇن دەريا سىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كېلىۋاتىمەن، تۇرغاقبەگ. قىتان تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئاللا — توۋسىنى چىقىرىپ، ئېلىمىزگە ئىككىنچى يولىماس قىلىۋەتتۇق. كەلگىنىمنى ھاجىپقا[1] ئېيتىپ، ئىلىكخان[2] ئالىيلىرى بىلەن تېزرەك كۆرۈشۈشۈمگە يار دەم قىلغىن، — دې- دى ئۇدمىش، — بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىدىن پۇتۇك ئېلىپ كەلدىم.
— مۇنداق دېگىن. ئەشكىنچى بولۇپ كەپسەن — دە، ئاداش. ھازىرلا ھاجىپ ئالدىغا باشلاپ كىرەي.
ئەربۇقا بىر قاراۋۇلنى چاقىرىپ، ئۇدمىشنىڭ ئېتىنى ئوردا تاتخانىسىغا ئاپىرىۋېتىشنى بۇيرۇدى.
— ئالدىرىما ئاداش، بۇ ئاتنى ئۆيۈمگە ئېلىپ كېتىمەن، مەشەدە سۆزۈپ تۇرسۇن.
— ئولجا ئات ئىكەن — دە.
— ياق، دوستۇم، بۇ ئولجا ئات ئەمەس، ئەشكىنچىلەر ئۆتەگىلەردە ئالماشتۇرۇپ مىنىدىغان خانلىققا تەۋە ئاتلاردىن. ئىلىكخاندىن سورىۋالماقچىمەن.
— مۇنداق دە، ياخشى ئات ئىكەن، يۈر ئەمسە.

4

ئوردىنىڭ بىر — بىرىدىن ھەيۋەتلىك ئۇچ دەرۋازىسىدىن

---

① ھاجىپ — خانغا مەسلىھەت بەرگۈچى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار.
② ئىلىكخان — بۇغرا قاراخاندىن كېيىنلا تۇرىدىغان ھۆكۈمدار.

ئۆتكەن تۇرغاقبەگ بىلەن ئۇدمىش، بۇغراقاراخان ساربىينىڭ ئالدىدىكى تۆت ئەتراپى گۈلزارلىق كاتتا سەيناغا كېلىشتى. پاكىز سۈپۈرۈلۈپ سۇ سېپىلگەن سەينانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەينەكتەك تىنىق «ھەۋزەئى بۇغراخان»① نىڭ لېۋىنى ئايلىنىپ مېڭىشتى. گۈلزارلىقتىكى تۈۋى يۇمشىتىلغان قىزىلگۈل، ئەتىر-گۈللەرنىڭ ئەمدىگىنە غۇنچە باغلىغان شاخلىرى شىلدىرلايتتى. ئۇلار گۈللۈك ئارىسىدىكى خىش يولىنى بېسىپ، بۇغرا قاراخان ساربىينىڭ مەرمەر پەلەمپىيىگە پۇت قويۇشتى.

بۇغرا قاراخان ساربىيى ئوردىنىڭ شىمال تەرىپىدە بولۇپ، خاقان ساربىيى دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇ ئوردا ئىچىدىكى ئەڭ ھەشەمەتلىك چىرايلىق بىنا ئىدى. قوش راملىق قاپقاقلىق دېرىزىلىرى چاھارباغقا قارايتتى. كۈمۈش ھالقىلىق ئىشىكى بېپىق ئىدى. ئىشىكنىڭ ئىككى يېنىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەنىدى، قۇش — ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلمەي، قاپارتما ۋە ئويما نەقشلەر چېكىلگەنىدى. ئىشىك بېشىدا «ئاللاھۇئەكبەر» دېگەن خەت پارقىراپ تۇراتتى. قارىغاندا، بۇ ئىشىك يېڭى ياسالغاندەك قىلاتتى. كۈمۈش گۈرزە تۇتقان ئىككى قاراۋۇل ئۇدۇل قارىغىنىچە قېتىپ تۇرۇشاتتى. ئىشىك ئالدىدىكى يەتتە مەرمەر تۇۋرۇك گۈمبەزلىك پىشايۋاننىڭ گۈللۈك نەقىش چېكىلگەن تورۇسىنى كۆتۈرۈپ تۇراتتى. پىشىل كاھىشلىق گۈمبەز، مەرمەر تۇۋرۇك-لەرنىڭ شولىسى «ھەۋزەئى بۇغراخان» دا تېخىمۇ كۆركەم، نەپىس كۆرۈنەتتى. ئەربۇقا ئوق يانداپ تۇرغان قاراۋۇلغا يېقىنلاپ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— ئامان ۋە بەردەم بولغىن تۇرغاق. بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئالدىدىن ئەشكىنچى كېلىپتۇ. ئۇنىڭدا ئىلىكخان ئالىيلىرىغا تاپشۇرىدىغان پۈتۈك بار ئىكەن.

---

① ھەۋزەئى بۇغراخان — بۇغراخان كۆلى.

— مەلۇم قىلاي تۇرغاقىبەگ، بىرئاز تەخىر قىلىپ تۇرۇڭ، — دېدى قاراۋۇل بېشىنى سەل ئېگىپ، ئاندىن كۇمۇش كۇرزىنىڭ سېپىنى يەرگە داققىدە ئۇرۇۋۈدى، شۇ زامان ئىشىك ئېچىلىپ، مەللە رەختتىن پەشمەت، ئاق بۆڭ كىيگەن بىر ئادەم چىقتى.

— نېمە گەپ تۇرغاق؟

— بىرۇق① جانابلىرى، ئۇلۇغ خاقان ئالدىدىن ئەشكىنچى كېلىپتۇ، ھاجىپنى ۋاقىلاندۇرغان بولسىگىز، قاپۇغچى باشقا مەلۇم قىلغان بولسا.

— كۇتۇپ تۇرۇڭلار.

— خوپ.

ئىشىك يېپىلىپ بىرئازدىن كېيىن يەنە ئېچىلدى.

— ئەشكىنچى كىرسۇن، — دېدى بىرۇق.

ئۇدمىش يا بىلەن ئوقلىرىنى ئەربۇقاغا بېرىپ، كۇمۇش رەڭ بوسۇغىدىن ئاتلاپ زالدەك كەڭ ياسداق ئۆيگە كىردى. بۇ «خانەئى دىۋان»② ئىدى.

ئازادە ئايۋان ئۆينىڭ ئۇدۇلىدا بۇغرا قاراخان سارىيى، ئۇك تەرىپىدە ۋەزىر — ۋۇزرالار، ئەمىر — ئۆمەرالارنىڭ، سول تەرىپىدە ئۇلۇغ ھاجىپ، باش پۇتۇكچى، شەيخۇلئىسلام ۋە باشقا خەزىنىچىنىڭ ئىش بېجىرىدىغان خانلىرى بار ئىدى.

ئالتۇن ھالقىلىق بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئىشىكىگە بۆرە بېشى، ئالتۇن ساپلىق ھال رەڭ تۇغ؛ ۋەزىرلەرنىڭ كۇمۇش ھالقىلىق ئىشىكىگە بۇغا بېشى، كۇمۇش ساپلىق زەڭگەر تۇغ؛ ئەمىرلەرنىڭ مىس ھالقىلىق ئىشىكىگە ئارسلان بېشى، مىس ساپلىق قىزىل تۇغ؛ ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ كۇمۇش ھالقىلىق ئىشىكىگە

---

① بىرۇق — خاقان سارىيىنىڭ مۇلازىمى.

② خانەئى دىۋان — دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئىشخانىسى.

كه يولۇاس تېرىسى، كۆمۈش ساپلىق هال رەڭ تۇغ؛ باش پۈتۈكچىنىڭ مىس هالقىلىق ئىشىكىگە پەي قەلەم، مىس ساپلىق قىزىل تۇغ؛ شەيخۇلئىسلامنىڭ تۇچ هالقىلىق ئىشىكىگە «قۇرئان كەرىم» ۋە «ئاللاھۇئەكبەر» دەپ يېزىلغان ئاي ـ يۇلتۇزلۇق هاۋا رەڭ تۇغ؛ باش خەزىنىچىنىڭ ئالتۇن، كۆمۈش، مىس، تۇچتىن يول ـ يول قىلىپ هەل بېرىلگەن تۆمۈر هالقىلىق ئىشىكىگە زەر ياقىلىق تون، ياغاچ ساپلىق سېرىق تۇغ ئېسىلغان نىدى.

ئۇدمىش ئوردىغا كىرگەن بولسىمۇ، بۇغرا قاراخان سارايىغا كىرىپ باقمىغانىدى. ئۇ ۋالىداپ تۇرغان ئىشىكلەرگە ۋەھىمە بىلەن قاراپ، بىرۇقنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، يولۇاس تېرىسى ئېسىلغان ئىشىك تۈۋىگە كەلدى.

ـــ ئەشكىنچى بېگىت، مەشەدە كۆتۈپ تۇر، مەن هاجىپ-لارنى باشلاپ چىقاي، ـــ دەپ ئىشكىنى يېنىك چەكتى بىرۇق.

ـــ كىرىڭ، ـــ دېگەن ئاۋاز بىلەن تەڭ ئىشىك ئېچىلدى.

ـــ كىرىڭ، ـــ دېگەن ئاۋاز بىلەن تەڭ ئىشىك ئېچىلدى. ئەرىدى. بىرۇق كىرىپ كەتتى ۋە هايال ئۆتمەي بېشىغا ئاق سەللە ئورىغان، ساقىلى چىرايلىق قىرقىلغان، سوزۇنچاق يۈزلىرىدىن قان تەپچىپ تۇرغان، گەۋدىلىك، يېشىل كىمخاب تون كىيگەن خۇشچىراي كىشى بىلەن چىقتى. ئۇدمىش ئۇنى كۆرۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم هاجىپ رەيھانىدىن ئاغا.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ دېدى ئۇ كىشى كۈلۈمسىرەپ، ـــ ئەشكىنچى كىم ئىكەن دېسەم سەن ئىكەنسەنغۇ، ئۇدمىش. كىچىككىنە يېگىت ئىدىكەن، ئىككى يىلدىن بېرى جەڭدە يۈرۈپ ئالىپ[1] بولۇپ كېتىپسەنغۇ بۇغرام[2].

هاجىپ رەيھانىدىن ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشـ-

---

① ئالىپ ـــ باتۇر، قەھرىمان.

② بۇغرام ـــ ئەركەك تۆگەم دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يەردە ئەركىلىتىپ ئېيتىلغان سۆز.

تى، ئاندىن باغرىغا باستى.
ـــ ئاتاملار ئامان ـ ئېسەن تۇرغاندۇ؟ ـــ سورىدى ئۇدمىش.
ـــ سالامەت، ئوبدان تۇردى بالام، ئاۋۋال سېنى ئىلىك-خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشتۇرەي. ئاندىن ئۆيگە بېرىپ ئوبدان بىر مۇڭدىشايلى، ـــ دېدى ھاجىپ رەبھانىدىن.
ئۇ ئۇدمىشنى بۇغرا قاراخان ساريىنىڭ ئىشكى ئالدىغا باشلاپ باردى. ئالتۇن گۈرزە تۇتقان ئىككى قاراۋۇل، ئالتۇن سۇيىدە ھەل بېرىلگەن ئىشكىنىڭ ئىككى يېنىدا تىك تۇراتتى. ئۇلار تەرەپتە يۆلەنچۇكلۈك كۈرسىدا ئولتۇرغان چارساقال، بۇغداي ئۆلۈك ئادەم ھاجىپ رەبھانىدىننى كۆرۈپ ئورنىدىن قوپتى.
ـــ مەرھەمەت ھاجىپ، كېلىڭ، ـــ دېدى ئۇ قول ئېلىشىپ، ـــ ئىلىكخان ھەزرەتلىرى بىلەن كۆرۈشمەكچىمۇسىز؟
ـــ شۇنداق، قاپۇغچى باشى [1]. بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئەشكىنچى ئەۋەتكەنىكەن، باشلاپ كېلىشىم.
ـــ ئۇنداق بولسا ئىلىكخان ھەزرەتلىرىنى ۋاقىپلاندۇراي، ئولتۇرۇپ تۇرغايسىز ھاجىپ.
قاپۇغچى باشى ئىشكىنى قىيا ئېچىپ كىرىپ كەتتى.
ـــ ھاجىپ ئاغا، قاپۇغچى باشى دوقاقبەگ دېگەن مۇشۇ كىشى ئىكەن ـ دە. ئۇيغۇر قەبىلىسىدىنمۇ، قارلۇق قەبىلىسىدىنمۇ؟
ـــ قارلۇق قەبىلىسىنىڭ يابغۇ [2] لىرىدىن، بالام. ئۇيغۇر، ياغمىلار بىلەن قىرىنداش، ـــ جاۋاب بەردى رەبھانىدىن

---

① قاپۇغچى باشى ـــ ئىشكىئاغىسى.
② يابغۇ ـــ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل نامى، قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى قوللانغان (بۇغرا قاراخاندىن ئۈچ دەرىجە تۆۋەن).

ئۇدمىشقا زەك سېلىپ، ـــ يىگىت، غەمكىن كۆرۈ - نسەنغۇ، ـــ دېدى.

ئۇدمىش جاۋاب بەرگۈچە دوقاقبەگ چىقىپ:

ـــ ئىلىكخان ھەزرەتلىرى ئەشكىنچىنى باشلاپ كىرسۇن، دېدى، ـــ دەپ ھاجىپقا كۆز ئىشارىسى قىلدى.

رەيھانىدىن ئۇدمىش بىلەن ئىرانىنىك گۈللۈك گىلىمى سېلىنغان بۇغرا قاراخان ساريىغا قەدەم قويدى.

ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىر - ئۆمەرالار، ئالتۇن تەختىنىك ئىككى يېنىدىكى يۆلەنچۈكلۈك كۇرسىلاردا ئۆز مەرتىۋىلىرىگە لايىق ئورۇن ئېلىشقانىدى. ھاجىپ يىگىت بىلەن ئىتتىك مېڭىپ، قۇببىسىگە ھال رەك تۇغ قادالغان ئالتۇن تەختكە ئۈچ قەدەم قالغاندا قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ تىزلاندى.

ـــ مەنسۇر ئىلىكخان نائىپ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا ئاللا سالامەتلىك، ئالەمچە ھۆرمەت - ئىكرام ئاتا قىلغاي.

ـــ ھاجىپ، ئاللا تەلىكىزنى بەرگەي، ئورۇن ئالغايسىز، ـــ مەنسۇر ئىلىكخان رەيھانىدىنغا باش ۋەزىر بولۇن- بەگنىك يېنىدىن جاي كۆرسىتىپ، ئۇدمىشقا كۆز سالدى، ـــ ئالىپ، ئۇلۇغ خاقان ئاغامدىن نېمە خۇش خەۋەر ئېلىپ كەل- دىك؟ سۆزلە.

يۆگەكلىك خەتنى قويىنىدىن ئالغان ئۇدمىش بىر تىزىنى يەرگە قويۇپ ئىككى قوللاپ ئۇزاتتى.

رەيھانىدىن خەتنى ئېلىپ ئىلىك خانغا سۇندى.

ئىلىكخان ئاشلانغان قوي تېرىسىگە يېزىلغان خەتنى ئې- لىپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىك يېشىدىكى چىرايلىق ئۇرالغان يېشىل سەللىگە ئاق ئالماس قادالغانىدى. شالاك ساقاللىق بۇ ئىلىكخان خەتكە شۇنداقلا كۆز يۈگۈرتۈپ مىيقىدا كۈلۈپ قويدى.

ـــ ۋەزىر، بۇغرا قاراخان ئاغامنىك بۇ پۈتۈكىنى ئۇنلۇك

ئوقۇڭ، ۋەزىر، ئەمىر، سەركەردىلەر ئاڭلاپ روھلانسۇن، دۇشمەنلىرىمىز كۆزىگە قان قۇيۇلسۇن، — دېدى ئۇ.

— ئى شاھى دەۋران، ھاكىمى جاھان، ھەزرەتلىرىنىڭ دۈشمەنلىرى بەركاتىدىن ئاغىلىرى بولمىش بۇغرا قاراخان تۇغانخان ئالىيلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇشى بەرھەقتۇر. ھەزرەتلىرىنى قۇتلۇقلايمەن، — چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلغان بولۇنبەگ خەتنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈپ، ئۇچ قېتىم سۆيۈپ ئۇنلۇك ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەگرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

يەرۇ كۆكنىڭ ئىگىسى بولمىش ئۇلۇغ يارالقۇچىمىز ئاللا، غەلىبىمىز ۋە مەغلۇبىيىتىمىزنى بەلگىلىگۈچىدۇركى، بىزگە كائىتا نۇسرەت، شەرەپ ئاتا قىلدى. بۇ نۇسرەت ۋە شەرەپ بىزنى ۋەر ئەيلىگەي، چاھاريارلارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ساداقىتى، ئىرادىمىزنى چىڭىتقۇچى ئالتۇن كەمەردۇر.

ئى ئارسلانلار شاھى ئىلىكخان ئىنىم سىزگە، ساداقەتمەن ۋەزىر — ۋۇزرا، ئەمىر — ئۆمەرالارغا، دانىشمەن ھاجىپلارغا، شەيخۇلئىسلام باشلىق بالاساغۇن ئەھلىگە مەلۇم بولسۇنكى، ئۇلۇغ ئىگىمىز ئاللا ئەزەلدىن بىزگە ماكان قىلىپ بەرگەن جانىجان ئېلىمىزگە بېسىپ كىرىپ قېرىنداشلىرىمىزنى قىرغىن قىلغان قىتان تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن ئىككى يىل قانلىق جەڭ قىلىپ، ئاخىر شانلىق غەلىبىنى قولغا كەلتۈردۇق. قىتان قاخورلىرىنى يەتتە سۇدىن سۈرگەنچە، ھايات قالغانلىرىنى ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا قايتىپ كەلمەسكە قوغلىۋەتتۇق. نۇرغۇن ئەسىرلەرنى ئىمانغا كەلتۈرۈپ، ئولجا — غەنىيمەتلەرنى ئات — تۆگىلەرگە يۈكلەپ زەپەر بىلەن قايتىپ كېلىۋاتىمىز.

جەڭگاھلاردا ھايلىبىشى[1] بەكتۇرمىش باشلىق يۇزلىگەن ئالىپ-لىرىمىز شۆھرەت بولدى، بوزاغۇ قاتارلىق مىڭلىغان ئالىپلىرىمىز غازى بولدى. بىلىپ قويۇڭلاركى، دۈشمەنلەرگە باش ئەگمەي قەتئىي قارشى تۇرغانلارنى ئاللا قوللاپ غەلىبە قىلغۇزىدۇ، دۈشمەنگە تىز پۈكۈپ غۇرۇرىنى يەرگە ئۇرغانلارنى ئاللامۇ جازالاپ مەغلۇبىيەت بىلەن خورلايدۇ، ئازاب — ئوقۇبەتكە دۇچار قىلىدۇ، كۈلپەتلىك كۈنگە قالدۇرىدۇ.

غازىلارنىڭ بىرى بولغان ئالىپ ئۈدمىشنى غەلىبە خەۋىرى-نى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتىم، غەم — ئەندىشىدىن خالاس، شادۇ خۇرام سەپراس بولۇپ بىزنى كۈتۈۋالغايسىزلەر.

ھەممىمىزگە ئاللا مەدەتكار بولغاي.

بۇغرا قاراخان ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان.

ھىجرىيە 414 — يىلى ماھىي شەئبانىنىڭ 19 — كۈنى[2] »

خەتنى ئوقۇپ بولغان بولۇنبەگ ناھايىتى روھلانغان ھالدا تامىقىنى قىرىپ، خىيالچان ئولتۇرغان رەبھانىدىنغا قارىدى: «قانىتىڭ سۇنۇپتۇ ھاجىپ، ئەمدى پەرۋاز قىلغىنىڭنى كۆرەي» دېدى ئۇ ئىچىدە.

«تۇغانخان ئاغام ئۆلگەن بولسا، بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە مەن ئولتۇرغان بولاتتىم. ئۇنى يەنە داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋالدى-غان بولدۇم، ھەي، كاج تەقدىر...» دەپ ئويلاپ ئىچى ئېچىشىپ كەتكەن مەنسۇرخان، ئۆگگەن چىرايىغا كۈلكە يۈ-گۈرتۈپ:

— ئۇلۇغ خاقان ئاغامنىڭ جەڭگاھتىن ئەۋەتكەن بۇ مۇبارەك پۈتۈكى غەمكىن بېشىمىزنى ئاسمانغا يەتكۈزدى. ئەش-

---

① ھايلىبىشى — ئەللىكتىن كۆپرەك نۆكەرنىڭ باشلىقى.

② 1013 — 1014 — يىلى، 3—4 — ئايلارغا توغرا كېلىدۇ.

كىنچىكە بىر يۈرۈش كەدۇت ① سۆيۈنچە بېرىلسۇن. باش ۋەزىر بولۇنبەككە غازى يىگىتنىڭ ئاتىسى بولغىنى ئۈچۈن زەرتون كىيگۈزۈلسۇن. ھاجىپ رەيھانىدىنغا ھازىلىق قارا مەخمەل تون يېپىلسۇن،— دەپ ئەمر قىلدى.

بولۇنبەگ تىزلىنىپ ئېكىلدى:

— مېنىڭ ئوغۇللىرىم ھەرقاچان ئالىيلىرى ئۈچۈن جاڭ-لىرىنى پىدا قىلىشقا تەييار.

— قۇللۇق،— يەكتىز بولۇپ يۈكۈندى ئۇدمىش،— پېقىر نۆكەرلىرى مىنىپ كەلگەن قاراگىرنى كەدۇت ئورنىدا سۆيۈنچە قىلىپ بەرسىلە ناھايىتى مىننەتدار بولاتتىم.

— ئەگەر ئۇ ئاتقا مەيلىڭ بولسا، تەلىپىڭ ئورۇندالسۇن.

— بۇ ئات بىلەن ياۋغا دەھشەت سالمەن ئالىيلىرى! نېمە ئۈچۈندۇر مەنسۇر ئىلىكخانىنىڭ چىرايى سۆرۈلەشتى. بولۇنبەگنىڭ قاپىقى تۇرۇلدى.

خەزىنىچى ۋەزىر پەتنۇسقا ئېلىنغان تونلارنى خىزمەتچىلەرگە كۆتۈرتۈپ كىرىپ كەلگەندە، رەيھانىدىن ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— ئىلىكخان ئالىيلىرى، ئەل ـ ۋەتەن ئۈچۈن شېھىت بولغان باھادىر ئوغلۇم ئۈچۈن ھازا تۇتمايمەن. ئۇنىڭ ياۋ بىلەن ئېلىشىپ جەڭگاھتا قۇربان بولغىنى، مەن ئۈچۈن ئەڭ ئالىي مۇكاپات. ھازىلىق تونىنى قايتۇرۇپ كەتسۇن.

ساراي ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. چېھرى ئۆڭگەن مەنسۇر ئىلىكخان نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى.

---

① كەدۇت — تەقدىم قىلىنىدىغان بىر يۈرۈش كىيىم ـ كېچەك، يەنە ئات، ساۋۇت، قورال ـ ياراغ.

ئىككىنچى باب

سەھەر جىمجىتلىقىنى بۇزغان سېھىرلىك ئۇن

1

هاجىپ رەيھانىدىن كۈن ئولتۇرۇشقا نەيزە بويى قالغاندا ئوردىدىن قايتتى. ئۇنىڭ ئاق قاشقا ئارغىمىقى كەينىدىن قارا بويۇن جەدىنى مىنىپ كېتىۋاتقان ئون يەتتە ـ ئون سەككىز ياشلىق بويانقار، خوجايىنىنىڭ ھەر كۈنكىدەك خۇشخۇي ئەـ مەس، خىيالچان بولۇپ قالغىنىدىن ھەيرانلىقتا قالغانىدى. «هاـ جىپ ئاغامغا نېمە بولغاندۇ، ئىلىكخان قاتتىق تەككەنمىدۇ، يا ۋەزىر، ئەمرلەرنىڭ بىرەرسى رەنجىتىپ قويغانمىدۇ؟ بەكلا مالال كۆرۈنىدىغۇ...» بۇنىڭ سەۋەبىنى سوراپمۇ چى بولدىيۇ، ئەدەپـ سىزلىك قىلغان بولماي يەنە، دەپ يالتىيىپ قالدى.

بۇلار قۇز ئوردۇنىڭ مەركىزىي كوچىسىدا كېتىۋاتاتتى. بۇغرا قاراخان سارىيىدا ئوغلىنىڭ قازا بولغانلىقىنى ئۇققان شۇ دەقىقىدىن باشلاپ، هاجىپنىڭ ۋۇجۇدىنى مۇسىبەت قايغۇسى چۇلغىۋالغانىدى. ئۇنىڭ بەش بالىسى بولۇپ تۇنجىسى —— يالغۇز ئوغۇل بەگتۇرمىش ئىدى. قالغان تۆتى قىز ئىدى. قانىتى سۇنغان، يۆلەنچۈكى ئۆرۈلگەن تۇرسا، ئۇ نېمىشقا هەسرەتلەنـ مەسۇن.

مەنسۇر ئىلىكخانىنىڭ هېچقانداق تەسەللى بەرمەيلا، هازىر

لىق تون تەقدىم قىلىشى، ئوغلى ھېلىمۇ ھايات بولغان بولۇدۇ. بەگنىڭ مەسخىرە كۈلكىسى تەبىئىتى خۇش چاقچاق بۇ ئادەمنى ئويلاندۇرۇپ قويغانىدى. شۇنداقتىمۇ يول ئۈستىدە قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەرگەن تىجارەتچى، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ، نۆكەر، ياساۋۇل، چەۋەندازلارغا ھەرقاچانقىدەك ئىللىق جاۋاب سالام قايتۇردى. بەزىلەر بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ تەنچىلىق ـ ئامانلىق سوراشتى، بەزىلەر بىلەن ئېتىنى توختىتىپ پاراڭلاشتى، بەزىلەردىن ھال سورىدى، قايغۇسىنى زادى بىلدۈرمىدى. ئۇ بىرقانچە گۈزەردىن ئۆتتى. يان كوچىغا بۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ھاللىق جەمەتلىرى ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان باغۇ بوستانلىق بەگبۇقا مەھەللىسىگە بېتىپ كەلدى. بىر ئېرىق سۇ كوچا بويلاپ ئاقماقتا ئىدى. ھەربىر ئائىلىنىڭ ئىشىك بېشىغا بۇغراخان پادىشاھلىقىنىڭ ھال رەڭ تۇغى قاداقلىق تۇراتتى.

رەيھانىدىن مانا مۇشۇ مەھەللىدىكى زەردار ئۇيغۇر ئائىلىسىدە، مۇسا بايتاش بۇغراخان[1] زامانىدا ھىجرىيە 369 ـ يىلى[2] تۇغۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئاتىسى بەگتۆمۈر، بەگبۇقا ئىسىملىك مەشھۇر سەركەردىنىڭ ئوغلى ئىدى. پاساھەتلىك، قولدىن ئىش كېلىدىغان بەگبۇقا بىر مەزگىل بالاساغۇن شەھرىنىڭ ھاكىمى بولغانىدى. مۇسا بايتاش بۇغراخان مەرھۇم ئىنىسى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ[3] ئوغلى ھارۇن تېكىن بىلەن بەگبۇقانى سامانىلار خانلىقى بىلەن جەڭ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. بەگبۇقا تۇمەنبېگى بولۇپ ئاتلىنىپ، دۇشمەن بېسىۋالغان تالاس

---

① مۇسا بايتاش بۇغراخان ـــ سۇتۇق بوغراخانىنىڭ چوڭ ئوغلى.

② ھىجرىيە 369 ـ يىلى ـــ مىلادىيە 978 ـ ، 979 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ سۇلايمان ئارسلانخان ـــ سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى.

شەھرىنى[1] قورشۇالىدۇ. جەڭدە ئوڭ قولى چېپىلىپ كەتسىمۇ ئاتتىن چۈشمەي، سول قولىدا قىلىچ ئوينىتىپ، تالاس شەھرى- گە بىرىنچى بولۇپ بېسىپ كىرىپ، سامانىلار خانلىقىنى پۈتۈن- لەي مەغلۇپ قىلىدۇ. بەگبۇقا زەپەر قۇچۇپ قاراخانىلارنىڭ باش پايتەختى ئوردۇكەنتكە[2] كەلگەندە، مۇسابۇغراخان ئۆزى ئالدىغا چىقىپ بۇ باھادىر ئەزىمەتنى كۈتۈۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭغا نۇرغۇن مال ـ دۇنيا سوۋغا قىلىپ «يابغۇ» ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. ئىسسىقكۆل[3] ئەتراپىدىكى زېمىنىنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىدۇ.

ئۇ ئۈچ خوتۇندىن سەككىز ئوغۇل، توققۇز قىز كۆرگەن- دى. بەش ئوغلى ئۆزىگە ئوخشاش خانلىقنىڭ لەشكىرىي قە- سىملىرىدا سەردار ئىدى. ئۈچ ئوغلى قەشقەردە ئوقۇۋاتاتتى. بۇلاردىن بىرسى مۇدەررىس، ئىككىسى سودىگەر بولدى. بولۇپ- مۇ كەنجى ئوغلى بەگتۆمۈر كارۋان بىلەن سەمەرقەنت، باغ- دات، بەسرە، ئىسكەندىرىيە، كونىستانتىنىپول[4] ، رىم قاتارلىق شەھەرلەرگە بېرىپ تىجارەت قىلىش جەريانىدا، زامانىسىنىڭ داڭلىق سودىگەرلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى. ئۇ قەيەرگە بارسا چوڭ ئوغلى رەھبانىدىننى بىرگە ئېلىپ بېرىپ، ئالدى ـ ساتتى ئىشلىرىدا پىشۇرغانىدى. پاراسەتلىك بۇ نەۋرىسىدىن ئىككى ئەۋرە كۆرگەن بەگبۇقا تولىمۇ خۇشال ئىدى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدە نۆكەر بولغان بۇ بوۋاي، ئۈچ قاراخان[5] بارگاھىدا خىزمەت قىلىپ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئۈچىنچى

---

① تالاس ـــ قىرغىزىستاندىكى شەھەر .

② ئوردۇكەنت ـــ قەشقەر ، ئوردا شەھىرى (خان تۇرىدىغان شەھەر) .

③ ئىسسىقكۆل ـــ قىرغىزىستاندىكى چوڭ كۆل .

④ كونىستانتىنىپول ـــ ھازىرقى ئىستانبۇل .

⑤ ئۈچ قاراخان ـــ سۇتۇق بۇغراخان ، مۇسا بۇغراخان ، ھارۇن بۇغراخان .

ئەۋرىسى تۇغۇلغاندا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئاكىلىرى ئۆي ـ ئوچاقلىق، ئاچىلىرى ياتلىق بولۇپ ئۆز قورۇ ـ جايلىرىندا تۇرۇۋاتقاچقا، بەگتۆمۇر باللىرى بىلەن ئاتا-سىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي بېقىپ، چوڭ ئۆيىنى تېخىمۇ ئاۋات قىلدى.

تۇرمۇش ئىنسان ئارزۇ قىلغاندەك ھەمىشە خاتىرجەم ئۆتۈۋەرمەيدۇ. بەگتۆمۇرنىڭ ھارۇن ئارسلانخانغا نۆكەر بولۇپ كەتكەن ئىككى ئوغلىنىڭ، سامانىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يارىلىنىپ ئۆلگەنلىكى توغرۇلۇق خەۋەر كېلىپ، ئۇنىڭ ئارامى بۇزۇلدى. ئەمدى ئۇنىڭ رەيھانىدىن ۋە ياتلىق قىلىنغان بەش قىزى قالغانىدى. ياشىنىپ قالغان بەگتۆمۇر پۈتۈن سودا ئىشلىرىنى پاراسەتلىك بۇ ئوغلىغا تاپشۇرۇپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى تائەت ـ ئىبادەتكە بېغىشلىدى.

رەيھانىدىنىڭ بەشىنچى بالىسى دۇنياغا كۆز ئاچقاندا، ھارۇن بۇغراخان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەخمەت ئىبنى ئەلى تۇغانخان بۇغرا قاراخان بولدى. ئەلدە ئاسايىشلىق كۈنلەر باشلاندى. تىجارىتى روناق تېپىۋاتقان بۇ زەردار، بالاساغۇنغا كاتتا بىر مەدرىسە، ئىككى چوڭ مەسچىت سالدى. بالاساغۇن بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى يولنى كېڭەيتىپ ياستىپ، راۋانلاشتۇردى. چۇ دەرياسىغا كۆۋرۈك سالدۇردى. ئۇنىڭ مەرد ـ مەردانىلىكى تىللاردا داستان بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى ئابرۇيىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، بۇغرا خانلار جەمەتى ئىچىدىمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلدى. بۇغراقاراخان ئەخمەت ئىننى ئەلى تۇغانخان ئۈنى بارگاھىغا چاقىرتىپ ھاجىپلىققا تەينىلەپ، ئىلتىپات كۆرسىتىپ بېقىنچىلىق قىلدى. رەيھانىدىن بۇ يۇقىرى مەنسەپنى بۇغرا قاراخان بىلەن ئاۋام ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرۇشتا كۆۋرۈك قىلىش ئارزۇسىدا قوبۇل قىلدى. ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، ساداقەتمەن خىزمەتچىلىرى ئارقىلىق

تىجارىتىنىمۇ داۋاملاشتۇردى. ئۇ، تۇنجى بالىسى بەگتۇرمىشىنىڭ تويىنى قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، مەملىكەت ئاسمىنىدا قارا بۇلۇت پەيدا بولۇپ قۇياش يۇزىنى توستى. چىنىنىڭ يىراق شەرقىي شىمالىدىكى قىتان خانلىقى يالۇغ خۇاگى دېگەن سەركەردىنىڭ باشچىلىقىدا يۇزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قاراخانىلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇل يايلاقلىرىنى چەيلەپ، ئۇرخۇن دەريا-سىدىن چاپ ـ چاپ قىلىپ ئۆتتى. ئالتاي تاغلىرىنىڭ گۈزەل باغرىنى قانغا بويىدى، يەتتەسۇ بوستانلىقىغا باستۇرۇپ كىردى. بۇ جايلاردا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق، يابىرغۇ، توڭرا، چىگىل، باسمىل قاتارلىق ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، مال ـ مۈلكىنى بۇلىدى، ئۆيلىرىگە ئوت قويدى. بۇغرا قاراخان تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن شۇم خەۋەرلەرنى ئىشىتىپ غەزەپكە كەلدى. ئۇ دەرھال ھەرقايسى يۇرت ـ قەبىلىلەرگە يارلىق چۈشۈرۈپ يىگىرمە تۈمەن قوشۇن توپلىدى. ھاجىپ رەبھانىدىن بۇ قوشۇننىڭ راسخوتى ئۇچۇن مىڭ سەر ئالتۇن بەرگەندىن تاشقىرى، ئۆز يىلقىسىدىن تاللانغان مىڭ ئاتنى يايىاق ئەسكەرلەرنىڭ مىنىشى ئۈچۈن ئېگەر ـ جابدۇقى، قورال ـ ياراغلىرى بىلەن بەردى. تويى بولۇش ئالدىدا تۇرغان ئوغلى بەگتۇرمىشنى، قىتان قانخورلىرىنى مەغلۇپ قىلمىغۇچە ئارقىغا يانماسلىققا قەسەم قىلدۇرۇپ، پىدائىي ئەسكەرلەر بىلەن بىرگە يولغا سالدى...

رەبھانىدىن ئېگىز سۇۋادان تېرەكلەر سايە تاشلاپ تۇرغان يولدا ئويغا چۆكۈپ كېتىۋاتاتتى.

بۇ مەھەللە كوچىسى شەرقتىن غەربكە، ئاندىن جەنۇبقا سوزۇلغانىدى. ئۇ دوقمۇشتىكى چوڭ ئىشىكنىڭ ئالدىغا كەلگەندىلا ئاتتىن چۈشتى. ئىشىك بېشىدا قاراخانىلارنىڭ ھال رەڭ تۇغى لەپىلدەپ تۇراتتى. ئاتتىن سەكرەپ چۈشكەن بويانقار، ھاجىپنىڭ قولىدىن ئارغىماقنىڭ تىزگىنىنى ئالدى.

پىشنى ئەللىكتىن ئاشقان، يەكتەك كىيگەن قۇل خىزمەتكار ئىشكىنى ئاچتى.

— ھارمىغايلا ھاجىپ غوجام؟

— رەھمەت ئاشانبۇقا، ئوبدان تۇرغانسەن؟

— دۇئالىرى بەركاتىدىن غوجام. ئوغلۇم ھەزرەتلىرىنى خاپا قىلمىغاندۇ؟

— ياق، خاتىرجەم بولغىن، ئۇنىڭ خىزمىتىدىن رازىمەن. رەيھانىدىن ئاتلارنى ئېغىلغا ئېلىپ ماڭغان بويانقارغا قاراپ قويدى.

ئۇ كۇنگۇرىلىك ئەگمىدىن ئۆتۈپ، ساداقەتمەن دېدىكى بىلەن ئەھۋالىلاشقاچ گۈلزارلىق ھويلىغا كىردى. ئۇنىڭغا قامچىنى بېرىپ، يېگى ياپراق چىقارغان ئۇزۇم تاللىرى ئارتىلغان بەدىش ئاستىدىكى پاكىز خىش يول بىلەن ئۆيگە قاراپ ماڭدى.

نەقىشلىك تۇغرۇكلىرىگە گۈلدار ئەگمە قويۇلغان پىشايۋانىنىڭ سول يانىدىكى سۇپىسىدا ئوينىۋاتقان ئالتە ياش چامىسىدىكى ئاقۇش يۈزلۈك قىز، قونچىقىنى تاشلاپ يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە ئېسىلدى:

— ئابا، ئابا![1] ...

قىزچاقنىڭ قىزىل ياغلىقى قارا كوكۇلىلىرى تاشلانغان ئىنچىكە بوينىغا چۈشۈپ قالغانىدى.

— ئاپئاق قىزىم ئارچۇن، كېلە قوزام، — دادىسى ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى.

— ئابا، ماڭا نېمە ئېلىپ كەلدىڭ؟ — كۇمۇتىدەك كۆزلىرىنى ئوينىتىپ سورىدى قىز.

---

① ئابا — قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىدا ئاتا. ئۇ يەنە دادا دېگەننىمۇ بىلدۈرىدىغان قوش مەنىلىك سۆز.

— ساڭا ئوسما، ياڭاق هالۋىسى ئېلىپ كەلدىم.
رەيھانىدىن ھەر كۈنى بۇ ئوماق قىزنىڭا بىرەر تاتلىق — تۇرۇم، ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. بۇگۈن كېلىۋېتىپ سېتىۋالغان نەرسىلەرنى بەردى.
ئارچۇن تاقلاپ — سەكرەپ، ئايۋاندا كەشتە تىكىپ ئولتۇرغان ئاچىلىرىنى چاقىردى:
— ئاپا، ئاپەكە![1]
رەيھانىدىن ئارچۇننىڭ بېتىلىشى بىلەن پىشايۋاننىڭ ئىككى سۇپىسىدىكى يەتتە پايىدىن چىقىپ ئايۋانغا كىردى.
— ئاپا، ئابام كەلدى، — دەپ توۋلىدى قىز — قىنىغا پاتمىغان ئارچۇن.
ئون بەش، ئون ئۇچ، توققۇز ياشلار چامىسىدىكى ئۇچ قىز، ئايۋاننىڭ ئالما ئۇرۇقى رەڭلىك گۈلدار گىلەم سېلىنغان سۇپىسىدىن تەڭلا چۈشۈپ تەزىم قىلىشتى.
— ئەسسالام ئابا!
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام قوزىلىرىم.
ئارچۇن ئاچىلىرىنى دوراپ ئېگىلىۋىدى، ياغلىقى سىيرىلىپ چۈشۈپ كەتتى.
— ھۇ شەيتان قىز، ئاتاڭغا ھۆرمەتسىزلىك قىلما، — ئايۋاننىڭ ئوڭ يېنىدىكى ساراي ئۆيىدىن چىققان قارا كۆز، بويلۇق جۈۋان ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ نازاكەت بىلەن سالام بەردى ۋە رەيھانىدىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، زەر ياقىلىق تونىنى سالدۇردى.
— چارچىغاندەك تۇرىدىلا دادىسى، ھۇجرىغا كىرىپ بىر ئاز ئارام ئېلىۋالسىلا.

---

① ئاپا، ئاپەكە — قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىدا ئاچا، ھەدە.

— چارچمىدىم يابىرا، قارا چەكمەن تونۇمنى ئاچقىپ بېرىڭ.

— بىر يەرگە بارىدىغان ئوخشىمامىلا؟

— ياق، — رەيھانىدىن بىردەم ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى، — باللارنى ئېلىپ ئاتا ـ ئانامنىڭ يېنىغا بىللە چىقمىز.

— باللار ھېلى كىرىپ چىققانىدى.

— يەنە كىرەيلى، دەيدىغان گەپ بار، ئانىسى.

يابىرانىڭ قوشۇما قاشلىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇ ئېرىنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن، چۈش، كەچ مەزگىللىرىدە، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىغا كىرىپ ھال سوراپ ئولتۇرۇپ چىقىدىغانلىقىنى بىلەتتى، بەزىدە باللار بىلەن، بەزىدە ئۆزى بىلەن، بەزىدە يالغۇز كىرەتتى. «ئەجەبا، كىرىپ چىقتۇق دېسەكمۇ، گەپ بار، دەۋاتىدىغۇ، نېمە گەپ بولغىيدى؟ چىرايىدىن مالاللىق چىقىپ تۇرۇپتۇ.» ئويلاپ خاس ئۆيىگە كىرگەن يابىرا، ھاۋارەڭ يېپەك كۆڭلەكنى ئۈستىدىن قارا نىمچىسىنى كىيىپ چىقتى. رەيھانىدىن ئۇنىڭغا قاراپ باش لىڭشىتىپ:

— قىزلىرىم، سىلەرمۇ قارا نىمچەڭلارنى كىيىۋې - لىڭلار، — دېدى، ئاۋازى ھەسرەتلىك چىقتى.

— نېمىشقا ئابا؟ — چوڭ قىزى ئايتولۇن سوئال نەزىرى بىلەن مۇڭلىنىپ قارىدى.

— بىردەم تەخىر قىلغىن قىزىم.

رەيھانىدىن ئۇلارنى باشلاپ، تاشقىرىقى ھويلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى گىلاس دەرەخلىرى شىلدىرلاپ تۇرغان باغ يولى بىلەن ئىچكىرىكى ھويلىغا ئۆتتى. بۇ ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۇيى لىق كۆل بار ئىدى، كۆل ئەتراپىغا مەجنۇنتاللار سايە تاشلاپ تۇراتتى. ياشىنىپ قالغان بەگتۆمۇر قەدىناس خوتۇنى زەمۇران بىلەن كۆل بويىغا قويۇلغان كارىۋاتتا يانپاشلاپ ياتاتتى.

ـــ مەرھابا باللىرىم، مەرھابا!ـــ بوۋاي تۇروپ پۇتۇن بالا ـ ۋاقىلىرى بىلەن كىرىپ كەلگەن ئوغلىنى سۆيۈپ كۈتۈۋالدى.

ـــ ئوغلۇم، سىلى كۈندە نەچچە قېتىم يوقلاپ يۈرەكلىرىمىزنى ياشارتىپ تۇرۇۋاتىدىلا،ـــ ئۇ سۆزلەۋېتىپ بىردىن توختاپ قالدى. ھەممەيلەنگە كۆز يۈگۈرتۈپ، بۇنىڭ ئادەتتىكى يوقلاش ئەمەسلىكىنى بىلدى،ـــ يۈرۈڭلار، ئۆيگە كىرىڭلار،ـــ دېدى ئۇ ئالدىدا مېڭىپ.

رەيھانىدىن ئاق رومال سالغان زەمۈران ئانىنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ پايدىن چىقىرىپ، ئاتىسىنىڭ كەينىدىن ساراي ئۆيگە كىردى. بۇ ئۆينىڭ ئالدى تېمىنىڭ دېرىزىسى ھويلىغا، ئارقا تېمىنىڭ دېرىزىسى باغقا قارىغاچقا يورۇق ئىدى. ۋاسا جۇپ قىلىنغان تورۇسى ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭكىدىن خېلى ئېگىز بولۇپ، گۈللۈك رەختتىن زەدىۋال تۇتۇلغان تاملىرىغا ئەگمە ئويۇق چىقىرىلغانىدى. ئۆيگە ئون ئىككى گەزلىك پارس گىلىمىدىن تۆتى سېلىنغانىدى. قىزلىرى، كۈيئوغۇللىرى، ئاكا ـ ئاچىلىرى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن كەلگەندە، بەگتۆمۇر ئۇلارنى مۇشۇ ئۆيگە باشلايتتى. رەيھانىدىنىڭ بالا ـ چاقىلىرىمۇ ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا بۇ ئۆي بوش تۇراتتى، خىزمەتكارلار ھەر كۈنى سەھەردە بۇ ئۆينى تازىلاپ چىنىدەك قىلىۋېتەتتى.

بەگتۆمۇر زەمۈران ئانا بىلەن ئويما نەقىش چېكىلگەن گۈمبەزلىك ئوچاق بېشىدا ـــ تۆردە ئولتۇردى. مەرھۇم بەگبۇقانىڭ ساۋۇت ـ دۇبۇلغىسى مانا مۇشۇ يەرگە ئېسىپ قويۇلغانىدى. ئۇنىڭغا يانداپلا باتۇر بوۋىسىنىڭ قىلىچ ـ قالقىدى. ئۇنىڭغا يانداپلا باتۇر بوۋىسىنىڭ قىلىچ ـ قالقىنى، ئوموت ـ گۈرزىسى، نەيزە ـ خەنجەرلىرىمۇ ئېسىلغانىدى. بۇ ئۆي شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ پۇتۇن جەمەتكە روھ ۋە جاسارەت بېغىشلايدىغان ساراي ھېسابلىناتتى.

— خوش ئوغلۇم، بۇگۈن بۇنداق كىرىشلىرىدە بىزگە ئېيتىدىغان مۇھىم بىر خەۋەر بار ئوخشىمامدۇ؟ — بەگتۆمۇرنىڭ بۆرىنىڭكىدەك ئۆتكۈر كۆزلىرى رەيھانىدىنغا تىكىلدى.

— ھۆرمەتلىك بۇزرۇكۋار، ئىنسانىيەتنىڭ ئىككى سەپەر ئۇستىدە ئىكەنلىكى ئۆزلىرىگە ئايان. مەنزىلنىڭ بىرى بۇ دۇنيا، بىرى ئۇ دۇنيا.

— ئارى ئوغلۇم، ئارى، — كۆكسىگە چۈشكەن ئاق ساقىلىنى سىيپاپ باش لىڭشىتتى بووۋاي، — ھاياتتا ئۆلۈم — يېتىم بولۇپ تۇرىدۇ، لېكىن ياشىغان يەنىلا ئەۋزەل.

— توغرا دېدىلە ئاتا، ياشىغان ئەلۋەتتە ئەۋزەل. بىراق ئوغلىمىز بەگتۇرمىش بىزنىڭ بەخت — سائادىتىمىز، ئەلنىڭ ھۆرلۈكى ئۈچۈن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرۈپتۇ. مانا مۇشۇ خەۋەردىن ئانام بىلەن ئۆزلىرىنى، پۈتۈن جەمەتىمىزنى ۋاقىپلاندۇرغىلى كىرگەنىدىم. ئانىسىمۇ، سىڭىللىرىمۇ تېخى ئاڭلىمىغانىدى...

— ئاھ، ياش يوپۇرماق بالام!... — دەپ ھوشسىزلانغان يابىرانى يۆلۈۋالغان رەيھانىدىن ئۇنىڭ چېكىسىنى ئۇۋۇلىدى.

— سەۋر قىلىڭ ئانىسى، ئاللا سەۋر قىلغانلار بىلەن بىرگە.

قىزلارمۇ ياغلىقىنى كۆزىگە تۇتۇپ يىغلاشقا باشلىدى.

— ئەجەب غەيۇر بالا ئىدى نەۋرەم، يۈرۈش — تۇرۇشى بوۋىسىغا بەك ئوخشايتتى، — زەمۇران ئانا ئوغلىنىڭ يېنىغا ئۆتۈپ، كۆزىنى ئاستا ئاچقان كېلىنىنىڭ بېشىنى قۇچقىغا ئالدى، — بالام، يىغلىماڭ، مىڭ قاقشىساقمۇ تىرىلمەيدۇ. نەۋرەم بەگتۇرمىش ئادەتتىكى ئۆلۈم بىلەن ئەمەس، يۇرتىمىزنى مۇنقەرز بولۇشتىن، ئەلنى قۇل بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىككى تاغىسىدەك جېنىنى پىدا قىلىپ شېھىت بولۇپتۇ. يىغلىماڭ بالام، يىغلىماڭلار باللىرىم، — دېدى ئۇ كۆزلىرىدىن

يۇم – يۇم ياش تۆكۈپ.

— مۇنداق ئۆلۈش جەمەتىمىزنىڭ ئەنئەنىسى بالىلىرىم، — كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلغان بەگتۆمۇر ياغاق ئالىغا قىنى بىلەن يۈزىنى توسۇۋالدى، — قېنى، ھەممىمىز دۇئا قىلىپ ئۇنىڭ روھىنى شاد قىلايلى.

ئۇ بوغۇق ئاۋاز بىلەن سۆزە «تاباردىك» نى قىرائەت قىلدى. ھەممەيلەن يىغىدىن توختاپ سەما بولۇشتى. بەگتۆمۇر دۇئاغا قول كۆتۈردى.

— ئى ھەممىنى كۆرۈپ، بىلىپ تۇرغۇچى ئاللا، ئۆز ئېلى، يۇرتى، جەمەتىنى قۇل بولۇشتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن دۇشمەنگە بوي بەرمەي شېھىت بولغان پەرزەنتىمىزگە جەننەتۇل فىردەۋستىن[1] ئورۇن بەرگەيسەن. ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭغان ياشلىرىمىزغا، ئەۋلادلىرىمىزغا غەلبە – نۇسرەتنى يار قىلغايسەن. ئامىن، بىرەھمەتكە يائەرھۇمەررااھىمىن.

رەيھانىدىن كۆزلىرىنى بېسىپ تۇرغان قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— ھۆرمەتلىك ئاتا، مېھرىبان ئانا، قازاغا رەزا بولۇش — كامىل ئىمان مۆمىن بەندىلەرنىڭ خىسلىتى. مەن بۇ قازاغا رىزامەن. ھازا تۇتۇشنى تەرك ئېتىمەن، جەمەتىمىزنىڭ ھۇ ھازا تۇتماسلىقنى تەۋسىيە قىلىمەن. چۈنكى ئوغلۇم دۇشمەن بىلەن ئېلىشىپ ئاللانىڭ دەرگاھىغا كەتكەندۇر. مۇنداق شەرەپلىك ئۆلۈم — ھايات قالغانلار ئۈچۈن خاسىيەتلىك تويدۇر. ئەگەر بىز سەۋر قىلماي يىغا – زار قىلساق، دۇشمەنلىرىمىز كۈلىدۇ، ئوغلىمىزنىڭ روھى ئازابلىنىدۇ.

بەگتۆمۇر ئوغلىنىڭ تىلىكىنى ماقۇللاپ:

---

① جەننەتۇل فىردەۋس — جەننەتلەر ئىچىدىكى ئەتىۋارلىق جەننەت.

— هازا تۇتمايلى، قارىلىق كىيىمنى سېلىۋېتەيلى. بۇنى پۈتۈن جەمەتىمىزگە بىلدۈرەيلى. پەتنگە كەلگەنلەر بىزنىڭ چىدام ـ غەيرىتىمىزدىن تەسىرلەنسۇن، — دەپ ئوغلىنىڭ مۇ-رىسىگە قولىنى قويدى.

زەمۇران ئانا كېلىنىنىڭ ياشلىرىنى سۈرتتى. ئۆيىنى سۇ-كۈت باستى.

2

ناماز بامداتتىن يېنىپلا ئاتىسى بىلەن بىرىنچى بولۇپ پەتنگە كەلگەن ئۇدمىش، ھاجىپ رەيھانىدىن ۋە ئوغلىنىڭ ئائىلە-سىدىكىلەرنىڭ هازا تۇتۇپ يىغا ـ زار قىلمىغانلىقىدىن سەل غەلىتىلىك ھېس قىلدى. ئاتىسى مۇسىبەت سۈرىسىنى ئوقۇپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، مۇكچىيىپ قالغان بەگتۆمۈرگە تەسەللى ئېيتتى. رەيھانىدىن ئۇلارنى مەرھۇم ئوغلىنىڭ ھۇجرىسىغا باش-لاپ چىقتى. ئۇ كېچىچە قۇرئان ئوقۇپ ئۇخلىمىغانلىقى ئۈ-چۈن، كۆزىگە قىزىللىق تېقىلىپ، ياڭاق سۆڭىكى بۆرتۈپ چىققانىدى. لېكىن ئۆزى مەزمۇت، تېمەن ئىدى.

— چاغرىبەگ① ئادامتوغرىلىرى، شۆھرەت بولغان ئوغلىمىز ئۈچۈن هازا تۇتمىغانلىقىمىزنى كۆرۈپ ئەجەبلەنگەن بولۇشلىرى مۇمكىن. مەن بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ پەرزەنتە-مىز ئۇدمىشتىن ئەۋەتكەن پۈتۈكىدىن ئوغلۇمنىڭ ئالىپ ئۇنۋا-نىغا ئېرىشكەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇزاتقان چېغىمدا بەرگەن قەسە-مىگە لايىق باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن يىغلىشىمىز كېرەكمۇ؟ بىز يىغلىساق دۈشمەن كۈلمەسمۇ؟ شۇڭا

---

① چاغرىبەگ — قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ھەربىي ئۇنۋانى، مىڭبې-گىدىن يۇقىرى سەركەردىلەرنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىرىگە بېرىلەتتى.

جەمەتسىز بويىچە قۇرئان ئوقۇتۇپ، ھازا تۇتماسلىقنى نىيەت قىلدۇق. ئۇلۇغ تەكرىمۇ قازاغا رىزا بولۇشسىزنى خالايدۇ.

— ئاقىلانە ئويلاپلا ھاجىپ جانابلىرى. تۇنۇگۈن مەنسۇر ئىلىكخان تەقدىم قىلغان ھازىلىق توننى كىيىشنى رەت قىلغانلىرىدىنلا مۇددىئالىرىنى بىلگەنىدىم. يېغا ئادەمنى بوشاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئوغلۇم ئۇدمىشتىن بەكتۇرمىشىنىڭ قانداق شۆھرەت بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ھاياجانلاندىم. ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن كىچىكىدىن ئۆزۈم مەشىق قىلدۇرۇپ، ماھىر چەۋەندازى، مەرگەن قىلىپ يېتىشتۇرگەنلىكىم ئۈچۈنمۇ، جاسارەتلىك بەستى كۆز ئالدىمغا كېلىۋېلىپ ئىچىم ئۇۋۇلۇپ كەتتى...

«ھە، تۇنۇگۈن مەنسۇر ئىلىكخان ئالدىدىن يېنىپ چىققىنىمدىن كېيىن، ئۇستازىم ھازىلىق توننى كىيىشنى رەت قىلغانلىقىنى كۆرگەن ـ دە، بۇنداق يۇرەكلىك ئادەم ئاز تېپىلىدۇ.» دېدى ئۇدمىش ئىچىدە. ئۇ قاراگىرنى ئېلىپ ئوردىدىن ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىن مەرھۇم دوستىنىڭكىگە بارغۇسى كەلگەنىدى. ئاكىسىدىن بۇنداق ۋاقىتسىز ئايرىلىپ قالغان ئايتولۇننىڭ يىغلىغان چاغدىكى مۇڭلۇق ئۇننىنى بولسىمۇ ئاڭلىغۇسى كېلىپ كەتكەنىدى. مانا، ئەتىگەن كېلىپ ئۇننىمۇ ئاڭلىيالمىدى، قارىسىنىمۇ كۆرەلمىدى.

— ئوغلۇم، بەگتۇرمىش توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگىنە، — دېدى ئادامتوغرىلىق نوقۇت رەڭ قالپاق كىيىۋالغان بېشىنى سەل ئېگىپ. بەستلىك بۇ ئادەمنىڭ تۇرقىدىن ناھايىتى كۈچتۈگگۈر ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇدمىش ئۇنىڭغا تارتقانىدى.

— ماقۇل ئابا. ئېھتىمال، ئېيتقانلىرىم ھاجىپ ئاغامنىڭ دەردىنى بىرئاز يېنىكلىتىپ قالار، — دېدى ئۇ، قايغۇلۇق نەزىرى بىلەن ئۆزىگە سەپسېلىپ ئولتۇرغان رەھبانىدىنغا قاراپ، — ئۇستاز، بەگتۇرمىش ئىككىمىزنى بىرگە ئۇزاتقان ئىدىلە. بىز شۇ ماڭغانچە قانغا بويالغان يەتتە سۇ دالاسىغا قەدەم قويدۇق.

قىتانلار بۇ يەردىكى ئۇيغۇر، قىپچاق، ياغما، چىگىل قارلۇق قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپتۇ، خوتۇن ـ قىز ھەمشىرىلىرىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، نەيزە سانجىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. قارشىلىق قىلغان ئەرلەرنىڭ پۇتلىرىنى ئىككىسى دەرەخنىڭ شېخىنىسى ئېگىپ باغلاپ، شاخ-لارنى قويۇپ بېرىپ چاتىرىقىدىن يېرىپ ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتۇ. ئېغىرئاياغ ئانىلارنىڭ قورسىقىنى قىلىچ بىلەن يېرىپ، تېخى دۇنياغا تۆرەلمىگەن بوۋاقنىمۇ ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپتۇ. كىچىك گۆدەكلەرنىڭ يۈرىكىنى ئويۇۋېلىپ كاۋاپ قىلىپ يەپتۇ. بۇ دەھشەتلىك قىرغىنچىلىقنى سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

ئۇدمىشنىڭ كۆز ئالدىغا ئاشۇ پاجىئەلىك مەنزىرە كېلىپ سۆزدىن توختاپ قالدى. ئۇنىڭ ئىككى چانىقى ياشقا لىق تولغانىدى.

— سۆزلە بالام، سۆزلە، — دەپ ئالدىراتتى دادىسى ياشلىرىنى سۈرتۈپ، — نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق ـ ھە، قانداق تاقەت قىلىپ تۇرغانسىلەر.

— تاقەت قىلىپ تۇرالمىدۇق. بۇغرا قاراخان غەزەپلىنىپ ئەسىر ئالماسلىق توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. بەگتۇرمىش «قىتان قاراقچىلىرى قېرىنداشلىرىمىزنى قانداق ئۆلتۈرگەن بولسا، بىزمۇ ئۇلارنى شۇنداق ئۆلتۈرۈپ قىساس ئالماي قويمايمىز!» دەپ مۇشتۇملىرىنى چىڭ تۈگۈپ ۋارقىراپ كەتتى. جەڭ باشلاندى. قىتان قانخورلىرى ئۆزى بېسىۋالغان ھەربىر يېزا ـ شەھەردە جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ بىزنى چېكىنىدۈرمەكچى بولدى. بەگتۇرمىش: «ئارقىغا يېنىش ئاسىيلىق، دۈشمەن ئۈستىگە ئات سېلىپ ماڭغىنىمىز ماڭغان!» دەپ ھەممىمىزنىڭ ئالدىدا قىلىچ ئوينىتىپ ماڭدى. بىز تاجاۋۇزچىلارنى سۈر ـ توقاي قىلىپ، تەڭرىتاغ باغرىدىن، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن قوغلاپ چىقاردۇق. دۈشمەن بۇلاپ ئېلىپ كەت-

مەكچى بولغان تۆمەنلىكەن قوي، كالا، يىلقىلارنى، ئالتۇن، تىللا، يامبۇلارنى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىپ قوغلاپ مېڭىۋەردۇق. ئەنە شۇنداق شىددەتلىك جەڭ بىلەن بىر يىل ئۆتتى. نۇرغۇن قېرىنداشلىرىمىز شېھىت بولدى. ئىككىنچى يىلى دۈشمەننى ئىز بېسىپ قوغلاپ، ئارام بەرمەي ئېرتىش ۋادىسى، بالقاش كۆلى ئەتراپىدا جەڭنى داۋاملاشتۇر-دۇق. بەكتۇرمىش ھەرقاچان لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، گاھ قىلىچ، گاھ نەيزە، گاھ ئوموت بىلەن ئۇرۇپ، قىتان چېرىكلىرىنى يەر چىشلىتەتتى. بىز جەڭ قىلىپ توختىماي ئىلگىرىلەپ، ئۇرخۇن دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدۇق. ئۆركەش-لەپ ئېقىۋاتقان دەريانىڭ بىرىنچى بولۇپ ئات سالغان بەكتۇرمىش بولدى. ئۇ قاتتىكى تۈمەنلىكەن دۈشمەن يادىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى، سالغا، مەنچاناقتىن چوڭ ـ كىچىك تاشلارنى ئېتىپ «تاش بوران» قىلدى. ئاتلىق، ئېگىز ھارۋىلىق ئەسكەرلىرىمىز ئارقا ـ ئارقىدىن دەريانىڭ چۈشتى. مەن بەكتۇرمىشتىن ئون قەدەملا ئارقىدا كېتىۋاتاتتىم. ئۇ، ئىككى قولىدا ئوموت، قىلىچ ئۇرۇپ، توسۇماقچى بولغان دۈشمەننى يېقىتىپ، قاچۇرۇپ يول ئېچىپ كېتىۋاتاتتى. بىر چاغدا گۈرزە تېگىپ بەكتۇرمىشنىڭ چىپار تورۇقى يېقىلدى. «ئاپلا!... » دەپ ئۇنىڭغا قاراپ ماڭدىم. شۇ ئاردا ئورنىدىن تۇرغان بەكتۇرمىش بىر قولى بىلەن ئۆزۈپ، بىر قولىدا قىلىچ ئويناتىپ، «ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ نەرە تارتقىنىچە قىرغاققا قەدەم قويدى. بىزمۇ كەينىدىن قىرغاققا چىقتۇق. قىرىقتەك دۈشمەن نۆكىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ بەكتۇرمىشنى تىرىك تۇتماقچى بولدى. ئۇ بىر قولىغا قىلىچ، بىر قولىغا ئوموتنى ئېلىپ پىرقىراپ ئايلانغىنىچە ئۇرۇپ، ساڭ-چىپ بىرقانچە دۈشمەننى يەر چىشلەتتى. بىزمۇ ھەرياندىن كەلگەن دۈشمەنلەر بىلەن قىلىچلىشىپ كەتتۇق. كەينى ـ كەينىدىن قىرغاققا چىققان نۆكەرلىرىمىز قىتان خۇمپەرلىرىگە

قورشاپ زەربە بەرگىلى تۇردى. مەن ئىختىيارسىز بەگتۇرمىش ئېلىشىۋاتقان تەرەپكە قاردىم. يەتتە ـ سەككىز دۇشمەن ئۇنىڭ ئەتراپىدا سۇنايلىنىپ ياتاتتى. ئولتۇرۇپ قالغان بەگتۇرمىش قىلىچىنى توختىماي شىلتىۋاتاتتى. ئۇچ دۇشمەن ئۇنىڭغا نەيزە تەڭلەپ كەلدى. ئېتىلىپ بارغىنىمچە دۇشمەننىڭ بىرسىنى چېپىپ تاشلىدىم. بەگتۇرمىش بىرسىنىڭ قارنىنى چۇۋۇۋۇەتتى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ، قاچقان دۇشمەننى قوغلاپ يېتىۋېلىپ قىلىچ ئۇردى، ئۆزىمۇ يىقىلدى. مەن يۇگۇرۇپ بېرىپ يۆلىدىم. بېشىغا ئومۇت تەككەنكەن. ئىششىپ بۆرتۇپ چىققان يەردىن قان ئېقىۋاتاتتى. ئوڭ مۇرىسىگە، يانپېشىغا قىلىچ تەككەنىدى. بۇلدۇقلاپ قان چىقىۋاتقان كۆكرىكىدە نەيزە ئىزى بار ئىدى. ئۇ شۇنداق ئېغىر يارىلانغان تۇرۇپ قىلىچىنى تاشلىمىغانىدى ۋە ھەدەپ قىلىچىنى شىلتىپ ئالدىغا ئىنتىلەتتى. شۇ ھالدا بىردىن جىم بولۇپ قالدى. قارىسام كۆز قارىچۇقلىرى قېتىپ قاپتۇ. قۇلىقىمنى قان بىلەن بويالغان مەيدىسىگە ياقتىم، يۈرىكىمۇ سوقۇشتىن توختىغانىكەن. «ئاھ، تەڭرىم! نېمىشقا دوستۇمنى بىز بىلەن بىرگە غەلىبە شارابىنى ئىچىشكە بۇيرۇمىدىڭ» دەپ يىغلاپ كەتتىم. دۇشمەنلەرنىڭ قاچقىنى قېچىپ، بىرقانچە مىڭى ئەسىر بولۇپ تىز پۈككەنىدى. يايلاقلىرىمىزدىن بۇلاپ كەتكەن تۆمەنلىگەن مال ـ يىلقىلارنى قايتۇرۇۋېلىپلا قالماي، سان ـ ساناقسىز ئولجا ـ غەنىيمەتكە ئېرىشتۇق. بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ھال رەڭ تۇغ بىلەن بەگتۇرمىشنىڭ ئېگىنىنى چاتتى. «بۇ ئالىپنىڭ جەستىنى قۇز ئوردۇغا ئېلىپ كېتىمىز. ئوبدان ساقلاڭلار» دەپ ئەمر قىلدى. مېنى ئەشكىنچىلىككە تاللاپ، پايتەختكە تېز خۇش خەۋەر يەتكۈز، دەپ بۇيرۇدى. مانا، كېلىپ ھەر بىرلىرىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپتىمەن. ئەپسۇس، بەگتۇرمىش غەلىبە تەنتەنىسىنى كۆرەلمىدى، ئابا، ـــ ئۇدمىش سۆزىنى تۇگىتىپ دەس قوپتى ۋە رەيھاندىنىڭ ئالدىدا تىزلاندى، ـــ

پېقىر شاگىرتلىرىنى ئوغۇللىرى ئورنىدا كۆرگەيلا، ئۆزلىرىنى
ھېچقاچان يەركە قاراتمايمەن.
— جان دوست بۇرادىرىمنىڭ پەرزەنتى بولسىمۇ، سە-
لىنى ئۆز بالامدەك كۆرۈپ كېلىۋاتىمەن، ئوغلۇم. پېقىرنى ئاتا
ئورنىدا كۆرگەن بولسىلىرى، شۇنداق ئىشەنچكە كەلدىمكى،
مەن يۆلەنچۈكسىز قالمايدىكەنسەن.
رەيھانىدىن ئۇنى تۇرغۇزۇپ قۇچاقلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى:
— غەلىبە تەنتەنىسىنى ئوغلۇمنىڭ تېنى كۆرمىگەن بە-
لەن روھى كۆردى، سىلى كۆردىلە بالام. ئۇ ۋەدىسىگە ۋاپا
قىلدى، مەن ئۇنىڭ بىلەن ئىپتىخارلىنىمەن، — ھاياجانلانغان
ئاتا قىبلىگە قاراپ قوللىرىنى سۇنۇپ دېدى، — رەھمەت تەڭ-
رىم، ئەل سۆيەر، ۋەتەن سۆيەر باتۇر ئوغلانغا ئاتا قىلغىنىڭ
ئۈچۈن رەھمەت. ئەگەر ئاسىي قاچقۇنغا، ساتقۇن خائىنغا ئاتا
قىلىپ قويغان بولساڭ، بۇ يۈزۈمنى قانداق كۆتۈرۈپ يۈرەتتىم.
رەھمەت تەڭرىم، رەھمەت!
ئۇ، ئادامتوغرىلغا قاراپ دېدى:
— رەھمەت چاغرىبەگ، ئوغلۇمنى باتۇر، مەرد ئەزىمەت
قىلىپ تەربىيىلىگەنلىكلىرى ئۈچۈن رەھمەت.
— ئاللادىن مىننەتدار بولسىلا بۇرادىرىم. پېقىر پەقەت
بەندىلىك بۇرچۇمنى ئادا ئەتتىم خالاس. ئۆزلىرىمۇ پەرزەنتىم
ئۈدمىشىنى تەربىيىلەپ كامال تاپقۇزدىلىغۇ. رەھمەتنى سىلىگە
ئېيتساق بولىدۇ. ئەلنىڭ ھۆر — ئەركىنلىكى ئۈچۈن ئوغلىنى
ئاتىلاندۇرغان، مىڭلىغان ئات، قورال — جابدۇق، ئالتۇن —
كۈمۈش يارەم قىلغان ئۆزلىرىدەك مەرد ئەزىمەتكە پۈتۈن قوۋم
رەھمەت ئېيتىدۇ، — ئورنىدىن تۇرغان ئادامتوغرىل رەيھانىدىن-
نى قۇچاقلىدى. دەھلىزدە باياتىن بېرى ھۇجرا ئىشىكىگە يېقىن
كېلىپ، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان ئايتولۇن ئاستا كەينىگە
يېنىپ كۆزلىرىدىن ئېقىۋاتقان ياشنى سۈرتتى.

رەھانىدىن ئۇلارنى ئىشىك ئالدىغىچە چىقىپ ئۇزىتىپ قويىدى.

پەتىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۇچ كۈنگىچە ئۈزۈلمىدى. تۆتىنچى كۈنى ھاجىپ رەھانىدىن ئوردىغا بېرىپ خىزمەتتە بولدى. ۋەزىر ـ ۋۇزرالار، ئەمىر ـ ئەركانلار بۇغرا قاراخان ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخاننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشۋاتاتتى: بۇغرا قاراخان سارىيىنى زىننەتلەش، قۇزئوردۇ كوچىلىرىنى كۆركەملەشتۈرۈش، چەت ئەل يالۋاچلىرىنى[1] كۈتۈۋېلىش، مەملىكەت بويىچە غەلىبە تەنتەنىسى كۈنى ئۆتكۈزۈلۈش زۇپ ئاۋام بىلەن داستىخاندا بىرگە بولۇش، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈلۈش، چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشتەك پائالىيەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن ئالدىراش ئىدى.

رەھانىدىن «ئاۋام بىلەن داستىخاندا جەم بولۇپ، غەلىبە شارابىنى ئىچىش» پائالىيىتىگە رىياسەتچى قىلىپ بەلگىلەنگەندى. بۇ كاتتا سورۇندا بۇغرا قاراخان، ئىلىكخانلار ئاۋام بىلەن يۈز كۆرۈشەتتى. شائىرلار مۇشائىرە ئوقۇيتتى. قىزىقچىلار قىزىقچىلىق قىلاتتى. سەنئەتكارلار ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناشاتتى. ئاخىردا جەڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلەرگە، نام قازانغانلارغا تون كىيدۈرۈلۈپ ئات مىنگۈزۈلەتتى. بۇ نەچچە يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان مىسلىسىز زور پائالىيەت بولغاچقا، پۈختا تەييارلىق قىلىش زۆرۈر ئىدى. ئەخمەت تۇغانخان تەختكە چىقىپ ئۆتكۈزگەن «ئاۋام بىلەن داستىخاندا جەم بولۇش» سورۇنى كۆڭلىگە ياقمىغاچقا، رىياسەتچىلەرنىڭ كاللىسى ئېلىنغانىدى. بۇ ساۋاقنى ئېسىدە تۇتقان رەھانىدىن، بالاساغۇن شەھرىنىڭ ھاكىمى ئېلىكبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ مەسلىھەتلەشتى. ھەرقايسى بازار،

---

① يالۋاچ — ئەلچى.

كوچا، مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ، ئاۋامنى تېز ھەرىكەتكە كەلتۈردى.

چارچىغان، ھارغان رەيھانىدىن ئۆيگە كەچ قايتتى. يابىرا ئېرىنىڭ ئويچان چىرايىغا زەن قويغاچ تونىنى سالدۇرۇپ، تەرەت ئېلىشقا سۇ قۇيۇپ بەردى. ئۇ، بۇنداق ئىشلارغا دېدەك-لەرنى بۇيرۇمايتتى. بۇ بەلكىم بەك ياخشى كۆرگەنلىكىدىن بولسا كېرەك، يۈيۈنۈش سۈيىنىمۇ ئۆزى ئىسسىتاتتى، بولمىسا قۇل دېدەكلەر، ھۆر خىزمەتچىلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. قىزلار باغ ئىچىدىكى كۆل بويىدا قۇشناچىمدىن ئالغان دەرسلىرىنى تەكرارلىشۋاتاتتى. رەيھانىدىن ئۆز ھۇجرىسىنىڭ دېرىزىسىدىن ئۇلارغا كۆز سېلىپ، ئوغلىنى ئويلاپ قالدى. «ئۇ ھايات بولسا، ئوردىدىن كەلگەن چېغىمدا ئالدىمغا چىقاتتى، تويىنى قىلغان بولاتتىم...» تاراملاپ ئاققان يېشىنى ياغلىقى بىلەن ئېرتقان ئاتا نامازغا تۇردى.

چاي دەملەپ كىرگەن يابىرا، ئېرى جاينامازدىن تۇرغاندىن كېيىن يېغلامسىراپ دېدى:

— دادىسى، ئوغلۇم كۆز ئالدىمغا كېلىۋېلىپ يىغىدىن باش كۆتۈرەلمەس بولۇپ قالدىم. ئۆزۈمنى شۇنچە چىڭ تۇتساممۇ، ئىچ - ئىچىمدىن توختىماي ئوتلۇق ئاھ ئېتىلىپ چىقماقتا. چىدىماي قالدىم... — ئۇ ئېرىنىڭ مۇرىسىگە باش قويۇپ ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ ياش تۆكتى.

— يىغلىماڭ ئەزىزىم. سەۋر قىلماقتىن باشقا نېمە ئىلاجىمىز بار. كۆرۈنۈشتە ھازا تۇتمىغان بىلەن، يۈرىكىڭىز ھازا تۇتۇۋېتىپتۇ. راست، چىدىماق تەس، لېكىن بۇ قازاغا بەرداشلىق بېرىشىمىز كېرەك، — دېدى رەيھانىدىن خوتۇنىنىڭ مۈڭلۈق چىرايىغا زەن سېلىپ.

يابىرا مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە خېلىلا تارتىلىپ قالغانىدى. سېپتە قاپاقلىرى ئولتۇرۇشۇپ، ماڭلىيىدىكى

بىلىنەر ـ بىلىنمەس قورۇقلار كۆزگە چېلىقىپ قالغانىدى. بۇ نازاكەتلىك ئوچۇق جۇۋاننىڭ لەۋەن قامىتى، ئۇشتۇمتۇت ئۇش-شۇك تەككەن گۈل شېخىدەك ئېگىلگەنىدى. رەيھانىدىننىڭ ئۇنىڭغا ناھايىتى ئىچى ئاغرىپ كەتتى. دېمىسىمۇ ئون تۆت يېشىدا ئەمرىگە ئېلىپ، يىگىرمە يىلنى بىرگە ئۆتكۈزگەن بۇ خوتۇنىغا بولغان مېھرى كۈندىن ـ كۈنگە ئۇلغايدىكى، سۇس-لاشمىدى. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئايرىلالماس دەرىجىگە يەتكەنىدى.

قېينانىسىمۇ بۇ كېلىنىنى بەك ياقتۇراتتى، ئۆز قىزىدەك كۆرۈپ ئىززىتىنى قىلاتتى. يابىرامۇ ئۇلارغا كۆيۈنەتـ تى، چاي ـ تاماقنى ئۆزى ئېلىپ كىرىپ ھالىغا يېتەتتى، خىزمىتىنى ئېرىنمەي قىلاتتى. رەيھانىدىن بۇ مەھبۇبىدىن شۇنـ چە رازى ئىدى.

يابىرا كەنجەك قەبىلىسىنىڭ ئۆلىمالىرىدىن بىرسى بولغان بەگتاش موللىنىڭ كەنجى قىزى ئىدى. ئۇنىڭ ئابدۇللا دېگەن ئەرەبچە ئىسمى جامائەتكە مەشھۇر ئىدى. كىشىلەر ئابدۇللا دامۇللا دەپ ھۆرمىتىنى قىلىشاتتى. ئۇ چاغلاردا ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنىڭ، دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق ئىككى ئىسمى بولاتتى. بىرى، ئۇنىڭ مىللىتى، يەرلىك ئادەملىكىنى بىلدۈرسە، يەنە بىرى، مۇسۇلمان ئىكەنلىكىگە شاھىت ئىدى. دادىسى يابىراغا «ئامىنە» دەپ ئەرەبچە ئىسىم قويغان، لېكىن رەيھانىدىن «يابىرا» دەپ چاقىرىشنى ياخشى كۆرەتتى.

يابىرا بەگتۇرمىشنى ئون ئالتە يېشىدا تۇغقانىدى. ئۇنىڭـ دىن كېيىن تۇغۇلغان تۆت قىزى بىر ـ بىرىدىن چىرايلىق بولۇپ، ئۇلار ئائىلىنىڭ بىباھا زىننىتى ئىدى. بۇلار يىلسېرى بوي تارتىپ ئات مىنەلەيدىغان، ئوفيا ئاتالايدىغان، كىتاب ئوقۇيالايدىغان بولغانىدى.

بەگتۇرمىش يالغۇز ئوغۇل بولغاچقا، ھەممەيلەن ئۇنىڭ

كۆزنگه قارايتتى. مىجەزى ئوبدان، ئاق كۆڭۈل، قەيسەر بۇ يىگىت ئەمدى يوق ئىدى.

رەيھانىدىن، خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرۇپ كەتكەن خوتۇنىنىڭ ئىككى مۇرىسىدىن تۇتۇپ دېدى:

— يابىرا، ئارتۇقچە ھەسرەتلەنمەڭ، ھەسرەت يۈرەكنى يەيدۇ، كىشىنى ئۇمىدسىزلىك دەشتىدە سەرسان قىلىۋېتىدۇ. سىز ماڭا، بالىلارغا كېرەك، ئاتا ـ ئانامغا كېرەك. بۇنداق قايغۇرۇپ ئاغرىپ قالسىڭىز ھەممىمىز ئازابلىنىمىز. بىزنىڭ ئازابلىنىشىمىزنى خالامسىز؟

— ياق، خالىمايمەن، — پىچىرلىدى يابىرا ئېرىگە مۆلدۈرلەپ بېقىپ.

— خۇدا يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت ئاتا قىلىپ قالار.

— خۇدا بۇيرۇسا يەنە بىر ئوغۇل تۇغمىسام كۆڭلۈم ئارامىغا چۈشمەيدىغان ئوخشايدۇ. ئوغۇل كۆرمىسىلە سىلىنىڭمۇ كۆڭۈللىرى پۈتۈن بولمايدۇ. ئاھ، چاپسانراق بويۇمدا قالسىدى...

بۇ ئۇنىڭ يۈرەك نىدالىسى ئىدى.

— مانا، مانا، ئەزىزىم، مېنىڭ ئۇمىدىم شۇ. يەنە بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىڭ. مەن تەڭرىمدىن بايلىق، ئەمەل تەلەپ قىلمايمەن، بىر ئوغۇل تەلەپ قىلىمەن.

يابىرا قولىنى بىلەن پېشىنىسى ئېرتىپ رەيھانىدىنغا يۆلەندى.

— مەن تۇنۇگۈن تاڭغا يېقىن بىر چۈش كۆردۈم.

— قانداق چۈش كۆرۈپسىز، ئەزىزىم.

— چۈشۈمدە ماڭا بىر بۆرە خىرىس قىلىۋاتقۇدەك.

— تەڭرىم بىزگە يەنە بىر ئوغۇل ئاتا قىلىدىكەن... رەيھانىدىن ئۇنى باغرىغا باستى. ئالتۇندەك چاقنىغان كەچكى شەپەق، ھۇجرىنىڭ دېرىزىسىگە جۇلا تاشلىدى.

3

قىتانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، غەلىبە قۇچۇپ كېلىۋاتقان ئەخمەت تۇغانخان ـــ سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان مەلىكە نۇر ئەلانۇر خېنىمنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. نۇر ئەلانۇر خېنىم شەرقتىكى تۇنجى ئىسلام دۆلىتى ـــ قاراخانىلار مەملىكىتىنى بەرپا قىلغان سۇلتان سۇ-تۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ قىزى ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان بازىر ئارسلانخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. بازىر ئارسلانخان قارا-خانىلار مەملىكىتىگە ئۇل سالغان بىلگە كۆل قادىرخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى.

تۇغانخان بۇغرا قاراخان بولغاندىن كېيىن، خان جەمەتى ۋە ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا نارازىلىق تۇغۇلدى. كۆتۈلمە-گەن ۋەقەلەر يۈز بېرىپ، بەھۇدە قان تۆكۈلۈشلەر سادىر بول-دى. تارىخنىڭ بۇ سىرلىرىدىن ئوقۇرمەنلەرنى ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن، بۇ بابتىكى ھېكايىنى بىلگە كۆل قادىرخاندىن باشلىدىم.

تارىم ۋادىسىنى قۇم بېسىپ، نۇرغۇن يېزا، شەھەرلەر قۇم بارخانلىرى ئاستىدا قالغاندا، ھايات قالغان بىر قىسىم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇ يەردىن ئۇرخۇن، بالقاش بويلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ، دەسلەپ ھون خاندانلىقىنى، ئاندىن كۆك تۈرك خاقان-لىقىنى، تۇغلا توققۇز ئۇيغۇر خانلىقىنى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى، ئاخىرىدا ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغانىدى. تەقدىرى قىسمەت بىلەن باستۇرۇپ كەلگەن قىرغىز ـ قىپچاق خانلىقىدىن پېچىلگەن بىلگە كۆل قادىرخان ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ماكانى بولغان تارىم ۋادىسى، تەكرىتاغ ئېتەكلىرىگە ئاخىر قايـ-تىپ كەلدى.

بىلكە كۆل قادىرخان، ئۇيغۇر ياغما قەبىلىسىنىڭ قاراخانى بولۇپ، پاساھەتلىك، باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇيغۇر، بايىرغۇ، ھون، توغرا، قارلۇق، باسمىل، چىگىل قاتارلىق قەبىلىلەرگە باشچىلىق قىلىپ، ئۇلارنى ئالتاي تاغلىرىدىن چۆ، تالاس دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى. قەشقەر، بالاساغۇن شەھەرلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ھوقۇقىنىمۇ ئىگىلىدى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە چوڭ ئوغلى بازىر تېكىنگە ئۇيغۇرلارنىڭ شەرەپ نامى بولغان «ئارسلانخان» ئۇنۋانىنى بېرىپ، ئۇنى بالاساغۇن شەھىرىگە ھاكىم قىلدى. كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق تېكىنگە ياغما ئورۇقلۇقىنىڭ شەرەپ نامى بولغان «بۇغراخان» ئۇنۋانىنى بېرىپ تالاس قەلئەسىگە ھاكىم قىلدى.

بىلكە كۆل قادىرخان ياشىنىپ قالغانىدى. ئۇ قانداش، قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ بۇغراخان، قاراخان، ئىلىكخان، ئارسلانلانخانلىرىنى، سۇباشى، يابغۇ، چوغلان، سانغۇن، ئىنالبەگ، چاغرىبەگلىرىنى يىغىپ مۇنداق ۋەسىيەت قىلدى:

— ئەي مەردۇ مەردانىلىرىم، ئۆمرۈم ئاخىرلىشىپ قالدى. كۆزۈم يۇمۇلۇش ئالدىدا سىلەرنى ئوبدان كۆرۈۋالاي. سىلەر مېنىڭ جەڭگاھتىكى قاناتلىرىم، سەپەردىكى ھەمراھلىرىم، مەن خەلقىمنى سىلەرگە تاپشۇرۇپ كەتكىنىم، ئەمدى ئۆلسەم ئارمىنىم يوق. شۇنى ئۇنتۇماڭلاركى: ھەممە قەبىلە كىشىلىرىنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر، بىز قان — قېرىنداش، بىر ئاتىنىڭ بالىلىرى. ئەجدادىمىز ئۇلۇغ بوۋىمىز ئوغۇزخان بىلەن كۆك بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ يورۇقلۇققا چىققان. ئىناق — ئىتتىپاق بولۇپ، ئەركىن، خۇشال ياشاڭلار. بىرىڭلار-نى بىرىڭلاردىن پەس كۆرمەڭلار، بىر — بىرىڭلاردىن ئايرىلماڭلار، دۇشمەنگە ساتقۇنلۇق قىلماڭلار، ئاراڭلار بۇزۇلغان كۈن — سىلەرنىڭ مەھكۇم بولغان كۈنۈڭلاردۇر.

بىر ـ بىرىگلار بىلەن بىپقىن بولۇشقلار، يىراقلاشمىغانلار؛ بىر ـ بىرىگلارغا كۆيۈنۈشكەنلەر، ئاداۋەت تۇتماسلىقلار؛ بىر ـ بىرىگلارنى كەچۈرۈشكەنلەر، ئۆچەكەشمەسلىكلار؛ بىر ـ بىرىگلارنى يۆلەيدىغانلار، ئورا قازمايدىغانلار؛ مەرد، سېخىي بولۇشقلار، بېخىل، تەمەخور بولماسلىقلار؛ كەڭ قورساق مەردانە بولۇشقلار، خۇشامەتچى، سۇخەنچى بولماسلىقلار؛ بىلىم ئۆگىنىشكە، نادان، سايادىق بولۇپ قالماسلىقلار، بېيىتىم ـ بېيىسىر، مىسكىن، غېرىبلارنىڭ بېشىنى سىلايدىغانلار، باغرى تاشلىق قىلمايدىغانلار...»

بىلگە كۆل قادىرخانىنىڭ كۆزلىرى كۆك ئاسمانغا تىكىلىپ قېتىپ قالدى. ئۇ جان ئۈزگەنىدى. بوش قالغان تەختكە چوڭ ئوغلى بازىر ئارسلانخان ئولتۇردى. ئوغۇلچاق تىكىن ئاكسىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇپ بىرنەچچە يىلنى جىم ئۆتكۈزدى. ئاخىر تەختنى تارتىۋېلىش غەرىزىدە نىيىتىنى بۇزدى. «نىيىتى بۇزۇق-نىڭ قازىنى تۆشۈك». سامانىلار شاھى ئىسمائىل بىننى ئەخمەت نۇرغۇن لەشكەر بىلەن تالاس شەھرىگە بېسىپ كىرىپ، ئۇنىڭ خانىشلىرى، بالىلىرى بىلەن ئون بەش مىڭ ئادىمىنى ئەسىر ئالدى. ئوغۇلچاق قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. بازىر ئارسلانخان بالاساغۇندا ۋاپات بولدى، ئوغۇلچاق ئاكسىنىڭ نامىزىغىمۇ بارمىدى.

ئىچىدە غۇم ساقلاپ كەلگەن قارلۇق قەبىلىسىنىڭ بەزى يابغۇ، سۇ باشى، چاغرىبەگلىرى پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، بالاساغۇندا ئوردا ئۆزگىرىشى قىلدى، ياغمىلارنىڭ ئىلىكخان، تىكىن، ۋەزىر، ئەمىرلىرىنى قىرغىن قىلىپ ئۆز خانلىقىنى تىكلىدى. بازىر ئارسلانخانىنىڭ چوڭ ئوغلىنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى. كىچىك ئوغلى سۇتۇق تىكىنى هايات قالغان ياغمىلار يوشۇرۇن تۇردە قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، ئوغۇلچاق تىكىنىڭ تەربىيەت قىلىشىغا تاپشۇردى. سۇتۇق تىكىن كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن ئوغۇلچاق بۇغرا قاراخان بولۇپ تەختكە چىقتى. ئۇ

ئۆتكەن ئىشلاردىن ساۋاق ئالماي ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلدى، ئەل بىلەنمۇ، سۇتۇق تىكىن بىلەنمۇ كارى بولمىدى.

سۇتۇق تىكىن ناھايىتى غەيۇر، چەبدەس يىگىت بولدى. قەشقەرگە سودىگەر قىياپىتىدە كەلگەن سامانىلار دۆلىتىنىڭ دانىشمەن شاھزادىسى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئىخلاس بىلەن تەربىيىلىشى نەتىجىسىدە ئىسلام دىنىغا كىردى. ئەلۋەك، ھۆر ئەلگە ئاپەت بولغان زالىم، شەھۋانىيەتچى تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخاننى، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بالا ـ چاقىلىرى، تەرەپدارلىرى بىلەن قىلىچ بىسىدىن ئۆتكۈزدى. سۇتۇق تىكىن ئون سەككىز يېشىدا ھىجرىيە 333 ـ يىلى[1] قاراخانىلار تەختىدە ئولتۇرۇپ بۇغراخان بولدى، ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىدە يەنە بىر ئىسلام دۆلىتى مەيدانغا كەلدى. ئۇ لەشكەر تارتىپ بالاساغۇن شەھىردىنى ئېلىپ، قارلۇق خانلىقىغا خاتىمە بەردى. كېيىن لەشكەر ئەۋەتىپ، كۇچا، كورلا، كىنگىت[2] شەھەرلىرىنىمۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالدى. باغداتتىكى ئابباسىلار خەلىپىسى ئۇنىڭغا سۇلتان ئۇنۋانىنى بەردى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئون بىر يىل دەۋران سۈرۈپ ھىجرىيىنىڭ 344 ـ يىلى[3] قەشقەردە ۋاپات بولدى، ۋەسىيىتى بويىچە ئاتۇش مەشھەد يېزىسىدىكى ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ مەقبەرىسى يېنىغا دەپنە قىلىندى. ئورنىغا چوڭ ئوغلى مۇسا بايتاش بۇغرا قاراخان بولدى. تۇرپان ئىددىقۇت خانلىقى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى. لېكىن خوتەن خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش تۈگمەي تۇرۇپ دۇنيا بىلەن ۋىدالاشتى.

---

① ھىجرىيىنىڭ 333 ـ يىلى، مىلادىيە 944 ـ ، 945 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② كىنگىت ـــ قارا شەھەر.

③ ھىجرىيىنىڭ 344 ـ يىلى مىلادىيەنىڭ 955 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ئوغلى جەڭدە قازا قىلغانلىقى ئۈچۈن، مەرھۇم ئىنىسى سۈلايـ
مان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ئەبۇھارۇن ئارسلانخان تەختكە چىقـ
تى. ئۇنىڭ زامانىسىدا قاراخانىلار ئېلىنىڭ زېمىنى ناھايىتى
كېڭەيدى. سامانىلار پادىشاھى مەغلۇپ قىلىنىپ، بۇخارا ئېلىنـ
دى. خارەزىمغا لەشكەر تارتىپ بېرىپ، سەمەرقەنت، شاش،
ئۇزگەن شەھەرلىرىنىمۇ ئىگىلىدى. ھارۇن بۇغراخان كېسەل
بولۇپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىۋېتىپ، «قوچقار بېشى»[1] دېگەن
يەردە ۋاپات بولدى. مانا شۇ چاغدا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ
قادىرخان قەشقەردە ئارسلانخان ئىدى. لېكىن بالاساغۇندا تۇرۇـ
ۋاتقان كۈچتۈڭگۈر، قارام سۈباشى ـ شاھزادە ئەخمەت بىننى
ئەلى تۇغانخان ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنى، ئەمىر ـ ئەركانلارنى قولغا
كەلتۈرۈپ تەختكە چىقتى. كۆكسى ـ قارنى كەڭ، بىلىملىك،
باتۇر يۈسۈپ قادىرخان تەخت تالىشىشنى خوپ كۆرمەي، ئۆـ
زىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان بولغانلىقىنى ئېيتـ
راپ قىلدى...

قىتانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دەبدەبە بىلەن كېلىۋاتقان
بۇغرا قاراخان ئەنە شۇ ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان ئىدى!

مەنسۇر ئىلىكخاننىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ، دۆلەت ئەركانلـ
رى بىلەن ئوردا ئالدىدا تۇرغان رەيھانىدىن، قىلىچلىرىنى
يالتىڭاچلاپ، جەينىكىنى بېقىنىغا تىرەپ سەپراس بولغان ياسا
ۋۇللارغا كۆز سالغان ھالدا، قاراخانىلار تارىخىنى ئەسلەپ چىقـ
تى، ئۇ بامدات نامىزىنى ئۆتەپلا، بالاساغۇندىكى يەتتە يۈز
مەسچىت جامائىتىنىڭ رەت ـ رەت سەپ تۈزۈپ، ناغرا ـ
كانايلارنى چېلىپ، تۇغ ـ ئەلەملەرنى كۆتۈرۈپ بۇغرا قاراخانـ
نىڭ ئالدىغا چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئورۇنلاشتۇرۇشـ

---

① قوچقار بېشى ـــ قىشلاق، بۇ يەردە ھاكىمىيەت باشقۇرىدىغان قورغان بولغان.

ىنىڭ مۇڭاپىق بولغىنىدىن كۆڭلى ئەمىن تېپىپ ئوردىغا كەلگە-
نىدى. ئوردىنىڭ دەل ـ دەرەخلەر سايە تاشلىغان خىشلىق
يوللىرى جانان چىنىدەك پارىلداپ كەتكەنىدى. تۇغ ـ ئەلەملەر
قادالغان ئوردا ئىشكىلىرى داغدام ئوچۇق ئىدى. خانەئى دە-
ۋان»، «بۇغرا قاراخان» سارىيىنىڭ دېرىزىلىرى، تام ـ تورۇس-
لىرى سۇرتۇلۇپ زىننەتلەنگەنلىكى ئۇچۇن، يېڭىدىن بىنا قە-
لىنغاندەك تەسىرات بېرەتتى. ئىلىكخاندىن باشلاپ دەرۋازىۋەن-
گىچە ئۇستۇبشىدىكى لىباسلىرىنى يەڭگۇشلەپ تېخىمۇ سالاپەت-
لىك تۇس ئېلىشقانىدى.

رەبھانىدىن يېشىل بەقەسەم تون كىيىپ، يېشىل شايى
سەللە يۆگۈالغانىدى. ئۇ ھەممەيلەن بىلەن تىنچلىق ـ ئامانلىق
سورىشىپ، مەنسۇر ئىلىكخانىنى پايتەخت ئاھالىسىنىڭ قارشى
ئېلىش تەييارلىقىدىن ۋاقىپلاندۇرۇپ، بىر قىسىم دۆلەت ئەربابلە-
رى بىلەن ئوردا ئالدىغا چىقىپ تۇرغانىدى. «تۇغانخان قور-
قۇمسىز، جاسارەتلىك بولغىنى بىلەن، بەكمۇ ئۆزۈمچىل، قىتانلارنى
يېڭىپ دۇنياغا تونۇلدى، ئەل ـ يۇرت ئىچىدە زور ئابرۇي
قازاندى. ئەمدى كۆرەڭلەپ پۇقرانى ئۇنتۇپ قالمىسا بولاتتى...»
ئۇنىڭ خىيالى تۇگمەي مەنسۇر ئىلىكخان ئۇيغۇر، قارلۇق،
ياغما، چىگىل قاتارلىق قەبىلە چوڭلىرى بىلەن چىقىپ كەلدى.
ئۇ، تۇم قارا ئارغىماقتا مىنگەنىدى، خاس نۆكەرلىرى ئاق ئات
مىنىشكەنىدى. ھېچكىمگە قارىماي، ئىككى ياندا سەپراس بولۇپ
تۇرۇشقان ئوردا نۆكەرلىرىنىڭ قىلىچىنى پەس تۇتۇپ بەرگەن
ھۆرمەت سالىمىنىمۇ ئىلىك ئالماي مېڭىپ كەتتى. ئاندىن بۇغرا
قاراخان تۇغانخانىنىڭ خانىشلىرى، شاھزادىلەر، مەلىكىلەر، ئارس-
لانخان، ئىلىكخان جەمەتىگە تەئەللۇق خانزادىلەر، كېنىزەكلەر،
غۇلاملار ھارۇدا ۋە ئاتتا يۇرۇپ كېتىشتى. دەرۋازا ئالدىدا
تۇرغان دۆلەت ئەركانلىرىمۇ مۇلازىملىرى بىلەن ئاتلىنىشتى.
رەبھانىدىن ئۇلار بىلەن كېتىۋېتىپ «مەنسۇر ئىلىكخانىنىڭ

كۆڭلى ئارامسدا ئەمەستەك قىلىدۇ» دېگەننى كۆڭلىدىن ئۆتـ
كۈزدى. ئۇلار ئاجايىپ سەلتەنەتلىك زىننەتلەنگەن «دەرۋازەئى
باشا» دىن ئۆتتى. بۇ دەرۋازىنىڭ پەشتىمدا توقسان توققۇز
نەپەر شادىيانىچىلار ئۇزۇن بۇغرا كانايلىرىنى، نەققاره ـ سۇنايـ
لىرىنى دەرمەھەل چېلىشقا تەييارلانغان ھالدا يىراقتا كۆز سېـ
لىپ تۇرۇشاتتى. يەتته چاقىرىم يەرگىچه يولنىڭ ئىككى قاسىنىقى
سانجاق ـ سانجاق ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. رەيھانـ
دىن ئۇلارغا قاراپ باش لىڭشىتىپ: «كاشكى، بۇغرا قاراخان
ئۆزىنىڭ شۇنچه ھۆرمەتلىگەن خەلقىنىڭ قەدرىگه يەتسه
ئىدى...» دەپ ئويلىدى.

دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ ئورنى ئەڭ ئالدىدا بولغاچقا، مەنـ
سۇر ئىلىكخان قارشى ئېلىشقا چىققان تۇمەنلىگەن ئادەم توپىنى
بېسىپ ئۆتۈپ توختىدى.

رەيھانىدىن كېيىن ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما قەبىلىرىـ
نىڭ يۇقىرى تەبىقىسىگه مەنسۇپ ئائىلىلەرنىڭ تارخان،[1] بەگ،
باي غوجام، خېنىملىرى ئارىسىدا ئاپئاق ساقىلى يەلپۇنۇپ تۇرـ
غان قامەتلىك ئاتىسى بەگتۆمۇرنى، ئانىسى زەمۇران ئاغىچا
خېنىمنى، خوتۇنى يابىرا خېنىمنى، قىزلىرى ئايتولۇن، ئايسـ
لىك، ئايتىمىش، ئارچۇن خېنىملارنى، ئاشانبۇقا باشلىق ئۆيـ
خىزمەتچىلىرىنى كۆردى ۋە ئاتتىن چۈشتى. ئۇلار بۇغرا قارا-
خاننى قارشى ئېلىش بىلەن بىللە ئالىپ بەگتۇرمىشنىڭ قانلىق
جەستىنىمۇ تاپشۇرۇۋېلىشقا چىقىشقانىدى. رەيھانىدىن ئۇلارنى
ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ يىغلىماسلىققا دەۋەت قىلىپ قانائەت ھاسىل
قىلغاندىن كېيىن يۈرۈپ كەتتى. ئۇ مەنسۇر ئىلىكخان ۋەزىر ـ
ۋۇزرالىرى، ھاجىپلار بىلەن تۇرغان يەرگه كەلدى. بۇ يەردە
ئادامتوغرىلىمۇ بارئىدى. ئىككى دوست قول ئېلىشىپ تىنچلىق

---

① تارخان ـــ يۇقىرى تەبىقه كىشىلىرىگه بېرىلگەن ئۇنۋان.

سوراشتی. باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى بولغان قوتاز قۇيرۇقى قادالغان ئەلەمنى كۆتۈرۈپ تۇرغان ئۇدمىش، يولنىڭ ئۇ تەرىپىدە تىزدىلمىپ سەپراس بولغان قەھرىمان ھۇجۇمچىلار قاتاردىن ئورۇن ئالغانىدى. ھەممەيلەننىڭ كۆزى يولدا بولۇپ، بۇغراقاراخاننى ئىنتىزارلىق ئىلكىدە كۈتۈۋاتاتتى.

كۈن بارغانسېرى كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. ھاۋا ئوچۇق بولۇپ، ئېتىلغان پاختىدەك ئاق بۇلۇتلار كۆك ئاسمان بوشلۇقىدا ئۇزۇپ يۈرەتتى. ئاق تون كىيگەن مۇلازىم ئالتۇن ساپلىق ھاۋا رەڭ سايىۋەننى مەنسۇر ئىلىكخانىنىڭ بېشىغا تۇتۇپ تۇراتتى. ھەممە تاقەتسىزلىنىپ يولغا قارايتتى.

كۈن تىكلىشەي دېگەندە، ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كەلگەن چاپارمەن:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك قەدىمىگە يېقىنلاشتى، — دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.

قاپقى سېلىنغان مەنسۇر ئىلىكخان بېشىنى كۆتۈردى:

— شادىيانە چېلىنسۇن، پايانداز سېلىنسۇن.

يەتتە چاقىرىم يولغا قىزىل پايانداز سېلىندى. بالاساغۇنلۇق يەتتە دەرۋازىسى ئۈستىدىكى گۈمبەزلىك، كاھىشلىرى پارقىراپ تۇرغان پەشتاقلىرىدا ئۇزۇن بۇغرا كانايلار تەڭلا چېلىندى، نەققارە ـ سۇنايلارنىڭ ياڭراق ئاۋازى پەلەكنى قۇچتى.

قونچىلىق ئۆتۈك كىيگەن رەيھانىدىن پۇتلىرىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، بويۇن سوزۇپ قارىۋىدى، بىراقتىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق چاڭ ـ توزانىنى كۆردى. توزان بارا ـ بارا يېقىنلاپ، سۇزۇلۇپ، ئارىسىدىن ئۇچ دۇر باشى [1] «يول بوشتىگلار، يول ئېچىڭلار، خاقان كەلمەكتە» دەپ چۇقان سېلىپ چىقىپ كەل-

---

① دۇر باشى — بۇغرا قاراخانىنىڭ ئالدىدا يول ئېچىپ ماڭغۇچى.

دى. كەينىدە ھال رەڭ تۇغ كۆتۈرگەن توققۇز تۇغچى ① بار ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدە ئالتۇن ساپلىق توبۇز ② كۆتۈرگەن توقسان توققۇز جاندار ③ ئاتلىق كېلىۋاتاتتى. كەينىدىنلا ئۇچ قىزىل جەدە قوشۇلغان ئۈستى ئوچۇق ئېگىز خاقان ھارۋىسىدا مەغرۇر ئولتۇرغان بۇغرا قاراخان ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان كۆرۈندى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا تۈرلۈك رەڭدىكى ئاتلارغا مىنگەن سۈباشى، ئەمىر، ئەسكىرىي قازى، مۇنەججىم، پالچى، ئەپسۇنچى، تېۋىپ، قىزىقچى قاتارلىق خاقانىڭ يېقىنلىرى بار ئىدى.

ئۇلارنىڭ كەينىدىن شەھەت بولغان ئالىپلارنىڭ جەسەتلىرى سېلىنغان ھارۋىلار كېلىۋاتاتتى. ئىككى ئات قوشۇلغان بۇ ھارۋىلارغا، ئاق، قارا شەددە تۇغلار قادىلىپ، ئۈستى مەجنۇنتاللار بىلەن يېپىلغانىدى. ھارۋىلارنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئاق تونلۇق قارىيلار سۈرە «ياسىن» نى قىرائەت قىلىپ ماڭماقتا، بۇلارنىڭ كەينىدىن ھايات ئالىپلار قىلىچلىرىنى ئېگەرنىڭ قۇش بېشى ئۈستىگە تىكلەپ، «ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ تەكبىر ئېيتىپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ نەيزىلىرىنىڭ ئۇچىغا باتۇرلۇق، نۇسرەت بەلگىسى بولغان قوتاز قۇيرۇقى چىگىپ قويۇلغانىدى.

ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئون ئۇيغۇر④ توققۇز ئوغۇز⑤ قەبىلىلىرىدىن تاللاپ، تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن چاپاۋۇل قىسىم

---

① تۇغچى — بۇغرا قاراخان ئالدىدا ئەلەم كۆتۈرۈپ ماڭغۇچى.

② توبۇز — گۈرزىنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىلىشى.

③ جاندار — بۇغرا قاراخانىنىڭ مەخسۇس مۇھاپىزەتچىلىرى.

④ ئون ئۇيغۇر — ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بولۇپ، بۇلار: ياغلاقار، قوتۇرغۇر، بۇقاسقىر، ئاۋچاغ، ھازار، قوغۇرسۇ، ياغما، ئاياۋىر، تورلام ۋېيبور، ئادىزدىن ئىبارەت.

⑤ توققۇز ئوغۇز — ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر جەمەتى بولۇپ بۇلار: ئۇيغۇر، بايىرغۇ، ھون، بارغۇت، توڭرا، چۇبە، ئىزگىل، قارلۇق، باسمىلدىن ئىبارەت.

ئومۇت، گۈرزىلىرىنى كۆتۈرۈپ كەلمەكتە ئىدى.
بۇلارنىڭ كەينىدىن ئاق قاشقا، قارا بويۇن تورۇقلارغا مىنگەن ئىككى تۈمەن قىزىل تۇغلۇق ئۇيغۇر مەرگەنلىرى كېلە-ۋاتاتتى. ياغمىلارنىڭ قاراكىرغا مىنگەن ئىككى تۈمەن قىلىچۋاز-لىرى، قارلۇقلارنىڭ بوز ئاتقا مىنگەن بىر تۈمەن توبۇزچىلىرى، تىللارنىڭ چىپار ئاتلار قوشۇلغان ئېگىز ھارۋىلىق چەۋەندازلە-رى، چىكىل، باسمىل، ھون، توغرا، بايىرغۇ... قاتارلىق قەبە-لىلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن سەپ تارتىپ كېلىشۋاتاتتى.
ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئۆزلۈكىدىن ئەل بولۇپ ئىسلام دىنى-غا كىرگەن بىر تۈمەن قىتان لەشكەرلىرى «كەلىمە شاھادەت» ئېيتىپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار قورالسىز بولۇپ «لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن روسۇلىللا» دەپ بېزىلغان ئاق ئەلەملەر-نى كۆتۈرۈۋالغانىدى. ئۇلاردىن كېيىنلا ئەسىر چۈشكەن قىتان سۈباشىلىرى، چېرىكلىرى قوللىرى بىر ـ بىرىگە چېتىپ باغلاۋ-لىغان ھالدا دۈشكەللىنىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ روھى چۈشكۈن بولۇپ باشلىرى سېلىقلىق ئىدى.
ئەڭ ئاخىرىدا قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ كۆتۈرۈۋالغان يا-ساۋۇللار دۈشمەنگە ئەل بولۇپ ساتقۇنلۇق قىلىپ، كېيىن قولغا چۈشكەن ئۇچ خائىن ـ ئاسىنى، جەڭگاھتىن قاچقان توققۇز قاچقۇننى، ياياق، يالاڭ‌ئاياش، قوللىرى باغلانغان، بويۇنلىرىغا تاقاق سېلىنغان ھالدا، ئىتتىرىپ، قامچىلاپ ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. ئاسىي، قاچقۇنلارنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەلگەن بولۇپ، ئاران ـ ئاران دەسسەپ ماڭاتتى.
مەنسۇر ئىلىكخان كۈمۈش ناھاللىق ئۆتۈك سىقىپ تۇر-غان پۇتلىرىنى يەرگە قويۇش بىلەن تەڭ، ھەممەيلەن ئاتتىن

---

① چاپاۋۇل قىسىم ـــ ھۈجۈمچى قىسىم، ئاۋانگارت قىسىم.

چۇشۇپ پىيادە بولۇشتى. ئۇ پايانداز ئۈستىدە ئىتتىك مېڭىپ، ئەخمەت تۇغانخانغا ئۇچ قەدەم قالغاندا تىزلىنىپ، يەرگە باش قويۇپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان غازى ئاكا. پېقىر ئىنىلىرى نۇسرەت قازىنىپ كەلگەنلىرىنى مۇبارەكلەپ ئاياغلىرىغا باش قويىدۇ.

بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىمۇ، يەرگە باش تەككۈزۈپ سالام بەجا كەلتۈرۈشتى:

— ئەمرۇل مۇئمىنىن ① بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، شانۇ-زەپەر قۇچۇپ كەلگەنلىرى مۇبارەك بولسۇن! ئاللادىن ھەزرەت-لىرىگە ئامانلىق تىلەيمىز.

— جانابى ئاللا مېنى ئۆز پاناھىدا ساقلاپ غەلىبە قىلدۇر-دى، ئىنىم. سىز بىلەن، دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن، قۇزغۇن-دۇلۇق قېرىنداشلىرىم بىلەن دىدار كۆرۈشتۈرگەن پەرۋەردىگار ئالەمدىن ناھايىتى مىننەتدارمەن، — ئۇ سۆزدىن توختاپ، قول باغلاپ تۇرۇشقان ۋەزىر، ئەمىر، ھاجىپلارغا، ھەرقايسى قەبىلە مۆتىۋەر-لىرىگە سەپسېلىۋېتىپ، كۆزى رەھمانىددىنغا چۈشكەندە، چىرايى-دىكى تەبەسسۇم ئۆچۈپ، قايغۇ ناماياں بولدى، — ئۇغلىگىز باتۇرلارچە شۆھرەت بولدى ھاجىپ. ئۇنىڭ جەڭگاھلاردىكى باتۇرلۇقلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا پۈتۈكچىگە پۈتكۈزۈپ قويدۇم. شۇ-داق ئالىپ ئوغۇلنىڭ ئاتىسى بولغىنىگىز ئۈچۈن قانچە پەخر-لەنسىگىز ئەرزىيدۇ، قايغۇرماڭ.

— قۇللۇق، ئالىيلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇپ سالامەت قايتىپ كېلىشى — ئەلنىڭ تىلىكىدىندۇر. ئوغلۇمنىڭ شۆھرەت بولۇشى — جان پىدالىقتىندۇر، — رەھمانىددىن بېشىنى تۆۋەن ئەگدى.

---

① ئەمرۇل مۇئمىنىن — مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى.

— تىلەك بولۇپ جان پىدالىق بولمىسا نۇسرەت قازانغىلى بولمايدۇ ھاجىپ. پىداكار ئوغلىڭىز ئەۋلادلارغا ئۈلگە بولۇشقا مۇناسىپ.

— ئاللادىن مىننەتدارمەن ئالىيلىرى.

ئەخمەت تۇغانخان ئىنىسىغا:

— ئاتلىنىڭ، — دېدى ۋە ئۆزىمۇ ئېتىغا مىندى. ئۇ بەستلىك، بېشى يوغان، ئاتيۇزلۇك ئادەم ئىدى، چارساقلى كۆكسىگە بېيىلىپ تۇراتتى، قارچىغا كۆزلىرى بىر قاراشتا كىشىنى ئەيمەندۇرەتتى، كىيىۋالغان دۇبۇلغا — ساۋۇتى ئۇنى تېخىمۇ سۇرلۇك قىلىۋەتكەنىدى. تۇغانخان ئىككى يانغا قاراپ ئالتۇن ساپلىق قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاۋامغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ماڭدى.

— غازى بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەيمىز!

— ئەسرۇل مۇئمىنىن بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنى ئاللا ئامان قىلغاي!

— ئۇلۇغ خاقانىمىزغا شان — شەرەپلەر بولسۇن!

چىنار، قېيىن دەرەخلىرى سايە سالغان يولنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى ياساۋۇل — نۆكەرلەرنىڭ، ئاۋامنىڭ ساداسى پەلەككە يەتتى.

رەبھانىدىن بۇغرا قاراخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ كەينىدىنلا بېتىپ كەلگەن ھارۋىلارغا قاراپ ماڭدى، ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان ھارۋىغا ئوغلى بەگتۇرمىشنىڭ جەسىتى قويۇلۇپ، ئاق يوپۇق يېپىلغانىدى. ئۇ تونۇدى، ئېتىنى بويانقارغا بېرىپ، ئۆزى ھارۋىنىڭ يېنىدا باش سىلىپ ماڭدى.

ئالىپلارنىڭ قاتارىدا كېلىۋاتقان بوزاغۇ، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئارىسىدىكى كۈموش ئىدىشتا ئۇسسۇلۇق سۇنۇپ تۇرغان ئېسىلزادە خېنىملارنى كۆرگەنىدە، ئاتنى بۇراپ، قاراقاش، ئاقۇش

يۇز ناھايىتى چىرايلىق بىر قىز ئالدىدا توختىدى. ئۇ:
— ئى مۇھەببەت پەرىسى، ئالىپلار ئىچىدىكى رۇستەمكە ئۇسسۇلۇق بەرگۈڭىز كېلەمدۇ؟ — دەپ سورىدى.
— ئۆزىنى رۇستەم سانىغان ئالىپ، قىزدىن سۇ سوراپ كەلمەيدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى قىز ھال رەڭ بېپەك رومىلى بىلەن يۇزىنى توسۇپ.
— ئوھوۇ قۇنچۇي،① ئالىپ ئىكەنلىكىمدىن گۇمانلىنىۋا-تامسىز تېخى. سىز شۇنچە قانچىلىك ئۇز، كۆرۈپ باقاي، — ئۇ قىلىچىنىڭ ئۇچى بىلەن قىزنىڭ رومىلىنى قايرىماقچى بولدى.
— بوزاغۇ، تارت قولۇڭنى!
— نېمىدەيسەن؟ — ساقال باسقان يۇزى قارىداپ، كۆزلىرىگە قان قۇيۇلغان بوزاغۇ، يانتۇ قاراپ، غەزەپ ـ ئاچچىقىدىن ئېلىشىشقا تەييار تۇرغان تەمبەل يىگىتنى كۆردى.
— ئۇدمىش! سەن بۇ يەردە نېمە قىلىسەن؟
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا چىققانىدىم. قايتىپ بۇ يەرگە كەلگەندە، ئەدەپسىزلىك قىلىۋاتقىنىڭنى كۆرۈپ قالدىم خۇنپەر. سەن ھەقىقىي ئالىپ ئەمەسكەنسەن، بۇ يەردىن دەرھال كەت!
— ئالجىما! بۇ يەردىن كېتىدىغان مەن ئەمەس، سەن.
بوزاغۇ قىلىچىنى يۇقىرى كۆتۈردى.
ئۇدمىش ئومۇت بىلەن بىرنى ئۇرۇپ قىلىچىنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى.
— توختاش! — ئاچچىقلانغان بەگتۆمۈر ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كىردى، — سەن بوزاغۇ، مەن ئالىپ دەپ ئۆكتەملىك قىلماقچى بولۇۋاتامسەن ياكى مەن يۇغرۇشنىڭ② ئوغلى، دەپ

---

① قۇنچۇي — مەلىكە.
② يۇغرۇش — ۋەزىر.

چوڭچىلىق قىلىۋاتامسەن؟ خاقان قولۇڭدىكى قىلىچنى ياۋنى چاپ، دەپ تۇتقۇزغان. ئۆز قېرىنداشلىغا تەڭلەۋاتسىنا! سەندە ئەقىل بارمۇ؟ قارا، قايسى ئالىپ كىشىلەردىن سۇ سوراپ ئىچىۋاتىدۇ، ھىچقايسىسى! كىشىلەر ئۆزلىرى سۇنۇپ بېرىۋاتماۋ-ىدۇ؟ كۆرۈۋاتامسەن؟ ماڭ، كەت، بولمىسا ئاتتىن ئىرغىتىپ تاشلايمەن!

بوزاغۇ، شۇنداق قاراپ چارساقال، غەزەپلىك بوۋاينى كۆرۈپ هودۇقتى. ئۇ، ئەمدى كەتمىسە كۆپچىلىك ئالدىدا يۈزى تۆكۈلىدىغانلىقىنى بىلىپ، ئېتىنى بۇراپ قامچا ئۇردى. «خەپ توختاپتۇر ئۇدمىش، ئالايغان كۆزلىرىڭنى ئويۇۋالمسام...» دەپ چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى.

شېھىتلارنىڭ جەسىتى سېلىنغان هارۋىلارنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى بىلگەن ئۇدمىش، بەكتۆمۈر ۋە ئۇنىڭ قىزلىرى بىلەن ئاتقا مىنىشىپ ئىنتىنىڭ ئۆيگە قايتىشتى.

ئەڭ ئاخىرىدا يېتىپ كەلگەن ساتقۇن، قاچقۇنلارنى كۆ-رۈپ غەزەپلەنگەن خالايىق قوزغىلىپ كەتتى. بەزىلەر قوللىرىنى شىلتىپ تۈكۈرۈپ، بەزىلەر تاش ئېتىپ لەنەت قىلىشتى، «چالما - كېسەك قىلىش كېرەك!» دەپ چۇقان كۆتۈرۈشتى.

4

«ئەجەب كەچ قېلىشتىغۇ. هاجىپ، ئاناڭلار ئەنسىرەپ قالمىسۇن، دەپ بالىلارنىڭ، يا دېدەكلەرنىڭ بىرەرسىنىمۇ ئەۋە-تىپ قويمىدى. يامغۇر ياغدىغاندەك تۇرىدۇ، تېزرەك كېلىشسە بولاتتى» شۇلارنى ئويلاپ چاكىرى بىلەن هويلىغا چىققان يابىرا، شەرقتىن تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان قارا بۇلۇتلارغا كۆز سال-دى. دەم ئۆتمەي، گۈلدۇرماما سىنىڭ هەيۋەتلىك ساداسى بىلەن تەڭ، بالاساغۇن كۆكىدە چېقىن چېقىلدى. يامغۇر تاراسلاپ

بېغىشقا باشلىدى. «ئاھ، خۇدا، ئۇلار يامغۇردا قالدىغۇ، ئەمدى قانداق قىلارمەن؟» دەپ ئۆيگە قېچىپ كىردى.

ـــ ئەنسىرىمىسلە خېنىم، ئۇلار كاتتا مەرىكىگە كەتكەن تۇرسا، قانداقمۇ بالدۇر كېلەلىسۇن. ئاڭلىشىمغا قارىغاندا، بۇ مەرىكە بېرىم كېچىگىچە داۋاملاشقۇدەك، ـــ دېدى جاينامаз ئۈستىدە تەسۋى سىرىپ ئولتۇرغان بۇدراچ ئانا ۋە قوشۇپ قويدى، ـــ كېلىپ قالار، ئەنسىرىمىسلە خېنىم.

ئۇ، ئاشۇ كۈنى ئوغلى بەگتۇرمىشىنىڭ ئاقىرىپ كەتكەن جەسىتىنى كۆرۈپلا هوشىدىن كەتكەنىدى. هوشىغا كەلگەندىن كېيىن رەيھانىدىنىڭ ئۇزاق چۈشەندۈرۈشى، تاپىلىشى بىلەن يىغلاپ ئاھ ئۇرۇپ هازا ئاچمىدى. نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئالىپ ئوغلىنى يەرلىكىگە قويغان كۈنى، مېرى بىلەن بىرگە قېينىناتا، قېينانىسىنى ماقۇل كەلتۈرۈپ، ئاشانبۇقا، بۇدراچ موماي ۋە ئۇلارنىڭ يالغۇز پەرزەنتى بويانقارنى قوللۇقتىن هۆرلۈككە چىقاردى. بوۋاي بىلەن موماي ئالەمچە خۇشال بولۇپ، ئۆمۈرۋا-يەت بۇ ئائىلىدە قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەتكىلى ئۇنىاشمىدى. بويانقارمۇ رەيھانىدىنىڭ ئۇستاز تۇتۇپ، بىر ئۆمۈر خىزمەتىدە بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ قەسەم ئىچىپ تۇرۇۋالدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، ئۇلار بەگتۆمۈر جەمەتىنىڭ هۆر خىزمەتچىلىرى بولۇپ قالدى.

يابىرا شۇلارنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۇگرىنى كېسىپ تەييار قىلدى. بۇدراچ موماي پولۇ دۇملىدى.

يامغۇر توختىماي يېغىۋاتاتتى. بۇدراچ موماي قەندەللەردىكى شامنى يېقىۋەتتى. نامازشامنى ئۆتەپ دۇئا قىلىپ تۇرۇشىغا، رەيھانىدىن ئاتا ـ ئانىسى، قېزلىرى، خىزمەتكارلىرى بىلەن هويلىغا كىرىپ كەلدى.

يابىرا قېينىناتىسى بىلەن ئېرىنىڭ، بۇدراچ موماي ئاشانبۇقا بىلەن بويانقارنىڭ تونلىرىنى سالدۇرۇپ، قوللىرىغا سۇ قۇيۇپ

بەردى، ئايۋاندا ئولتۇرغۇزۇپ داستىخان سالدى. ئايتولۇن ھەمـ
مەيلەندىن بەكرەك خۇشال كۆرۈنەتتى، قارا كۆزلىرىدىن سۆيـ
گۈ ئۇچقۇنى چاچراپ تۇراتتى. سىگىللىرىمۇ خۇشلۇقىدىن
تەنلىرىگە پاتماي قېلىشقانىدى. بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا روھلـ
نىپ قېلىشقانىدى.

يابىرا ئۇگرىنى ئۆزى ئۇستى، لېكەنلەرگە ئۇسۇلغان پولۇـ
نى دېدەكلەرگە كۆتۈرتۈپ داستىخانغا ئېلىپ چىقتى. تاماق
يېيىلىپ، داستىخان يىغىلغاندا خۇپتەنگە ئەزان چىقتى. بەگتۆـ
مۇر دۇئادىن كېيىن ياخشى تىلىكىنى بىلدۈردى:

— باللىرىم، ئىنسان ئۇچۇن ئۆلۈم ئىبرەت، تىرىكلىك
سىناق. بىر كۈننى مەنىلىك ئۆتكۈزۈش — قىلىشقا تېگىشلىك
ھەممە ئىشنى ئەتىگە قالدۇرماي قىلۇېتىش دېگەنلىكتۇر. بىر
كۈننى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈش — كۆكسى ـ قارىنىنى كەڭ
تۇتۇش دېمەكتۇر. بۈگۈنكى كۈن — پۈتۈن ئەل بويىچە
ناھايىتى ياخشى ئۆتكەن كۈن بولدى. بۇ كۈننىڭ قەدىرلـ
ىشىگلارنى، ئەل غېمىنى يەپ، ئەل ئۇچۇن جان پىدا قىلىپ،
داۋامەت مۇشۇنداق قۇتلۇق كۈنگە مۇيەسسەر بولۇشۇگلارنى
تىلەيمەن.

— ئالـلا بىزنىڭ ياخشى تىلەكلىرىگە يەتكۈزسۇن،
ئاتا، — دېدى رەيھانىدىن ئايۋان سۇپىسىغا جايناماز سېلىپ.

نامازدىن كېيىن هەممەيلەن ئۆيلىرىگە تارقاشتى.

يابىرا كەينىدىنلا ئۆيگە كىرگەن ئېرىگە ئۆرۈلۈپ قاراپ:

— ھاجىپ، بۈگۈن ئوغۇللىرىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كەتـ
كەن ئوخشىماملا، ئەجەب خۇشال بولۇپ، تېرىلىرىگە سىغماي
قاپلىغۇ، — دېدى مەيدىسىگە چۈشۈپ قالغان بىر ئۆرۈم چېچـ
نى ئارقىسىغا تاشلاپ.

— يوقسۇ، ئوغلۇمنى ئۇنتۇغىنىم يوق، بۈگۈن ئۇنى
كۆپ ئەسلىدىم، ئۇغلۇمنى ئەسلىتىدىغان، كىشىنى خۇشال

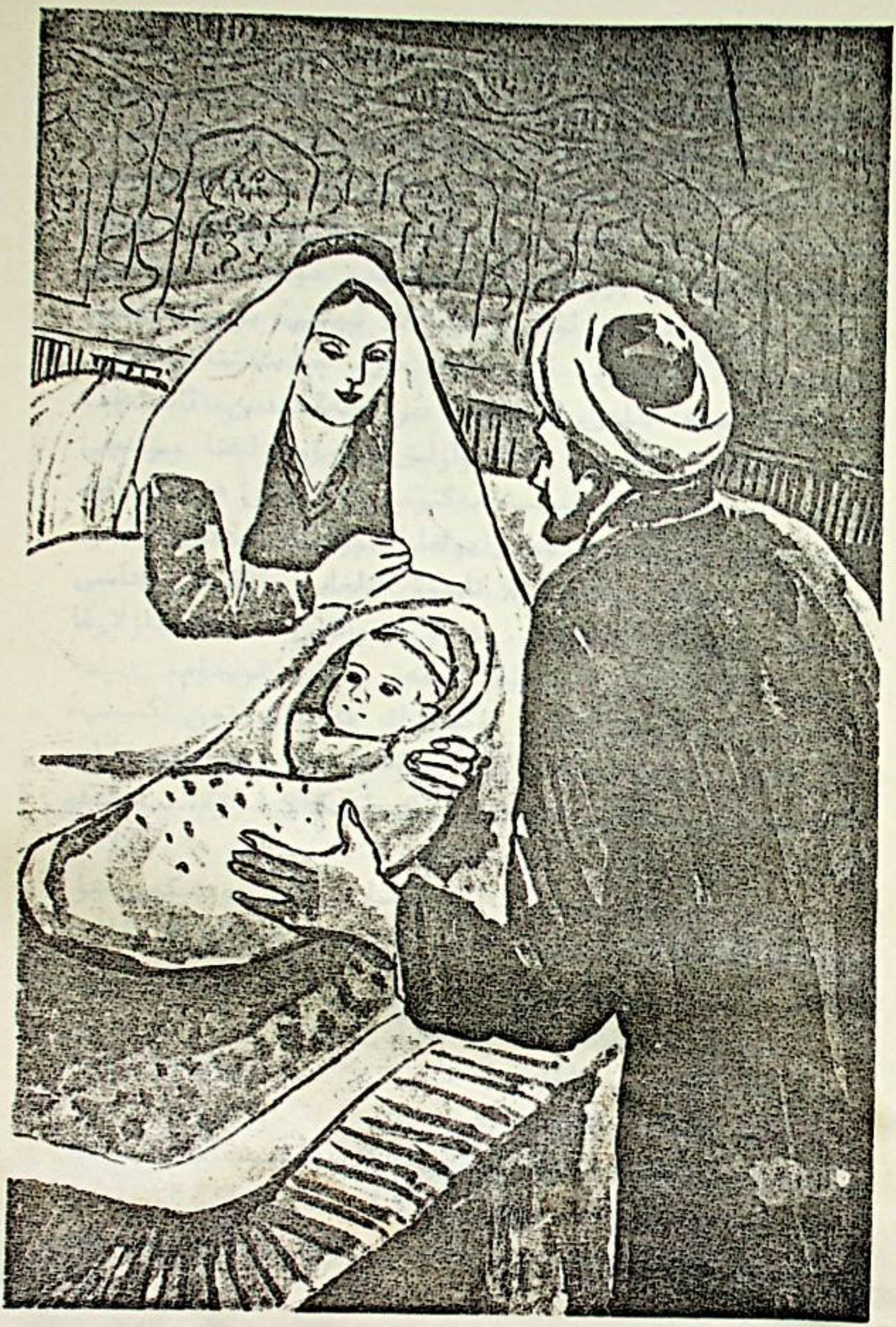
قىلىدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ بولدى. سىزنى ئۇنىمىغىنىڭىزغا قويماي ئېلىپ بارمىغىنىم ئۈچۈن ئەپسۇسلىنىپ قالدىم، بارغان بولسىڭىز مىسكىن كۆڭلىڭىز ئېچىلىپ قالاتتى، ئارتۇقچە غەم — غۇسسىدىن قۇتۇلغان بولاتتىڭىز، — رەيھانىدىن ئورۇن سېلىۋاتقان خوتۇنىغا مەستلىكى كەلگەندەك قاراپ ئولتۇردى. يابىرانىك ئۈزۈن ئىككى ئۆرۈم چېچى ئېگىشكەندە، رۇسلانغاندا يىلاندەك تولغىنىپ — كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ساغرىسىغا ئورۇلاتتى.

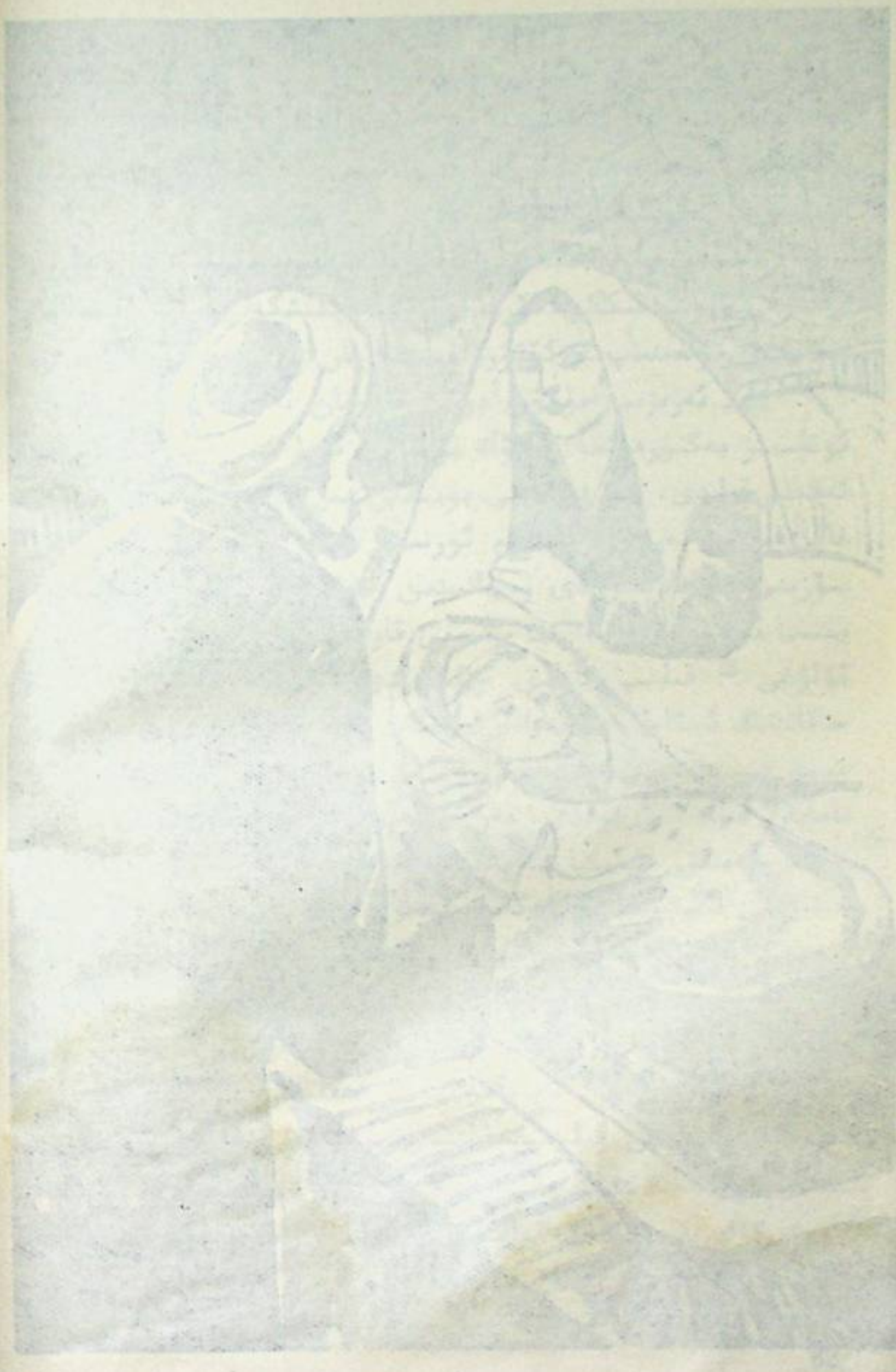
— ئەزىزىم، بۈگۈن بۇغرا قاراخان ئاشۇ كاتتا مەرىكىدە ئوغلىمىز بەگتۇرمىشقا «كۆك بۆرە[1]» ئۇنۋانىنى بېرىپ كەدۇت تەقدىم قىلدى. چۇ دەريا‌سى بويىدىن بىر پارچە يەرنى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى، ئوغلۇم ئورنىدا قوبۇل قىلدىم، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى رەيھانىدىن خوتۇنىنى قولىدىن تارتىپ يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ، — پېقىرنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاغىچى ئۇلۇغى[2] قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. مېنى خۇشال قىلغىنى خاقانىڭ ئىنئامىلىرىلا ئەمەس، بەلكى ئاۋامنىڭ جاپادىمۇ، راھەتىمۇ بىر — بىرىگە ھەمدەم، يار — يۆلەك بولۇش ئىرادىسىنىڭ نامايان قىلىنىشى بولدى. مەن بۇنداق ئىرادە ۋە روھنى ئوغلۇمىنىڭ جەستى ئېلىپ كېلىنگەن كۈنى، دەپنە قىلىنغان كۈنى جىنازىنى تالىشىپ كۆتۈرگەنلىكىدىن، سەممىي تىلەك — ئارزۇلىرىدىن ھېس قىلغان بولسام، بۈگۈن ئالىپلارنى قىزغىن قارشى ئالغانلىقىدىن، ۋەتەن سۆيەر روھىدىن، بۇغرا قاراخانغا بولغان سادا‌قىتىدىن كۆردۈم. ئاۋام مېنىمۇ باشلىرىغا ئېلىپ كۆتۈرۈۋالىدى. بىر ئوغلۇمدىن ئايرىلغانىدىم، مىڭلىغان ئوغۇلغا ئاتا ئىكەنلىكىمنى ھېس قىلدىم، ئانىسى. بۇلارلا ئەمەس، ئات چې-

---

① كۆك بۆرە — قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قەھرىمانلارغا بېرىدىغان ئۇنۋانلارنىڭ بىرى.

② ئاغىچى ئۇلۇغى — مالىيە مىنىستىرى.

پىش بەيگىسىدە ئۇدمىش بىرىنچى بولدى، ئوغلاق تارتىشتىمۇ ھېچكىمنى ئۆزىگە يەتكۈزمىدى. چېلىشىشتا ياشلار ئىچىدە بو- يانقارغا، ياشانغانلار ئىچىدە ئاشانبۇقىغا ھېچكىم تەڭ كېلەلمە- دى. نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىقتا چوڭلار ئىچىدە ئادامتوغرىل، ياشلار ئىچىدە يەنە ئۇدمىش بىرىنچى بولدى. ئومۇت، توبۇز ئۇرۇشتا ياشلاردىن بوزاغۇ، ياشانغانلاردىن دوقاقبەگ بىرىنچى بولدى. سورۇن ئەھلى ئۇلارغا باريكاللا ئېيتتى. بۇغرا قاراخان ئۇلارغا تون كىيدۈرۈپ ئات مىنگۈزدى. چېلىشىشتا بىرىنچى بولغان ئاشانبۇقا بىلەن بويانقارغا بىر تەلەڭگىدىن، ئات چې- پىش، ئوغلاق تارتىش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىقتا بىرىنچى بولغان ئۇدمىشقا تۆت ھېجىر، بەگتۆمۈرگە ئىككى ھېجىر، ئو- مۇت، توبۇز ئۇرۇشتا بىرىنچى بولغان بوزاغۇغا ئىككى ھېجىر، دوقاقبەگكە ئىككى ھېجىر تىللا تارتۇق قىلغاندا، ئالقىش ساداسى مەيداننى لەرزىگە كەلتۈردى. مەنمۇ ئۇ پالۋان ـ چەۋەندازلارغا بىردىن ئات مىنگۈزۈپ، تىللا كەمەر باغلاپ قويدۇم.

ـــ ھە، بابا ئالتۇن تۇغمىلىك مەخمەل تون كىيىپ، تىللا كەمەر باغلاپ كەلگەن ئاشانبۇقا بىلەن، بويانقارغا قاراپ قالغانىدىم، ئەسلى گەپ مۇنداق ئىكەن ـ دە، ـــ دېدى يابىرا.

ـــ «ئادەمگە ئامەت كەلسە قوشلاپ كەپتۇ» دېگەن شۇ، ئەزىزىم. ھەممىدىن قىزىق بولغىنى يۈزلىگەن قىزلارنىڭ ئۇلارغا ياغلىق تاشلىغىنى بولدى.

ـــ قىزلىرىمىزمۇ تاشلىغاندۇ؟

ـــ ئايتولۇن تاشلىدى.

ـــ كىمگە، دادىسى؟

ـــ ئادامتوغرىلنىڭ ئوغلى ئالىپ ئۇدمىشقا.

ـــ ھېلىقى ئۆيىمىزگە تولا كېلىدىغان شاگىرتلىرىمۇ؟

ـــ شۇنداق، ئەزىزىم. ياغلىقنى ئۇدمىش ئالغۇچە، يۇغ-

رۇش بولۇنبەگنىڭ ئوغلى قىلىچىنىڭ ئۇچى بىلەن ئىلىپ قاچتى.

— بوزاغۇ دېگەن ئالىپمۇ؟ — ئەپسۇسلانغاندەك بولۇپ سورىدى يابىرا، — ئۇدمىش قاراپ قالدىمۇ؟

— يوقسۇ، ئانىسى. ئۇدمىش كەينىدىن ئات چاپتۇرۇپ يېتىۋالدى ـ دە، ئۇنىڭ قولىدىن ياغلىقنى تارتىۋالدى. «ياشاپ كەت يېگىت، ھەققىي ئالىپ ئىكەنسەن، بەختىگنى تارتقۇزۇپ قويمىدىڭ» دەپ چۇقان سالغان سورۇن ئەھلى، ئۇدمىش ياغلىقنى قويىنىغا سېلىپ، بۇغرا قاراخان بارگاھىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى چەۋەندازلارنىڭ يېنىغا كېلىپ ئورۇن ئالغۇچە تىنماي ئالقىش ياغدۇرىتىپ تۇردى.

يابىرانىڭ ھاياجىنى بېسىلىپ سورىدى:

— قىزلار بويانقارغىمۇ ياغلىق تاشلىغاندۇ؟

— تاشلىمايمۇ قالاتتىمۇ ئەزىزىم، لېكىن كۆزۈم ئۇدمىش بىلەن بوزاغۇدا بولۇپ قېلىپ كۆرەلمەي قالدىم.

— يەنە قانداق قىزىق ئىشلار بولدى؟

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى جەگگاھتىن قايتقان ئالىپلار، بەيگىدە ئۇتقان پالۋانلار، چەۋەندازلار، پېشقەدەم سەركەردىلەر، جامائەت ئەربابلىرى بىلەن داستىخاندا بىرگە ئولتۇرۇپ غەلىبە شارابىنى ئىچتى.

— سىلىمۇ ئىچكەنلا؟

— رەيھانىدىن خۇتۇنىغا قاراپ كۈلدى:

— مەنلا ئەمەس، ئاشانبۇقا بىلەن بويانقارمۇ ئىچتى. ئۇلارنى قۇللۇقتىن ئازاد قىلغىنىمىز قۇتلۇق ئىش بولغانكەن. ئەگەر ئۇلار ھۆر ئادەم بولمىغان بولسا بەيگىگە قاتنىشالمايتتى، ئۇلۇغ خاقان بىلەن بىرگە ئولتۇرۇپ غەلىبە شارابىنى ئىچىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

— ياخشى قىلغانكەنمىز، — يابىرا سۆيۈنگەن ھالدا

ئېرىكە ئالدىنى قىلدى،— يەنە نېمە ئىشلار بولدى؟
— ئەمسە كېچىمنى بۆلمەي ئاڭلاڭ،— رەيھانىدىن ئۇنىڭ شام يورۇقىدا ۋىللىدە قىزارغان يۈزىگە سەپسېلىپ، مەڭزىنى سىلىدى،— تۇمەنلىكەن ئادەملەرگە ئاش تارتىلدى. قىتانلاردىن ئۆز ئىختىيارىي بىلەن ئەل بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلەر مۇبارەكلەندى، ئۇلار بېگى ماكان — تۇرار — جايلارغا خۇشال — خۇرام يۈرۈپ كېتىشتى. ئەسىر ئېلىنغان ئون مىڭدىن ئارتۇق قىتان، غالىب بولغان ھەرقايسى قەبىلەر-گە قۇل قىلىپ بېرىلدى. بىزنىڭ پالۋان ئاشانبۇقىغا ئىككى ئەسىر تەگدى. ئۇ قۇل ئىدى، ئەمدى قۇلدار بولدى. بۇ دۇنيادا ئەمەل، بايلىق ھېچكىمگە باقىي ئەمەس، تەقدىرى قىسمەت ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئانىسى.
— شۇنداق، بىرسىمىز ئايرىلىساق بىرسىمىز ئېرىشىدە-كەنمىز، بۇ جاھان ئاجايىپ جاھان ئىكەن.
— مېنى خۇش قىلغان يەنە بىر ئىش شۇكى،— دېدى رەيھانىدىن ھاياجانلىنىپ،— ساتقۇنلار چالما — كېسەك قىلىدى. ئاتا — ئانىلىرى، يارۇ دوستلىرىمۇ ئۇلارنى لەنەتلەپ چالما، تاش ئاتتى. ئۇلارنىڭ نەجىس تەنلىرى بىر دۆۋە تاش — كېسەك ئاستىدا قالدى. قاچقۇنلار دارغا ئېسىلدى، ئۇلارغا ھېچكىم ئېچ ئاغرىتمىدى.
— خائىنلارغا كىممۇ ئېچ ئاغرىتاتتى. ئۇلار ئاتا — ئانىلىرىنى، يۇرتداشلىرىنى ئېچ ئاغرىتماي سېتىۋەتكەن تۇرسا،— گەپ قىستۇردى يابىرا،— ساتقۇنلارنى جادۇ بىلەن توغراپ قويما — چىمما قىلىۋەتسىمۇ ئازلىق قىلىدۇ.
— شۇنداق، ئەزىزىم، بىر ساتقۇن بىر ئادەمگە ئەمەس، مىڭلىغان ئاۋامغا، ھەتتا پۈتۈن ئەلگە زىيان — زەخمەت يەتكۈ-زۈشى مۇمكىن. ئۇلارغا رەھىم قىلغانلىق ئۆز پۈتىگا ئۆزى پالتا چاپقان بىلەن باراۋەر. بۇگۈن پۈتۈن سورۇن ئەھلى «ساتقۇن-

لارنى تاش ـ بوران قىلىپ ئۆلتۈرەيلى!»، «ساتقۇنلار ئادەم ئەمەس، ھاياتلىقنى نابۇت قىلغۇچى مىتە»، «قاچقۇنلارغا ئارد-مىزدا ئورۇن يوق!»، «ياشىسۇن ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان!» دەپ يۈرەك ساداسىنى پەلەككە ياڭراتتى. ئوغلىمىزنىڭ روھىمۇ بۇ كاتتا مەرىكىنى كۆردى، ئاۋامنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىدى، ئانىسى.

ـــ ئېيتسىلا دادىسى، ئوغلىمىز نېمىنى خالايدۇ؟ ـــ بىللە چىقمىغىنىغا پۇشايمان قىلغان يابىرا ئېگىلىپ تەرەپ ئېرىكە باقتى.

ـــ سىزنىڭ مەيۈسلەنمەي خۇشال يۈرۈشىڭىزنى، بالىلار بىلەن بىر داستىخاندا ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ ئولتۇرۇشىڭىزنى، يەنە... ـــ رەھبانىدىن سۆزىنىڭ ئاخىرىنى قىلماي خوتۇنىنىڭ بېشىنى باغرىغا باستى.

ـــ يەنە نېمىنى دېمەملا ھاجىپ، ـــ دېدى يابىرا ئېرىد-نىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ. ئۇ ناھايىتى سۆيۈنگەن چاغلىرىدا ياكى ئاچچىقلانغان، خۇيلانغان چاغلىرىدا رەھبانىدىنىنى ھاجىپ دەپ ئاتايتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا دادىسى دەپ قىچقىراتتى.

ـــ يەنە... ـــ رەھبانىدىن خوتۇنىنىڭ ئېگىكىنى يۆلەپ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىدى، ـــ يەنە ئەزىزىم، سىزنىڭ ئۆزىدەك بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشىڭىزنى خالايدۇ.

يابىرا ئۇنچىقماي يېتىۋالدى...

ھەپتە ئۆتتى، ئاي ئۆتتى. ئاغچى ئۇلۇغى بولغان رەھبانە-دىن، بۇزۇپ ـ چېچىۋەتمەي دۆلەت خەزىنىسىنى كۆپەيتىشنى، شۇنىڭ بىلەن ئەلنىڭ سېلىقنى يېنىكلىتىشنى ئۆزىنىڭ مۇقەد-دەس بۇرچى بىلىپ، ھېسابات ئىشلىرىنى قاتتىق باشقۇردى. ئارسلانخان، ئىلىكخانلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى، ۋەزىر، ئەمىر-لەر بۇغرا قاراخانىنىڭ بەلگىلىمىسىدىن بىر تېينمۇ ئوشۇق چىقىم قىلالمايدىغان بولدى. باش ۋەزىر بولۇنبەگ بۇنىڭدىن تولىمۇ نارازى ئىدى. جەڭگاھتىن ھايات كەلگەن ئوغلى ئالىپ بوزاغۇ-نى بۇغرا قاراخانغا تولا ماختاپ خاس نۆكەرلىككە قوبۇل

قىلدۇرغاندىن بۇيان، ئۇنىڭ خورىكى ئۆسۈپ قالغانىدى. بۇ يېڭى ئاغچى ئۇلۇغنىڭ قەستەن ياكى سەۋەنلىك بىلەن بىرەر ئىشتا كەتكۈزۈپ قويۇشىنى شۇنچە تىلەيتتى. لېكىن رەيھاندىن قىلچە يوچۇق قالدۇرماي جان كۆيەرلىك، خالىسلىق بىلەن خىزمىتىنى ئادا قىلىپ، كۈنسېرى قاراخانىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشۋاتاتتى. بولۇنبەگ لېۋىنى چىشلەپ قېلىۋەردى. رەيھاندىنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن خىيالىغا كەلتۈرمىگەن چارە ـ تەدبىر، ھىيلە ـ مىكىر قالمىدى.

بىر كۈنى خوتۇنىدىن، ئوغلىنىڭ رەيھاندىنىڭ چوڭ قىزىغا مەيلى بارلىقىنى ئۇقۇپ گۈلقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. قىزىنى سوراپ رەيھاندىنىڭ ئۆيىگە ئەلچى كىرگۈزمەكچى بولدى. ئۇنىڭغا ئەتىگەن ـ ئاخشاملىرى پەيت تېپىپ يېقىنچىلىق قىلىشقا باشلىدى.

بولۇنبەگنىڭ نىيىتىدىن خەۋەرسىز بولغان رەيھاندىنىڭ كۆڭلىدە ئۇدمىشنى كۈيئوغۇل قىلىۋالغۇسى بار ئىدى. ئەمما نېمە ئۈچۈندۇر بۇرادىرى ئادامتوغرىل ئېغىز ئاچمايۋاتاتتى. ئۇ بۇگۈن ئوردىدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بۇ توغرۇلۇق خىيال سۈرۈپ قالدى «ئادامتوغرىلنىڭ، ئوغلىغا باشقا بىراۋنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەرگۈسى بارمىدۇ ياكى ئۇدمىشنىڭ باشقا بىر قىزغا كۆڭلى چۈشۈپ قالغانمىدۇ؟ نېمىشقا ئېغىز ئاچمايدىكەنە. ئايتۇلۇنغا كۆز تىككەنلەر ئاز ئەمەس...»

رەيھاندىن ئۆيگە كېلىپ، خوتۇنىنىڭ ئادەتتىكى كۈنلەردىكىدەك ئەمەس، ناھايىتى خۇشخۇيلىشىپ كەتكىنىدىن ھەيران قالدى. تاماق ۋاقتىدىمۇ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئالدىغا كىرگەندىمۇ، قىزلىرى بىلەن بىرگە ئولتۇرغاندىمۇ، يابىرانىڭ ئاپتاپتەك ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ، ھەممەيلەننى خۇرسەن قىلغانلىقىدىن مەمنۇن بولدى. يابىرا خېلى كۈنلەردىن بېرى خۇشخۇي يۈرىدىغان، ئوغلىنى كۆپ ئەسلەپ مەيۈسلەنمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇگۈن بولسا بەكرەك خۇش ئىدى.

— ئاغچى ئۇلۇغى ھەزرەتلىرى، ئەمەللىرى ئۆسكەنسېرى كەمنە دېدەكلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدىلىغۇ. ئە- تىگەن كېتىپ، كەچ كېلىلا، ھالىك نېمە، دەپ سوراپمۇ قويۇ - مايلا،— دېدى ئۇ ياتاق ئۆيىگە كىرگەن ئېرىگە ھەزىل قىلىپ.

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، پىقىر نۆكەرلىرىنى كەچۈرسىلە. ئۆزلىرىنىك بۇنداق خاپا بولۇپ كېتىشلىرىنى خىيالىمغا كەلتۈر- مەي، ئەل ئىشى بىلەن بولۇپ كېتىپتىمەن. قانداق جازا بەرسە- لە ماڭا ھەق،— دېدى ئېگىلگەن رەۋىشىدىنمۇ ھەزىل بىلەن جاۋاب بېرىپ.

— جازا ئەمەس، مۇكاپات بېرىمەن.

— تونمۇ، ئاتمۇ؟

— ئىككىلىسى ئەمەس.

— بىر تەلەڭگە تىللا ئىكەن - دە.

— ياق.

— ئەمسە، ئۇ نېمە مەلىكەم؟

— كۆك بۆرە.

— نېمە؟

— ئوغۇل پەرزەنت.

— ئېغىرئاياغ بولۇپسىزدە ئەزىزىم، ئاخىر تىلىكىم ئىجا- بەت بولۇپتۇ،— رەۋىشىدىن خۇشاللىقىدا يايىرانى كۆتۈرگىنىچە ئۆيىنى ئۈچ قېتىم ئايلاندۇردى،— ئوغۇل ئىكەنلىكىنى قانداق بىلدىڭىز پەرىشتەم؟

— ئاۋۇ كۈنى كۆرگەن چۈشۈمدە بېشارەت بولغان ئەمەسمۇ؟

— ھە، ئېسىمگە كەلدى. مەن تەبىر بەرگەنىدىم. ئۇلۇغ شەپقەتلىك خۇدا ئامان - ئېسەن يەڭگىلى نېسىپ قىلسۇن...

مانا شۇ ئاخشامدىن باشلاپ، رەيھانىدىن بۆلەكچە جانلىنىپ قالدى. خوتۇنى ئالمىغا سېزىك بولغاچقا، ھەر كۈنى ئالما كۆتۈرۈپ كېلىدىغان بولدى. تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن كۈنمۇ ئاخىر يېتىپ كەلدى. يابىرانى قار ياغقان سەھەر ئاچچىق تولغاق تۇتتى. تولغاقنىڭ قاتتىقلىقىدىن چۈشكىچە نەچچە قېتىم ھوشىدىن كەتتى.

زەمۇران ئانا، بالاساغۇندا نامى بار تۇغۇت ئانىسى تولا تېببىي، بۇدراچ موماي بىلەن كېلىنى بېشىدا پايپېتەك بولۇشۇپ كەتتى. تولغاق ئازابىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن پۈتۈن چارىلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلدى: ئوت قالاپ، سۇ قايناتتى، بېشىدىن نان ئۆرۈدى، يېڭى كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ساھىلغا بەردى. رەيھانىدىنمۇ ئوردىغا بېرىپ، شۇ كۈنكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ تېزلا يېنىپ كەلدى. ئىككى ياشلىق قوچقارنى سويۇپ خامىتالاش قىلىپ غېرىبلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ياتاق ئۆيىگە كىرىپ قۇرئان ئوقۇپ دېمىدە قىلدى. دېمىدىنى ئۈچ قېتىم ئىچۈردى. يابىرانىڭ ئاغرىقى بىرئاز پەسلەپ يەنە كۈچىيىپ كەتتى.

ياتار ھالسىز ئانا ئاپئاق تۆشەكتە،
گۈل چىرايى گويا تامدەك تاتىرىپ.
تولغاق تۇتۇپ سانجىپ بىكىز يۈرەككە،
ئىڭراپ ناله قىلار تىنماي ئاھ چېكىپ.
گاھى چاچراپ تۇرۇپ كېتەر ئورنىدىن،
قارا چېچى تېقىمغا ئۇرۇلار.
گاھى كېتەر سەنتۈرۈلۈپ ھوشىدىن،
كىشىگە ئۇ، مۇردا كەبى تۇيۇلار.

شائىر تەسۋىرلىگەندەك چىدىغۇسىز ئازاب ئۇنى قاتتىق قىيناۋاتاتتى. كەچ كىردى.

ـــ ئاھ، خۇدا، رەھىم قىلغىن، ـــ دەپ ناله قىلدى يابىرا.
تۇن ئۆتۈپ چولپان تۇغدى. تولغاق قاتتىق تۇتتى. رەبھانىدىن
ئۇنىڭ تۇغۇتىغا ئاسانلىق تىلەپ دۇئا قىلماقتا ئىدى... بىر
كىچىك جان دەھشەتلىك ئاغرىق ئازابىنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ
ئانا باغرىدىن يەرگە چۈشتى.

كىشنەيدۇ ئات، مەرەيدۇ قوي دالىدا،
باغدا شاپتۇل، ئالما ـ ئۆرۈك شىلدىرلار.
ۋىچىرلايدۇ قالغاچ قونۇپ ناۋاغا،①
بىر جان ئانا ئايىغىدا تېپىرلار...

خوراز چىللاپ يەرگە چۈشتى قوندىقتىن،
قۇشلار نەغمە قىلدى تېرەك شېخىدا.
شامال سوقۇپ بۇي كەلدى گۈل ـ قىياقتىن،
چىقار شۇدەم ئۆيدىن مۇڭلۇق بىر سادا.

ساپايىدىن كېلەر ئاۋاز قايغۇلۇق،
ئۆتەر يولدىن كاروان چېلىپ قوڭغۇراق.
دەريا، ئۆستەڭ ئۆركەشلەيدۇ شاۋقۇنلۇق،
لېكىن ئۆيىنى قۇچقان زىل ئۇن بەك ياڭراق.

ھېچ ساداغا ئوخشىماس بىر چىرقىراق ـــ
ئاۋاز تولۇپ شۇ ياش ئانا ئۆيىگە:
«ئىڭگە... » دېگەن ھەم سېھىرلىك، ھەم ئوماق
ئۇن قوشۇلدى گۈزەل كۆكلەم كۈيىگە...

---

① ناۋا ـــ تام بىلەن تورۇسنىڭ تۆتاشقان يېرىگە چىقىرىلغان نەقىش چېكىلگەن ئەگمە.

.....

ئاي كۈلدى، چولپان كۈلدى، يۇلتۇزلار كۈلدى، پۈتۈن ئالەم كۈلدى. ئورنىدىن چاچراپ تۇرغان رەيھاندىن يۇرەكنى ئېرىتىدىغان ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرغان ئاشۇ ئۆيگە ئۆزىنى ئاتتى....

ئۇچىنچى باب

ئاتا ئۇمىدى

1

تۇغۇلغان بوۋاق ئوغۇل ئىدى ـــ كۈن دېسە كۈندەك ئوتلۇق كۆزى بار، ئاي دېسە ئايدەك نۇرلۇق يۈزى بار ئوغۇل ئىدى. زەمۇران ئانا بوۋاقنى ئاق يۆگەكتە زاكىداپ ھالسىزلىنىپ كەتكەن يابىرانىك بېنىدا ياتقۇزۇپ قويدى.

رەيھانىدىن كىرگەندە، بوۋاق تىنچ، بىخەتەر ئانا قارىنىدىن ناتونۇش، ئەنسىز دۇنياغا كەلگىنىگە يېتىرقاپ يىغلاۋاتاتتى، كۆزى يۇمۇق بولۇپ چېھرىنى تۇرۇۋالغانىدى، مۇشۇ تۇرقى بىلەن ئاق ئەتىرگۈلنىك غۇنچە ـ پورىكىگە ئوخشاپ قالغانىدى.

ـــ مۇبارەك بولسۇن ئانىسى،ـــ دېدى رەيھانىدىن كۈلۈمسىرەپ ياتقان خوتۇنىغا ئىللىق نەزەر تاشلاپ.

ـــ قۇللۇق ئاتىسى.

ئاجىز، ئەمما يېقىملىق تونۇش ئۈننى ئاڭلىغان بوۋاق، كۇمۇتىدەك كۆزلىرىنى پاللىدە ئېچىپ يەنە يۇمۇۋالدى. بۇ جاھان ئۇنىڭغا غەلىتە كۆرۈنگەن بولسا كېرەك، يەنە يىغلاپ ئىككى يېنىغا ئۆمەللەپ ئانا كۆكسىنى ئىزدىگىلى تۇردى.

زەمۇران ئانا، ئانار شەربىتىدىن پىيالىگە بىر قوشۇق قۇيۇپ، سۇ ئارىلاشتۇرۇپ، ئاغزى بىلەن بوۋاققا ئىچۈردى. بوۋاق ئۇنىڭ لەۋلىرىنى ئېمىۋېتىپ ئۇخلاپ قالدى.

— مانا، ئادەم دېگەن شۇنداق، كىچىكىدىن قورسىقى تويسىلا تىنچىپ قالىدۇ، — دېدى بۇدراچ موماي مەنىلىك قىلىپ.

— ئادەم ئاتىمىز بىلەن ھاۋا ئانىمىزمۇ يېيىش مەنئى قىلىنغان شېرىن مېۋىنى ئېغىز تېگىپ قويۇپ جەننەتتىن قوغلاندىغان ئەمەسمۇ. بۇ نەۋرەمنۇ ئۇلارنىڭ پۇشتى — دە، بۇدراچ. قاراڭ، شۇنداق چىرايلىق ياتقىنىنى، — زەمۇران ئانا بۇدراچ مومانىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئىنسانىي بىلەن، ئىمانى بىلەن چوڭ بولغاي ئىلاھىم. مەنمۇ توققۇز بالا تۇغقانىدىم، ھەممىسى ئۆيلۈك — ئوچاقلىق بولۇپ ئوبدان ياشاۋاتىدۇ. قورساق كۆتۈرمەك ئاسان، تۇغماق تەس، چوڭ بولماق ئاسان، چوڭ قىلماق تەس ئىكەن. نېمىلا دېگەنبىلەن بالا دېگەن تاتلىق، دۇنيادا بالا ئۇچۇن جاپا تارتمايدىغان ئادەم يوق.

رەيھانىدىن ئىككى مومانىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالغاچ، باشقا گەپ قىلماي قولىدىكى پارىلداپ تۇرغان ئالتۇن ئوتقاتنى[1] تەڭلىدى:

— كىيگۈزۈپ قويسىلا ئانا.

زەمۇران ئانا، بېشىنى ماموق ياستۇقتىن سەل كۆتۈرگەن كېلىنىگە كىيدۈرۈپ قويدى.

— خويمۇ ياراشتى قىزىم.

— رەھمەت ئاپا.

— بىزگىچۇ بالام، سۆيۈنچە بەرمەمسەن؟ — زەمۇران ئانا مېھرىلىك نەزىرىنى ئوغلىغا تىكتى.

— بەرمەمدىغان، — رەيھانىدىن سۇتۇق بۇغراخان نامى چۈشۈرۈلگەن ئۇچ تىللانى ئانىسىنىڭ ئالىقىنىغا قويدى. مۇسابايتاش نامى ئويۇلغان ئىككى كۈمۈش يامبۇنى تولاتىببى

---

① ئالتۇن ئوتقات — چەمبەرسىمان تاج.

بىلەن بۇدراچ مومايىنىڭ ئالدىغا قويدى.
— ئاز بولسىمۇ قوبۇل قىلىشسىلا.
— رەھمەت بەگ غوجام، خۇدايىم مەرتىۋىلىرىنى ئۇستۈن، پەرزەنتلىرىنى كۆپ قىلسۇن.
ئايتولۇن باشلىق تۆت قىز باغدىن يۈگۈرۈپ چىققانچە ئۆيگە كىرىپ كەلدى.
— قېنى كۆرەيلىچۇ بوۋاقنى...
— بۆرىمىكەن، تۈلكىمىكەن؟ — قىزلار بوۋاققا بوي سوزۇشتى.
— باللىرىم، قولۇڭلاردىكى قىلىچ - نەيزىنى ئەكىرىڭلار، ئاندىن بوۋاقنى كۆرسەڭلارمۇ بولىدىغۇ، — دېدى زەمۇران ئانا نەۋرىلىرىنىڭ خۇددى جەڭدىن قايتقان نۆكەرلەردەك، قوراللىرىنى كۆتۈرۈشۈپ كىرگىنىگە ئاچچىقلىنىپ.
— مەشىق قىلىۋاتساق دېدەك قىز يۈگۈرۈپ كېلىپ يابىرا خېنىم تۇغدى، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. مەشىقنى توختىتىپ، ئۆكسىزغا گۈلدەستە تۈزۈپ ئېلىپ كىردۇق، — دېدى ئايتولۇن قولىدىكى رەڭگارەڭ گۈلدىن تۈزگەن خۇشبۇي گۈلدەستىنى بوۋاقنىڭ بېشىغا قويۇپ.
— بولدى قىلىڭلا خوتۇن، ئۆكسىنى كۆرۈۋالسۇن. مەن چېغىمدا ئاڭلاپ ئولتۇرالماي قالدىم. يۈگۈرۈڭلار قىزلىرىم، قوراللىرىنى ئەكىرىپ قويۇپ، كىيىمىڭلارنى ئالماشتۇرۇپ چەقىلار، — دېدى كىرىپ كەلگەن بەگتۆمۈر بوۋاققا ئېگىلىپ قاراپ، — ۋاھ - ۋاھ! قارا بۇنى، نېمانداق چىرايلىق ئوغۇل بۇ، قارا چاچ، ئاق يۈز... بۇنداق بوۋاقنى كىمنىڭ كۆرگۈسى كەلمەيدۇ، پەرىشتىلەرمۇ كۆرگىلى ئاسماندىن چۈشكەندۇ مەرقاچان.
زەمۇران ئانا تاتلىق ئۇخلاۋاتقان بوۋاقنى ئېلىپ، كۆتۈرگۈسى كېلىپ كەتكەن ئېرىگە بەردى. بەگتۆمۈر قولىغا ئېلىشىغا بۇ سەبىي جان كۆزىنى يېرىم ئېچىپ يىغلاپ كەتتى.

— ئابام — ئابام، يۇمران تېنىڭنى ئاغرىتىۋەتتىممۇ — هە؟ ئانىسى، بۇ يىغلاڭغۇنى ياتقۇزۇپ قويۇڭ، — دەپ خوتۇنىغا سۇندى. زەمۇران ئانا ئويماقتەك ئاغزىنى تامشىغان نەۋرىسىگە ئاغزى بىلەن كالا سۈتى ئىچۈردى.

— ئىككى كۈن چىدىغىن قوزام. ئاباڭنىڭ كۆكسىگە سۈت كىرسە، تۈگمەس نېمەتكە ئېرىشسەن.

بوۋاق ئىككى تەرىپىگە بويۇن تولغاپ قاراپ كۆزلىرىنى يۇمدى.

ھۆر خىزمەتچىلەر، قۇل دېدەكلەر ئارقا — ئارقىدىن بوۋاقنى كۆرگىلى كىرىشتى.

— ئۇكامغا قاچان ئات قويۇپ بېرىسەن بوۋا؟ — دېدى سىڭىللىرى بىلەن كىيىم يۆتكەپ كىرىپ كەلگەن ئايتولۇن. ئۇ، ئەمدى ئون بەش ياشقا كىرگەن ساھىبجامال قىزغا ئوخشىغانىدى. ئەتلەس كۆڭلىكى، تەتىللا جىلىتكىسى ئۇستىخىنىغا يارىشىپ تۇراتتى.

— ئۆگۈنلۈككە ئەتىگەندە.

— نېمىشقا بوۋا؟ ئەتە قويۇپ بەرسەك بولمامدۇ؟

— ئەتە ئاباڭلار چەت ئەلدىن كەلگەن يالۋاچلارغا سوۋغا تەقدىم قىلىدىكەن، ئوردىغا بارمىسا بولمايدۇ.

— ئابام قېنى؟ — بوۋاينىڭ ئەڭ كىچىك قىز نەۋرىسى ئارچۇن، دادىسىنى كۆزلىرى بىلەن ئىزدەپ مومىسىدىن سورىدى.

— ئاباڭ قوي سويدۇرۇۋاتىدۇ، جىگىرىم.

قورۇنىڭ چوڭ ئىشىكىگە بۆرە بېشى ئاستۇرۇپ كىرگەن رەبھانىدىن، ئېرىق بويىدا قوي سويۇۋاتقان بويانقارنىڭ يېنىدا ئىدى. ئۇچ قوچقارنى سويدۇرۇپ، ئىككىنى خامتالاش قىلىپ، مۇساپىرلارغا چىقارتىپ بەردى. بىر قوينىڭ گۆشىنى ئۆيگە ئېلىپ قالدى. يابىرانى ئىسسىق تېرىگە ئالدى.

ئۇچىنچى كۈنى بامدات نامىزىدىن يانغاندا بەگتۆمۈرنىڭ

چوڭ ساربيدا ئات قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. تېخى تاڭ قاراڭغۇسى بولغاچقا تەكچىلەردىكى شام ـ چىراغلار ياندۇرۇپ قويۇلدى. شەيخۇلئىسلام، رەيھانىدىنىنىڭ ئەڭ يېقىن بۇرادىرى ئادامتوغرىل، ئۇنىڭ ئوغلى ئالىپ ئۇدمىش، بەگتۆمۈرنىڭ ئىنى ـ سىڭىللىرى، پەرزەنتلىرى، قۇدىلىرى، ھەقەمسايىلىرى بولۇپ يۈزدىن ئارتۇق ئادەم كەلدى. ئاياللار سارايغا يانداش ئايۋاندا ئولتۇرۇشتى.

مەرھۇم بەگبۇقانىڭ ئۇمۇت ـ گۈرزىلىرى، قىلىچ ـ نەيزىلىرى، ئوقيا ـ قالقانلىرى، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرى ئېسىلغان ساراي تېمىغا كۆز سالغان ئۇدمىشنىڭ بۇ ئەل قەھرىمانىغا بولغان ھۆرمىتى يەنمۇ كۈچەيدى. گەجدىن ئەگىم چىقىرىلىپ چىرايلىق ياسالغان ئويۇقلارغا «قۇرئان كەرىم»، «ھەدىس شەرىف»، سوقرات، ئەپلاتۇن، ئارىستوتېل، فارابى، ئىبن سىنا قاتارلىق ئالىملارنىڭ كىتابلىرى تىزىلغانىدى.

سېلىنغان داستىخان يېمەكلىكلەر بىلەن تولدى. رەيھانە-دىن چاي قۇيۇپ مېھمانلارغا تۇتتى:

— جانابلار، پېقىرغا ئاللا كەرىم يەنە بىر ئوغول پەرزەنت ئاتا قىلدى، مەن شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەربىرلىرى بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇش شەرىپىگە سازاۋەر بولدۇم. مەن ناھايىتى خۇشال. بۇ ئوغلۇمنىڭ ئەل خىزمىتىنى قىلىدىغان ئەل ئوغلى بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ چاي قۇيدۇم. قېنى، مەرھەمەت قىلىشسىلا.

— ئوغلۇم تىلىكىنى ئىزھار قىلدى. يەر سۇ بىلەن، ئادەم ياخشى نام بىلەن كۆكلەيدۇ. چوڭ نەۋرەم بەگتۇرمىش بوۋىسى بەگبۇقانىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ياخشى نام قالدۇردى. ئەمدى ئىنىسى تۇغۇلدى. ئۇنىڭمۇ ئاكىسىدەك ئالىپ بولۇپ يېتىلىشى ئۈچۈن، ئاللاغا بىرلىكتە ئىلتىجا قىلايلى، دەپ بۇ داستىخاننى راسلىدۇق. بەھۇزۇر بېقىشسىلا، — دەپ بەگتۆمۈرمۇ مېھمانلار-نى تاماققا تەكلىپ قىلدى.

دەسلەپ گۈللۈك جانان چىنىلەردە شورپا، تەخسىلەردە دۇمبەجىكەر، گۆش تارتىلدى. ئاندىن پۇتۇن پېتى تونۇردا كاۋاپ قىلىنغان ئۇچ قوي، بىر موزاينىك گۆشى يوغان تەڭنىلەردە ئېلىپ كىرىلدى. ئاخىرىدا، ئۇلار، غاز، قىرغاۋۇل گۆشلىرى، بېھى، ئالما، قۇرۇق ئۇزۇم سېلىنغان پولۇ لېگەنلەردە تارتىلدى. جاۋۇر ـ ھەجىرلاردا قېتىق، سۇزمە، تەخسىلەردە قوغۇن ـ تاۋۇز كەلتۇرۇلۇپ، مېھمانلارنىك قىزىغان تەنلىرى سەگىتىلدى.

رەيھانىدىننىك قېينىاتىسى بولغان شەيخۇلئىسلام قولىنى لۆگگىگە ئېرتىپ، تۇزلىنىپ ئولتۇردى ـ دە، تامىقىنى قىرىپ سۆز باشلىدى:

— جانابلار، كۆك بۆرە دەپ ئاتالغان سەركەردىمىز بەگبۇقا ھەزرەتلىرىنىك يېگىدىن كۆز ئاچقان نەۋرىسىگە ئات قويۇش ئۇچۇن يىغىلىپ ئولتۇرۇپتىمىز. ئات قويۇشنىك ئۆزى سۇنىنەت، ئات قويۇش ئۇچۇن بۇنداق يىغىلىپ ئولتۇرۇشمىز ئادەتتۇر، — ئۇ سۆزىنى توختىتىپ رەيھانىدىنغا قارىدى. بۇ قاراشنىك مەنىسىنى چۇشەنگەن ئاتا دەس قوپۇپ، ئاپئاق زاكىغا يۆگەلگەن بوۋاقنى ئېلىپ كىردى. ئۆي يورۇپ كەتكەندەك بولدى. بەگتۆمۇر بوۋاقنى ئوغلىنىك قولىدىن ئېلىپ شەيخۇلئىسلامنىك قۇچىقىغا سېلىپ بەردى.

— ئاللا رەھمەت قىلسۇن.

ئولتۇرغانلارنىك بوۋاققا مەستلىكى كېلىپ بوي سوزۇپ قاراشتى.

— ئەجەب چىرايلىق ئىكەن، ئېۋەنسىز، نۇقسانسىز...

— چىرايى ئاتىسىغا تارتىپتۇ.

— يۇزى ئەجەب ئاق، سۇزۇك ئىكەن ـ ھە.

— خۇدا يامان كۆزدىن ساقلىغاي.

— خەپشۇك!

ھەممە جىم بولدى.

— ھەقتائالا ئادەمنى ئۇلۇغ قىلىپ ياراتقاندۇر، پەرىشتە-لەرنى ئىنسانغا سەجدە قىلىشقا بۇيرۇشى ئەنە شۇنىڭ ئۈچۈن-دۇر. ھالبۇكى ئادەملەرنى كۆزگە ئىلمىغان كۆرەڭ، تەكەببۇر، ئاچ كۆز، ھەسەتخور، رەھىمسىز، ئالدامچى، سۈيقەستچىلەر، ھاياتلىق ئېتىزىدا شېرىن مېۋە بېرىۋاتقان نوتىلارنى قۇرۇتقۇچى شۇمبۇيا بولۇپ قالماقتا. ئېۋەنسىز، پاك تۇغۇلغان پەرزەنتلىرى-مىزنىڭ ئەنە شۇنداق زىيانلىق مەلئۇنغا ئايلىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ھەر ۋاقىت تەربىيىنى كۈچەيتىشىمىز، بىلىم بىلەن قارا ئىغۇ دىلىنى يورۇتۇشىمىز زۆرۈر.

شەيخۇلئىسلام مۇلايىم لەۋزى بىلەن نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن، بوۋاقنى كۆتۈرگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ:

— رەيھانىدىن بالام، بۇ ئوماق نەۋرەم قايسى قۇتلۇق ۋاقىتتا دۇنياغا كەلدى؟ — دەپ سورىدى.

— ئالدىنقى كۈنى، يەنى ھىجرىيە 407 - يىلى شەئبان-نىڭ 17 - كۈنى[1] سەھەردە.

شەيخۇلئىسلام:

— بالىنىڭ ئېتىنى نېمە قويساق بولار؟ — دەپ ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلمەكچى بولدى.

— ئاتا، ئۆزلىرى بىلىپ... — دېدى رەيھانىدىن قول باغلاپ تۇرۇپ.

— شەيخۇلئىسلام جانابلىرى، ئوغلۇم بىلەن تۇنۇگۈن مەسلىھەتلىشىپ، بالىنىڭ ئېتىنى يۈسۈپ قويساق بولارمىكىن دېيىشكەنىدۇق، — بەگتۆمۈرمۇ ئورنىدىن قوپۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى.

---

① مىلادىيە 1016 - يىلى 4 - ئاينىڭ تەخمىنەن 5 - كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

شەيخۇلئىسلام بوۋاقنى ئىككى قولى بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ دېدى:

— بۇ ئىسسىم ئاللانىڭ روسۇلى، پەيغەمبىرى يۈسۈپ ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك ئېتىدۇر. ئاللا ئىگەم بۇ پەيغەمبىرنىڭ چىداملىق، پاساھەتلىك قىلىپلا قالماستىن، ئۇنىڭغا ناھايىتى گۈزەل جامال، ئاجايىپ كېلىشكەن تەن ئاتا قىلغانىدى. يەتتە ئەزاسى بېجىرىم، چىرايلىق تۇغۇلغان بۇ ئوغۇلغا «يۈسۈپ» دەپ ئات قويساق، ئاللا دەرگاھىدا مەقبۇل، ئىنسانلار ئارىسىدا مەشھۇر بولغاي، ئامىن!

— ئامىن!

شەيخۇلئىسلام بالىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈپ، يېڭى تۇغكەن چۆچۈرىدەك ئوڭ قۇلىقىغا بەلەن ئاۋاز بىلەن ئەزان توۋلىدى. ئاندىن سول قۇلىقىغا تەگىپ ئېيتىپ بولۇپ:

— ئى رەببانىدىن بەگتۆمۈر ئوغلىنىڭ دۇنياغا يېڭى كۆز ئاچقان بالىسى، ئاتلىرى يۈسۈپ بولسۇن، — دەپ ئات قويۇپ بەردى.

— مۇبارەك بولسۇن!

— قۇتلۇق بولسۇن! — دەپ قۇتلۇقلاشتى ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ.

رەببانىدىن شەيخۇلئىسلامغا ئات مىندۈرۈپ، مېھمانلارغا تون كىيدۈرۈپ ئۇزاتتى ۋە شۇ كۈنى يەنە ئىككى قۇلنى ئازاد قىلىۋەتتى.

2

ھاۋا ئوچۇق تۇرۇپلا شارىلداپ يامغۇر يېغىپ كەتتى. دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ھارام پۇتىقىنى ئېلىۋاتقان ئاشانبۇقا ئۆيگە قېچىپ كېلىۋالغۇچە سۇغا چۈشكەن مۇشۇكتەك بولۇپ قالدى.

— ۋاي دادىسى، يامغۇر ياغمىغان بولسا ئۆيگە كىرمەمتىگلار، قېرىنىنىڭ تۇيمايدىغان، — بۇدراچ مومای چال-ۋاقىغىنىچە لۆڭگە ئەكېلىپ، ئېرىنىڭ قارىيىپ قالغان يۈزى بىلەن ياۋا قوتازنىڭكىدەك تۇرۇلۇپ كەتكەن بوينىنى ئېرىتتى. بېشىدىكى مالىخىيىنى ئېلىپ ئاق شاپاق دوپپا كىيگۈزۈپ قويدى، — چاپاننى سېلىۋېتىگلا!

ئاشانبۇقا ھېچىيىپ چاپىنىنى سېلىۋەتتى. يامغۇرمۇ توختاپ قالدى.

— بۆرە تۇغقان چېغى خوتۇن، بۇلۇتسىز ئاسماندىن يامغۇر يېغىپ دۇنيانى سەگىتىۋەتتى.

— خۇدايىم، سىلىنى بىرئاز دەم ئېلىۋالسۇن، دەپ شۇنداق قىلغاندۇر، بولمىسا دەل — دەرەخلەر يېنىدىن ئۆيگە كەلمەيتتىگلا. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ بىرئاز ئارام ئېلىۋېلىگلا، چۆچۈرە ئېتىپ بېرىمەن.

— ئوغلۇم كەلگۈچە پىشۇرۇۋېگلا جۇمۇ.

— قاچان پىشماي قالغان؟ — دېدى ياغاق قوللىرىنى قورۇق باسقان پېشانىسىگە قويۇپ كۈنگە قارىغان مومای.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەن بولۇپ، ئوچۇق ئاسمان يۈزىدە رەڭگارەڭ جۇلالىنىپ ھەسەن — ھۈسەن پارلىنىدى.

ئاشانبۇقا باسمىل قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۆز جەمەتى بەلەن ياغمىلارغا بويسۇنماي قېچىپ يۈرۈپ، قولغا چۈشكەندە قۇل قىلىۋېتىلگەنىدى. بۇ كۈچتۈڭگۈر يېگىتنى بەگبۇقا ئىلىگخاندىن سورىۋېلىپ، ئائىلە خىزمەتچىسى قىلىۋالغانىدى. كېيىن قۇل بازىرىدىن سېتىۋالغان قارا قۇمچاق قىز بۇدراچنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەردى. بۇ قىز توڭرا قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۆي ئىشلىرىغا كامىل ئىدى. قېچىپ قۇللۇقتىن قۇتۇلۇشنى ئويلاپ يۈرگەن ئاشانبۇقا، بۇدراچنى ئالغاندىن كېيىن، بۇ ئائىلىگە بوسۇغىدىن

دالجماس ئىتتەك باغلىنىپ قالدى. بۇدراچ خېلىغىچە تۇغماي يېشى قىرىقتىن ئاشقاندا بويانقارنى تەۋەللۇت قىلدى. بويانقار ئۇن توققۇزغا كىرگەندە قۇللۇقتىن بىراقلا ئازاد قىلىندى. ئۇلار بۇرۇن باغنىڭ ئارقا ھويلىسىدىكى قۇللارنىڭ ياتاق ئۆيلىرىدە تۇرغان بولسا، ھازىر باغ ئىچىدىكى ھۆر خىزمەتچىلەر قاتارىدا بىر يۇرۇش ئۆيدە تۇراتتى. ئاشانبۇقا بىر قىز يەرزەنت كۆرۈش تىلىكىدىن تېخىچە ۋاز كەچمىگەنىدى. شۇڭا:

— ئەمدى تۇغمايدىغان بولساڭ، تىرناقتا توختىغۇدەك بىر قىز ئالىمەن جۇمۇ، — دەپ بۇدراچنى پات ـ پات تىرىكتۇ-رۇپ قويياتتى. ئوغلى ھۆر بولغاندىن بېرى ئوردا نۆكىرى ھەم رەپىقىدىنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىسى بولۇپ كېلىۋاتقاچقا، ئۇنى ئۆيلەپ قويۇشقا بەكرەك باش قاتۇرىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ، تال باراڭلىق سۇپىدا چۆچۈرە تۇگۈۋاتقان خوتۇنىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— بويانقار بىلەن سۆزلىشىپ باقتىڭلىمۇ. ئۇنىڭ بىرەر قىزغا مەيلى بارمىكىن؟

— نېمە دەۋاتىدىلا دادىسى، ئوغلىمىزنىڭ يۈزى بەك تۆۋەن، بۇ ۋاقىتقىچە بىرەر قىزنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ باقمىدى.

— ئايسىلىڭ خېنىمنىڭ ئۆزىگە ياغلىق تاشلىغانلىقىنى دەپ كەلگەنغۇ، — ئاشانبۇقا غەلىبە تەنتەنىسى كۈنى چەۋەندىاز پالۋانلارغا تاشلانغان رەڭمۇرەڭ ياغلىقلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈ-رۈپ ھىجايدى.

— ئۇنتۇماپتىلىدە دادىسى، ئۇنى ئەسلىرىدىن چىقارسىلا، بۇ ياخشى كۆرگەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئەمەس، — بۇدراچ مومايي يالغان سۆزلىدى. ئۇ ئوغلىنىڭ ئايسىلىكنى ياخشى كۆرىدىغانلى-قىنى بىلەتتى، — ئۇلار دېگەن باي، زەردار ئائىلە. بىز دېگەن يېڭىلا قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغان، ئۆز جېنىنى ئاران جان

ئېتىۋاتقان كىشىلەر. نە ئاتاق ـ ئابرۇيىمىز بار، نە ئەمەل نىشانىمىز...

ـــ بولدى قىلىڭلا خوتۇن. ۋاتىلداپ كەتتىڭلىغۇ. مال ـ دۇنيايىمىز بولمىغان بىلەن، ئاتاق ـ ئابرۇيىمىز بار بولدى. ئوغلىمىز پالۋان بولۇپ پايتەختتە داڭق چىقاردى. ئۇنىڭغا كۆزى چۈشكەن قىزلارمۇ ئاز ئەمەس. ئايسىلىڭ شۇلارنىڭ بىرسى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئۆزى بەك ئوبدان قىز، «ئاشان بوۋا» دەپ قىچقىرىپ مېنى سۆيۈندۈرۈۋېتىدۇ.

ـــ ئوبدان قىزلىقى ماڭىمۇ ئايان، ئاچىسى ئايتولۇندىن قېلىشمايدۇ. بىراق ئۇ كاتتا باي ھەم كاتتا ئەمەلدارنىڭ قىزى. بىزنىڭ تېخى ئايرىم قورۇ ـ جايىمىزمۇ يوق،ـــ بۈدراچ مومای تۈگۈپ بولغان بىر تەلەڭگە چۆچۈرىنى ئاشخانىغا ئەكىرىپ قويۇپ يەنە بىر قۇرۇق تەلەڭگىنى ئېلىپ چىقتى،ـــ بۇ چاغقە-چە رەيھانىدىن بېگىم قۇل دېمەي بىزگە ئوبدان مۇئامىلە قىلىپ كەلدى، نام ـ ئاتاققىمۇ شۇلارنىڭ شاراپىتىدىن ئېرىشتۇق، بۇنى ئۇنتۇپ قالساق بولمايدۇ. ئايسىلىڭ خېنىم بىلەن بويانقار بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرگەن ھالەتتىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەر ـ خوتۇن بولۇپ بىر ياستۇققا باش قويۇشى يەتتە تاغنىڭ نېرىسىدىكى گەپ.

ـــ ئۇنداق دەپ كەتمەڭلا خوتۇن، ئوغلۇمنىڭ پىشانىسىگە يېزىلغان بولسا ئەجەب ئەمەس. مەن ھايات چېغىمدا يەر ئېلىپ باغلىق قورۇ قىلايمىكىن، دەيمەن. ھۆر ئادەم ئۈچۈن قورۇ ـ جاينىڭ بولۇشى، پادىشاھ ئۈچۈن بىر مەملىكەت بولمىسا بولمىغاندەك زۆرۈر ئىكەن...ـــ ئۇنىڭ كۆكۈچ كۆزلىرى ئېرىق بويلاپ كېلىۋاتقان ئايسىلىككە چۈشۈپ سۆزدىن توختاپ قالدى.

ـــ ھە، نېمە بولدى، سۆزۈڭلىنى توختىتىۋالدىڭلىغۇ،ـــ دېدى بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىغان بۈدراچ مومای.

— قارىغۇلا خوتۇن، ئاۋۇ كېلىۋاتقان قىزغا، قولىدا بىر نەرسە بارىدەك قىلىدۇ، — دېدى خۇش بولۇپ كەتكەن ئاشانبۇقا.

— ۋاي، ئۇ ئايسىلىك خېنىمغۇ، — دەپ تۇرۇپ كەتكەن مومای، سۈپىدىن ئىتتىك چۈشۈپ، رومىلىنى ئوگلاپ قىزغا قاراپ ماڭدى.

— بۇدراچ موما، — قىز يۈگۈرۈپ كېلىپ توغاچتەك قىزىرىپ كەتكەن مەڭزىنى تۈتۈپ بەردى، مومای قىزنىڭ ئىككىلا مەڭزىگە سۆيدى.

— ۋاي خېنىم قىزىم، قىرقى توشمىغان بوۋاقنى تاشقىرىغا ئېلىپ چىقىپلىغۇ، شامالداپ قالسا قانداق قىلىمىز؟

— ئەپچىپ چىقتىم، ھېچنېمە بولمايدۇ، — دېدى ئايسىلىك كۈمۈش ئوتىقات كىيگەن قارا چاچلىق بېشىنى يېنىك چايقاپ. ئۇزۇن بىنەپشەرەڭ كۆڭلىكى تاپىنىغا تېگىپ تۇراتتى، شۇ تۇرقىدا ئۇ ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ كەتكەنىدى. مەيدىسىگە تېگىۋالغان بوۋاق قارا كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ ھەممە ياققا تەلپۈنەتتى، يېقىندىن بېرى كۆكسىگە بولۇق سۈت كىرگەن ئانىسىنى ئېمىپ خېلىلا ئەتلىنىپ قالغانىدى. ئۇ شۇ تاپتا زاكىلاقلىق بولۇپ، توغاچتەك مەڭزىگە تېگىپ قالغان ياغلىقنىڭ چۈچىسىنى تۇتۇۋالغانىدى.

— كەلسىلە خان بالام، كەلسىلە، بايىاتىن ئېسىمنى يوقىتىپ ئۆيگە باشلاي دېمەپتىمەن...

— ئاي بىلەن كۈن كېلىپتىغۇ، ئامىتىمىزمۇ كەلگۈدەك، — خۇش بولۇپ كەتكەن ئاشانبۇقا سۈپىدىن سەكرەپ چۈشۈپ سالام بەردى، — خۇش كېلىپلا خان بالام، مۇبارەك قەدەملىرى، يۈسۈپ بېگىمنىڭ نۇرلۇق جامالى، غېرىب خانىمىزغا قۇت ئېلىپ كەلگەي. مەرھابا، مەرھابا!

— ئاشان بوۋا، سۈپىدا ئولتۇراي، يۈسۈپ ئۆيىنى ئانچە خالىمايدۇ، تالاغا ئامراق، — ئايسىلىك ئۆيگە كىرىشكە ئۇنىمى-

دى. موماي ئىككى يېكەنداز ئېلىپ چىقىپ، ئۈستى ـ ئۈستىكە سېلىپ قىزنى ئولتۇرغۇزدى. داستىخان سېلىپ مەزە ـ كېزەك قويدى. ئاشانبۇقا يۇسۇپنى قولىغا ئالدى. چاچلىرىمۇ، ئاق كىرگەن ساقاللىرىمۇ بۇدۇر بولۇپ كەتكەن بوۋايغا باققان بوۋاق قىرقىراپ يىغلىدى. يەنە چۆچۈرە تۈگۈشكە ئولتۇرغان موماي:

ـــ دادىسى، ماڭا بەرسىلە بەگ غوجامنى، ـــ دەپ قولـ
ىدىن ئېلىپ باغرىغا تېگىۋالدى. يۇسۇپ ئۇنىڭ قولتۇقىغا بېشـ
ىنى تىقىپ ئەمچەك ئىزدىدى. سۈت ھىدىنى ئالالماي بوغۇقۇپ
يەنە يىغلىدى. ئايسىلىگ:

ـــ كەل ئۇكام، ئەمگۈك كەلگەن ئوخشايدۇ، نان يېگۈـ
زۈپ قويماي، ـــ دەپ بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ سۆيدى، ئاندىن
بىر چىشلەم نانىنى يۇمشاق چايناپ يېگۈزۈۋىدى، بالا يىغىدىن
پەسلەپ، قوللىرىنى ئۇيان ـ بۇيانغا ئۇزىتىپ ئويىنىغىلى تۇردى.
بۇدراچ موماي چۆچۈرىنى تۈگۈپ بولۇپ، پىشۇرۇپ چىقاي،
دەپ ئاشخانىغا كىرىپ كېتىشىگە، قاراگىرنى يېتىلەپ بويانقار
كەلدى. ئۇنىڭغا لەپپىدە قارىغان ئايسىلىگ ۋىللىدە قىزارديۇ،
كۆرمىگەن بولۇپ يۇسۇپنىڭ يۈزىگە لېۋىنى يېقىپ ئولتۇرۇۋەر-
دى. يۈگۈرۈپ كەلگەن قۇلدىن بىرسى ئاتنىڭ تىزگىنىنى ئال-
دى. بۇ، بۇغرا قاراخان قۇل قىلىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن تەقسىم
قىلىپ بەرگەن قىتان ئەسىرلىرىنىڭ بىرسى ئىدى.

ـــ ئوغلۇم، ۋاقچە قالدىغۇ، ـــ ئاشانبۇقا يېنىغا كەلگەن
ئوغلىنى قولىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزدى. بويانقار ئوردا نۆكەرلە-
رىگە خاس قارا مالىخاي، كالتە كەمزۇل كىيىپ، تۈچ كەمەر
باغلىۋالغانىدى، ئوڭ بېقىنىغا قىلىچ، سول بېقىنىغا خەنجەر
ئاسقانىدى. كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇرغان بۇ يىگىتنىڭ ۋۇ-
جۇدىدىن ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى.

ـــ ئاغىچى ئۇلۇغى بۇغرا قاراخان ساربىيدىن چىققۇچە
كۈتۈپ تۇرۇپ قالدىم ئابا، ـــ يىگىت ئايسىلىككە بىر قارد -

ۋالدى، ــ كېگەش بولغان ئوخشايدۇ.
ــ نېمە كېگەش بولغىنىنى ئۇقمىدىڭمۇ؟
ــ سورايمەن، دەپ سورىيالمىدىم.
ــ ئاباڭ ئۆزى دەپ بەرمىدىمۇ؟ ــ سۆز قىستۇردى ئايسىلىگ ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن بېقىپ.
ــ ئاغىچى ئۇلۇغى ھەزرەتلىرى ناھايىتى خاپا كۆرۈنگەچكە سوراشقا جۈرئەت قىلالمىدىم، خانقىز.
ــ ئاباڭ ئۇنچىلا ئاچچىقى يامان كىشى ئەمەسقۇ. سوردىغان بولساڭ خاپا بولغىنىڭنى سەۋەبىنى دەپ بېرەتتى، ــ ئايسىلىگ ئىتتىك بويانقارغا قارىدى. ئۇ كىچىكىدە ئۆزىنى كۆتۈرۈپ باققان بۇ بىگىتنى سەنلەپ كۆنۈپ قالغانىدى.
ــ ئوغلۇم رەنجىتمىدىن ھەزرەتلىرىنى ئاچچىقى يامان دېگىنى يوق خانقىزىم، ئۇ تارتىنىپ سوراشقا جۈرئەت قىلالمىدىغانلىقىنى دېمەكچى. بۇ ۋاقىتقىچە دادىلىرى بىزگە ئوبدان قاراپ كەلدى، ھەممىز بۇنىڭدىن ناھايىتى مەمنۇن.
ــ ئاباممدىن سوراپ باققان بولسا دەپ بېرەتتى. مەن سوراپ ئەتە كېلىپ دەپ بېرەي، ئاشان بوۋا، ــ ئايسىلىگ ئورنىدىن تۇردى.
ــ خانقىزىم، نەگە بارىلا، بويانقارنىڭ ئانىسى تاماق ئېلىپ چىقىۋاتىدۇ. كەتسىلە خاپا بولىدۇ، ــ دەپ توستى بوۋاي.
ــ ئاشقا ئېغىز تېگىپ كەتسىلە خانقىز، مەندىن خاپا بولۇپ قالدىلىمۇ يا؟ ــ بويانقار يېلىنغان نەزەردە ئۇنىڭغا كۆز تىكتى، ــ يۈسۈپ بېگىمنى مەن ئالاي، ــ ئو قول ئۇزىتىپ بوۋاقنى ئالدى.
ــ سەندىن خاپا بولمىدىم بويانقار. ئاباڭ مېنى نەگە كەتتىكىن، دەپ ئەنسىرەپ قالىدۇ، ــ قىز شەھلا كۆزلىرىنى يىگىتكە تىكتى، ــ ئاتاممۇ يۈسۈپنىڭ يوقلۇقىنى ئۇقسا، مېنىڭ

يېنىمدا ئىكەنلىكىنى بىلمەي، ئىزدەپ بەتئارام بولۇپ كەتەرمىكىن، ــ ئايسىلىك يۈسۈپنى ئالماقچى بولۇپ قول ئۇزاتتى. بويانقار:

ــ يەنە بىردەم كۆتۈرەي، ــ دەپ بەرمىدى.

چوڭ پەتنۇسقا ئېلىنغان تۆت چىنە چۆچۈرىنى دېدەككە كۆتۈرتۈپ ئاشخانىدىن چىققان بۇدراچ مومای، ئوغلى بىلەن ئايسىلىگىنىڭ بىر ــ بىرىگە قارىشىپ بىرنېمىلەرنى دەۋاتقانلىقىغا زەن قويدى. «ھەي، مۇشۇ بالىلار ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويمىسا بولاتتى...» دەپ ئويلىغىنىچە بىر چىنە چۆچۈردىنى ئايسىلىگىنىڭ ئالدىغا قويدى. ئۇلارنى كۆرمىگەنگە سېلىپ بالىخانىدىكى كەپتەرلەرگە قارىۋالغان ئاشانبۇقا «بۇ ئىككىيلەنىڭ بەخىي قىلسا مۇرادىمغا يېتەتتىم. ئىلاھىم، يېقىر قۇلۇڭنى ئاۋۇمىد قويما» دېدى ئىچىدە. بوۋاي خۇش بولۇۋاتاتتى.

ــ چۆچۈرىنىڭ قىيمىسىغا، يالپۇز، لويلا ئارىلاشتۇرۇپ، سۈيىگە غورا، ئاشكۆكى، زىرە سېلىپ ئەتتىم خانقىز، ئىچسىلە. ئىچمىسىلە يارىتمىدى، دەپ كۆڭلۈم يېرىم بولىدۇ، ــ بۇدراچ مومای ئايسىلىگىنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

ــ ئوخشاپتۇ، بۇدراچ موما، ــ دېدى ئايسىلىگ بىر تال چۆچۈرىنى ئاغزىغا سېلىپ. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ بىردىن تۇرۇپ كەتتى، ــ دېمىدىمۇ، ئايتولۇن ئاچام سىڭىللىرىم بىلەن مېنى ئىزدەپ كېلىۋاتىدۇ، ئەنە...

ئاشانبۇقا، بويانقار سۆپىدىن چۈشۈپ قول باغلاپ تۇردى. بۇدراچ مومای بەل پۈرمە كۆڭلەك، تاۋار جىلىتكە كىيگەن ئايتولۇن بىلەن يۈز يېقىپ كۆرۈشتى، ئايتمىش، ئارچۇننىڭ چېكە چاچلىرى چۈشۈپ تۇرغان پېشانىسىگە سۆيدى:

ــ ئەجەب ئوبدان ۋاقىتتا كېلىشتىلە خانلىرىم، قېنى، يۈقىرى چىقىشسىلا.

ـــ سەن بۇ يەردىكەنسەن ـ ھە، ئايسلىگ؟ ـــ دېدى ئايتولۇن ئەگسم قاشلىرىنى ئۇچۇرۇپ. ئۇنىڭ يۇمىلاق يۈزلىرى قىزىرىپ كەتكەنىدى، ـــ ئىزدەپ باغنى قېزىۋەتتۇق. سەن بول- ساڭ بۇ يەردە بەخىرامان ئولتۇرۇپسەن. دادام كېلىپ ئۆزى بوۋام، مومامىلارنىڭ يېنىغا يۈسۈپنى ئىزدەپ چىقتى، ئاندىن «تېپىپ كېلىڭلار» دەپ ئەنسىرەپ قالدى.

بۇدراچ مومای ئالدىراپ بىر ـ بىرىدىن چىرايلىق بۇ ئاچا- سىڭىللارغا چۆچۈرە ئېلىپ چىقتى. ئۇلار چۆچۈرىنى ئىچىپ ئۇزاپ مېڭىشتى. بويانقار يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ ماڭغان ئايسلىگنىڭ كەينىدىن قاراپ قالدى. ھەممىنىڭ ئالدىدا كېتە- ۋاتقان بۇ قىزنىڭ كېلىشكەن يەلكىسىدە رومىلى يەلپۈنۈپ تۇراتتى. بويى ئايتولۇندىن سەللا پەس بولۇپ، زىلۋاراق ئىدى. ئۇلار باغدىن چىقىشىپ، تاشقىرىقى ھويلىنىڭ پېشايۋىنىدا كۆز تۇتۇپ ئولتۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈشتى. بوۋىسى بىلەن مومىسىمۇ ئىنتىزار بولۇپ ئولتۇرۇشاتتى.

ـــ يۈسۈپنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن سەنمىدىڭ ئايسە- لىگ؟ دەپ قويساڭ بولماسمىدى؟ ئەجەب ئەنسىرەتتىڭ، ـــ دېدى ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان يابىرا ۋە بالىنى ئېمىتىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرىپ كەتتى. تۇغۇتتىن كېيىن ئۇنىڭ چىرايى ئەسلىگە كېلىپ ئوڭشىلىپ قالغانىدى.

ـــ قىزىم، ئىنىڭ تېخى قىرقىغا توشمىغان تۇر- سا، تالا ـ تۈزدە كۆتۈرۈپ يۈرسەڭ قانداق بولىدۇ؟ شامالداپ قالسا ياكى يېقىلىپ چۈشسەڭ قانداق قىلاتتۇق ـ ھە! ئىككىنـ- چى بۇنداق بەگۋاشلىق قىلما، ـــ كايىدى رەيھانىدىن يەرگە قاراپ تىرناق تاتىلاپ تۇرغان قىزىغا، ـــ بايا تىن نەدە ئىدىڭ؟

ـــ بۇدراچ مومامنىڭ ئۆيىدە، ـــ ئايسلىگ جاۋاب بېرد- ۋېتىپ ئىزا تارتقىنىدىن پاگىدە يېغلاپ تاشلىدى.

ـــ بۇ بالىلارنى مەيلىگە قويۇۋەتتىڭلار ئوغلۇم، بولۇپمۇ

ئايسلىك باغدا قۇشتەك ئۇچۇپ يۈرىدۇ. قۇللارنىڭ ئۆيلىرىدە يۈرگىنىنى قارىمامدىغان. ئۇچۇقداپ تۇرمىغانلىقىغا ئاقىۋىتى بۇ. قىز بالا دېگەننى پات ـ پات ئەدەپلەپ تۇرۇش زۆرۈر، ـــ ئاچچىقلىدى بەگتۆمۈر ساقاللىرىنى تىترىتىپ. ئايسلىك تېخىمۇ يىغلاپ كەتتى.

ـــ ئۇنچىۋالا قىلىپ كەتمىسلە دادىسى. ئايسلىك شوخ بولغان بىلەن بەك ئەدەپلىك، ئايتولۇندىن قېلىشمايدۇ، تېخى كىچىكتە. يىغلىما قىزىم، بوۋاڭ ئۇنداق دېگىنى بىلەن ساڭا ھەممىدىن ئامراق، ـــ ئارىچىلىدى زەمۇران ئانا ئېتىلىپ كەلـ گەن قىزنى باغرىغا بېسىپ.

بالىنى ئېمىتىپ چىققان يابىرا جايىغا كېلىپ ئولتۇردى.

ـــ قارىسىلا ئوغۇللىرىغا، كۆلىدىغان بولۇپتۇ.

رەيھانىدىن بۇدرۇق قوللىرىنى كۆتۈرۈپ تەلپۈنگەن يۈـ سۈپنى قولىغا ئالدى.

ـــ ماشائاللا ئوغلۇم، داداڭنى تونۇدۇڭمۇ ـ ھە؟ ـــ ئۇ بوۋاقنىڭ پىشانىسىگە سۆيدى، كۆلۈمسىرىگەندەك قىلغان بىلەن ئويچان چېھرىدىن جىددىيلىك چىقىپ تۇراتتى.

ئوغلىنىڭ چىرايىغا سەپسالغان بەگتۆمۈر:

ـــ بالام، غەمكىن كۆرۈنىدىلىغۇ، ئوردىدا بىـر گەپ بولدىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ يېقىندىن بۇيان ئوردىدا گەپ ئاۋۇپ كېتىۋاتىدۇ، ئاتا. بەزىلەر «ئەخمەت تۇغانخان قورقماس، باتۇر شاھزادە، ساھىبقـران غازى، بۇغرا قاراخان بولۇشقا ئەڭ مۇناسىپ» دېسە، بەزىلەر، «تامغاچ بۇغراخان[1] ـــ يۈسۈپ قادىرخان تەخت ۋارىسى. دانىشمەن، تەمكىن ھەم قەيسەر، بۇغرا قاراخان بولۇشقا ھەممىدىن مۇناسىپ»، دېيىشىدۇ. بۇ تالاش ـ تارتىش ئەخمەت

---

① تامغاچ بۇغراخان ـــ تامغا تۈتقۇچى بۇغراخان دېگەن مەنىدە.

تۇغانخان تەختكە چىقىپ، يۈسۈپ قادىرخان غازى ئارسلانخان ئۇنى ئېتىراپ قىلغاندىن كېيىن تۇڭسە ئوبدان بولاتتى. ۋەھالەنكى پىتنە ـ پاسات ئاۋۇپ كېتىۋاتىدۇ. مانا شۇنىڭدىن پېقىرغا مالاللىق يەتتى.

مەسىلىنىڭ خېلىلا مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى پەملىگەن بوۋاي:

ـــ بالام، بىز ئۆيگە كىرىپ پاراڭلىشايلى، بالىلار مومىسى بىلەن مەشغۇل تاماق يېسۇن،ـــ دەپ پېشايۋان سۈپىسىدىن چۈشتى. رەيھانىدىن سوئال نەزىرى بىلەن قارىغان خوتۇنىغا يۈسۈپنى بېرىپ، دادىسىنىڭ كەينىدىن ئۆيگە كىردى.

ـــ بالام، بۇ ئىلىرىنىڭ ھاياتى قاراخانىلارنىڭ تەختىنى مۇستەھكەملەش بىلەن ئۆتكەن. مەن تىجارەت بىلەن بولۇپ كېلىۋاتساممۇ، مەملىكىتىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇڭا ئوغلۇم سىلىنىڭ ئوردا خىزمىتىنى بەجانىدىل، ساپ دىللىق بىلەن ئادا قىلىۋاتقانلىرىدىن خۇرسەنمەن. ھالبۇكى بۇنداق مالاللىققا قېلىشلىرىنى خالىمايمەن. ئېيتسىلا، سىلىنىڭ كۆڭۈللىرىگە كەلگۈدەك قانداق گەپ ـ سۆز بولدى؟

رەيھانىدىن دەرھەمەل جاۋاب بەرمەي سۈكۈت قىلدى.

3

كۆپ ئەللەرگە بارغان، پاراستى، چىدام ـ غەيرىتى بىلەن نۇرغۇن بايلىققا ئېرىشىپ نام قازانغان سودىگەر ئاتىسىنى رەيھانىدىن ناھايىتى ھۆرمەتلەيتتى. ئۇنىڭ جۈرئەت ـ جاسارىتىگە قايىل ئىدى. سېخىي ـ مەردانىلىكىنى ئۆزىگە ئۆرنەك قىلغانىدى. مانا شۇنداق كۆكسى ـ قارنى كەڭ، غەيۇر ئاتىنىڭ پەرزەنتى بولغانلىقىدىن پەخىرلىنەتتى. شۇڭا ئۇ، بۇ ۋاقىتقىچە ئاتامنى ئەندىشىگە سېلىپ قويماي، دەپ ئېيتمىغان بەزى ئەھـ

ۋاللارنى ئاشكارىلاشتىن بۇرۇن سورىدى:
— بۇزرۇكۋار، تەخت ۋارىسى ئەمەس تۇرۇپ، ئەخمەت تۇغانخانىنىڭ بۇغرا قاراخان بولۇپ قېلىشىدىكى سىرنى بىلىدىغانلا؟
— يوقسۇ بالام، سودا ئىشى بىلەن بولۇپ كەتكەچكىمۇ، بۇ ئىشتىن تازا خەۋرىم يوق.
— پېقىرمۇ ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن بىلدىم. بالاسا-غۇننى پايتەختە قىلىپ تۇرغان هارۇن بۇغراخان هايات چېغىدا چوڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخانغا «تامغاچ بۇغراخان» دېگەن نامنى بېرىپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان هالدا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى هەم پامىر تېغىنىڭ باغرىدىكى زېمىنلارنى باشقۇرۇشقا قويغانىكەن. ئۆزى بىلەن بىر تۇغقانىنىڭ بالىلىرى بولغان ناسىر تەكىنگە «ئىلىكخان» دەپ نام بېرىپ، ئۇنى ئۆزگەن شەھىرىنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىنى باشقۇرۇشقا قويغانىكەن. ناسىر ئىلىكخانىنىڭ ئاكىسى ئەخمەت تۇغانخانغا «ئارسلانخان» دېگەن نامنى بېرىپ بالاساغۇن دىيارىغا هاكىم قىلغانىكەن. هارۇن بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىر خانىنىڭ قەشقەردە تۇرۇۋاتقانلىقىنى پايدىلىق پۇرسەت، دەپ بىلگەن ئەخمەت تۇغانخان، لەشكىرىي كۈچى ۋە قارامىلىقى بىلەن تايانغۇلار① كېڭىشىنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. ئۇلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئۆزىنى «بۇغرا قاراخان» دەپ ئېلان قىلىپ تەختكە چىقىۋالىدۇ.
— توختىسىلا بالام، يۈسۈپ قادىرخان تەخت ۋارىسى بولۇپ تۇرۇۋقلۇق نېمىشقا قارشىلىق قىلماپتۇ؟— دېدى بوۋاي ئەخمەت تۇغانخانىنىڭ قارا نىيىتىنى ئاڭقىرىپ.
— بىلىملىك، كەڭ قورساق بولغان يۈسۈپ قادىرخان

---

① تايانغۇلار كېڭىشى — ئالىي دۆلەت كېڭىشى.

قهرىنداشلار، يۇرتداشلار ئارا قىرغىنچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىنى خالىماي، ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەخمەت تۇغانخانىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇپ، ئۇنىڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىكخان بىلەن بىرگە سامانىلار خانلىقىنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالغان غەزنەۋىلەر[1] گە قارشى لەشكەر تارتىپ بارىدۇ، كەسكىن جەڭ قىلىپ خۇراسانىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ غەلىبىسى ئەخمەت تۇغانخانىنى ئەنسىرىتىپ قويىدۇ. ئۇ، تەختتىن ئايرىلىپ قالمەنمىكىن، دەپ ئەندىشىگە چۈشىدۇ.

— ئەجەب ـ ھە، ئوغلۇم. ئەخمەت تۇغانخان مەنمۇن بولماي، دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ، ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى ئەمەسلىكىنى ئاشكارىلاپتۇ. «نىيىتى ياماننىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن شۇدە، — دېدى بەگتۆمۈر.

ئايتولۇن داستىخان سېلىپ، دېدەك قىز كۆتۈرۈپ كىر-گەن ئىككى تەخسە چۆپنى بوۋىسى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئالدىدا قويۇپ چىقىپ كەتتى.

— ئەمدى تاماق يەۋاللى، قورساق ئاچقاندەك قىلىدۇ بالام، — بەگتۆمۈر تەخسىدە لىغىرلاپ تۇرغان چۆپنى بىردەم-دىلا يەپ تۈگەتتى. ئۇنىڭ چاچ ـ ساقاللىرى ئاقىرىشقا باشلە-غان بولسىمۇ، گۆشلۈك يۈزىگە تۈزۈك قورۇق چۈشمىگەنىدى. ئاتىسىمۇ باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز مىنەتتى. رەيھانىدىن ئوردا خىزمىتىدە بولۇۋاتقان بىر يىلدىن بۇيان، پۈتۈن سودا ئىشلىرىغا يەنە ئۆزى باشچىلىق قىلىۋاتاتتى.

«دادامنىڭ ئىشتىھاسى ئوبدان، ھەرىكىتى كۆپ بولغاچقا تېمەن تۇردى. بېقىندىن بېرى بىر جايدا ئولتۇرۇپ مۇڭدىشال-ماي قالدىم. ئادەم ياشانغانسېرى گەپ خۇمارى بولۇپ قالىدىغان

---

[1] غەزنەۋىلەر — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەر قۇرغان دۆلەت نامى.

ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ كۈلۈمسىرىدى رەيھانىدىن ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى:

— يۈسۈپ قادىرخان خۇراساندا تۇرۇۋاتقاندا، خوتەن دىيارىدىكى ئىسلام دىنىغا چىش ـ تىرنىقى بىلەن قارشى بولغان ئاكا ـ ئۇكا خانلار — نوقتىنى رىشىت بىلەن چوقتىنى رىشىت نۇرغۇن لەشكەر بىلەن يۈرۈش قىلىپ، قاغىلىق، پوسكام، يە-كەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالىدۇ ۋە بېگىسارغا بېقىنلاپ، قەشقەرغە تەھدىت سالىدۇ. شامالدەك تېز بېتىپ كەلگەن چاپار-مەندىن ئەھۋالنى ئۇققان يۈسۈپ قادىرخان، ئادەم ئەۋەتىپ ئەخمەت تۇغانخاننى ۋاقىپلاندۇرىدۇ. ئەمما بۇ بۇغرا قاراخان ئۇنى قەشقەرغە قايتىشقا بۇيرۇپ، لەشكەر بەرمەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

— قارىسىلا بالام، تۇغانخانىمىڭ نامەردلىكىنى. يۈسۈپ قادىرخاننى يولۋاس ئاغزىغا يەمچۈك قىلىپ تاشلاپ بەرمەكچى بولۇپتۇ ـ دە، ئۇ دۆيۈز.

— توغرا دېدىلە دادا، يۈسۈپ قادىرخان تۇغانخاندىن ئۈمىد ئۈزۈپ دەرھال قەشقەرغە قايتىدۇ. مادايىندىن ① كېلىپ، بۇ يەردە تۇرۇۋاتقان ئىمام نەسىردىن، ئىمام مۇئىنىدىن، ئىمام زوھۇرىددىن، ئىمام قاۋامىددىن ئەمرلىكىدىكى قىرىق مىڭ ئەرەب قوشۇنى ② بىلەن ئۆز لەشكەرلىرىنى باشلاپ جەڭگە ئاتلىنىدۇ.

— بۇ تۆت ئىمام قەشقەرغە قاچان كېلىپ قاپتىكەن؟ — سورىدى بەگتۆمۈر سەل ئەجەبلىنىپ.

---

① مادايىن — ئىراقتىكى قەدىمىي شەھەر، ئابباسىلار خاندانلىقىنىڭ بىر مەزگىل پايتەختى بولغان.

② ئابباسىلار خاندانلىقىنىڭ شاھزادىلىرى قوماندانلىقىدىكى قوشۇن.

ـــ ئاڭلىشىمغا قارىغاندا، يۈسۈپ بۇغرا خانلىك دادىسى هارۇن بۇغراخان، تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان خوتەن ئەھلىنى مۇسۇلمان قىلىش نىيىتىدە مادايىندا تۇرۇۋاتقان ئىسلام خەلىپىسىگە نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام يوللاپ، ياردەم سورىغانىكەن. خەلىپە تۆت ئىمامنى ئەمر لەشكەر قىلىپ قىرىق مىڭ ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپتۇ. ئەمما هارۇن بۇغراخان سامانىلار ۋە غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ، خوتەنگە يۈرۈش قىلالماي ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۆت ئىمام بۇ يەردە تۇرۇپ قالغانىكەن، دادا. يۈسۈپ قادىرخان بۇلار بىلەن بىرگە، نوقتى رىشىت، چوقتى رىشىت لەشكەرلىرىنى سۈرگەنچە خوتەنگە يېتىپ بېرىپتۇ. خوتەن پادىشاهى ياغلا قالقالۇنبىڭ نەۋرىلىرى بولغان بۇ ئاكا ـ ئۇكا خانلار قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ قېيما ـ چېيما بولۇپ كەتكۈچە قوللىرىدىن قىلىچنى تاشلىماپتۇ. تۆت ئىمامۇ شېهىت بولۇپتۇ. يېڭىلىگەن خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىغا كىرىپ ئامانلىق تېپىپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان خوتەندە بىر مەزگىل تۇرۇپ، تۆت ئىمام ئۈچۈن مەقبەرە ياستىپتۇ.

ـــ مەن خوتەنگە بارغان چېغىمدا بۇ تۆت ئىمامنىڭ مەقبەرىسىگە چىقىپ قۇرئان ئوقۇپ دۇئا قىلغانىدىم. ئۇ يەردە ئۈچ ئاي تۇرۇپ قىرىق تۆگىگە گىلەم ئارتىپ قايتىپ كەلگەنىدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن بېرىشقا نېسىپ بولمىدى. ئەمما هەر يىلى خوتەندىن ئالدۇرۇپ كەلگەن گىلەملەرنى ئەرەب ئەللىرىدە سېتىپ پايدىسىنى كۆرۈپ كېلىۋاتىمەن. سىلىمۇ مەن بىلەن كۆپ ئەللەرگە بارغانىدىلە. سودا ـ سېتىققا تازا پىشقان چاغلىرىدا، ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن كاتتا مەنسەپدار بولۇپ قالدىلا. شۇنداقتىمۇ يەنە ئەتىگەن ـ ئاخشامدا هېسابات ئىشلىرىنى ئۆزلىرى قىلىۋاتىدىلا. كۆكسىلىرى دەريادەك كەڭ ئىكەن، بالام. شۇنچە كۆپ مىسكىن، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ،

مەكتەپ سېلىنىپ، مەسچىت بىنا قىلىپ، يول ياسىتىپ، كۆل كولىتىپمۇ بولىدى قىلمايۋاتىدىلا، سىلىدىن بەك رازى- مەن بالام ــ، بەگتۆمۈرنىڭ كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى.
ــ بۇ سىلىنىڭ تەربىيەتلىرىنىڭ نەتىجىسى، دادا. مەن ئارزۇ قىلغىنىمدەك خىزمەتلىرىدە بولالمىدىم، ــ دېدى رەيھان- دىن چىن قەلبى بىلەن، ــ ئاتا بالىنىڭ غېمىدە، بالا بالىسىنىڭ غېمىدە، دېگەندەك، بالىلىرىمنىڭ غېمىنى يېيىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ھەربىرلىرىدىن دېگەندەك خەۋەر ئالالمايۋاتىمەن. قاز- داق تەلەپلىرى بولسا ئېيتسىلا، بەجانىدىل ئورۇندايمەن، خىز- مەت بولسا بۇيرۇسىلا ئادا قىلىمەن.
ــ رەھمەت بالام، رەھمەت. دۇنيادا تەلىپى يوق ئاتا مەۋجۇت ئەمەس. مېنىڭ تەلىپىم: ئاللا سىلىكە ئاتا قىلغان خىزمەتنى ساپ دىللىق، خالىسلىق بىلەن ئادا قىلىپ، ئەلنى رازى، خان ـ پادىشاھنى مەمنۇن قىلغايلا. ئوغلىنى خىزمەتكە بۇيرۇمايدىغان ئاتىمۇ دۇنيادا يوق. ئوغلۇم، مەن سىلىكە بۇيرۇ- مايدىغان خىزمەت شۇكى، ئالدىلىرىغا كەلگەن ھاجەتمەنلەرنى ھاجىتىدىن چىقارسىلا. دوستلارنى خۇش قىلىسىلا، بىزار قىلمە- سىلا. يوقسۇلنى يۆلىسىلە، رەنجىتمىسىلە. ئەتىگەن ــ كەچلەردە پېنسىيزغا كىرىپ ئەھۋال سوراشنى بىز كۆز يۇمغۇچە داۋاملاش- تۇرسىلا، تەرك ئەتمىسىلە.
رەيھانىدىن ئاتىسىنىڭ قوللىرىنى تۇتتى:
ــ تەلەپ ۋە بۇيرۇغان خىزمەتلىرىنى بەجانىدىل ئادا قىلىمەن، دادا. ياشاشتىكى مەقسىتىمۇ شۇ.
ــ ئاللا رەھمەت قىلسۇن ئوغلۇم، ــ دېدى بەگتۆمۈر روھلانغان ھالدا، ــ ئوردىدا كاتتا مەنسەپدار بولغانلىرىدىن ھەم سۆيۈنگەن، ھەم خەۋپسىرىگەنىدىم. سۆيۈنگەن يېرىم: ئەلنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ئەلگە تونۇلىدىغانلىقلىرى ئۈچۈن. خەۋپسىرىگەن يېرىم: سۇخەنچى، كاززاپ ئاتلىپ قېلىشلىرى

ئىدى. بۇ ۋاقتا قەدەر خىزمەتلىرىدىن ئەلنىمۇ، پېقىرنىمۇ سۆ-
يۈندۈرۈپ كەلدىلە. سۇخەنچى، كاززاپ ئاتلىپ قالمىدىلا،
بالام. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاللادىن ناھايىتى مىننەتدارمەن. جەڭدە
قازا قىلغان ئىككى ئاكىلىرىنىڭ يوقلۇقىنىمۇ بىلدۈرمىدىلە.

— ئىشەنچلىرىگە داغ چۈشۈرمەيمەن، دادا.

— سىلىدىن خاتىرجەم بولدۇم، بالام.

ئاتا بىلەن بالا بىر ـ بىرىگە مېھرى بىلەن تىكىلىپ سۆكۈت قىلىشتى.

— ئەمدى بالام، بايىقى گېپىمىزنى داۋاملاشتۇرايلى.

— ئەگەر سىلى ئاڭلاشقا خۇشتار بولسىلا، سۆزۈمنى داۋام ئېتەي دادا. يۈسۈپ قادىرخان خوتەندە غەلبە تويىنى ئۆتكۈزۈ-
ۋاتقاندا، ناسىر ئىلىكخان غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلىپ مەغلۇپ بولىدۇ. بۇ چاغدا قەشقەرغە قايتىپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخان، ئەخمەت تۇغانخانغا چاپارمەن ئەۋەتىپ، بىرلىشىپ غەزنەۋىلەرگە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئەخمەت تۇغانخان مەنسىتـ
مىگەندەك قىلىپ جاۋاب قايتۇرمايدۇ. يۈسۈپ قادىرخان ئۆز لەشكىرى بىلەن يولغا چىقىپ ناسىر ئىلىكخان بىلەن ئۇزگەندە ئۇچرىشىدۇ. ئۇلار بىرلىشىپ غەزنەۋىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، قاراخانىلار زېمىنىدىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ. بىراق ناسىر ئىلىكـ
خان كېسەل بولۇپ ئۇزگەندە قازا قىلىدۇ. ئەخمەت تۇغانخان كەنجى ئىنىسى مەنسۇر ئىلىكخانىنى، چوڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىكـ
خان ئورنىغا ماۋارە ئۇننەھرگە باش ئەمىر قىلىپ تەينىلەيدۇ ھەم «ئارسلانخان» ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. ئۇ ئىنىسى بىلەن بىرلە-
شۈپلىپ، يۈسۈپ قادىرخانىنى چەتكە قاقىدۇ. بۇ يەردە تۇرۇۋۈپ-
رىشنى خوپ كۆرمىگەن يۈسۈپ قادىرخان ئۆزىنىڭ ئىگىدار-
چىلىقىدىكى قەشقەر دىيارىغا يېتىپ كېلىدۇ.

— ھە، ئەمدى ئېسىمگە چۈشتى بالام. مەرھۇم ناسىر ئىلىكخانىنىڭ لەشكەرلىرىگە سۈباشى بولغان بەگبۇقا بوۋىلىرىمۇ

شۇ چاغدا يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن قەشقەرغە قايتىپ كەلگەنىكەن. بۇنى ئۆزى دەپ بەرگەنىدى. كېيىن بىزنى دەپ بالاساغۇنغا كېلىۋالغاندا، ئەخمەت تۇغانخان تەكلىپ قىلىسمۇ ئوردىدا ئىشلىگىلى ئۇنىمىغانىدى.

— رەھمەتلىك بوۋام ئۇنداق قارا نىيەتنى بىلگەنىكەن — دە.

— شۇنداق ئوغلۇم، قارا نىيەت كىشىلەردىن ئاخىرقى ھېسابتا ھەممە ئادەم قاچىدۇ.

— قىتانلار ئېلىمىزگە باستۇرۇپ كەلگەندە، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ ئەخمەت تۇغانخانغا يارەملەشمەگەنلىكىنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ بولسا كېرەك، دادا. ئوردىدىكى خالىس ئەربابلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئەخمەت تۇغانخان لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولغان تەقدىردە، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ ھەرگىز قاراپ تۇرمايدىكەن.

— شۇنداق بولمامدىغان بالام، ئۇ تەخت ۋارىسى تامغاچ بۇغراخان — دە.

— ئەخمەت تۇغانخان قىتانلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، دۇنياغا سىغماي قالغاندەك كۆرۈنىدۇ. تۇنۇگۈن ئۇ «يۈسۈپ قادىرخان مېنىڭ مەغلۇپ بولۇشۇمنى كۈتۈپ، ئوردۇكەنتتىن مىدىرلىمىدى. ئۇ مەندىن تەختنى تارتىۋالماقچى. ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق مەن ھەربىكەت قىلىپ، ئۇنىڭ قولىدىكى قىلىچنى تارتىۋېلىشىم كېرەك» دەپ جار سالدى، يۇغرۇش بولۇنبەگ، قاپۇغچى باشى دوقاقبەگ، خاس نۆكەر بوزاغۇ قاتارلىقلار «شان — شەرەپ ئالىيلىرىغا مەنسۇپ. لەشكەر تارتىپ بېرىپ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەدىپىنى بېرىش كېرەك» دەپ يەكۈ شەمايلاپ چىقىشتى. مەن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ ئۆتۈشنىڭ — ئەلنىڭ ئامانلىقى، خانىدانلىقنىڭ قۇدرەت تېپىشى، مەملىكەتنىڭ پۈتۈنلۈكى ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەنلىكىنى

شۇنچه چۇشەندۇرگەن بولساممۇ، بۇغرا قاراخان نىيەتىدىن يانمىدى. «ئۆزۈڭنى بىلىپ سۆزلە، مېنىڭ دېگىنىم ـ دېگەن! ئىككىنچى قېتىم يەنە شۇنداق مەمەدانلىق قىلساڭ ئاغچى ئۇلۇغى بولالماي قالسەن، كاللاڭمۇ كېتىدۇ»، دەپ پوپوزا قىلدى. قاتتىق ئازار بېدىم، دادا. مالال بولمىقىمنىڭ سەۋەبى مۇشۇ، ـــ رەبھانىدىن ،سۆزدىن توختاپ ئويغا پاتتى.

ـــ بالام، پادىشاھنىڭ ئاغزى ئوت، ئېھتىيات قىلمىساڭ كۆيدۇرۇۋېتىدۇ. پادىشاھنىڭ قولىدا قىلىچ بار، سەگەك بولمىساڭ چېپىپ تاشلايدۇ دېگەن گەپ بار. بالام، ئېھتىيات قىلسىلا، ـــ دېدى ئەنسىرەپ قالغان بەگتۆمۈر.

ـــ ئېھتىيات قىلىمەن، دادا، تۇغانخان قەشقەرغە لەشكەر تارتىپ بېرىپ قان تۆكىدىغاندەك تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئالدى ئېلىنىمىسا قېرىنداش شاھزادىلەر بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈش بىلەنلا قالماي، يۇرتداشلارمۇ بىر ـ بىرىنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ. بۇ خاندانلىقنى پارچىلايدۇ، گۈمران قىلىۋېتىدۇ، ئەلدە بالايىئاپەت يۈز بېرىدۇ.

ـــ بەرھەق بالام، بەرھەق. ئېھتىيات بىلەن ئىش قىلارلا.

ـــ شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدۇ، دادا.

تۆتىنچى باب

ئۇشتۇمتۇت كەلگەن ئەجەل

1

بۇغرا قاراخان ئەخمەت ببننى ئەلى تۇغانخاننىڭ ئائىلە تاۋابئاتى تۇرىدىغان كاتتا قورۇ، ئوردىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق ئىچىدە بولۇپ، ئېگىز خىش تام ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇراتتى. ئىككى ئىشىكى بار ئىدى. غەرب تەرەپتىكى كۈمۈش ھالقىلىق ئىشىكتىن خاقان، خانىشلار، شاھزادە، مەلىكىلەر، مۇلازىم، كېنىزەكلەر، خاس ياساۋۇللار كىرىپ چىقاتتى. شەرق تەرەپتىكى مىس ھالقىلىق ئىشىكتىن ئەر ـ ئايال خىزمەتچىلەر، قۇل دېدەكلەر، نۆكەر، قاراۋۇللار، بۇغرا قاراخان چاقىرتقان دۆلەت ئەربابلىرى قەدەم تەشرىپ قىلاتتى ۋە ياناتتى. گۈرزە، نەيزە تۇتقان قاراۋۇللار كېچە ـ كۈندۈز كۆزەتچىلىك قىلاتتى. ھارۇن بۇغراخاندىن قالغان بۇ كاتتا قورۇ «ھەرەم» دەپ ئاتىلاتتى. ھەرەمنىڭ ھويلىسى ناھايىتى كەڭتاشا ئىدى. ئوتتۇرىسىدا چوڭ كۆل، ئۇدۇلدا بۇغرا قاراخان قەسرى، ئىككى ياندا ئىلىكخان، ئارسلانخان، تىكىنلارنىڭ قەسرلىرى بار ئىدى. ھەربىر قەسرنىڭ ھويلىسى، ئاشخانا، ھاممامىلىرى ئايرىم ئىدى. بۇ قەسرىدىكى ئۆيلەر ئىچىدە خاقان ھۇجرىسى بىلەن بۇغراخان مېھمانخانىسى ئەڭ كۆركەم ياسالغانىدى. ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ئىشىكلىرىگە كۆك بۆرىنىڭ سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەنىدى. دېرە-

ژه راملىرى كۆموشتىن ياسالغان بولۇپ، سۇس هاۋا رەڭ يېپەك رەختتىن پەردىلەر تارتىلغانىدى. تاملىرىدىكى نەقىش چېكىلگەن ئويۇق ـ تەكچىلەر نەپىسلىكى بىلەن ئادەمنى هەيران قالدۇراتتى.

بۇگۈن كۈن قىزىرىپ قالغان بولسىمۇ، خاقان هۇجرىسىدىكى كۆموش قەندەللەرگە ئېلىنغان شام چىراغلار تېخىچە ئۆچۈرۈلمىگەنىدى. بۇغرا قاراخان خورەڭ تارتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. يېنىدا سۇنايلىنىپ ياتقان كۆموش تارىم ئانانتا، يا قوپۇپ شام ـ چىراغلارنى ئۆچۈرۈۋېتەلمەي، يا خاقانىنى ئويغىتالماي، ياغاق جەينىكىنى تەكىيەگە، قوڭۇر چاچلىق بېشىنى ئالقىنىغا تىرەپ ئولتۇراتتى. تۇغانخان هەر قېتىم خورەڭ تارتىپ تىنغاندا تۇكلۇك مەيدىسى بىر كۆتۈرۈلۈپ پەسلەيتتى. قارلىغاچ قانىتىدەك سارغۇچ بۇرۇتى قىرقىلغان ساقىلىغا قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. ئانانتا رۇسلىنىپ، قولىنى ئېرىنىڭ مەڭزىگە تەككۈزمەكچى بولۇپ يەنە تارتىۋالدى. «نېمىشقا ئويغىتىۋېتىسەن مەرەز» دەپ كۆتۈرگىنىچە ئىرغىتىپ تاشلىۋېتىشىدىن قورقاتتى. ئۇ خان ئەۋلادى ئەمەس ئىدى. قەشقەرلىق باي كەنىچەكسىمۇ[1] قىزى بولۇپ، دادىسى ئۇچ دېدىكى بىلەن تۇغانخانغا تارتۇق قىلغانىدى. بۇ قەلەمقاش، غۇنچە بوي لەۋەن قىزغا كۆزى چۈشكەن تۇغانخان ئۇنى چۆرىلىككە تاللاپ، كېيىن تۆتىنچى خوتۇنى قىلىپ كۆموش تارىم، دەپ ئاتاپ خانىشلىققا كۆتۈرگەنىدى. ناز ـ كەرەشمىسى بىلەن تۇغانخاننىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋالغاچ، بۇ چاغقىچە هەرەمدىن هەيدەلمەي، ئورنى ئالماشمىغان كېلىۋاتاتقىنى، لېكىن مىجەزى چۈس، دېۋەڭ بۇ ئادەمنىڭ تىل ـ تايىقىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەنىدى. ياخشى كۆرسىمۇ، ناز ـ كەرەشمىسىنى خۇمار قىلسىمۇ، كۆڭلى قانغان-

---

① كەنچەك ـــ ئەزەلدىن بار بولغان يەرلىك ئۇيغۇرلار ئۇ چاغدا كەنچەكلەر دېيىلەتتى.

ىدىن كېيىن قوپال تېكەتتى. خوددى كۆدەك بالىلار قونچاقلىرى-
نى ئويناپ ـ ئويناپ تاشلاپ قويغاندەك، بەزىدە بىرنەچچە
ھەپتە كارى بولمايتتى.
مۇشۇ دەم بۇ نازىنىن ئىسسىق پۈتلىرىنى ئاستا يېغىپ،
شايى تامبىلىنى ئاستا كېيىپ، باغرىداقىنى كۆكسىگە تاقۋالدى.
دەل شۇ چاغدا، جەينىكى تۇغانخاننىڭ كۆشلۈك ئېگىكىگە
تېگىپ كەتتى.
ـــ قانجۇق! شېرىن ئۇيقۇمنى ئەجەب بۇزۇۋەتتىگا، ـــ
دېدى ئۇ بىر قولى بىلەن ئۇنىڭ بېلىدىن قامالالاپ. ئانانتا
خوددى چەۋەندەز قولىدىكى ئوغلاقتەك تېپىرلىدى.
ـــ كەچۈرسىلە خاقانىم، ـــ پىچىرلىدى ئوستىخانلىرى
ئاغرىپ كەتكەن كۈمۈش تارىم. بوتاكۆزلىرى يوغان ئېچىلغان
ئانانتا، ئالىيىپ قارىغان خاقانغا شۇنداق چىرايلىق كۆرۈنۈپ
كەتتىكى، ياتقان ھالدا ئۇنى باش ئوستىكە كۆتۈرۈۋالدى. ئۇ
نازلىنىپ پىسكىدە كۈلگەندە، ئالمىدەك مەكىزىنىڭ ئاستىدا
غۇنچە پورەكتەك زىناق پەيدا بولدى.
ـــ كاساپەت! ـــ تۇغانخان ئۇنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ھەممە
كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋەتتى، باغرىداقىنى بىرلا تارتىپ ئىككى
پارچە قىلىۋەتتى، قاراپ قاقاقلاپ كۈلۈپ تۇكلۈك مەيدىسىگە
بېسىپ بىر پەس ھۇزۇرلاندى، ئاندىن:
ـــ تۇرۇپ سۇ تەبىيارلات، ـــ دەپ ئوستىدىن ئىتتىرىپ
يۇمىلىتىۋەتتى.
ـــ باش ئوستىكە خاقانىم، ـــ ئۆمىلەپ قوپۇپ ئىچ
كىيىمىنى ئالدىراپ كىيگەن ئانانتا ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ
كەتتى.
تۇغانخان ئۇچ نەرسىگە: چاپچىپ تۇرىدىغان ئۇچقۇر
ئات، كۈچلۈك شاراب، نازىنىن ئايالغا ھېرىس ئىدى.
ئۇ ئاتقا مىنگەندە كۆزلىرى قانغا تولۇپ، ھېچنېمىدىن

قورقماس باتۇرغا ئايلىناتتى. لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا قىلىچ ئويناپ ئاتسا، ئۇنى دۇشمەنلەر زادى توسۇپ قالالمايتتى. ئالدىغا كەلگەننى چېپىپ، ئومۇت بىلەن ئۇرۇپ سۇر — توقاي قىلاتتى. بولۇپمۇ قىتانلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۇنىڭ داڭقى چىققانىدى. غەلبە ئۇستىگە نۇرغۇن ئولجا، ئەسىرلەرنى ئېلىپ كەلگىنى ئۈچۈن كۆرەڭلەپ كەتكەن تۇغانخان تېرىسىگە پاتماي قالغانىدى. ئۇنىڭ ئالماشتۇرۇپ مىنىدىغان قىرىق ئېتى بولۇپ، كۆڭلىگە سەللا ياقمىغان ئاتنى دەرھال يەڭگۈشلەيتتى.

شاراب ئىچكەندە، باشقىلار جام بىلەن ئىچسە، ئۇ خۇمرا بىلەن ئىچەتتى. كۆزلىرى بەقەمدەك قىزىرىپ ئادەملىك قېلىپ- مدىن چىقىپ كېتەتتى. ئۇرۇپ — چېقىپ، توۋلاپ ئوردىنى بېشىغا كىيەتتى. مانا شۇنداق مەست بولغان چېغىدا، كەچۈ- رۈشكە بولمايدىغان گۇناھكارلارنى كەچۈرۈپ، ئۆلتۈرۈشكە بول- مايدىغان پاساھەت ئىگىلىرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىۋېتەتتى. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئۇنى كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ ئىنئام ئالاتتى.

ئۇنىڭ خانىش ھېسابلىنىدىغان تۆت خوتۇنىدىن باشقا، يىگىرمىدىن ئارتۇق چۆرىلىرى بار ئىدى. بۇ چۆرىلەرنى ئايمۇ- ئاي بەڭگۈشلەپ تۇراتتى. بۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماي دەللاللارنى ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتىپ گۈزەل قىز — چوكانلارنى ئوۋلايتى. ئۇ، ئەنە شۇنداق دېۋەك، قارام، دېگىنىنى قىلىدىغان شەھۋەتپەرەس كۆرەك ئادەم ئىدى.

ئانانتا هاممامغا ئوت ياقتۇرۇپ كىرگەندە، تۇغانخان چېقىر كۆزلىرىنى گۈلدار تورۇسقا تىكىپ نېمىنىدۇر خىيال قىلىپ ياتاتتى.

— خاقانىم، هاممام تەييار بولدى.

— ھەرەم بېگىمگە ئېيىت، كىيىملىرىمنى تەييار قىلسۇن.

ئاشچى باشىغا بۇيرۇغىن، تامغالىقنى① تەييارلاپ ئېلىپ كىر - سۇن، — دەپ ئورنىدىن تۇرغان تۇغانخان ئاق كىرلىككە ئورىلىپ ھاممامغا چىقتى. يوغان داسقا ئېلىنغان ئىسسىق سۇ ئۇنىڭغا خۇش ياقتى.

ئانانتا ئۇنىڭ تۇكلۇك بەدىنىنى يۇمران قوللىرى بىلەن سىلاپ يۇيۇپ راھەتلەندۈردى.

تۇغانخان كىيىنىپ ھاممامدىن چىققاندا چاشكا ۋاقتى بولغانىدى. بويىنىڭ پاكارلىقىدىن غىلدىرلەكتەك پاپپاسلاپ كەلگەن ھەرەمبىگى ئىنالچوق يەر ئۆپۈپ دېدى:

— ئۇلۇغ خاقانىم، مەنسۇر ئىلىكخان ۋە يۇغرۇش ھەز - رەتلىرى كەلگەنىكەن، تەكىيەخانىدا ② قالدى.

— قايسى يۇغرۇش ئىكەن؟

— بولۇنبەگ.

— تۇرۇپ تۇرسۇن، تامغالىق يېپ چىقىمەن.

— خوپ ئالىيلىرى.

تۇغانخان تاماق يەيدىغان خانىغا كىرىپ ئۇچ قات سېلىن - غان كىمخاب يېكەندازدا ئولتۇرۇپ، ئۇستى - ئۇستىگە قويۇل - غان ماموق ياستۇققا يۆلەندى. ئاشچى باشى ئۆزى كىرىپ داستىخان سالدى. ئېلىپ كىرىلگەن ئىسسىق قاتلىما، ئۇلار گۆشى سېلىنغان شورپا، قوچقارنىڭ سان گۆشى، قېيتىق، قايـ - ماق، سۈزمە، سېرىقماي، ھەسەل، يەل - يېمىش قاتارلىق يەيدىغان، ئىچىدىغان تائاملار داستىخانغا قويۇلدى.

تۇغانخان تاماقنى ئىتتىك يەيتتى. ئۇ زىيادە تەرده يەيد - ىنىنى يەپ بولۇپ قولىنى ئېرتىپ ئولتۇرغاندا، باشقىلار داس - تىخانغا قول ئۇزىتىشقا جۇرئەت قىلالماي ئاچ قورساق قالاتتى.

---

① تامغالىق — قاراخان ئۇچۇن مەخسۇس تەييارلانغان تاماق.
② تەكىيەخانا — مېھمانخانا.

ئۇ ئالدىدىكى نېمەتلەرنى تېز يەپ، تومپىيىپ چىققان قورسقى-
نى سىلاپ ـ سىلاپ ئورنىدىن تۇردى. جامەدار سۇنغان قىزىل
كۆمەر قويۇلغان تاج بىلەن مىسىر شايىسىدىن تىكىلگەن زەر
چۇچىلىق توننى كىيىپ، ئالتۇن كەمەرنى چىك باغلىدى. قىلىچ
بىلەن خەنجەرنى ئېسىپ قەسىر هويلىسىغا چىقتى. گۈلزارلىق
ئەتراپىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان خاس نۆكەر، مۇلازىملار
تىزلىنىپ سالام بەجا كەلتۈرۈشتى. ئۇ هېچ تەرەپكە كۆز سالـ
ماي، دۆلەت ئەربابلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان يېشىل كاهىشلىق
هەرەم تەكىيەخانىسىغا فاراپ ماڭدى. بۇغرا قاراخانىنىڭ كېلىۋاتـ
قىنىنى دېرىزىدىن كۆرۈشكەن مەنسۇر ئىلىكخان، بولۇنبەگ،
دوقاقبەگلەر ئىتتىك ئالدىغا چىقىشتى.

ـــ خاقانىمىز ئامان بولغاي،ـــ تىز پۈكۈپ سالام قىلىشـ
تى ئۇلار.

ـــ هە، كەلدىڭلارمۇ؟ـــ دېدى تۇغانخان ئاۋۋال ئىنىـ
سىغا، ئاندىن ۋەزىر بىلەن ئىشىكئاغىسىغا سوغۇق نەزەر تاشلاپ.

«خاقانىنىڭ مەستلىكى تازا بېشىلمىگەن ئوخشايدۇ، ئۇنى
قەشقەرغە يۇرۇش قىلىش قارارىدىن هەرگىز ۋاز كەچتۇرمەسلىك
كېرەك» دەپ ئويلىدى بولۇنبەگ تەكىيەخانىغا كىرىپ كېتىۋې-
تىپ.

تۇغانخان، ئازادە سەرەمجانلاشتۇرۇلغان ئۆينىڭ تۆرىدىكى
كۈمۈش پايىلىق، ئالتۇن قۇببىلىق تەختتە ئولتۇرماي، دېرىزە
ئالدىدىكى تەتىلا ياپقۇ بېسىلغان سەندەل ئىچىگە پۇتىنى
ئۇزىتىپ ياستۇققا يۆلەندى. ئوڭ تەرىپىدىن مەنسۇر ئىلىكخان،
سول تەرىپىدىن بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئورۇن ئالدى.

ـــ شاراب كەلتۈرۈلسۇن،ـــ بۇيرۇدى تۇغانخان. ئۇ
ئاغرىۋاتقان بېشىغا دورا كار قىلمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. بىر ياندا
قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان تەكىيەخانا باشلىقى ئۇچقاندەك چەـ
پىپ، تەبىيارلاپ قويغان بىر خۇمرا شاراب بىلەن بۆدۈنە كاۋېپى

ئېلىپ كىرىپ داستىخان سېلىنغان سەندەل ئۈستىگە قويدى. تۇغانخان «ھىم!» دەپ بولۇنبەگكە خۇمرىنى ئىشارەت قىلدى. ۋەزىر دەرھال ئالتۇن قەدەھكە تولدۇرۇپ شاراب قۇيۇپ تۇتتى، كۈموش قەدەھلەرگە تولدۇرۇپ مەنسۇر ئىلىكخان، دوقاقبەگلەر-گە سۇندى.

— ئاۋۋال شاراب بىلەن مېگىمىزنى سەگىتەيلى— ھە، قېنى!— دەپ بىرلا كۆتۈرۈشتە قەدەھنى قۇرۇقدىدى تۇغان-خان. ئۇنىڭ باش ئاغرىقى پەسەيگەندەك بولۇپ، ساقاللىق يۈزىدە كۈلكە نامايان بولدى. سۆزۈن تەلەت بۇ خاقان شاراب ئىچسىلا خۇشخۇيلىشىپ قالاتتى.

— جانابلار،— دېدى ئۇ ئىككىنچى قەدەھنى قولىغا ئېلىپ،— تۇنۇگۈن بۈغرا قاراخان ساربىيدا بولغان تايانغۇلار كېگىشىدە، كۆپچىلىك مېنىڭ قەشقەرغە يۈرۈش قىلىش قارارىم-نى قوللىغان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم يۈغرۇش، ھاجىپلار قارشى چىقتى. دېمەك، بۇ، ماڭا ناقايىل ئەبلەخلەرنىڭ ئوردا-مىزدا بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنداق قوينىدا خەنجەر يوشۇرۇپ كېلىۋاتقان دوستلارغا ئەمدى سۈكۈت قىلالمايمەن!— ئۇ قە-دەھنى يەنە بوشاتتى.

— بەرھەق ئاغا. ئالىيلىرى قىتانلار بىلەن جەڭ قىلىۋات-قاندا، بەزى يۈغرۇش، ھاجىپلىرىمىز يۈسۈپ قادىرخانغا چاپان بېپىپ، ئۇنىڭ جەڭگە قاتناشمىغانلىقىنى ئاقلىغانىدى. تۇنۇگۈن ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا تەپ تارتماستىن دانا قارارلىرىغا قارشى چىقتى. سىلى بەك كەڭ قورساق ئاغا،— دېدى مەنسۇرخان ئۇنىڭ ئوغسىنى قاينىتىپ. كۆڭلىدە: «سەن يۈسۈپ قادىرخان-نى بېگەلەمسەن؟ بۇنى خۇدا بىلىدۇ. ئەگەر ئۇنى يەڭمەكچى بولساڭ غەزنەۋىلەر خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىگە قولغا كەلتۈرۈشۈڭ زۆرۈر...» دەپ ئويلىدى.

ـــ ئى شاھى جاھان، ھاكىمى دەۋران، ئىلىكخان ئالىيلىـ
رىنىڭ ئىيتقانلىرى بەرھەق. دەرھال يۇسۇپ قادىرخانغا جاۋا
يۇرۇشى قىلىش كېرەك. قارلۇق قەبىلىلىرى ھەرزەتلىرىنگە جان
پىدا قىلىدۇ، ـــ بولۇنبەگ ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ،
بېشىنى ئەگدى.
ـــ يەنىلا ھەممىمىزدىن ئۆزلىرى دانا خاقان
ئالىيلىرى، ـــ باش سېلىپ ئولتۇرغان دوقاقبەگ پۇشۇلداپ
تىنىپ ئېغىز ئاچتى، ـــ يۇسۇپ قادىرخان ئۆتەر يوللىرىدىكى
يولۇاس. ئۇ بولىدىكەن، تاجۇ تەختلىرى بىخەتەر، كۆكۈللىرى
ئەمىن بولمايدۇ. ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىدىغانلار قەشقەر دىيارىدىلا
ئەمەس، بارسخان، تاشكەنت، سەمەرقەنت، ئۆزگەندىمۇ بار.
ئاۋۋال قۇزغۇردۇدىكى ئادەملىرىنى كۆزدىن يوقىتىپ، ئاندىن
ئاتلىنىش كېرەك.
ـــ سىزنىڭچە يولغاندا قاپۇغچى باشى، ئۇنىڭ تەرەپدار-
لىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن ـ دە، ناھاتكى مەندەك ئۇلۇغ
خاقانىنىڭ كۈچى بەتمسە. يۇزمىڭ لەشكەر بىلەن ھۇجۇم
قىلغان قىتانلارنىى يەڭگەن يەردە، يۇسۇپ قادىرخانىنىى يې -
ڭگەلمەمدىم؟ ـــ تۇغانخان ئاچچىقى كەلگىنىدىن پوكاندەك ئې-
سىلىپ، ئالتۇن جامنى بىرلا سىقىپ ماكچايىتىپ قويدى. ئاكـ-
سىغا قارىغان ئىلىكخانىنىڭ ئاقۇش يۇزلىرى سارغىيىپ كەتتى.
بولۇنبەگنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ زۇۋان سۈرەلمەي قالدى.
دوقاقبەگلا ھېچنېمە بولمىغاندەك بەخىرامان ئولتۇرۇۋەردى.
ـــ خاقانىم، قەشقەرغە ھازىرلا يۇرۇش قىلىمىز دېسىلە،
مانا مەن تەييار، ـــ ئورنىدىن قوپقان دوقاقبەگ قول باغلاپ
تۇردى.
مۇلازىم تىزلىنىپ مېڭىپ كەلگىنىچە يېڭى قەدەھنى قو-
يۇپ، مىجىلغان قەدەھنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.
ـــ ئى شاھى جاھان، ھاكىمى دەۋران، قاپۇغچى باشى

ئېيتقاندەك پەرمانلىرىغا مۇنتەزىرمىز، ــ بولۇنبەگ سۆزۈن چەرايىغا كۆلكە يۈگۈرگەن تۇغانخانغا قەدەم تۇتتى، ــ غەلبە ئالىيلىرىغا مەنسۇپ.

ــ بۇغراخان ئاغا، قاپۇغچى باشى ھەقتەتنى سۆزلىدى. ئۇ، ئالغا بېسىشىمىز ئۈچۈن پۈتلىكاشاك بولىدىغان قورام تاشلارنى يولمىزدىن ئېلىۋېتىشنى تەۋسىيە قىلىۋاتىدۇ، ــ دېدى مەنسۇر ئىلىكخان شاراب قۇيۇلغان جامغا قول ئۇزىتىپ.

ــ ئۇ قورام تاشلار زادى كىم؟ ــ بىر كۆتۈرۈشتە قەدەھنى بوشاتقان تۇغانخان قەھر بىلەن سورىدى.

ــ بۇنى يۈغرۇش جانابلىرى ئوبدان بىلىدۇ، ــ ھەرقاندىاق ئىشنىڭ ئاقىۋىتىگە سەل قارىمايدىغان مەنسۇر ئىلىكخان بولۇنبەگنى سۆزلەشكە قىستىدى.

ــ ھە، قېنى يۈغرۇش، دەڭ، كىملەر ئۇ؟

ــ خاقانىم، بۇنى قاپۇغچى باشى مەندىن ئوبدانراق بىلىدۇ، ــ دەپ دوقاقبەگنى سۆزلىتىپ، باشقىلارغا يامان بولۇشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇشقا ئۇرۇندى بولۇنبەگ.

ــ يۈغرۇش جانابلىرى، سىزدىن مەن ئوبدانراق بىلەمدىمەن، سىز بىلەمسىز، بۇ گەپ راستمۇ؟ ــ سۇنى لېپىلدىتىپ بېلىق تۇتۇشقا ئۆگەنگەن دوقاقبەگ بوش كەلمەي، جاۋاب بېرىش تەس بولغان سوئاللارنى ياغدۇرۇۋەتتى، ــ بۇغرا قاراخان ئاتىمىز قىتانلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتقاندا، يۈسۈپ قادىرخانىنى ئاقلاپ، ئۇنىڭغا قانات ياپقان كىشىنى راستلا تونۇمامسىز؟ «تەخت ۋارىسى» بولسىمۇ، بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇغرا قاراخان تۇغانخاننىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ نۆۋەت ئۇنىڭ لەشكەر چىقارمىغانلىقىغا قاراپ ئاسىيلىق قىلدى، دەپ قارىلىساق، ھەقتەتكە كۆز يۇمغان بولىمىز، دېگەن سۆزنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ بۇ گەپ بولۇنغان تايانغۇلار كېڭىشىگە سىز قاتناشمىغانمۇ؟ مەن ھەممىنى بىلىمەن. لېكىن جانابلىرى يۈغ-

رۇش باشى تۇرۇقلۇق ئۇنىدىمەي تۇرۇۋاتسلا، مەن سۆزلىسەم توغرا بولارمۇ؟

— بۇنىڭغا نېمە دەيسىز يۇغرۇش ياكى سۆزلەشنى خالىمامسىز؟ — تۇغانخان دوقاقبەكنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ بولۇنبەككە قادالدى، — سىزكە ئىشەنگەنلىكىم، ئوردا ئىشلىرىغا كۆز — قۇلاق بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرىشتە ئىنىمكە ساداقەتمەنلىك بىلەن ياردەم قىلىدۇ، دەپ قارىغانلىقىم ئۈچۈن ئۆزۈم بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتمەي، قالدۇرۇپ قويغانلىقىمنى بىلىسىزغۇ دەيمەن. ھە، قېنى سۆزلەڭ.

— ئۇلۇغ خاقان ئالىيلىرى، ئىشەنچلىرىگە ھەرگىز داغ چۈشۈرمەيمەن. سۆزلىمەي ھەددىمۇ، — بولۇنبەگ تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى، — يۈسۈپ قادىر خانىنى ياقلايدىغان ئوردا ئەربابلىرى خېلى بار. تىكىنلەر، يابغۇلار، بەگ — سەردارلار ئىچىدىمۇ بار. بۇلار ئىچىدە ئاغىچى ئۇلۇغى رەيھاندىنبەگ، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت باغدادى، دامۇللا بەكتاش ئابدۇللا، ئىنالچۇقتىكىن. يۇغرۇش تىلتەمۇرلارنى كۆرسەتتى كۆپايە.

— ئاغىچى ئۇلۇغى قانداق بولۇپ يۈسۈپ قادىرخانغا قانات ياپىدۇ؟ ئۇ، مەن تەختكە چىققاندىن بېرى، خانلىقىمىزغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن داۋاملىق ياردەم بېرىپ كەلگەن تۇرسا، — ئىشەنمىگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىدى تۇغانخان، — سىز كۆرسەتىپ ئۆتكەن زاتلار بۇگۈنكە قەدەر يوشۇرۇن خاھى ئاشكارا ھەربىكەتتە بولغىنى يوق، بەلكى خانلىقىمىزغا سادىق بولۇپ كەلمەكتە.

— ئارى خاقانىم، رەيھاندىنبەگ ناھايىتى بىلىملىك زەردار، خانلىقىمىزغا ياردەم بېرىپ كېلىۋاتقىنى راست، لېكىن يۈسۈپ قادىرخانىنى قوللايدىغىنىمۇ راست. مانا، ئىلىكخان ئالىيلىرى، قاپۇغچى باشى ئولتۇرۇپتۇ، يالغان ئېيتمىدىم، — بولۇڭ-

بەگ ئىككىيلەننى كۆۋاھلىققا تارتىپ سۆزلىدى توختاتتى.
ـــ ئىنىم، سىزمۇ شۇنداق قارامسىز؟ ـــ تۇغانخان بىر كۆزىنى سەل قىسىپ سىناق نەزىرىدە تىكىلدى.
ـــ خاقان ئاغا، ئاغچى ئۇلۇغى چۈشەنگىلى بولمايدىغان ئادەم. ئۇنىڭ يۈسۈپ قادىرخاننى تەخت ۋارىسى دېگىنى راست.
ـــ ئۇنداق بولسا رەھبانىدىنبەگ نېمە ئۈچۈن ماڭا سادا-قەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىدۇ؟
ـــ ساداقەتسىزلىك قىلىشقا كۆز ئالدىلىرىدا قانداقمۇ پېتىنالىسۇن، ـــ دېدى دوقاقبەگ، ـــ ئاغچى ئۇلۇغنىڭ خەۋپ-لىك ئادەم ئىكەنلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ ناھايىتى قەيسەر، چارە ـ تەدبىرلىك، دادىسى بىلەن يەتتە ئىقلىمنىڭ ھەممە شەھەرلىرىگە باردى، ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىق توپلىدى، قولى يەتمەيدىغان ئېگىز شاخمۇ قالمىدى. بۇنىڭ بىلەنلا قال-ماستىن، ئۆستەك، ئىبرىق، كۆل چاپتۇردى، يول ياساتتى، مەكتەپ، مەسچىت بىنا قىلدى. يېتىم ـ يېسىرلارغا ئاتىدارچى-لىق قىلدى. ھەتتا ئالىيلىرى، ئىلىكخان، ئارسلانخان، تىكىنلەر ئالدىدىمۇ مەرد، سېخىيلىقى بىلەن زور ئابرۇي قازاندى. شۇڭا ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق يۈسۈپ قادىرخاننى قوللاپ چىقالىدى. ئۇنىڭغا يول قويۇۋېرىدىغان بولسىلىرى تەختتىن ئايرىلىپ قالىلا خاقانىم؟ ـــ نىيىتىنى ئاشكارىلاپ، قېنى بۇنىڭغا نېمە دەيسەن، دېگەن مەنىدە سۆزىنى توختاتقان قاپۇغچى باشى قوشۇپ قويدى، ـــ ئۇ ئەنە شۇنداق سامانىنىڭ ئاستىدىن سۇ قۇيۇپ بېرىپ، بىلمەسلىككە سېلىپ يۈرىدىغان مەككار.
ـــ نېمە؟ مەككار دېدىڭىزمۇ؟ ـــ تۇغانخانىنىڭ چىرايى يەنە سۆرۈن تۈس ئالدى، ـــ ئەمما مەن رەھبانىدىنبەگنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلانماي كېلىۋاتىمەن. ئەگەر ئۇ خەلق ئىچىدە شۇنداق زور ئابرۇي قازانمىغان ۋە ئىشەنچىمگە ئېرىشمىگەن بولسا ھاجىپ بولالمايتتى. ئاغچى ئۇلۇغى قىلىپ، پۈتۈن

مەملىكتىمىزنىڭ كىرىم – چىقىمىنى ئۇنىڭ خالىسلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرمايتتىم. ئۇنى مەككار دېيىش توغرا ئەمەس. سىزدىن باشقا كىشى شۇنداق دېگەن بولسا، چاينىغان تىلىنى كەسكەن بولاتتىم، قاپۇغچى باشى.

— خاقانىم، — دوقاقبەگ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تىزلاندى، — ئەگەر رەيھانىدىنبەگ شۇنچە ئىشەنچلىك بولسا، مېنى جازالىسىلا.

— شاھىنشاھ ئاغا، ئەگەر ئەلدىن ساداقەتمەن كىشىنى ئىزدىسىلە، قاپۇغچى باشىدىن ساداقەتمەن كىشى تېپىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدا قىلچە يالغان يوق، — دېدى مەنسۇر ئەلىخان.

— دۇنيادا ئالىيلىرىدەك ئادىل، دانا پادىشاھ يوق، — دېدى بولۇنبەگ مۇغەمبەر كۆلكىسى دىمىغىدا خىرىلداپ، — قاپۇغچى باشى ئۆزلىرى ئۇچۇن جېنىنى بېرىشكە رازىكى، سىلەنىڭ بىر لاتىپۇرۇشىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كېتىشلىرىگە رازى ئەمەس.

— شۇنداقمۇ؟ — ئاچچىقىدىن سەل يانغان تۇغانخان، دوقاقبەگنى تۇرۇشقا قولى بىلەن ئىشارەت قىلدى، — گېپىڭلارغا قارىغاندا هەممىڭلار رەيھانىدىنبەگدىن گۇمانلىنىدىكەنسىلەر. مېنىڭ ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىشىمنى قوللايدىكەنسىلەر. ئاغچى ئۇلۇغنىڭ ئىشىنى ماڭا قويۇپ بېرىڭلار، بۇ توغرۇلۇق ئارتۇقچە گەپ – سۆز قىلىپ يۈرمەڭلار. پەخەس بولۇڭلارکى، هەرقايسى ئايماق – قەبىلىلەردىن يۈرۈش قىلىشىمغا توسقۇنلۇق قىلىدىغانلار چىقىپ قالمىسۇن. بەس، قايتىساڭلار بولىدۇ.

— خوپ، خاقان ئاغا.

— باش ئۇستىگە، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى.

مەنسۇر ئىلىكخان دوقاقبەگ، بولۇنبەگلەر بىلەن ئارقىسىغا چە مېڭىپ چىقىپ كېتىشتى.

تۇغانخان ئۆزىنىڭ قەتئىي قارارىغا نىسبەتەن، بۇ ئۇچەيلەندىن كۈتكەندەك قوللاشقا ئېرىشكەن بولسىمۇ، رەيھانىدىن توغرۇلۇق ئۇلارنىڭ يۈز ـ خاتىرە قىلماستىن دېگەنلىرى خۇش بولغان كۆڭلىنى غەش قىلىپ قويدى. ئۇ يالغۇز قالغاندىن كېيىن بىر يەرگە چىققۇسى كەلمەي ئولتۇرغىنىچە خىيال سۈرىدى «رەيھانىدىنبەگ مەندىن يۈز ئۆرۈپ، يۈسۈپ قادىرخان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەرمۇ ـ ھە؟ ئۇنداق بولسا ئوردىدا خىزمەت قىلىشقا رازى بولۇشتا يامان غەرەزدىن خالىي ئەمەس دېگەن گەپ. بىراق ئەمەلىيەت بۇنىڭ ئەكسىچىغۇ. ئۇ باشقۇرغاندىن بۇيان دۆلەت خەزىنىسى زور دەرىجىدە ئاشتى. ناھايىتى ساپ دىللىق بىلەن خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. ئاۋام ئىچىدىكى ئابرۇيىمۇ كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىۋاتىدۇ. بۇنىڭدا ئۇلار ھەسەت قىلىۋاتامدۇ يا؟ بۇمۇ يوق ئەمەس. رەيھانىدىنبەگ بىلەن بىر سۆزلىشىپ كۆرەي. ئەگەر ئۇنىڭدا ئاسىيلىق قىلىش ئالامەتلىرى كۆرۈلسە ۋە ياكى ئېغىزىدىن چىقىرىپ تاشلىسا، كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ «دەرۋازەئى كاشغەر» گە ئاستۇرۇپ قويىمەن...»

تۇغانخان خاس نۆكىرى قابانقۇنانىنى ئاغچى ئۇلۇغىنى چاقىرىپ كېلىشكە بۇيرۇدى.

4

— بۇغرا قاراخان ئالدىلىرى، ئاغچىسى ئۇلۇغى كەلدى، — دەپ خەۋەر قىلدى ھەرەمبېگى ئاداقتۇتۇق تىز چۆكۈپ.

— كىرسۇن!

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم خاقان ئالىيلىرى، — سالماق قەدەم بىلەن كىرىپ كەلگەن رەيھانىدىن ۋەزمىن ئاۋاز بىلەن سالام بېرىپ تەخت ئالدىدا يۈكۈندى، — خۇشۋاخ بولسۇنلار، ئەزدە-

زانه دەرگاهلىرىغا چاقىرتقانىكەنلا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.
ـــ ھە، كەلدىڭىزمۇ ئاغىچى ئۇلۇغى،ـــ تۇغانخان ئۇ-
نىڭ باشتىن ـ ئايىغىغا سەپسېلىپ چىقتى. رەيھانىدىن يوللۇق
يىپەك رەختتىن يەكتەك، ئاق دوپپا كىيىپ، يېشىل شايى سەللە
ئورىغانىدى. پۇتلىرىدا سېپتە تىكىلگەن يازلىق چورۇق بار
ئىدى. چىرايىدىن مەمنۇنلۇق چىقىپ تۇراتتى. تۇغانخان ئۇنى
ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، ئۆزى تەختىنىڭ سول تەرىپىدىكى
يۆلەنچۇكلۇك كۇرسىتىن ئورۇن ئالدى.
ـــ ناھايىتى خۇش كۆرۈنىسىز،ـــ دېدى تۇغانخان ۋە
توغرىدىن ـ توغرىلا سورىدى،ـــ ئوردۇكەنتتىن چاپارمەن
كەلدىمۇيا؟
ـــ يوقسۇ خاقانىم، ئوردۇكەنتتىكى تۇغقان، يار ـ بۇرا-
دەرلەردىن بېقىندىن بېرى خەۋەر يوق. تىنچ ـ ئامانلىق
بولسا كېرەك،ـــ رەيھانىدىن خاقانىنىڭ توساتتىن بۇنداق سوئال
سورىشىدىن غەلىتىلىك ھېس قىلىپ، ئەجەبسىنگەن ھالدا سۆ-
زىنى توختاتتى.
ـــ ئۇنداق بولسا شۇنچە خۇش بولۇشىڭىزدىكى سەۋەبنى
دەپ بېرەلەمسىز، ئاغىچى ئۇلۇغى؟
رەيھانىدىن خاقانىنىڭ بۇ سوئالىدىن تېخىمۇ ئەجەبلەندى.
ئىلگىرى چاقىرتىپ كۆرۈشكەندە، بۇنداق غەلىتە سوئاللارنى
سورىمايتتى. يا بىرەر ئىشنى قىلىش ـ قىلماسلىق توغرىسىدا
مەسلىھەتلىشەتتى ياكى باج ـ سېلىقلارنىڭ خەزىنىگە تاپشۇرۇ-
لۇش ئەھۋالى، كىرىم ـ چىقىم ئىشلىرى توغرۇلۇق سورايتتى
ياكى بولمىسا دۆلەت ئىشلىرى ھەققىدە چىرايلىق پاراڭلىشاتتى.
ئەمما بۇنداق سوغۇق كۆرۈشۈپ، ئىشلارغا مۇناسىۋەتسىز بولمە-
غۇر سوئاللارنى سوراپ ئولتۇرمايتتى. بۇگۈن ئۇنىڭغا نېمە
بولدىكىنە؟ ئويلىنىپ قالغان رەيھانىدىن تۇغانخانىنىڭ سوئالىغا
ئۇدۇللا جاۋاب بەردى:

— خاقانىم، مەن ھازىر ئۆيدىن كېلىشىم. ھەتتا ئالدىراپ قېلىپ، ئوردىغا خاس لىباسلىرىمنى كىيەلمىدىم، تىلى يېڭى چىققان ئوغلۇمنى ئەركىلىتىپ ئولتۇراتتىم. ئۇ مېنى «ئابا!» دەپ تۇۋلاپ خۇشاللىقتا چۆمىدۇرۇۋەتكەندى. مانا شۇ چاغدا قابانقۇنان كىرىپ كەلدى، شۇڭا ئالدىراپ يولغا چىقتىم.

— ھە، پەرزەنت كۆرۈپسىز — دە.

— خۇدا تىلىكىمنى ئىجابەت قىلىپ يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت بەردى، ئارماندا قالمىدىم.

— بۇ ئوغلىڭىزنىڭ ئېتى نېمە؟

— يۇسۇپ.

— يۇسۇپ؟ ئۇيغۇرچە ئات قويمىدىڭىزمۇ؟

— قويغان ئالىيلىرى. مەرھۇم شېھىت ئوغلۇمنىڭ ئورنىنى باسسۇن دەپ بەكتۇرمىش قويغان.

— مەرھۇم ئوغلىڭىز ئاجايىپ قەھرىمان، ماڭا سادىق، ئەر يېكىت ئىدى. بۇ ئوغلىڭىزمۇ ئەنە شۇنداق ئالىپ، ساداقەتمەن بولارمۇ؟

— ئىنشائالا خاقانىم، بۇ ئوغلۇمنىڭمۇ ۋەتەنگە سادىق، ئەلگە پىداكار مەرد — ئەزىمەت بولۇپ كامال تېپىشنى كېچە —كۈندۈز بىر ئاللادىن تىلەۋاتىمەن.

— ماڭا سادىق بولۇشنى ئۈمىد قىلمامسىز؟

— نېمىشقا خاقانىم؟ ئەل — ۋەتەنگە سادىق بولغان ئەر، خاقانغىمۇ سادىق بولىدۇ.

— بىلدىم، نىيىتىڭىز دۇرۇس، تىلىكىڭىز يۈكسەك ئىكەن. شۇنداق بولۇشىدىن ئۈمىدۋارمەن،— تۇغانخان تازا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ مىيىقىدا كۈلدى،— ئېيتىڭا، سىزنىڭ ئوردۇكەنتتە يېقىن تۇغقان، بۇرادەرلىرىڭىز بارمۇ؟

— ئەلۋەتتە بار، ئالىيلىرى. قېينىاتامنىڭ ئىنى — سىڭلى-

لىرى، ئۇ يەردە ئاچقان ساراينى باشقۇرۇۋاتقان خىزمەتچىلىرىم بار.

ـــ ھە، سىزنىڭ قېينىناتىڭىز ئوردۇكەنتتىن ئىكەن ـ دە؟

ـــ شۇنداق ئالىيلىرى، مەرھۇم ھارۇن بۇغراخان، باغـ
داتتا ئوقۇغـان قېينىناتامنـى قۇزئـوردۇغا ئۆزى ئېلىپ كەلـ
گەنـكەن، ـــ جاۋاب بەردى رەيھانـدىن «خاقان ئەجەب ئوردۇكەنتتىكى تۇغقانلىرىمنى سۇرۇشتە قىلىپ قالدىڭۇ، ئۇ نېمىنى بىلمەكچى؟» دەپ ئويلاپ.

ـــ ئۇردۇكەنتە سارايمۇ ئېچىۋاپسىز ـ دە؟

ـــ ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاتام ئاچقانىكەن.

ـــ ئاتىڭىز دوكار سودىگەر ـ دە. قايسى شەھەردە قانداق تىجارەت ئاقىدىغانلىقىنى ياخشى بىلىدۇ. مەنمۇ تىجارەت ئىشلىـ
رىغا قىزىقىمەن ئاغىچى ئۇلۇغى. سىزنىڭ ئوردۇكەنتتىكى ئۇ سارىيىڭىز تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنامدۇ ياكى يولۇچىلار چۈشىـ
دىغان ئۆتەڭمۇ؟ ـــ قىزىققاندەك قىلىپ سورىدى تۇغانخان.

ـــ تىللا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، شۇڭا تىللا سارىيى دەپ ئاتالغان. شۇنداقلا ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن يولۇچىلارنىمۇ كۈتۈۋالىدۇ.

ـــ ئوھوي، كاتتا زەردار ئىكەنسىلەر. بۇنداق تىللا سارىيىدىن يەنە قايسى شەھەرلەردە بار؟ ـــ تۇغانخان رەيھانـ
دىن جاۋاب بېرىشتىن بۇرۇن تەختتىن چۈشۈپ، تەكىيەخانا باشلىقىنى چاقىردى. تاماق ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇپ قويۇپ، ئۇنى بىللە غىزالىنىشقا تەكلىپ قىلدى، ـــ چۈش بولاي دەپ قاپتۇ، تاماق يېگەچ پاراڭلىشايلى، ـــ دەپ بايىقى سەندەل بېنىغا بېرىپ باداشقان قۇردى.

رەيھانىدىن تۇغانخاننىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرۇپ دېدى:

ـــ خاقانىم، ئۇنداق تىللا سارىيىدىن بارسىخان، سەمەرقەنت، شاش، مەرۋى، ئۇزگەن، بۇخارادا بار. ھەممىدىن

چوڭراقى قۇزئوردۇدىكى تىللا ساربيى، ئۇدۇن① ، ئىدىقۇت دىياربدىمۇ تىللا ساربيى ئاچماقچى بولۇۋاتىمىز.

تۇغانخانىڭ بارغانسېرى تۇتۇق چىرايى ئېچىلىپ، گەپ ـ سۆزلىرى سىلىقلىشىپ قېلىۋاتاتتى.

ـــ دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باجمۇ ئاز ئەمەس ئىكەن ـ ده. ئۇنىڭ ئۈستىگە زاكاتمۇ بېرىدىغانسىز؟

«بۇنى سوراپ قالدىغۇ، زادى ئۇ نېمىنى بىلمەكچىدۇ، بۇنىڭدا نېمە مۇددىئاسى بارئىكىن؟» رەيھانىدىن خىيالچان نەزىرىنى تۇغانخانغا تىكتى:

ـــ دۆلەتكە ھەر يىلى رامزان ئېيىدا ئون مىڭ تىللا، يۈز ئات، مىڭ ئۆكۈز، مىڭ قوي، قىرىق تۆگە تاپشۇرىمىز. بۇنىڭدىن باشقا، تۆت مىڭ تاغار ئاشلىق، يۈز تاي تاۋار ـ دۇردۇنمۇ بار. بۇ، گەزمال سودىسى، قۇل سودىسى، ئالتۇن ـ تىللا سودىسى، زېمىن سودىسى، چارۋا ـ مال سودىسىدىن قىلىنغان تاپاۋەتنىڭ قىرىقتىن بىر قىسمىنى، چارۋا ـ مال، زېمىندىن ئېلىنغان مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. سودىدا بولغان تاپاۋەتنىڭ قىرىقتىن بىرىنى، زېمىندىن ئالغان ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرىنى زاكات، ئۆشرە قىلىپ، يېتىم ـ يېتىمە، مىسكىن ـ غېرىبلارغا تارقىتىپ بېرىمىز. مەدرىسە، مەسچىت قۇرۇلۇشى، يول ياساش، كۆۋرۈك ـ ئۆستەڭ چېپىشقا، ھەدىيە قىلىشقا بىساتىمىزدىكى پۇل ـ مېلىمىزدىن ئاجرىتىپ كېلىۋاتىمىز، ئالىيلىرى.

ئاشچى باشى كىرىپ ئۇلارنىڭ سۆھبىتىنى ئۈزۈپ قويىدى. كەكلىك، قىرغاۋۇل گۆشى بېسىلغان ئاش تۇغانخان ئالدىغا، قوي گۆشى بېسىلغان ئاش رەيھانىدىن ئالدىغا قويۇلدى.

---

① ئۇدۇن ـــ خوتەن.

— تۇتغۇچ[1] ئېلىپ كىرىڭلار، — دېدى مەززىلىك پۇراپ تۇرغان پولۇغا قول ئۇزىتىپ تۇغانخان.

— باش ئۇستىكە ئالىيلىرى، — ئاشچى باشى چىقىپ تۆت تەخسە ئىشتىها ئاچقۇنى ئېلىپ كىرىپ قويدى.

— ھە، قېنى ئېلىڭ، — تۇغانخان رەيھانىدىننى ئاشقا تەكلىپ قىلىپ دېدى.

— ئەمدى پارىڭىمىزغا كېلەيلى. ئېيتىڭا ئاغىچى ئۇلۇغى، قېيناتىڭىز ياغمۇ، قارلۇق؟

— قېيناتام كەنچەكلەردىن.

— مۇنداق دەڭ، مەن تېخى ياغما بولسا كېرەك دەپ ئويلاپتىمەن. كەنچەكلەر ياغمىلارنى يامان كۆرىدۇ — ھە، بۇنى بىلىدىغانسىز؟

— ياق خاقانىم، كەنچەكلەر ئۆز قېرىنداشىنى نېمىشقا يامان كۆرسۇن؟ — رەيھانىدىن گەپنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى بىلىپ مۇنداق دېدى، — كەنچەكلەر ئىچىدىكى بەزى ھاللىق شەخسلەر، ياغمىلارغا ئەمەل — ھوقۇقىنى تارتقۇزۇپ قويغان ئەللىك — ئاتمىش يىلدىن بېرى دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنداقلا ياغمىلار ئىچىدىكى بەزى ھوقۇقدارلار كەنچەكلەرنى پەس كۆرۈپ، ئۇلارنى بوزەك قىلىپ كۆرەڭلەپ كېتىۋاتىدۇ. ئۆچمەنلىك مانا شۇنىڭدىن تۇغۇلغان. ياغمىلار بىلەن كەنچەكلەر ئۇيغۇر نەسلىدىن بولغان ئىككى جەمەتكە مەنسۇپ قېرىنداشلار تۇرۇقلۇق، بىر — بىرىگە چوڭچىلىق قىلسا، بىر — بىرىنى بوزەك ئەتسە ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلىدۇ. ئىتتىپاق بولمىغان قوۋۇم روناق تاپالمايدۇ، بۇنىسى ئالىيلىرىغا مەلۇملۇق. تۇغانخاننىڭ ئوڭ كۆزى قىسىلىپ، سول قاپىقى سەل

---

① تۇتغۇچ — كۆكمۇچ، شوخلا، تۇرۇپ، كۈدىدىن قىلىنغان ئىشتىها ئاچقۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىلىشى.

كۆتۈرۈلدى.

— نېمە؟ سىزنىڭچە ياغمىلار ئەيىبلىكمۇ؟

— ياغمىلار ئۇيغۇر قوۋمى ئىچىدىكى چوڭ قەبىلە، ئالىيلىرى، ئەينى بۇ قەبىلە كىشىلىرىدە ئەمەس، ئۇنىڭ ئىچىدىكى خەلق غېمىنى يېمەيدىغان بەگ ـ ئاقساقاللاردا. ياغمىلار ـ نىڭ كۆپچىلىكى يۇرتۇاز، قەبىلۇاز ئەمەس، ئەل سۆيەر قەھرىمان ـ داشلار، ئىر ـ بىرىگە مېھرىبان.

— سىز ياغمىلارنى كۆپ ئەيىبلىمەڭ، — دېدى تۇغان ـ خان بۇيرۇق چۈشۈرگەن كەسكىن هالدا، — ياغمىلار ئۇيغۇر قوۋمى ئىچىدىكى باھادىر خەلق. نەچچە يۈز يىللار ئۆز ۋەتىنى ـ دىن ئايرىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، خارلانماي، بوزەك بولماي ياشاپ يەنە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېلەلىدى. شۇڭا قارلۇق، چىگىل، باسمىل، توگرا، ئوغراق قەبىلىلىرى ياغمىلارنىڭ باش ـ قۇرۇشىغا بويسۇنۇشى كېرەك. سىز نامرات كەنجەكلەرنىڭ دا ـ مىغا چۈشۈپ كەتمەڭ.

رەھبانىدىن خاقانىنىڭ پەيلى بۇزۇلغانلىقىنى كۆرۈپ سۈ ـ كۈت قىلدى. تۇغانخان ئىشتىها بىلەن ئاش يېگىلى تۇردى. ئاشچى باشى ئىككى چىنە ئۇگرە ئېلىپ كىرىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. تۇغانخان كېرىلىپ ئولتۇرۇپ ئۇگرىنىمۇ ئىچىپ بول ـ دى. قولىنى مۇلازىم سۇنغان لۆڭگىدە ئېرتتى، دۇئا قىلىپ داستىخانىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشىنى بۇيرۇدى. ھەرەمبېگى قو ـ يۇپ بەرگەن سۇدا قولىنى يۇيۇپ تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

— ئاڭلىشىمغا قارىغاندا، يۇسۇپ قادىرخان كەنجەكلەر ـ نىڭ دامىغا چۈشۈپ كەتكەندەك قىلىدۇ. ئۇ، بېشى چوڭلۇق قىلىپ ئۇستۇمكە لەشكەر تارتىپ كەلمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. ئاغ ـ چى ئۇلۇغى، بۇگۈن مۇشۇ توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن سىزنى چاقىرتىپ كەلگەنىدىم، — تۇغانخان «بۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟ قېنى راست گېپىڭنى قىل» دېگەندەك قىلىپ رەھبانە ـ

دىنغا قادالدى. ئۇ، مۇشۇ دەم ئالتۇن ساپلىق قىلىچىنى تىزىغا توغرىسىغا قويۇپ ئولتۇراتتى.

— خاقانىم، ئەگەر مېنى مۇنداق ئەلنى پاراكەندە قىلىدىغان خەۋەرنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلمەك ئۈچۈن چاقىرتقان بولسىلا، ئىشەنچ بىلەن ئېيتالايمەنكى، ئۇ پۈتۈنلەي يالغان خەۋەر، ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىپ، باشقىلارنىڭ ئاچ ـ يالىڭاچ قېلىشى بىلەن كارى بولمايدىغان تاش يۈرەك قانخور كاززاپلار تارقاتقان ئىغۋادۇر. ئالىيلىرى زىنهار ئىشەنمىسىلە.

— بەس! — دېدى تەختتىن تۇرۇپ كەتكەن تۇغانخان، ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قان تىقىلغانىدى. بۇ ئۆسەكنى ئۆزى ئويلاپ تاپقان، يۇغرۇش بىلەن قاپۇغچى باشىغا ئېيتىپ ئۇلارنى ئىشەندۈرگەن، ئۆزىنىڭ قارارىنى ئۇلارغا بىلدۈرۈپ، ماقۇللۇقىنى ئالغان تۇرسا، بۇنىڭدىن قانداقمۇ يانالىسۇن!

ئورنىدىن تۇرغان رەبھانىدىن قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— خاقانىم، ئالىيلىرى قاراخانىلار خاندانلىقىنى بەرپا قىلغان ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ چەۋرىسى، تۆتىنچى ئەۋلاد بۇغرا قاراخان بولۇپ دۇنيادا نام قازاندىلا. بۇ چاغقىچە دۇشمەنلەرنىڭ سۇيىقەستلىك ھۇجۇملىرىنى تارمار قىلىپ، خانلىقىمىزنى مۇستەھكەملەشتە ئۇنتۇلغۇسىز قەھرىمانلىق كۆرسەتتىلە. بۇنىڭغا قەشقەر دىيارىنىڭ بۇغرا خانى بولۇپ كېلىۋاتقان تەخت ۋارىسى يۈسۈپ قادىرخانمۇ قايىل بولغاچقا، ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ ئۆتۈۋاتىدۇ. بويۇنتاۋلىق قىلغىنى يوق. ئەھۋال شۇنداق تۇرسا، بەزى قارا نىيەتلەرنىڭ ئۆسەك سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئۆزلىرىنى غەزەپ ئوتىغا تاشلىسىلا توغرا بولارمۇ؟

تۇغانخان مەيدىسىنى بېسىپ تۇرۇپ قالدى، ئۇنىڭ چىرايى تاتىرىپ كېتىۋاتاتتى.

— بولدی سۆزلەمەك، — دېدی تەترەك ئاۋاز بىلەن، — ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ بولغانمەن.

رەيھانىدىن بېشىغا بىر چېلەك بۇلاق سۈيىنى قۇيۇۋەتكەندەك ئەندىكىپ كەتتى.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى خاقانىم، ئەلنى قان دەريا سىغا غەرق قىلماقچى بولۇۋاتامىلا؟

— ئەلنى ئەمەس، يۈسۈپ قادىرخاننى قان دەريا سىغا غەرق ئەتمەكچىمەن.

— ئالىيلىرى، بەكمۇ يۈزە ئويلاپلا. يۈسۈپ قادىرخان ئارسلان بۇغراخاننى پۈتۈن ئوردۇكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا، ئۇزگەن، بارسخان دىيارىدىكى خەلقلەر ھمايە قىلىدۇ. ئۇنىڭ لەشكىرى ھېسابسىز، خاقانىم. ئەگەر ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىسلا، تىنچ ياتقان شىرنى ئېتىلىشقا مەجبۇر قىلىدىلا. قانلىق جەڭ قىلىشقا، كۆپ قۇربان بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. مۇسۇلمان تۇرۇپ، تاجۇ تەخت، زېمىن، بايلىقنى دەپ بىر ـ بىرىگە قىلىچ كۆتۈرگەن شاھلارنى ئاللا قانداقمۇ كەچۈرسۇن؟ قارارلىرىدىن پېنىپ، ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ئۈچۈن يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن ئىناق ئۆتۈشلىرىنى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئۈمىد قىلىدۇ.

— مەن ئۈمىد قىلمايمەن؟ — بوغۇلۇپ ۋارقىرىدى تۇغانخان.

— ئەمرۇل مۇئمىنىن، غازى تۇرۇپ قېرىنداشلىرىنىڭ قېنىنى تۆكسىلە، مۇسۇلمانلارنى مۇسۇلمانلارغا ئۆلتۈرگۈزسىلە، ئاللا راۋا كۆرەرمۇ؟ سىلى ماقۇل بولسىلا، مانا مەن يالۋاچ بولۇپ ئوردۇ كەنتكە بېرىپ، قېرىنداشلىق مېھرىلىرىنى، دوستانە تىلەكلىرىنى يۈسۈپ قادىرخانغا يەتكۈزۈشكە تەييارمەن:

— بولدى بەس! قايتىپ كېتىڭ.

يەنە سۆز قىلىش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى بىلگەن رەبھاندىن، تەختكە يۆلىنىپ قالغان تۇغانخانىنىڭ يېنىدىن ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

5

بۇ تۇن ـــ تۇغانخان ئۇچۇن زۇلمەتلىك بىر كېچە بولدى. ئۇنىڭ سول تەرەپ كۆكرىكى دەسلەپ قاتتىقلىشىپ، كېيىن ئامبۇردا قىسقاندەك سىقىلىپ كۆيۈشۈپ ئاغرىدى. ئاغرىق دەستىدىن تىنالماي قالدى. بويۇن ـ بېشىدىن چېپىلداپ تەر ئاقتى. قىلىچ، ئومۇت، نەيزە تېگىپ ئون نەچچە قېتىم ئېغىر يارىلانغان بۇ خاقان، تاغىقىغا قادىلىپ قالغان نەيزىنى تارتىۋەتكەندىمۇ «ۋاي...» دېمىگەنىدى. ئۇ بەك چىداملىق ئىدى. باش ئاغرىقى، قورساق ئاغرىقى دېگەننى ئاغرىق ھېسابلىمايتتى. ئۆمرىدە ئاغرىپ يېتىپ قالمىغانىدى. ئەمما بۇ كېچە ئاغرىق ئازابىغا چىدالماي قالدى. «ئاللا، ئاللا ئىگەم، مەن نېمە بولغانىدىمەن؟ ساپمۇساق ئىددىمغۇ. نەدىن يېپىشتى بۇ مەرەز كېسەل؟» دەپ ئىنجىقلاپ ئارزۇلۇق خوتۇنى بولغان مەلىكە ئادىرانى ئويغىتىۋەتتى.

ـــ خاقانىم، نېمە بولدىلا؟ ـــ بېشىنى كۆتۈردى خانىش، تەكچىگە قويۇلغان كۇمۇش قەندەلدىكى شامنىڭ سۇس يورۇقىدا ئېرىنىڭ ئۆلۈكتەك سارغىيىپ كەتكەن چىرايىنى كۆرۈپ قورقۇپ توۋلىۋەتتى، ـــ ۋاي خۇدايىم، چىرايلىرى ئۆلۈكنىڭكىدەك بولۇپ قاپتۇ.

ـــ ئالجىما قانجۇق! مەن تېخى ھايات، ـــ تۇغانخان بارلىق كۈچى بىلەن ۋارقىرىغان بولسىمۇ، ئۇنى ئارانلا چىقتى. ئۇ، خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە مەلىكە، ئالتۇن تارىم دەپ ئاتالغان ئادىرانى بۇ دەمگىچە تىللاپ باقمىغانىدى. چۇنكى ئۇ مەرھۇم

پادىشاھ ھارۇن بۇغراخاننىڭ قىزى ئىدى. بۇ خانىش نازاكەتلىك بولۇپلا قالماي، ئەقىللىق، يۈرەكلىك ئىدى. پەقەت مۇشۇ خا- نىشلا قارام، كەپ بىمەس خاقاننى بەسىقىغا چۈشۈرەلەيتتى. ئۇنىڭغا بوزەك بولمايتتى.

تۇغانخان بۇ خوتۇننىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىپ زىيان تارت- مىغانلىقى، ئەل ئالدىدا يەرگە قاراپ قالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەت قىلاتتى، ئانانتانى بوزەك قىلغاندەك خارلاپ ئۇرمايتتى. ئۇنىڭ غەزەپ ئاچچىقىنى. ئادىرالا ياندۇرا- لايتتى.

ئادىرا ئېرىنىڭ ئېچىنىشلىق ئۇنىنى ئارانلا ئاڭلىدى.

— خاقانىم، ئىلاھىم يۈز ياشقا كىرسىلە،— پىچىرلىدى مەلىكە،— ھېلى چىرايلىرىغا قاراپ قورقۇپ كەتكەنىدىم.

— يۈرىكىم ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ ئالتۇن تارىم، بىگىز تېقىپ قوچۇۋاتقاندەك،— دېدى تۇغانخان مەيدىسىنى ئىككى قولى بىلەن بېسىپ.

— ئەمچىنى چاقىرتايمۇ خاقانىم؟— ئادىرا ئۇنىڭ يۈرە- كىنى ئىسسىق قولى بىلەن سىلىدى.

— ياق،— تۇغانخان ئاغرىق ئارام بەرگەندەك بولۇپ كۆزىنى ئاچتى،— سىز ئاچچىقىمنى ياندۇرالىغاندەك، ئاغرىقنە- مۇ توختىتالايدىكەنسىز.

— خاقانىم، سىلى ئاخشام قەسىرگە كەلگەندە، چىرايلە- رىنىڭ ئۆزگىرىپ قالغىنىنى كۆرۈپ، بىرسى ئاچچىقىنى كەلتۈ- رۈپ قويغان ئوخشايدۇ، دەپ كۆڭۈللىرىنى ئېلىش بىلەن بولۇپ كېتىپ سورىيالمىغانىدىم. راست، شۇنداق بولغانمۇ،— دېدى خانىش ئۇنىڭ تىزىكلۈك مەيدىسىگە ئوتلۇق كۆكسىنى يېقىپ.

— مەن جىددىي ئاتلانماقچى، جۇمە كۈنى ئىكەنلىكىگە قارىماي، يۇغرۇش، ھاجىپلارنى ھەرەم تەكىيەخانىسىغا چاقىرتىپ مەسلىھەتلەشكەنىدىم،— تۇغانخان مەلىكىنىڭ سوئالىغا ئوچۇق

جاۋاب بەرمىدى.

— قەسىردە كۆڭۈل ئاچماي نەگە كەتكەندۇ، دېسەم، تەكىيەخانىدا ئولتۇرۇپتىكەنلا ـ دە. مەسلىھەت پىشقاندۇ؟

ئاغرىق خېلى پەسلەپ، مېگىسى سەگەكلىشىپ قالغان تۇغانخان، خوتۇنىنى باغرىغا بېسىپ دېدى:

— يۇغرۇش باشى، قاپۇغچى باشلار قارارىمنى قوللاپ دەرھال ئىجرا قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. ئەمما يۇغرۇشلاردىن رەيھانىدىنبەگ، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت باغدادى، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامۇللا، ئىنالچۇقتېكىن، چاغرىبەگ ئادام-تۇغرىل قاتارلىقلار قارارىمنى ئۆزگەرتىشكە مەسلىھەت بەردى، ئالتۇن تارىم.

— ئېيتسىلا خاقانىم، سىلىنىڭ ئىجرا قىلغۇزماقچى بولغان قارارلىرىنىڭ مەزمۇنى نېمە ئىدى؟— ئادىرا بېشىنى سەل كۆتۈرۈپ، خۇمارلاشقان كۆزلىرى بىلەن خاقانىنىڭ تاتىراڭغۇ چىرايىغا باقتى. قاپقارا چاچلىرى ئېرىنىڭ كەڭ يەلكىسىگە يېيىلدى.

تۇغانخان زۇۋان سۇرمەي جىم بولۇۋالدى. ئۇ، بۇ قارار-نى مەلىكىنىڭمۇ قوللىماسلىقىدىن ئەندىشە قىلىۋاتاتتى. ئادىرا ئۇنىڭ قوينىدىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ تەكىيەگە يۆلەنىپ ئولتۇردى.

— قېنى، دېسىلە شاھىنشاھىم، ئاتلىنىپ قەيەرگە بارماقچى بولۇۋاتىدىلا؟

تۇغانخان رۇسلىنىپ ياستۇققا يۆلەندى:

— بۇ ئاغرىق تۇنۇگۈن جۇمە نامىزىنى ئوقۇشتىن بۇرۇن، رەيھانىدىنبەگ بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغاندا باشلانغان. ئۇ مېنىڭ ئالدىمغا ئۆتكىلى بولمايدىغان ئورا قېزىپ قويدى. ئۇنى بەك ساداقەتمەن، نېمە دېسەم ماقۇل دەيدۇ، يۇغرۇش باشى بولۇشقا مۇناسىپ، دەپ قارىغانكەنمەن. ئەمما ئۇ مېنى

يېتىلىمەكچى بولغانىكەن. جۇمە نامىزىدىن كېيىن ئۇلۇغ ھا-
جىپ، شەيخۇلئىسلاملارمۇ ئۇ قازغان ئورنىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلا-
تىۋەتتى. ئالدىمغا ماڭالماس، كەينىمگە يانالماس بولۇپ قېلىپ
يۇرىكىمگە ئاغرىق كىرىپ كەتتى. غەيرەت ـ شىجائىتىمنىڭ
ئۇستۇنلۇكىدىن ئاغرىققا چىداپ بېنىگىزغا كەلگۈچە تاقىتىم تاق
بولدى، مەلىكەم. ئاخشام ئاغرىقنى سىز پەسەيتىپ ماڭا ھاياتلىق
بەخش ئەتكەنسىدىگىز. ئازابلىق ئاغرىق يەنە ئۇيقۇمنى ھارام
قىلدى. ئەمدى ئۆلىدىغان ئوخشايمەن، دەپ ياشاشتىن ئۈمىد
ئۈزگەن چېغىمدا سىز ئويغىنىپ ئاغرىقىمغا شىپا بولدىگىز. سىز
مەن ئۈچۈن ئابىھايات ئىكەنسىز ئالتۇن تارىم، ـــ تۇغانخان
خانىشنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئۇنى
ماختاپ ئۇچۇرغىلى تۇردى.

ـــ سوئالىمغا جاۋاب بەرمىسلە يانلىرىدىن قوپۇپ كېتە-
مەن خاقانىم، ـــ دېدى ئېرىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىۋالغان مەلە-
كە، يوتقانىنىڭ چېتىگە سۇرۇلۇپ تۇرۇشقا تەمشىلدى.

ـــ توختاڭ ئالتۇن تارىم، ھازىر يېنىمدىن تۇرۇپ كەتسە-
ڭىز، ئاغرىق جېنىمنى ئالىدۇ. ئاۋۋال ماڭا ۋەدە بېرىڭ، ئاندىن
قارارىمنى دەپ بېرەي، ـــ يېلىنغان نەزەر بىلەن جاۋاب كۈتۈپ
شۇك بولۇپ قالدى تۇغانخان.

ـــ نېمىدەپ ۋەدە بېرىمەن؟

ـــ دېگەنلىرىگە ماقۇل بولىمەن، ـــ دەپ.

ـــ ياق، ئۇنداق ۋەدە بېرەلمەيمەن، بولدى، مەن چىقىپ
كېتەي، ـــ ئورنىدىن تۇردى ئادىرا.

ـــ توختاڭ، ئالتۇن تارىم، مېنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىمنى
خالىمايدىغانسىز؟ ـــ دېدى تۇغانخان. ئۇنىڭ يۈزلىرى قىزە-
رىپ، كۆزلىرى قىسىلىپ كەتكەنىدى. جەڭگاھتا جەڭ ئۈستىدە
ئۆلۈشنى خالايدىغان بۇ باتۇر خان، ئۆز ئىرادىسىگە مۇخالىپ
ھالدا نازىنىن ئايالغا يېلىنىۋاتاتتى.

— خالىمايمەن، ئەسلا خالىمايمەن شاھىنشاھىم، مەن سىزنىڭ ياشىشىڭىز ئۈچۈن قولۇمدىن كەلگەننى قىلىمەن، — ئادىرا ئېرىكە ئىچ ئاغرىتىپ تۇرغان بېرىدە تۇرۇپ قالدى.

— مۇشۇ سۆزىڭىز راست بولسا مېنى يالغۇز قويماڭ. مېنى ئاياڭ مەلىكەم. ماڭا ياماشقان بۇ كېسەل باشقىچىرەك تۇرىدۇ.

— باش ئۇستىكە، خاقانىم! — ئادىرا تۇغانخاننىڭ ئاياغ تەرىپىكە كېلىپ ئولتۇردى.

— مەلىكەم، ئوردۇكەنتنىڭ بۇغراخانى مېنىڭ ئۇستۇمگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ. ئۇ، قۇزئوردۇغا باستۇرۇپ كىرىشتىن بۇرۇن، ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بارماقچى بولۇۋاتىمەن، — دېدى بىردىن قىزىپ سۆزلەپ تۇغانخان، — بىلمەكچى بولسىڭىز مېنىڭ قارارىم مۇشۇ.

— ئالجىپلا، خاقانىم، — دەۋەتتى ئادىرا، دۆدىن قورققان-دەك نېرى سۈرۈلۈپ، — يۈسۈپ قادىرخان ئاغام قۇزئوردۇغا ھەرگىز لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ شۇنداق مەقسىتى بولسا، سىلى تەختكە يېقىن چىققان چاغلاردا، «ۋەلى ئەھدى مەن تۇرسام، نېمىدەپ سەن بۇغرا قاراخان بولۇۋالسەن؟» دەپ، ئۇستىلىرىگە باستۇرۇپ كەلگەن بولاتتى. سىلى ئاسىيلار-نىڭ پىتنە ـ پاساتلىرىغا ئىشىنىپ قاپلا. بۇ قارارلىرىنى ئەمدى ئىككىنچى ئېغىزلىرىغا ئالمىسىلا.

تۇغانخان ئۇمۇت بىلەن ئۇرغاندەك ئۇجۇقۇپ كەتتى.

— مەن بۇ قارارىمدىن يانمايمەن. مېنى جاھاندا دەۋران سۈرسۇن دېسىڭىز، بۇ قارارىمغا قوشۇلۇشىڭىز كېرەك.

— خاقانىم، ئاغىچى ئۇلۇغى، شەيخۇلئىسلاملار ھەرگىز سىلىگە قارا سانىمايدۇ. ئۇلار سىلىگە توغرا مەسلىھەت بېرىپتۇ. سىلىنى يار گىرۋىكىدىن ياندۇرماقچى بولۇپتۇ. لېكىن بولۇنبەگ-لەر سىلىنى ياردىن ھاڭغا ئىتتىرىۋېتىشكە ئۇرۇنغان.

ـــ ياق، ياق مەلىكەم، ئۇنداق ئەمەس. مەن سىزنىڭ شۇنداق دەيدىغانلىقىڭىزنى ئاللىبۇرۇن بىلگەن. ئىيتماي دېگەنىدىم، تۇيۇقسىز قوزغالغان كاساپەت كېسەل مەجبۇرلاپ دېگۈزدى. سىز ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق قارشى چىقتىڭىز.

ـــ مەنلا ئەمەس، ئارامخۇدا كۇن كەچۇرۇۋاتقان پۇتۇن ئۇيغۇر ئېلى قارشى چىقىدۇ. سىلىنىڭ بۇ قارارلىرىدىن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بوۋىمىز قانداقمۇ قورۇنماي قەبرىدە تىنچ ياتالىسۇن؟ تەڭرىم سىلىنى بۇ قارا نىيەتلىرىگە يەتكۈزمەيدۇ، خاقانىم.

ـــ سەن، سەن...ـــ چاچراپ تۇرغان تۇغانخان بارمىقىنى بىگىز قىلىپ تەڭلەپ، گەپ قىلالمای گۇپ قىلىپ دۇم يىقىلدى.

ـــ خاقانىم!ـــ مەلىكە ئادىرا ئۇنىڭ بۇكسىز بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى،ـــ نېمە بولدىلا شاھىنشاھىم؟

ـــ ئاغرىق... يەنە... تۇتتى...ـــ دېدى ئۇزۇپ ـ ئۇزۇپ سۆزلەپ تۇغانخان، ئۇنىڭ چىرايى قارىداپ كېتىۋاتاتتى.

ـــ قاتتىق ئاغرىپ كېتىۋاتامدۇ؟ـــ ئەنسىرەپ سورىدى خانىش ئۆلۈك چىراي بولۇپ قالغان ئېرىگە كۆز سېلىپ.

تۇغانخان جاۋاب بەرمەي ئىنجىقلىدى. قول ـ پۇتى تارتىشىپ، كۆز چاناقلىرى چوڭىيىپ كەتتى. ئۇ جان تالاشماقتا ئىدى.

ئادىرا ئۇنىڭ مەيدىسىنى يەنە سىلاشقا باشلىدى.

ـــ خاقانىم، سۆزۈمنى ئېغىر ئالمىسىلا، ئەلنىڭ بەختى، سىلىنىڭ شانۇ شەۋكەتلىرىنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇشى ئۈچۈن يۈرەك سۆزلىرىمنى دېدىم. ئۇ قارارلىرىدىن يانسىلا. ئاغام خۇرسەن بولىدۇ، ئاۋام ئەمىن تاپىدۇ.

تۇغانخان زۇۋان سۇرمىدى. پەقەت بوغۇزىدىن خىرىلدىغان ئاۋاز كەلدى. تىنىقى ئىتتىكلەپ كەتكەنىدى.

قاتتىق غەزەپلىنىش، ئۆزىنى تۇتۇۋالالماسلىق پەيدا قىلغان يۈرەك كېسىلى، تۇغانخانغا بىرنەچچە يىلدىن بېرى ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتاتتى. بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇ تۇندىكىدەك قاتتىق تۇتمىغانىدى. ئۇ، ئىلگىرى غەزەپلەنگەن چاغلىرىدا يا جەڭگە كىرىپ، ياكى بىرنەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرگە بۇيرۇپ يۈرەك ئاغرىقىنىڭ ئالدىنى ئالاتتى. ئۇ شۇنىڭغا ئۆگەنگەنىدى. ئەمما تۇنۇگۈن قان تۆكۈشكە ئىمكان بولمىغانىدى.

مەلىكە ئادىرا تورۇسقا قاراپ قالغان ئىرىكە سەپسېلىپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە چۇقان سالدى.

ـــ خاقان بولالماي قالدى. ئاتا ساغۇنىي ① چاقىرىڭلار. ھەرەمبېگىمۇ تېز كەلسۇن.

يۈگۈرۈپ كىرگەن باش كېنىزەك مەلىكىنىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن غۇلاملارنى دەرھال ماڭدۇردى.

ياندۇرۇلغان شام ـ چىراغلار قاراڭغۇلۇققا چۆمگەن قەسرلەرنى يورۇتتى. بىرەمنىڭ ئىچىدە ھەرەم ئىچى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. ھەرەمبېگى بەگتۇتۇق تىكىن پاپپاسلاپ كىرىپ ئالتۇن تارىمغا سالام بەردى ـ دە، تىزلىنىپ تۇرۇپ ئوڭدا ياتقان خاقانغا ئامانلىق تىلىدى. جاۋاب بولمىغاندىن كېيىن، كەينىچە مېڭىپ قەسىر ھويلىسىغا چىقتى. چاقىرىپ كېلىش ئۈچۈن ئىلىكخان، تىكىنلەرگە، يۈغرۇش، ھاجىپلارغا، شەيخۇلئىسلام باشلىق دۆلەت ئەركانلىرىغا ئارقا ـ ئارقىدىن ياساۋۇللارنى ماڭغۇزدى.

تېخى چولپان تۇغمىغانىدى. ھاۋا ئوچۇق بولۇپ ياقۇت رەڭ يۇلتۇزلار بالاساغۇن كۆكىدە چاقناپ تۇراتتى.

بىرىنچى بولۇپ مەنسۇر ئىلىكخان كەلدى. ئاق گۆھەر قادالغان تاج، شاھانە زەر تون كىيىۋالغانىدى. ئۇ يېغلاپ

---

① ئاتاساغۇن ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا تېۋىپ.

ئولتۇرغان مەلىكە ئادىراغا تەزىم قىلىپ، ئاكسىنىك باش تەرد-
پىكە كېلىپ تىز چۆكۈپ ئولتۇردى، سىنچىلاپ قاراپ ئۆلگەن-
لىكىگە جەزم قىلدى.
ـــ ئالتۇن تارىم قۇنچۇي، يان ئۆيگە چىقىپ تۇرسىلا
بولارمىكىن. يۇغرۇش، ھاجىپلار كېلىپ قالسا ئالىيلىرىدىن ھە-
يىقىپ، بۇ خانىغا كىرەلمەي تۇرۇپ قالارمىكىن،ـــ دېدى ئۇ
ئېگىلىپ تەزىم قىلغان تېۋىپقا قاراپمۇ قويماي.
رەيھانىدىن چاغرىبەگ، ئادامتوغرىل بىلەن بىللە كەلدى،
ئۇلارنىڭ كەينىدىن بولۇنبەگ بىلەن دوقاقبەگلەر كېلىشتى.
ھايال ئۆتمەي تىكىنلەر، يۇغرۇشلار، ھاجىپلار، چاغرىبەگلەر،
تارخانبەگلەر بىلەن قەسىر ھويلىسى توشۇپ كەتتى.
مەنسۇر ئىلىكخان بولۇنبەگ، دوقاقبەگ، شەيخۇلئىسلام
ئابدۇللا داموللا، رەيھانىدىن قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرىنى ئۆيگە
باشلاپ كىردى. ئىچىدە بىرنەچچىلەرنىسى پىچىرلاپ تۇغانخان-
نىڭ يېنىدا ئولتۇرغان تېۋىپ ئورنىدىن تۇرۇپ پەگاغا
ئۆتتى.
ـــ خاقان ئاغامغا نېمە بولۇپتۇ ئاتا ساغۇن؟ـــ سورىدى
مەنسۇر ئىلىكخان.
ـــ قاتتىق چارچاپ ھالىدىن كەتكەندەك قىلىدۇ،ـــ
دېدى تېۋىپ «ئۆلۈپتۇ» دېيىشتىن قورقۇپ.
ـــ خاقان ئاغا،ـــ پەس ئاۋاز بىلەن تۇۋلىدى مەنسۇر
ئىلىكخان. جاۋاب بولمىدى.
ـــ خاقان ئاغا! ئالىيلىرىنى يوقلاپ يۇغرۇش، ھاجىپلار
كەلدى،ـــ دېدى ئېگىشىپ چىگىراق ئاۋازدا.
تۇغانخان زۇۋان سۇرمىدى. كۆزلىرى ئوچۇق بولۇپ،
نۇرسىز ئىدى.
ـــ خاقان ئاغام نېمىشقا گەپ قىلمايدۇ، ئاتا ساغۇن؟ـــ
سورىدى يەنە مەنسۇر ئىلىكخان جىددىيلەشكەندەك بولۇپ.

— بۇنى ئاللا بىلىدۇ ئالىيلىرى. ھوشىدىن كەتكەن بولسا كېرەك، — تېۋىپ ئۇنىڭ ئۆلگەنلىكىگە كۆزى يەتكەن بولسىمۇ «ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ» دېيىشتىن يەنىلا ئېھتىيات قىلىپ، گويا تۇغانخان چاچراپ تۇرۇپ: «مەن ئۆلمىسەم نېمىشقا ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ دەيسەن كاززاپ، جاللات، ئال بۇنىڭ كاللىسىنى!» دەپ ۋارقىراپ كېتەرمىكىن دېگەن ئوي بىلەن تېۋىپلا ئەمەس، باشقىلارمۇ ئېغىز ئاچماي چۆچۈپ تۇرۇپ قېلىشتى.

— تومۇرىنى تۇتۇپ كۆردىڭىزمۇ؟ — مەنسۇر ئىلىكخان تېۋىپتىن يەنە سورىدى.

— تۇتۇپ كۆردۇم، سالمايۋېتىپتۇ.

— يۈرىكىنى تىڭشاپ باقتىڭىزمۇ؟

— تىڭشاپ باقتىم، سوقمايۋاتقاندەك قىلىدۇ.

— بۇ نېمە ئىش تېۋىپ؟ داۋالىمامسىز؟

— ئەلۋەتتە داۋالايمەن، ئالىيلىرى. شېپالىق بېرىش ئاللادىن. خاقان ئالىيلىرىنىڭ سەپراسى تۇيۇقسىز ئۆرلەپ كەتكەندەك قىلىدۇ. قان ئېلىپ كۆرەيمۇ؟

— بۇ سىزنىڭ ئىشىڭىز، تېۋىپ — مەنسۇر ئىلىكخان تاقەتسىزلەنگەندەك بولۇپ تېۋىپقا قادالدى.

بایاتىن بولغان سۆزلەرنى ئاڭلاپ تۇرغان رەيھاندىن زۇۋان سۈرمەي جىمجىدە ياتقان تۇغانخانىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ئاۋۋال بېشىنى تۇتۇپ، كۆز چاناقلىرىغا سىنچىلاپ قارىدى. ئاندىن يۈرىكىنى تىڭشاپ، تومۇرىنى تۇتتى. بېشىنى كۆتۈرۈپ دەس تۇردى — دە:

— ئەلھۆكمىللا، خاقان ئالىيلىرى پانىيدىن باقىيغا سەپەر قىلىپتۇ، — دېدى، ئۇنىڭ قايغۇلۇق ئۈنى ناھايىتى تەسىرلىك چىقتى.

— ئاھ، خاقان ئاغام، ئاھ بۇغرا قاراخان ئاغام! جاھانىنىڭ

تۇۋرۇكى ئەمەسمىدىلە، ئەلنىڭ يۈرىكى ئەمەسمىدىلە، سىلىسىز قانداق ھايات كەچۈرىمىز ئاغام، ئاھ ئاغام، خاقان ئاغام! ـــ دەپ ئۇن سېلىپ يىغلىغان مەنسۇر ئىلىكخان تۇغانخان ئۇستىكە ئۆزىنى تاشلىدى. ھەرەمدىكى ئەر ـ ئاياللارنىڭ يىغا ـ زارى ئوردىنى لەرزىگە كەلتۈردى...

بەشىنچى باب

مەنسۇرخان تەختكە چىققاندا

1

دۇنيادا ئۆلمەيدىغان ئادەم يوق. ئۆلمەيمەن دەپ ئۆلمەي قالغان پادىشاھمۇ بولغان ئەمەس. ھەممە ئادەم ئۆلىدۇ. ھەزرىتى سۇلايمان پەيغەمبەرمۇ ئالەمدىن ئۆتكەن، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين مۇ ئەجەل شارابىنى ئىچكەن، ئۇلۇغ ئەمچى لوقمان ھېكىممۇ ئۆلۈمكە ئامال قىلالماي جان بەرگەن... قەيەردە، قانداق ۋاقىتتا ئۆلىدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ، ئۆلۈمنىڭ تېگىگە ھېچكىم يېتەلمەيدۇ.

ئۆزىنى دۇنيادا يېگىلمەس خاقان، دەپ ھېسابلاپ كەلگەن ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخاننىڭ مۇنداق تۇيۇقسىز قازا قىلىشى ئوردىنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ھەم ئۇشتۇمتۇت، ھەم غەلىتە بولغانىدى، ئۇ تېخى قىرىق ئۇچ ياشتا ئىدى.

بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى باشقىلارنىڭ تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەش، يىراق ـ يېقىندىكى ھوقۇقلۇق شەخسلەردىن گۇمانلىنىش، دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتىپ، تېخىمۇ كاتتا خاقان بولۇش توغرىسىدىكى شېرىن خىياللار ئۇنىڭ كۆڭلىنى غەم ـ ئەندىشە بىلەن تولدۇرۇۋەتكەنىدى. بۇ، ھەممىلا شاھلارغا ئورتاق خۇسۇسىيەت، ئۇلارنىڭ تەبىقىسىگە ماس كېلىدۇ.

تۇغانخاننىڭ تەبىئىتىدە ئاچچىقلىنىش، غەزەپلىنىش ئاسا-

سي ئورۇندا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئەنە شۇنداق ياماڼ خۇيىنىڭ ئاقىۋىتى ئىدى. بۇنىڭ تېگىگە يەتكەن رەيھانىدىن «تەگرىم ئۆزۈڭگە رەھمەت، بىر بالانى ئارىمىزدىن كۆتۈرۈۋۈەتـ تىڭ، بولمىسا ئۇ، بۇ ئەزىز تۇپراقنى قانغا غەرق قىلغان بولاتتى» دەپ ئويلاپ كۆڭلىدە سۆيۈندى. بولۇنبەگ «ئەجەب ياماڼ بولدى، ئەمدى ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ باراليدىغان بولدۇق. تۇغانخان هايات بولسا، بۇ قېتىم چوڭ نۇسرەت قازىناتتۇق، مېنى ئوردۇكەنتكە ئىلىكخان قىلىپ قويياتتى. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا، غەزنەۋىلەر ياكى سەلجۇقلار تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ كەلگەن، تاجۇ تەختىدىن ئايرىۋەتكەن بولاتتىم...» دەپ نادامەت قىلدى. دوقاقبەگ بولسا «قارا قورساق بولسىمۇ باھادىر ئىدى، ياخشىلىق قىلغانلىنى ئۇنۇتمايتتى، ساداقەتمەننى ئەتىۋارلايتتى، بۇرنىدىن بېتىلىگىلى بولاتتى. ئەگەر بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە يۇسۇپ قادىرخان چىقىپ قالسا، كۇنسىزنىڭ تۇگەشكىنى شۇ، ئۇ، قۇيرۇقىنى تۇتتۇرمايدىغان بۇرە. ئەگەر مەنسۇر ئىلىكخان تەختكە چىقىپ قالسا، كۇنسىز يەنە تۇغۇلىدۇ، ھېچبولمىسا يۇغرۇش بولمەن. بۇ تۇلكىنىڭ بۇرنىدىن كىرىپ ئاغزىدىن چىقىپ، تۇيدۇرماي قۇيرۇقىنى تۇتۇۋېلىشىم كېرەك...» دەپ ئويلايتتى. مەنسۇرخان «ئۇنداق ئاغام، مۇنداق خاقان» دەپ ياقا يىرتىپ يىغلاپ تۇرسىمۇ، كۆڭلىدە «بۇغرا قاراخانلىق تەخت ماگا قالدى، خاقانلىق تاج ماگا مەنسۇپ بولدى» دەپ ئىچ - ئىچىدىن خۇش ئىدى.

ئىلىكخان، ئارسلانخان، تېكىنلەر، يابغۇ، چاغرىبەگ، تار- خانبەگلەرنىڭ يىغا - زارى ئوردىنى بىر ئالدى. ھەربىر ئادەم ئوخشىمىغان مۇددىئا - غەرەز بىلەن يىغلىشۋاتاتتى. پەقەت مەلىكە - ئادىرالا ئېرىنىڭ ۋاقىتسىز ئۆلۈپ كەتكىنىگە ئېچىنىپ ياش تۆكەتتى.

مېيىت يۇيۇلۇپ كېپەنگە ئېلىنىدى، ئاندىن جىنازىغا سېلىـ
ىنىپ نامىزىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن، بالاساغۇندىكى ئەڭ چوڭ
بولغان ئازنا مەسچىتكە ئېلىپ مېڭىلدى. جىنازىنىڭ ئالدىدا
خان جەمەتىدىكىلەر، دۆلەت ئەربابلىرى، يۇقىرى دەرىجىلىك
ھەربىي سەركەردىلەر ماڭدى. كەينىدە ئوردا ئەمەلدارلىرى،
ياساۋۇل، نۆكەرلەر، مۇلازىم ـ غۇلاملار سەپ تۈزگەنىدى.
جىنازىنىڭ ئىككى يېنىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ كېتىۋاتقان
قارىيلارنىڭ ئۈنى يۇرەكنى ئېزەتتى. ئاق رومال سالغان ھازىدار
مەلىكە ـ خانىشلار، چۆرىلەر، كېنىزەكلەر جىنازا كەينىدىن
ئوردا دەرۋازىسىغىچە چىقىپ يىغا ـ زار بىلەن ئۇزىتىپ قېلىشـ
تى.
مەرھۇمنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ مەسچىتتىن ئېلىپ چـ
قىلغاندا، نەچچە مىڭ خالايىق جىنازىنى ئارىغا ئالدى. ئالاماـ
نىڭ ئىچىدە ئايتولۇن بىلەن ئايسىلىگمۇ بار ئىدى. ئۇلار يول
چېتىدىكى ئۈجمە دەرىخىنىڭ تۈۋىدە تۇرۇشاتتى.
ـــ ئايتولۇن!ـــ تووۇلىدى ئۇلارغا يېقىنلاپ كەلگەن
ئاھۇ كۆز، غەمكىن چىراي بىر قىز.
ئايتولۇن ئۆرۈلۈپ قاراپ:
ـــ قۇمبا!ـــ دەپ ئۇ قىز بىلەن يۈز يېقىپ كۆرۈشتى،
ئايسىلىگمۇ تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىدى.
ـــ سىلەرمۇ چىقىپسىلەر ـ ھە، يىراقتىن كۆرۈپ
تونۇۋالدىم ـــ دېدى قۇمبا. ئۇنىڭ گۈزەل چىرايىدىن ھەسرەت
يامغۇرى تۆكۈلۈپ تۇراتتى.
ـــ كۆرۈشكىنىمىز ئەجەب ياخشى بولدى ئاداش،ـــ
ئايتولۇن ئۇنىڭ قوللىرىنى تۇتتى،ـــ بىزنىڭ ئۆيگىمۇ كىرمەيـ
دىغان بولۇپ كەتتىڭ، ئىشىڭ بەك كۆپ ئوخشىمامدۇ؟
ـــ دېدەكلەردىن ماڭا ئىش ئاشمايدۇ. مەن ئۆگىنىش
قىلىمەن، ئوقيا ئېتىشنى، قىلىچۋازلىقنى مەشىق قىلىمەن، بەزىدە

يىگنه ئىشمۇ قىلمەن، بىكار تۇرمايمەن ئاداش، ــ ئۇ سۆزلە-
ۋېتىپ بويۇنداپ، ــ قارا، ئەنە ئاكاممۇ جنازا بىلەن كېلە -
ۋاتىدۇ، ــ دەپ كۆرسەتتى، ــ قارا، ئادەم نېمىدېگەن جىق.
يۈزلىگەن كىشىلەر ئورنۇالغان، ئاق يوپۇق يېپىلغان جە-
نازا يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئايتولۇن پۈتىنىڭ ئۇچىدا كۆ-
تۈرۈلۈپ قاراپ، سەربازلارغا[1] خاس كىيىنگەن ئۇدمىشنى كۆر-
دى. يىگىت جنازا يېنىدا قىلىچىنى تۆۋەن تۇتۇپ ھۆرمەت
قەدەم بىلەن كېتىۋاتاتتى.
ئايتولۇن شۇنچە تەلمۈرسىمۇ، يىگىت ئالدىغا تىكىلگىنىچە
كېتىۋەردى. قىزغا ئۇ، نۆكەر، ياساۋۇللار ئىچىدە ھەممىدىن
غەيۇر، مەردانە كۆرۈنۈپ، تۇرالماي قالدى.
ئۇدمىشتىن بىرنەچچە قەدەم ئارقىدا كېلىۋاتقان بويانقارغا
كۆزى چۈشكەن ئايسىلىگنىڭ يۈرىكى ئوينىاپ كەتتى. «ئەجەب
سۆلەتلىك بولۇپ كېتىپتۇ. ماڭا كۆز قىرىنى سېلىپمۇ قويمىدى»
دەپ رەنجىپ تۇرۇۋۈندى، ئۇنى كۆرۈپ قالغان بويانقار تەلمۈرۈپ
باقتى. قىز ئۆزىچە يانغا قارىۋالدى.
قۇمبا بۇ ئىككى ئادىشىغا سەپسېلىپ، كۆزلىرىگە ياش
ئالدى. «ئەگەر بەگتۇرمىش ھايات بولسا، بۇگۈن كۆرەر ئىدىم.
تويىمىزمۇ بولار ئىدى، ئاھ، ئىسىت...» دېدى ئۇ ئىچىدە
قايغۇرۇپ. ئايتولۇن ئۇدمىشتىن كۆز ئۇزمىدى. ئايسىلىگ ئۆزە-
گە قارىغانچە كېتىۋاتقان بويانقارنى مۇلايىم نەزىرى بىلەن
ئۇزىتىپ قالدى. ئۇلار ئالدىدىن ئاق يەلكەندەك چايقىلىپ
ئۆتكەن جنازا بارا - بارا يىراقلاپ كەتتى.
ئۇچ قىز ئۆيگە بىللە ياندى.
ــ ئاداش، كۆكلەم كىرگەندىن بۇيان نېمىنى ئۆ -
گىنىۋاتىسەن؟ ــ سورىدى ئايتولۇن قۇمبادىن. ئۇنىڭ مەرھۇم

---

① سەرباز ــ ئاتلىق ئەسكەر - ئوردىنىڭ خاس نۆكىرى.

ئاكىسى بەگتۇرمىش ياخشى كۆرىدىغان بۇ قىز بىلەن مۇڭداش-
قۇسى كەلگەنىدى.
— پارس تىلىنى.
— ئەرەب تىلىنى بىلله ئۆگەنگەندەك، پارس تىلىنىمۇ
بىلله ئۆگەنسەك بولۇپتىكەن، ئاداش.
— ئۇنداق بولسىغۇ جان دەپ ماقۇل بولاتتىم،— دېدى
قۇمبا ئەرەب تىلىنى بىلله ئۆگەنگەن كۆڭۈللۈك دەملەرنى ئەس-
لەپ. ئۇ چاغدا مەدرىسىدە ئوقۇپ، ئەرەب تىلىنى پىششىق
ئۆگەنگەن بەگتۇرمىش، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشىگە يېتەكچىلىك قە-
لاتتى، قۇمبا ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالغانىدى.
— يېقىندىن بېرى قايسى كىتابنى ئوقۇۋاتسەن، ئاداش؟
— ئۇستاز فارابىنىڭ «كىتابۇل مۇسىقۇل كەبىر»[1]
دېگەن كىتابنى ئوقۇغانسېرى مۇسىقىغا بولغان ئىشتىياقىم كۈ-
چەيىپ كەتتى،— دېدى قۇمبا بەگتۇرمىشنىڭ نەي چېلىپ
ئۆزىنى چاقىرىدىغانلىقى يادىدىن كېچىپ.
— بىزدىن ئۆتۈپ كېتىپسەنغۇ ئاداش،— ئايتولۇن،
ئاگلىدىگمۇ، دېگەندەك قىلىپ سىگلىسىنى بېقىنداپ قويدى.
— نەدىكىنى. مەن تېخى سىلەردەك كۆپ كىتاب ئوقۇ-
مىدىم.
ئۇلار ئارچا، چىنار دەرەخلىرى سايە تاشلاپ تۇرغان
كوچىنىڭ چېتى بىلەن ئاستا كېتىۋاتاتتى. ئايتولۇن قۇمبانىڭ
ياۋاشلاپ قالغىنىدىن مەيۈسلەنىدى. بولمىسا بۇ قىز ناھايىتى
شوخ، چېچەن، گەپدان ئىدى، يولدا مۇنداق جىم ماڭمايتتى،
تاقلاپ ـ سەكرەپ، ھەزىل قىلىپ كۈلۈپ ئاداشلىرىنى زېرىكـ
تۈرمەيتتى.
ئايسىلىڭ شۇ دەمدە بويانقارنى ئويلاۋاتاتتى: «ئۇ مەندىن

---

① «مۇزىكا توغرىسىدىكى كىتاب».

ئۆزىنى قاچۇرىدىغان، كۆرسىمۇ كۆرمەسلىككە سالىدىغان بولۇپ قالدى، نېمە بولدىكىنە؟ ئۇنىڭ كۆڭلىگە كېلىدىغان بىرەر سۆز قىلىپ قويدۇممۇ يا...»

ئايتولۇننىڭ:

— بىر كۈنى شكارغا چىقساق بولاتتى، قۇمبا، — دېگەن سۆزى ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

— شكارغا چىقمىغىلى ئۇزۇن بولدى ئاچا، شكارغا چىقساق، ئوقيا ئېتىش، نەيزە سانجىش، قىلىچۋازلىق ماھارىتىمىزنى بىر سىناپ كۆرەتتۇق، — ئايسىلىڭ ئاچىسىنىڭ سۆزىگە خۇشاللىق بىلەن قوشۇلدى، — ئاباملار، ئاغاملار بىرگە چىققان بولسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى.

ئۇنىڭ «ئاغاملار» دەپ ئۇدمىش بىلەن بويانقارنى ئېيتقانلىقىنى ئايتولۇن چۈشىنىپ، سىگىلىسىنىڭ بېقىنىنى چىمدىپ قويدى.

— ئەجەب ئوبدان گەپ بولدى. ئىككىسى ئائىلە كىشىلىرى بىرگە چىقىپ سەير قىلىپ كىرسەك كۆڭلىمىز ئېچىلىپ قالاتتى، — دېدى ئۆيى ئالدىغا كېلىپ قالغان قۇمبا.

— ئاباملارغا دەپ يۈسۈپ ئوكامنىڭ قىرىق تويىنى ئۆتكۈزۈپلا شكارغا چىقايلى. ئاداش، ئوكامنىڭ قىرىق تويىغا كەلمەي قويما، — دېدى ئايتولۇن قۇمبا بىلەن خوشلىشىپ.

ئۈچ كۈن ئۆتۈپ تۆتىنچى كۈنى يۈسۈپنىڭ قىرىق تويى بولدى. قۇمبا ئۈچ سىگىلىسى، ئىككى ئىنىسى بىلەن كەلدى. تۇغقانلارنىڭ، ھەقەمسايىلەرنىڭ يەتتە ياشتىن كىچىك ھەممە بالىلىرى هويلىغا يىغىلدى. ئۇلار كۆل بويىغا سېلىنغان داستىخانىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى. قىرىق تويىغا ئاتاپ پىشۇرۇلغان ئەنجۈردەك كىچىك توقاچلار پەتنۇس ـ پەتنۇستا ئېلىپ كېلىندى. بادام، ياڭاق، گۈلە ـ قاق، جىگدە، چىلان، ئۈزۈم، مېغىز قاتارلىق قۇرۇق يېمىشلەر بىلەن يېگى پىشقان شاپتۇل،

ئەنجانە، خۇۋەيـــنە ئۆرۈك، ئاق كۆكچـــى، چىلگە، تاۋۇزلار لېگەن ـ لېگەنلەردە تىزىلدى.

رەيھانىدىن بويانقار قوتاندىن ئېلىپ كەلگەن ئىككى قوچ-قارنى، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ ئۆزى بوغۇزلاپ بەردى. ئۇ سۇپىدا بوۋاققا قاراپ ئولتۇرۇشقان بەگتۆمۈر، زەمۇ-ران ئانا، يابىرا ۋە قىزلىرىغا كۆز سېلىپ:

ـــ بالىلار ئۆيىنىڭ سائادىتى، خۇشاللىقى، بەرىـــكىتى. بۇ مۇبارەك كۈنـــگە يەتكۈزگەن ئاللاداـــن مىننەتدار بـــولۇپ خۇشال ـ خۇرام ئولتۇرايلى، بۇزرۇكۋارلىرىم،ـــ دېدى ۋە سۇپىغا چىقىپ يۇكۇنۇپ، ئايتولۇننىڭ يېنىدا ئولتۇرغان قۇمباغا قارىدى،ـــ قىزىم، كېلىپ بىزنى ناھايىتى ـ خۇرسەن قىلدىلا. بالىلار بىلەن گەپلىرىنى تولا قىلمىز. دادىلىرى ئوبدان تۇرغاندۇ؟ بىرنەچچە كۈن بولدى ئوردىغا بارالمىدىغۇ؟

قۇمبا يەردىن بېشىنى كۆتۈرمەي جاۋاب بەردى:

ـــ دادامنىڭ تازا مىجەزى يوق.

ـــ بۇرادىرىمنى يوقلاپ كەلسەم بولغۇدەك. ئالسىلا بالام، تارتىنمىسلا، پات ـ پات كېلىپ تۇرسىلا. ئايتولۇن، ئايسىلىگلار سىلىگە ئامراق.

ـــ رەھمەت ئابا، كېلىپ تۇرىمەن،ـــ قۇمبا داستىخانغا قويۇلغان سامسىدىن بىرنى ئالدى.

ـــ قۇمبا ئاچام پارس تىلىنى بىز بىلەن ئۆگىنىدىغان بولدى. ئۇكامنىڭ قىرىق تويىدىن كېيىن بىز بىلەن شىكارغا چىقماقچى،ـــ دېدى يۇسۇپنى ئەركىلىتىپ ئولتۇرغان ئايسىلىگ دادىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىۋېلىش ئۈچۈن.

ـــ ئۇنداق بولسا ياخشىغۇ قىزىم، بۇرۇنمۇ بىللە ئۆگىنەتتىڭلار ئەمەسمۇ. ئۆزۈممۇ بۇرادىرىم ئادامتوغرىلىنى ئائىلە بويىچە شىكارغا چىقىشقا تەكلىپ قىلماقچىدىم. يا سىلەر ئۆزۈڭلار چىقماقچىمۇ؟

دادىسىنىڭ بۇ سوئالىغا ئايسىلىڭ جاۋاب بەرگۈچە ئايتو-
لۇن ئېغىز ئاچتى:
— ئىككى ئائىلە شىكارغا بىللە چىقساق تېخى ياخشى،
قىزلار ئۆزىمىز چىقساقمۇ بولىدۇ، ئابا.
— ماقۇل، سىلەر شىكار قىلىپ كىرگەندىن كېيىن،
ئىككى ئائىلە كىشىلىرى بىرگە چىقايلى.
رەيھانىدىنىڭ جاۋابى قىزلارنى خۇشال قىلىۋەتتى. قۇمبا
كۆڭلى بىرىم ھالدا غەمكىن ئولتۇراتتى.
«بىچارە قىز جۇدەپ قاپتۇ، ئوغلۇمغا ئېلىپ بېرەرمەن
دېسەم، خۇدايىم نېسىپ قىلماپتىكەن. بەك ئوبدان قىز ئىدى،
ۋاي ئىسسىت...» دەپ ئويلىدى يۈسۈپنى قۇچىقىغا ئېلىۋالغان
پالىلار قېيا — چېيا قىلىشىپ بىردەمدىلا داستىخاننى
قۇرۇقداپ قويۇشتى. بۇلار بىلەن بىرگە بولۇۋاتقان بويانقار،
سۇپا ئالدىغا كېلىپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:
— بۇزرۇكۋار، پالىلار دۇئا قىلىپ بەرسۇن،
دەيدۇ.
بەگتۆمۇر زەمۇران ئانىغا، ئاندىن رەيھانىدىنغا
قاراپ:
— ئامىن!— دەپ قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈردى،— ئاللا،
پەرزەنتلىرىمىزنى ئىمانى، ۋىجدانى بىلەن چوڭ بولۇشقا نېسىپ
قىلغىن، بىلىم — ھېكمەت ئاتا قىلغىن. ئىلاھە، كۆپىنىڭ پەرزەنت-
لىرى قاتارىدا ئوغلىمىز يۈسۈپكە بىلىم — ھېكمەت ئاتا قىلغىن،
بىغەم غاپىللاردىن بولۇپ قالمىسۇن! ئۇنى ياخشىلارغا قوشقىن،
قارا نىيەتلەرگە قېتىلىپ قالمىسۇن! كېيىنكىلەر ئارىسىدا ياخشى
نامىنى قالدۇرغىن، ئىزسىز، نىشانسىز، بەتنامىلاردىن بولۇپ قال-
مىسۇن! ئامىن ئاللاھۇئەكبەر!
— ئامىن!— چۇرقۇراشتى گۆدەكلەر.

— ئەمدى يۈيۈندۈرۈپ، بوۋاققا كىيىم كىيگۈزۈڭلار، — دېدى رەيھانىدىن يابىراغا قاراپ.

— بوۋاقنى كۆرمىمىز، يۈسۈپنى كۆرمىمىز، — دەپ چۈقان سېلىشتى گۆدەكلەر.

يابىرا يۈسۈپنى باغرىغا باسقان ھالدا ئورنىدىن قوپۇپ سۆپىدىن چۈشتى. قىز ـ ئوغۇل گۆدەكلەر قوللىرىنى ئۇزىتىپ ئۇنى ئارىغا ئېلىۋالدى. يابىرا:

— باللىرىم، يۈسۈپنى يۈيۈندۈرۈپ، كىيىمىنى كىيگۈزەيلى. ئاندىن باغقا ئېلىپ كىرىپ ئويناتقىلى بولمۇ، — دەپ، ئايتولۇن ئۆيدىن ئېلىپ چىققان گۈلدار تەشتەككە يۆگىكى بېشۈپتىلگەن بوۋاقنى يانقۇزۇۋېدى، بوۋاق بوشىغان قول ـ پۇتلىرىنى پلىتىگلىتىپ ھەممەيلەننىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرۈۋەتتى.

ئايتولۇن، ئايسىلىگ، قۇمبالار ئۇچ پەتنۇستا بالىنى يۇشقا تەييارلىغان نەرسىلەرنى، كىيىم ـ كېچەكلەرنى ئېلىپ چىقتى. بويانقار چۇ دەرياسىدىن ئېلىپ كەلگەن مىس چۆگۈدىكى سۇنى تەشتەك يېنىدا قويدى. بەگتۆمۈر بىرىنچى بولۇپ مىس چۆگۈنىنى قولىغا ئالدى:

— ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. دۇنياغا يېڭى كۆز ئاچقان ئى جان، ھايالىق، ۋاپالىق ئادەم بولغىن، — دەپ جان يەرلىرىنى يۈيۈپ مۇستەھەب قىلدۇردى.

تەشتەك يېنىدا دۇمچىيىپ ئولتۇرغان زەمۇران ئانا:

— كۇن، ئايدەك نۇرلۇق بولغىن، — دەپ يۇزىنى يۇدى.

يۈسۈپ يىغلاپ داستىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن قوللىرىنى ئۇزاتتى.

رەيھانىدىن يابىرانىڭ يېنىدا يۈكۈنۈپ:

ـــ يىغلىما، يىغلىما بۇغرام، قەلەم تۇتساڭ ئەلگە ئادالەت ئىشكى ئېچىلسۇن. قىلىچ تۇتساڭ دۇشمىنىڭنىڭ بېشى ئۈزۈلسۇن،ـــ دەپ ئىككى قولىنى يۇدى.

بالىنىڭ يىغىسى ئاستا ـ ئاستا پەسلەپ، سۇنى چاۋاكلاپ ئويىنغىلى تۇردى. ئارچا ياغىچىنى كۆيدۈرۈپ ئىسرىق سېلىپ يۇسۇپنىڭ بېشىدىن ئۇچ قېتىم ئايلاندۇرغان بۇدراچ مومای:

ـــ باسقان قەدىمىڭ ئەلگە سائادەت، دۇشمىنىڭگە ئاپەت يەتكۈزسۇن،ـــ دەپ پۇتلىرىنى يۇدى.

چۆگۈننى يابىرا قولىغا ئالدى. ئۆز ئانىسىنى تونۇغان بوۋاق تەلپۈنۈپ، قوللىرىنى سۇنۇپ كۈلۈمسىرىدى.

ـــ زېمىننى ياشناتقان دەريا سۈيىدەك ئېلىنى كۆكەرتكەن ئەقىللىق، بىلىملىك ئادەم بول،ـــ دەپ بېشىغا سۇ قۇيدى.

بىرنەچچە زىخ كاۋاپنى كۆتۈرۈپ پايپاسلاپ كەلگەن ئاشانبۇقا قولىغا چۆگۈننى ئېلىپ:

ـــ ئەل دۇشمىنىنى دۇشمەن بىلگىن، دۇشمەنگە ھەرگىز تىز پۈكمە! مەيلى ئەلەمدار بول، مەيلى قەلەمدار بول، غۇرۇرۇڭنى يوقاتماي، قەدىر ـ قىممىتىڭنى يەرگە ئۇرماي زەپەر قۇچۇپ ياشايدىغان ئادەم بول!ـــ دەپ ئۇچىسىغا سۇ قۇيدى. يۇسۇپنىڭ يۇمران تېنىدە مەڭگۈلۈك سۇ دانىچىلىرى لىغىرلايتتى. ئاشانبۇقا چۆگۈننى بويانقارغا بەردى:

ـــ ئىنىم، كۆك بۆرىدەك غەيۇر بول، ھەرگىز يەمچۈك قوزا بولۇپ قالمىغىن،ـــ دەپ يەلكىسىگە سۇ قۇيدى.

ئايتولۇن «چاغرىبەگ بولسۇن» دەپ، ئايسىلىڭ «كۆك ئېيىق بولسۇن» دەپ، ئايتمىش «ئالىم بولسۇن» دەپ، ئارچۇن «چىرايلىق قىز ئالسۇن» دەپ بويۇن ـ باشلىرىغا سۇ قۇيدى. قۇمبا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەپ سۇ قۇيدى.

ئەمدى نۆۋەت سەبىلەرگە كەلگەندى.

رەبھانىدىن گۆدەكلەر ئىچىدىن يەتتە ئەزاسى بېجىرىم، شوخ، چىرايلىق تۆت قىز، ئۇچ ئوغۇلنى تاللاپ، ئۇلارنى تەشتەكنى چۆرىدىگەن ھالدا تۇرغۇزدى.

ئېتىقادلىق، ئىرادىلىك ئادەم بولسۇن، جامائەتتىن ئايرىلمىسۇن دەپ، ئازنا مەسچىت كاكۇلى [1] سېلىنغان ئىدىشتىكى سۇنى؛ قىلغان ئىش ـ ئەمگىكى، توپلىغان بايلىقى ئەلگە پايدىلىق بولسۇن دەپ، يەتتە مېۋىلىك دەرەخنىڭ شاخچىسى سېلىنغان سۇنى؛ نەدە بولسا شۇ يەردە ھاجەتمەنگە نەپ يەتكۈزسۇن دەپ، يەتتە مېۋىسىز دەرەخنىڭ شاخچىسى سېلىنغان سۇنى؛ سەپىرى بىخەتەر، ئوڭۇشلۇق بولسۇن دەپ، كۆۋرۈك ششقى [2] سېلىنغان سۇنى؛ مېھرى ئىسسىق بولسۇن دەپ، پىشۇرۇلغان بىر زىخ كاۋاپ چىلانغان سۇنى؛ شېرىن سۆزلەن بولسۇن دەپ، بىر نوكچا ناۋات سېلىنغان سۇنى؛ جىڭ، ساپ بولسۇن دەپ، تىللا، ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرى سېلىنغان سۇنى ئاشۇ يەتتە گۆدەككە، بوۋاقنىڭ باش ـ بويۇنلىرىغا، ئۇچسىغا قۇيغۇزدى. ئاندىن يابىرا دەريا سۈيى بىلەن بالىنى چايقاپ قۇچقىغا ئالدى. ئۇ دەسلەپ زەمۇران ئانا سۈنۈپ بەرگەن ئاق كۆكىلەك بىلەن قارا ئىشتاننى كىيگۈزدى، ئاندىن توپا رەڭ يىپەك رەختتىن تىكىلگەن چاپاننى كىيگۈزۈپ، تۇگمىلىرىنى ئېتىپ قويدى. زەمۇران ئانا قۇمبا ئېلىپ كەلگەن بادام دوپپىنى بېشىغا كىيگۈزۈۋىدى، يۈسۈپ پىسكىدە كۈلدى. ئاشانبۇقا ئۆزى تىككەن پۆپۈكلۈك كىچىك چورۇقنى پۇتلىرىغا كىيگۈزۈپ يەرگە دەسسەتتى. بەگتۆمۇر كۈمۈش بەلۋاغنى بېلىگە باغلىدى. رەبھانىدىن كىچىك كۈمۈش غىلاپلىق خەنجەرنى بېلىگە ئاستى ۋە كەنجى قىزى ئارچۇن ئېلىپ چىققان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر

---

① مەسچىت كاكۇلى — مەسچىت تېمىغا سۇۋالغان لاي.
② كۆۋرۈك ششقى — كۆۋرۈك ياغىچىنىڭ ئۈششاق پارچىسى.

فارابىنىڭ «مەدىنەتۇل فازىلە»[1] دېگەن كىتابىنى باغاشلىتىپ قويدى...

— مۇبارەك بولسۇن، مۇبارەك بولسۇن! — دەپ چۇقان سالغان گۆدەكلەر، قوللىرىنى سۇنۇپ يۇسۇپنى باغقا ئېلىپ كىرىپ ئويىنىتىپ چىقماقچى بولۇشتى.

— ماقۇل، ئويىنىتىپ چىقىڭلار باللىرىم، — دېدى يابىرا يۇسۇپنى قىزتۇرمىشقا بېرىپ. بۇ قارا سېكىلەكلىك قىزنى چۆرىدىگەن سەبىلەر باغقا كىرىپ كېتىشتى.

بۇگۈن بىرەر كىشى بەگتۇرمىشنىڭ گېپىنى قىلمىغان بولسمۇ، ئاتا ـ ئانا، قېرىنداشلىرى باشتىن ـ ئاخىر كۆڭۈللىرىدە ياد ئېتىپ سېغىنىپ ئەسلەشتى. غەمكىن قۇمبانىڭ ياشلىق كۆزلىرى بوستانلىق كۆل بويىدىن، گۈزەل باغ ئىچىدىن ئاشقىنىڭ رۇخسارىنى ئىزدىدى...

سەبىلەر باغدا بىرەر سائەت ئويناشقاندىن كېيىن يۇسۇپنى بايىقىدەك ئارىغا ئېلىپ هويلىغا يېنىپ چىقىشتى. شورپا ئىچىپ، گۆش، كاۋاپ يېيىشتى. يۇزىگە هالۋا ئېلىنغان بىردىن توقاچنى كۆتۈرۈپ ئۇزىغاندا، كۈن ئولتۇرۇشقا نەيزە بويى قالغانىدى.

2

يۇسۇپ كۈندىن ـ كۈنگە شوخلىشىپ چىرايلىق چوڭ بولۇۋاتاتتى. يىغلىغاندا پۈت ئېتىپ چىرقىراپ، كۈلگەندە ۋىلىق ـ ۋىلىق جىلمىيىپ ئادەمنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرەتتى. ئۆيدىكى هەممەيلەن ئۇنىڭغا ئامراق ئىدى. بەگتۆمۈر، زەمۇران

---

① «مەدىنەتۇل فازىلە» — فارابىنىڭ غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرى بايان قىلىنغان كىتاب.

ئانا كۇنلۇكى بىر قېتىم كۆرمىسە ئۇيقۇسى كەلمەيتتى. ئايتولۇن ياكى ئايسلىگ ۋە بەزىدە دېدەك قىز تۇرمىش يۇسۇپنى ئىچكىرى هويلىغا ئېلىپ كىرىپ بوۋىسى بىلەن مومىسىغا كۆرسىتىپ چىقاتتى. يېقىندىن بېرى كۇندە ئەتىگەن كېلىپ، قىزلار بىلەن پارس تىلىنى ئۆگىنىۋاتقان قۇمبامۇ ئۇنى ئۆز ئۆكسىدىن چارە كۆرەتتى.

پارس تىلىنى يابىرا ئۆگىتەتتى. سۆزلىرى يېقىملىق، خۇشخۇي بۇ ئايال قىز چېغىدا، باغداتتا ئوقۇپ موللا بولۇپ كەلگەن دادىسىدىن دەسلەپ ئەرەبچىنى، كېيىن پارسچىنى ئۆگەنگەنىدى. قىزلىرىغىمۇ كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئەرەب تىلىنى، نامان ئوقۇشنىڭ قائىدىلىرىنى، ئايەت، دۇئالارنى ئۆگىتىپ تەلەپچان قۇشناچىم بولۇپ قالغانىدى. پارس تىلىدىكى مۇرەككەپ، ئۆزى تولۇق بىلەلمىگەن سۆز ـ جۇملىلەرنى رەيھانىدىن سوراپ يادقا ئالدۇراتتى. دىنىي بىلىمى چوڭقۇر بولغاچقا ناھايىتى تەقۋا، تەلەپچان ئىدى. قىزلار ئۇنىڭ يېقىملىق سۆزلىرىنى، ھېكايە ـ چۆچەكلىرىنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى.

قۇمبا بۇگۇن ھەر كۇندىكىدەك ئۇپۇق يۇزىدە قىزىللىق يوقالغان مەھەلدە، بەگتۆمۇر قورۇسىغا كىرىپ كەلدى. سايە ـ سالقىن كۆل بويىدا قىزلار كۆرۈنمەيتتى. ئىككى نەپەر ئوردا نۆكىرى پېشايۋان سۇپىسىدا چاي ئىچىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارغا بويانقار ھەمراھ ئىدى.

«يابىرا ئاپام بۇگۇنكى دەرسنى ئايۋاندا ئۆتىدىغان ئوخشىمامدۇ. ئايتولۇن، ئايسلىگلار كۆرۈنمەيدىغۇ. قارىغاندا، ئورىدىن كىشى كەلگەندەك قىلىدۇ. بۇنداق ئەتىگەندە نېمە ئىش بىلەن كەلدىكىنە؟» ئويلىدى قۇمبا رومىلىنى قايرىپ كۆز سېلىپ. ئۇ ئوك تەرەپتىكى شالاسۇنلۇق قىزلار خانىسىغا قاراپ مېڭىشىغا، يۇسۇپنى كۆتۈرگەن قىزتۇرمىش ئۆيدىن چىقتى. ئۇ:

— قۇمبا ئاپا، — دەپ ئالدىغا كەلدى.
— ئايتولۇن ئۆيدىمۇ؟ — سوردى قۇمبا ئۆزىگە ئىنتىلگەن يۇسۇپنى قولىغا ئېلىپ. ئۆزىگە ئامراق بۇ قىزنى تونۇۋالغان يۇسۇپ ئەركىلەپ ئۇنىڭ روملىنى تارتتى.
— ئايتولۇن ئاپام خانىسىدا، — دېدى قىزتۇرمىش كۇلۇمسىرەپ، — دېرىزىدىن سىلىنى كۆرۈپ، باشلاپ كىرگىن، دەپ مېنى چىقارغانىدى.
— هاي، شوخلۇق قىلما ئۇكام. چېچىمنى يۇلۇۋەتتىڭغۇ، قويۇۋەتمەسەڭ يىغلايمەن، — قۇمبا يۇسۇپنىڭ ئوماق قوللىرىنى چاچلىرىدىن تەستە ئاجرىتىپ مەڭزىگە سۆيدى، — سەنزە... نېمانداق تاتلىقسەن؟
يۇسۇپ كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن ئالتۇن چاڭنىغا قول ئۇزاتتى.
— بۇنى ئالساڭ بولمايدۇ، مە، بۇنى ئوينا، — قىز يانچۇقىدىكى ياڭاقتىن ئىككىنى ئېلىپ بېرىۋىدى، يۇسۇپ تۇتالماي تاشلىۋەتتى.
— بولدى، سىز يانچۇقىڭىزغا سېلىپ قويۇڭ، كېيىن چېقىپ يېگۈزۈپ قويارسىز، — دەپ يۇسۇپنى باغرىغا تاڭغان قۇمبا ئۆيگە قاراپ ماڭدى.
ئايسىلىگىنىڭ چاچلىرىنى تاراۋاتقان ئايتولۇن، قۇمبانىڭ كىرگىنىنى كۆرۈپ تارغاقنى قويۇپ ئورنىدىن تۇردى:
— كەلدىڭمۇ ئاداش، — قۇمبا بىلەن مەڭزىنى مەڭزىگە يېقىپ كۆرۈشتى، — ئەتىگەندە مېهمان كېلىپ قالدى. شۇڭا بىز ئۆيگە قامىلىپ قالدۇق. هەيران بولۇۋاتقانسەن؟ ئولتۇرغىن، — ئۇ دوستىنىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىپ بەردى.
ئۆيگە قىزىل گۈللۈك خوتەن گىلىمى سېلىنغانىدى. گەچ-خاك قىلىنغان تاملىرىغا نەقىش چېكىلگەن ئويۇق — تەكچىلەر چىقىرىلغانىدى. قىلىچ، نەيزە، ئوقيالار ئېسىپ قويۇلغانىدى.

ئۆي يورۇق بولۇپ، ئوك ياندىكى بۇلۇڭغا تاشئەينەك، سول ياندىكى بۇلۇڭغا چاسۋەكلىك كۈمۈش ھالقىلىق ساندۇق قويۇلغانىدى. قۇمبا ئولتۇرۇپ:

— سىلەر شۇنچە ئەيمەنگۈدەك كىم ئىكەن، — دەپ سورىدى.

— يۇغرۇش ئوخشايدۇ. دادام بەگتۆمۈر بوۋامنى چاقىرىپ چىقتى. ئابام ئاشخانىدا ئالدىراش.

ئايتولۇننىك جاۋابى قۇمبانى ئويلاندۇرۇپ قويدى.

— قايسى يۇغرۇشتۇ ئۇ؟ رەيھانىدىن دادامنىك ئوردىغا باريدىغان چېغىدا كېلىپ قاپتىيا؟

— بۇنى بىلەلمىدۇق ئاداش. بۇغرا قاراخان ئەۋەتتىمەكىن ياكى ئۆز ئىشى بىلەن كەلدىمىكىن، باداك قورساق، كالامپاي ئادەم ئىكەن، ئۇستىدە زەر باسقان كىمخاب تون.

— كىم بولسا بولمامدۇ، كارىمىز نېمە، — دېدى ئەينەكە كە قاراپ ئۆزىنى تۇزەشتۇرۇۋاتقان ئايسىلىگ، — ھېلى دادام مېھمانىنى ئۇزىتىۋېتىپ دەپ بېرىدۇ. بويانقارنى چاقىرىپ سوراپ باقامدۇق يا؟ — ئۇ باغىرداقىنى تارتىپ باغلاپ ئورنىدىن قوپۇتى، كۆكسى خېلىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى.

— توختا ئايسىلىگ، بويانقارنى چاقىرىپ سورىمىساقمۇ دادام ئۆزى دەپ بېرىدۇ، — توستى ئايتولۇن سىگىلىسىنىك ئۇزۇن ئەتلەس كۆڭلىكىنىك پېشىدىن تارتىپ.

مۇشۇ ۋاقىتتا مېھمانخانا ئۆيىدە قىزىق پاراك بولۇۋاتاتتى. كەلگەن يۇغرۇش دوقاقبەگ ئىدى. ئۇ، زەپە سېلىنغان چايىنى سۈمۈرۈپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— سىزگە مەلۇم بەگتۆمۈر ئاغا، بولۇنبەگ سۇللاغ [1] دېيارىدىكى ئەلۋەك يۇرت ئالتىن ئارتۇچنىك مۆتىۋەرلىرىدىن،

---

① سۇللاغ — قەشقەر.

قارلۇق قەبىلىسىنىڭ پېشۋالىرىدىن ھېسابلىنىدۇ، ھارۇن ئارسـ
لانخانغا مۇھاپىزەتچى نۆكەر بولغان سەركەردە. نەچچە يىللار-
دىن بېـرى مەرھۇم بۇغـرا قاراخانـغا سۇباشى، يۇغرۇش
بولۇپ كەلدى. ھازىر بۇغرا قاراخان مەنـسۇرخانىنىڭ يۇغرۇش
باشى، مەرتىۋىسى ئۈستۈن زات. ھەر جەھەتتىن سىزنىڭ جەمە-
تىڭىز بىلەن تەڭ تۇرالايدۇ، ئارىم ـ بارىم كىشى قارا[1] ـــ
دوقاقبەگ سۆزدىـن توختـاپ ئاق يـېپەك ياغلـىق بىلەن
بويۇن ـ باشلىرىدىكى تەرنى ئېرتىپ، ئاۋۋال بەگتۆمۇرگە،
ئاندىن رەبھانىدىنغا سـىنچـى نەزىـرى بىلەن قاراپ گېپىنـى
داۋام قىلدى،ـــ بايا دېگىنىمدەك، بولۇنبەگنىڭ رەبھانىدىن
جانابلىرى بىلەن قۇدا بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقىنىغا
بىرنەچچە يىل بولدى. قىتانلار بىلەن ئۇرۇش بولۇپ، ئوغلى
ئالىپ بوزاغۇ جەڭگە كېتىپ قالغاچقا ئېغىز ئاچالمىغانلىقى
راست. بۇغرا قاراخان ئالدىدا ھەمىشە رەبھانىدىن جانابلىرىنىڭ
ياخشى گېپىنى قىلىپ كەلدى. ئاغىچى ئۇلۇغى بولۇپ تەيىنلە-
نىشكە كۈچ چىقارغانمۇ بولۇنبەگ بىلەن ئىككىمىز، بەگتۆمۇر
ئاغا. ئەسلىدە ئۇلۇغ خاقان زەپەر قۇچۇپ كەلگەندىلا توينى
قىلىۋەتمەكچى ئىدى. ئالىپ بەگتۇرمىشنىڭ بەختكە قارشى ۋا-
پات بولۇشى بۇ قۇتلۇق توينى ئارقىغا سۈرۈۋەتتى. ھەربىر
ئىشنىڭ ئاللا بېكىتكەن ۋاقتى ـ سائىتى بار. سائىتى كەلمىسە
ھەرقانداق ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدۇ. ئەنە شۇ
قۇتلۇق سائەتنىڭ ئاخىر بېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، ئۆزۈم
ئەلچى بولۇپ كەلدىم.

ئۆينى بىر پەس جىمجىتلىق باستى. بەگتۆمۇر رەبھانىدىن-
غا، رەبھانىدىن بەگتۆمۇرگە باقتى. ھەر ئىككىيلەنىنىڭ ئۈچراش-

---

① ئارىم ـ بارىم كىشى قارا ـــ خۇش پېئىل، كاتتا ئۈستاز.

قان كۆزلىرىدە «بوزاغۇنى كۆيئوغۇل قىلالمايمىز» دېگەن مەنە ئەكس ئەتتى.

جاۋابقا مۇنتەزىر بولغان دوقاقبەگ بىرقانچە قېتىم تامىقىنى قىرىپ قويدى، ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي بولمايتتى. جاۋاب بەر-گەندىمۇ، ئۇ رەنجىمەيدىغان جاۋابنى تېپىپ بېرىش كېرەك ئىدى.

— قاپۇغچى باشى جانابلىرى، قۇتلۇق قەدەملىرى بېشى-مىزنى كۆككە يەتكۈزدى.

— قۇللۇق، قۇللۇق، — دوقاقبەگ ھەجىيىپ باش لىڭ-شىتتى. بەگتۆمۈر گېپىنى داۋام قىلدى:

— جانابلىرى، ئوغلۇم رەيھانىدىنىنىڭ تۆت ئاجىزەسى بار.

— تۆت قىزى بار بەندىسىگە ئاللا دوزاخ ئوتىنى ھارام قىلغان، تەقسىر، — دېدى دوقاقبەگ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — ئەزىز خانىلىرىغا ئەئشادەك[1] شائىر قەدەم تەشرىپ قىلغان بولسا ئەجەب ئەمەس، كەينىدىن — كەينىدىن توي ئويىنايدىغان ئوخشايمىز، — ئۇ خىرىلداپ كۈلدى.

بەگتۆمۈر «قېنى، سىلى جاۋاب بەرسىلە بالام» دېگەندەك قىلىپ رەيھانىدىنغا كۆز ئىشارىسى قىلدى.

— ئاتام ئېيتقاندەك، مۇبارەك قەدەملىرى پېقىرنى غايەت خۇشال قىلدى قاپۇغچى باشى جانابلىرى. تۆت ئاجىزەمنىڭ ئىككىسى ئەمدى رەسىدە بولدى. ئىككىسى تېخى نارەسىدە، ئەلھەمدۇلىللا، شائىر ئەئشاغا ھاجىتسىز چۈشمەس.

— ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە. قىزلار بىر — بىرىدىن چىرايلىق

---

① ئەئشا — ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ياشىغان مەش-ھۇر ئەرەب شائىرى. قىزلىرىنى ياتلىق قىلالمايلا چۆلگە چىقىپ كەتكەن بىر ئەرەب، يولدىن ئۆتۈۋېتىپ كەپسىگە كىرىپ ئۆتكەن ئەئشانىڭ ھۆر-مىتىگە يالغۇز تۆگىسىنى سويغان، ئەئشا ئۇنىڭ تۆت قىزىنى ماختاپ قەسىدە يازغانىكەن.

بولغاندىكىن قەسسىدە يېزىپ ماختاش ھاجەتسىز، ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى،— دوقاقبەگ ئارتۇقچە سۆز قىلىپ قويغانلىقىنى بىلىپ جىم بولدى.

— نىكاھ غايىب، قاپۇغچى باشى. سىلى دېگەندەك بويىغا يەتكەن ئىككى قىزىمىز توغرۇلۇق باش ئاغرىتىۋاتقانلار خېلى بار. مۇۋاپىق دەپ بىلىپ ئىككىيلەنگە ماقۇل جاۋابنى بەرمىگەن بولساق، جانابلىرى كەلگەندە ھەرگىزمۇ ياق دېمىگەن، ئىككى قوللاپ سۈنغان بولاتتۇق. بىزنى كەچۈرگەيلا، ئۆزرىمىزنى بولۇنبەگ جانابلىرىغا يەتكۈزۈپ قويغايلا. تەقدىر ئەزەلدىن شۇنداق پۈتۈلگەن بولسا كېرەك، بىر يىل بۇرۇن كىشى كىر-گۈزگەن بولسا، مۇنداق نالايىق جاۋاب بەرمىگەن بولاتتۇق. خەيرىيەت...

رەيھانىدىن سۆزىنى توختاتماي تۇرۇپ دوقاقبەگ ئېغىز ئاچتى:

— جانابلىرى، ئەلچى ئەۋەتكەن ئارسلانخانمۇ، ئىلىكخان-مۇ؟

— ياق، خان جەمەتىدىكىلەر ئەمەس.

— ئۇلۇغ ھاجىپمۇ يا؟

— ئۇمۇ ئەمەس، قاپۇغچى باش جانابلىرى.

— ئۇنداق بولسا كىم؟— زەردە بىلەن سوردى بولۇن-بەگ. ئۇنىڭ گۆشلۈك يۈزلىرى چىمىلداپ كەتتى.

رەيھانىدىن ئاتىسىغا قارىدى. بەگتۆمۈر ئوغلىنىڭ كۆڭلى-دىكىنى چۈشىنىپ، «سۆزلەۋەرگىن» دېگەندەك باش لىڭشىتتى.

— قاپۇغچى باشى جانابلىرى، بىزگە ئەلچى ئەۋەتكەن ئارسلانخان، ئىلىكخان جەمەتىمۇ، يۇغرۇش ياكى ھاجىپ ئائىلە-سىمۇ ئەمەس. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى بېرىش — كېلىش قىلىپ كېلىۋاتقان دوستىمىز...

— ھە، مۇنداق گەپ ئىكەن — دە، سىلەردەك زەردار

ئائىلىسى ئوخشمامدۇ؟
— ئۇنداقمۇ ئەمەس. ھەقىقىي دوستلۇقنى، ساداقەتنى زەرگە سېتىۋالغىلى، قىلىچ بىلەن يوق قىلىۋەتكىلىمۇ بولمايدۇ. بىز پەرزەنتلىرىمىزنىڭ خالىشى بىلەن ماقۇل بولغانىدۇق.
رەللە بولغان دوقاقبەگ جىم ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۆسكىلەڭ بۇرۇتلىرى يېپىپ تۇرغان گۆشلۈك كالپۇكلىرى قىمىرلاپ، قىسىلغان كۆزلىرى يۇمۇلدى. ئۇ بىردىنلا:
— ئامىن ئاللاھۇ ئەكبەر!— دەپ قوپۇۋىدى، سەللىسى سىلكىنىپ كۈمۈش ئوتتىقات سىڭارىيان بولۇپ قالدى. ئۇ ئىشكەكە قاراپ ماڭدى.
— قاپۇغچى باشى جانابلىرى، تاماق يەپ ماڭسىلا،— دېدى بەگتۆمۈر پەش قېقىپ ئىشكتىن چىققان دوقاقبەككە تونىنى سۇنۇپ.
— ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدا بولمىسام بولمايدۇ، يۇغرۇش باشىمۇ مېنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.
دوقاقبەگ قول باغلاپ تۇرغان نۆكەرلەرگىمۇ قارىماي ھويلىدىن تېز چىقىپ كەتتى. خاس مەھرىمى ئۇنىڭغا ئاران يېتىشۋېلىپ بېشىغا قارا چەترىنى [1] تۇتتى، يەنە بىر نۆكەر سوۋۇتۇلغان ئارغىماقنى ئالدىغا ئېلىپ كەلدى.
— كۆردىلىمۇ ئوغلۇم، دوقاقبەگنىڭ ئەلپازىنى، مەن بارسام قىزىنى ئىككى قوللاپ تۇتىدۇ، دەپ ئويلىغان چېغى،— دېدى بەگتۆمۈر مېھمانىنى ئۇزىتىپ كىرىۋېتىپ،— بالا رەسىدە بولۇپ قالدى. مېنىڭمۇ بۇرادەرلىرى ئادامتوغرىلىنىڭ ئوغلىغا بەرگۈم بار، بولۇنبەگنىڭ كۆرەڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلغۇم يوق.
— مېنىڭمۇ شۇنداق دادا. بولۇنبەگنىڭ ئوغلى بوزاغۇ ئاتىسىدەك ھىيلىكەر، كاززاپ ئادەم بولۇپتۇ، ئۇ ئوردىغا كەلگەن-

---

① چەتىرى — كۈنلۈك.

دىن بۇيان، ئۇيغۇر ياغما ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۇيغۇر قارلۇق ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا چېقىمچىلىق قىلىپ خېلى كۆپ كىشىلەر ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويدى. ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە مەنسۇر بۇغرا قاراخاننى ماختاپلا يۈرىدۇ. تولا خۇشامەت قىلىپ مېنىمۇ بىزار قىلىۋەتتى ئۇ هارامزادە. ئۇنى كۆيئوغۇل قىلىشتىن خۇدايىم ئۆزى ساقلىسۇن.

رەيھانىدىن ئاتىسى بىلەن سۆزلەشكەچ مېھمانخانىغا كىردى.

ـــ ئەمدى بالام، دۈشمەنلىرى ئاۋۇيدىغان بولدى، پەخەس بولسىلا، ـــ دېدى بەگتۆمۈر ئولتۇرۇۋېتىپ.

ـــ بۇ دۇنيادا چايان، يىلانلار بولسىمۇ، ئادەملەر يەنىلا هايات كەچۈرمەكتە ئاتا. ئاقىللار «خۇدا ساقلىغان يەردە بالا يوق» دەپ بىكار ئېيتمىغان. پېقىر، پەرۋەردىگار ئالەمنىڭ ياخشى نىيەتلىك بەندىسىنى ئۆز پاناهىدا ساقلىشىغا ئىشىنىمەن.

ـــ ئىشەنچ ئادەمنىڭ يۆلەنچۈكى، ئوغلۇم. «قورقماڭلار قوش كۆرۈنەر» دېگەندەك، قورقماقلار ئاسان بالا ـ قازاغا ئۇچرايدۇ.

ـــ ئەلۋەتتە شۇنداق، ئاتا.

ـــ بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر كىچىك ئادەملەر ئەمەس، قاراخانىنىڭ ئىككى شەمشىرى. ئەنسىرەپ قېلىۋاتىمەن.

ـــ پېقىر ئوغۇللىرىنى ئاللاغا تاپشۇرۇپ دۇئا قىلسىلا، ئاتا.

رەيھاندىنىڭ كۆز ئالدىغا، مەنسۇر ئىلىكخانىنىڭ ئۆزىنى بۇغرا قاراخان دەپ جاكارلاپ تەختكە ئولتۇرغان كۈندىكى ئىشلار كەلدى.

ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخانىنىڭ جەستى قەبرىگە قويۇلۇپ، ئەتىسى مەنسۇر ئىلىكخان ئۆزىگە قاراشلىق سىپاهلىرىنى ئوردىنى قورشاشقا يوشۇرۇن بۇيرۇق چۈشۈرگەندى. ئوردا

قورشاۋغا ئېلىنغاندىن كېيىن، بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىنى بۇغرا قاراخان ساراينىغا يىغىپ:
— ئارسلانخان، ئىلىكخانلار، يۇغروش، ھاجىپلار، يابغۇ، چاغرىبەگ، چاۋلىبەگلەر بەختكە قارشى بۇغرا قاراخان ئاغام تۇيۇقسىز ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ تەختكە چىقىشىمنى جانابى ئاللا ئىرادە قىلدى. ھەممىلارنىڭ قوللايدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل- كى، بۇنىڭغا قارشى چىققۇچىلار يوق، ئەلۋەتتە.
— يوق!— چۇقان سالدى كۆپچىلىك.
— تاجۇ تەخت، شان - شەرەپ بۇغرا قاراخان مەنسۇر- خان ئالىيلىرىغا مەنسۇپ!— دېدى قولىنى كۆكسىگە ئالغان بولۇنبەگ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن.
— مەنسۇر بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا جان پىدا قىلىمىز،— دوقاقبەگمۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ پەرماد- بەردار بولۇپ تۇردى.
بىرنەچچە مىنۇت داۋام قىلغان چۇقان - سۇرەندىن كېيىن، شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن تاجنى، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت باغدادى زەر قىياق تۇتقان شاھانە تونىنى مەنسۇرخانغا كىيگۈزدى.
— قۇتاتسۇن!
— مۇبارەك بولسۇن!
— نامى ئالەمگە يېيىلسۇن!
كۆپچىلىكنىڭ چۇقان - سۇرەنى بېسىلىپ تۇرۇشىغا، تەختكە چىققان مەنسۇرخان يارلىق چۈشۈرۈپ دېدى:
— ئاللا كەرىم بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى ماڭا ئاتا قىلغا- نىكەن، ھېچقاچان شەرىتىكى ۋە غەربتىكى دۈشمەنلىرىم تارتىۋالالمايدۇ،— مەنسۇرخان كۈلۈمسىرىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى قىسىلىپ، چىرايىدىن ناھايىتى مەمنۇن ئىكەنلىكى ناما- يان بولدى،— ماڭا ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن بولۇنبەگنى يۇغروش باشى، دوقاقبەگنى قاپۇغچى باشى، مۇھەممەت باغداد-

نى ئۇلۇغ ھاجىپ، ئارغۇن جالالىدىننى ئاغىچى ئۇلۇغى، تۆ-
مۇربۇقا نەسىردىننى سۇباشى قىلىپ تەينىلەيمەن. ئۇ-
لارغا خىلئەت[1] بېرىلسۇن.

ئالدىنئالا تەييارلاپ قويۇلغان تون، كۈمۈش ئوتىقات، چەتىرى، ئېگەرلەنگەن بىردىن ئات ئۇلارغا تارتۇق قىلىندى.

ئاندىن مەنسۇرخان ئون توققۇز نەپەر يۇغرۇش، ئىككى نەپەر ئوردا بېگى، يەتتە نەپەر سۇباشى، ئون بىر نەپەر ھاجىپ-نىڭ ئىسىملىكىنى ئېلان قىلىپ، ئۇلارغىمۇ خىلئەت بېرىشنى ئەمر قىلدى، ھاجىپلار ئىچىدە رەيھانىدىنمۇ بار ئىدى. ئوردىدا ئىشلەشتىن رايى يانغان بۇ ئادەم يەنە ھاجىپلىققا تەينىلەنگىنى-دىن بىئارام بولدى. نېمىشقا ئاغىچى ئۇلۇغلىقتىن قالدۇرۇپ قويىدۇ؟ چوڭقۇر ئويلانغان رەيھانىدىنغا بەزى ئەھۋاللار ئايدىڭ بولدى: تۇغانخان ئۇشتۇمتۇت قازا قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن قىلىش-قان سۆزلىرى باشقىلارغا ئاشكارىلانماي قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مەنسۇرخانمۇ بۇ ئابرۇيلۇق ئەربابنى خىزمەتتىن قالدۇرالماي، ھاجىپلىققا تەينىلەشكە مەجبۇر بولغان. ئىلگىرىدىن مەنسۇرخانغا يېقىن بولغان بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر پۇرسەت كەلدى، دەپ بىلىپ، رەيھانىدىننىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ ھەمنەپىسى ئارغۇن جالالىدىننى ئاغىچى ئۇلۇغلىقتا قويۇشنى مەسلە-ھەتلىشۋالغان...

رەيھانىدىن يەنە ھاجىپ بولغاندىن بېرى، خېلى ئارام تېپىپ قالغان بولسىمۇ، روھىي جەھەتتىن ئازابلىنىپلا يۈردى. ئۇ، ئىدىشچى باشى[2] بولۇپ كەلگەن بىر شارابخورنىڭ بىر سەكرەپلا ئاغىچى ئۇلۇغى بولۇپ قالغىنىدىن بەكمۇ ئۆكۈندى.

---

① خىلئەت — مەنسەپكە مۇناسىپ كۈمۈش ئوتىقات، تون، قارا چەتىرى، قىلىچ، يا، نەيزە، ئېگەرلەنگەن ئاتتىن ئىبارەت تارتۇقنى كۆر-سىتىدۇ.

② ئىدىشچى باشى — ساقى.

هەر كۈنى ئوردىدىكى زىياپەتتە بولۇۋاتقان ئىسراپچىلىق، قاقتى ـ سوقتى قىلىشلار، ئۇياق ـ بۇياققا ئەۋەتىلىۋاتقان سوۋغا ـ تارتۇقلار ئۇنىڭ ئەل غېمى بىلەن زېدە بولغان باغرىنى ئېچىشتۇراتتى. دۆلەت خەزىنىسى كۈنسېرى خوراپ كېتىۋاتاتتى. رەيھانىدىن بۇنى ئۇلۇغ ھاجىپقا ئېيتتى. ئۇ بۇغرا قاراخان مەنسۇرخانغا يەتكۈزۈۋۈندى:

— خاتىرجەم بولۇڭ ئۇلۇغ ھاجىپ، رەيھانىدىنبەگ بۇنىڭغا ئارتۇقچە باش قاتۇرمىسۇن، — دەپ كۈلۈپ كەتتى. بۇنى ئاڭلىغان رەيھانىدىن ئاغچى ئۇلۇغلىقتىن قالدۇرۇلغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندى...

يابىرا كىرىپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

— مېھمان كېتىپ قالدىمۇ؟ تاماققا رىزقى چۈشمىگەن ئوخشايدۇ.

— شۇنداق قىزىم، بالىلارنى چاقىرىڭ، تاماقنى بىرگە يەيلى، زەمۇران مومىڭزمۇ مەشەگە چىقسۇن، — دېدى بەگتۆمۈر داستىخان سېلىۋاتقان كېلىنىگە.

— ماقۇل، دادا، — يابىرا چىقىپ كەتتى.

رەيھانىدىن دادىسىغا قاراپ دېدى:

— دادا، ئۇلۇغ سۈتۈق بۇغراخان قۇرغان بۇ دۆلەت ھازىر شۆھرەتپەرەس، بىلىمسىز بىر خانىنىڭ قولىغا قېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاچ كۆز، خۇشامەتچى، نائىنساپلار پايپېتەك بولۇپ، دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چاچماقتا. ئاڭلىسام، مەنسۇرخان غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ ئۇستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ. ئاكىسىنى خۇدايىم قارا نىيىتىگە يەتكۈزمىگەندى، بۇنىمۇ يەتكۈزمەس.

— ئاللاتائالا دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى تەڭشەپ تۇرغۇچىدۇر، بالام. شۇنداق كۆرەڭ، ھېچكىمنى كۆزىگە ئىلمايدىغان شۆھ-

رەتپەرەس تۇغانخان نېمە بولدى؟ ئۆلدى، تۇگىدى. مەنسۇر-خانمۇ خەلقنىڭ ھالىغا يەتمەي، قان تۆكمەكچى بولسا شۇم بېشىنى يەيدۇ.

— دېگەنلىرىدەك بولغاي ئاتا، — دېدى رەيھاندىن يەنە بىر گەپ يادىدىن كېچىپ، — مەنسۇرخان غەزنەۋىلەر سۇلتانىغا بولۇنبەگنى يالۋاچ[1] قىلىپ ئەۋەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ.

— كىمدىن ئاڭلىدىلا بالام؟

— ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارسخاندىن.

— بالام، مەن خېلى يىللار ئىلگىرى، ئەخمەت تۇغانخان-نىڭ چوڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىكخان سامانىلار زېمىنىنى بېسىۋې-لىپ قاراخانىلار ئېلىگە قوشۇۋالغانىكەن، دەپ ئىشتىكەنىدىم. ئەمما غەزنەۋىلەر توغرۇلۇق ئاڭلىمىغانىكەنمەن. ئۇ، بىزنىڭ بۇغرا قاراخان يارىمىم سورىغۇدەك شۇنداق كاتتا ئەلمۇ؟ — سورىدى بەگتۆمۇر. سودا ئىشلىرىغىلا كۆڭۈل بۆلۈپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمايدىغان بۇ ئادەم، ئوغلى ھاجىپ بولغاندىن بېرى خاقانىڭ نېمىلەرنى قىلىۋاتقانلىقى، نېمىلەرنى قىلماقچى بولغانلىقى توغرۇلۇق، ئۇنىڭدىن ھەر كۈنى دېگۈدەك ئەجەبلىنەرلىك پاراڭلارنى ئاڭلاپ، بارا ـ بارا دۆلەت تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. رەيھاندىن مۇنداق دېدى:

— ئەسلىدە غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى سامانىلار پادىشاھلى-قىدىن ئايرىلىپ چىققان. سامانىلار سۇلتانلىقىغا ماۋارەئۇننەھر، خۇراسان، جورجان قاتارلىق بايلىقلار كەڭ زېمىنلار قارايتتى. غەزنە شەھىرى خۇراسان تەۋەلىكىدىكى ئاۋات شەھەر ئىدى. ئوغۇزلاردىن بولغان يارقا تىكىن بۇ شەھەرنىڭ باش ئەمىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئالىپ تىكىن نىشاپۇرغا ھۆكۈمران ئىدى.

---

① يالۋاچ — ئەلچى.

بۇ ئەقللىق، باتۇر شاھزادە يۈرەكلىك ئىش ئېلىپ باراتتى. ئۇ، ئاتىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن سامانىلار پادىشاھلىقىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلاپ مۇستەقىل بولۇۋالىدۇ. سامانىلار پادىشاھى نۇھ، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلمۇلۇك بىرقانچە قېتىم لەشكەر تارتىپ بارغان بولسىمۇ مەغلۇپ قىلىنىپ، ئالىپ تېكىن پۈتۈن خۇراسانىنى ئىلكىگە ئالىدۇ. غەزنە شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، مەملىكىتىنى «غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى» دەپ ئاتايدۇ. غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە زېمىنىنى ھىندىستان، ئافغانىستان دىيارىغىچە كېڭەيتىپ قۇدرەت تاپقان ئىسلام مەملىكىتى بولۇپ قالدى.

— بالام، ئۇنىڭ ھازىرقى پادىشاھى كىم؟

— سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى، سۇلتان سەيۇق تېكىننىڭ ئوغلى، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى قۇرغان ئالىپ تېكىننىڭ نەۋرىسى. بوۋىسىدەك ناھايىتى باتۇر، چارە ـ تەدبىرلىك، يىراقنى ئويلاپ ئىش قىلىدىغان بىلىملىك پادىشاھ. ئاڭلىشىمغا قارىغاندا، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن مۇناسىۋىتى بېقىن ئىكەن. مەنسۇرخاننىڭ غەزنى بۇ مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ ھامىيلىقىدا بولۇش ئىكەن.

— بۇنىڭغا قارىتا سىلى قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا بالام؟

— يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا مەكتۇپ ئەۋەتمەكچىمەن ئاتا، — دېدى رەيھانىدىن قەتئىي ھالدا.

— كىمدىن، بالام؟

— بويانقاردىن.

زەمۇران ئانىنى بېتىلەپ، يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ كىرگەن قىزلار ئۇلارنىڭ سۆھبىتىنى ئۇزۇپ قويىدى.

— ئولتۇرۇڭلار، باللىرىم، ئولتۇرۇڭلار، ماۋۇ ئەزىمەتنى ماڭا بېرىڭلار، — بەكتۆمۈر قۇمبانىڭ قولىدىن نەۋرىسىنى ئال-

دی. یۇسۇپ تەڭدىن تولىسى ئاقىرىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقالغا قول ئۇزاتتى.

— تاماقنى سەل تەخىر قىلىپ ئېلىپ كىرىڭلار. ئاشانبۇ- قىنى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن چاقىرىپ بىرگە غىزالانساقمىكىن دەيمەن. بىر داستىخاندا ئولتۇرمىغىنىمىزغا خېلى كۈنلەر بولۇپ قاپتۇ، — دېدى رەيھانىدىن قىزلىرىغا قاراپ.

— قىزتۇرمىش يارسۇنمىكىن، — يابىرا داستىخانغا مەززە قويۇۋېتىپ ئېرىدىن سۆز كۈتتى.

— قىزتۇرمىش بىلەن مەن بىللە باراي، — دېدى ئايسە- لىڭ دەسلەپ ئانىسىغا، ئاندىن ئاتىسىغا بېقىپ.

— ماقۇل، بارغىن قىزىم، — رەيھانىدىن باش لىڭشىتتى.

— بويانقارنىمۇ چاقىرىپ كېلەمدىمەن؟ — بوش ئاۋاز بىلەن سورىدى ئىشىك تۈۋىگە بارغان ئايسىلىڭ ئارقىسىغا قايرىلىپ.

— ئاشانبۇقا ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى، بالام.

قىزىرىپ كەتكەن ئايسىلىڭ، قىزتۇرمىش بىلەن ئۆيدىن ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى...

بىر ھەپتە ئۆتتى. بويانقار يولغا چىقىدىغان كۈننىڭ ئاخشىمى ئىدى. ئاشانبۇقىنىڭ ئۆيىگە يۈگۈرۈپ كىرگەن ئايسىلىڭ، قىلىچىنى بىلەۋاتقان بويانقارنىڭ يېنىغا ئاستا كەلدى - دە، بىر ياغلىق بىلەن غىلاپقا سېلىنغان خەن- جەرنى ئالىدىغا قويۇپ ھېچنېمە دېمەستىن ئىتتىك كەينىگە ياندى.

گويا پۈتۈن سەزگۈسى تورمۇزلىنىپ قالغاندەك، قاققان قوزۇق كەبى تۇرۇپ قالغان يېگىت ئاستا - ئاستا ئۆزىگە كەلدى. ئەتراپىغا شۇنچە قاراپمۇ ئايسىلىڭنى كۆرمىدى. ئۇنىڭ ئۆيگە كىرىپ كېلىشى شۇنداق ئۇشتۇمتۇت بولغانىدىكى، بۇنى كۈتمىگەن يېگىت ھەيرانۇ ھەس بولۇپ، ھاياجانلانغىنىدىن

ئۆزىنى يوقىتىپ قويغانىدى. ئۇ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ، سۇپىدا خۇرجۇنغا كىيىم ـ كېچەك، نەرسە ـ كېرەكلەرنى سېلىۋاتقان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپلا، ياغلىق بىلەن خەنجەرنى قويىنىغا يوشۇردى. كەينىگە يېنىپ ئۆز ھۇجرىسىغا كىردى. دېرىزىدىن چۈشكەن ئاينىڭ كۈمۈش نۇرى بىلەپ قويغان قىلىچ بىسىدا ئويناپ، قىزغۇچ ـ ئاق شولا ھاسىل قىلغانىدى. بويانقار قويىنىدىن ياغلىقنى ئېلىپ، بۇرجىكىگە ئاجايىپ چىرايلىق كەشتىلەنگەن بىر جۈپ يۈرەكنى كۆردى....

ئالتىنچى باب

رەقىبىگە غالىب كەلگەن ئەزىمەت

1

يۈسۈپ ئالتە ئايلىق بولۇپلا ئولتۇردى. قارا كۆز، قاراقاش بۇ سەبىي گۆدەك، يۈيۈلۈپ سۈرتۈلگەن قاشتېشىدەك سۈزۈلۈپ ئوماقلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ كۈلگەندە مەڭزىدىكى كىچىككىنە قىزىللىق ئاستىدا غۇنچە ـ پورەكتەك زىناق پەيدا بولۇپ، ئۇنى بەكمۇ يېقىملىق قىلۋېتەتتى. ئۇنىڭ كىيىم ـ كېچىكى كۆپ ئىدى. ئايتولۇن، ئايسىلىگ بۇ ئۇكىسىغا ھەپتىدە دېگۈدەك كۆڭلەك ـ ئىشتانلارنى تىكىپ تۇراتتى. يابىرا ئۇنى قىرقى بولغاندا يۈيۈندۈرغان تەشتەكتە كۈندە ئىككى قېتىم يۈياتتى. يۈسۈپ ئەمدى يىغلىماي سۈنى چاۋاكلاپ، پۈت ئېتىپ سۆيۈ-نۈپ كېتەتتى. بۇدراچ مومای ئوغلاق تېرىسىدە گۈل چىقىرىپ تىككەن چورۇق، كەش، قۇمبا تىكىپ بەرگەن بادام دوپپا، چىمەن دوپپىلار بۇ سەبىي گۆدەككە ئاجايىپ يارىشاتتى.

يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ ئوينىتىشقا ئاچىلىرى خۇمار ئىدى. بولۇپمۇ ئايسىلىگ پات ـ پات ئۇكىسىنى ئاچىقىپ، ئاشانبۇقا ئۆيىدە ئوينىتىپ كېلەتتى. بويانقار قەشقەرغە كەتكەندىن بېرى ئىككى قېتىم باردى. بۇدراچ مومای خۇشال بولۇپ يىغلاپ تاشلىدى.

كۆپ ۋاقىتلاردا يۈسۈپنى قىزتۇرمىش باقاتتى. قىزلار

كىتاب ئوقۇپ ئۆگىنىش قىلغاندا، باغ سەيناسىدا ئوقيا ئېتىش، نەيزە سانجىش، قىلىچۋازلىق مەشقلىرىنى قىلىۋاتقاندا، بۇ ئۆسۈمۈر قىز بالىنى باققاچ ئۇلارغا قىزىقىش بىلەن قاراپ قالاتتى.

رەيھانىدىنىڭ قىزتۇرمىشنى قۇل بازىرىدىن سېتىۋالغىنىغا ئۇچ يىل بولغانىدى. ئاتا ـ ئانىسى يوق بۇ قىزغا، ئازار يەپ قالمىسۇن دەپ، ھەممەيلەن سىلىق مۇئامىلە قىلاتتى. قىزمۇ ئۆزۈمگە گەپ تەگكۈزۈۋالماي دەپ، ئىشلارنى ئۆزلۈكىدىن ئادا قىلاتتى. يۈسۈپ تۇغۇلغاندىن بېرى، يابىرا بۇ قىزنى باشقا ئىش قىلغۇزماي، ئوغلىنى بېقىشقا قويغانىدى.

رەيھانىدىن ئوردىغا ماڭغاندا، كەلگەندە يۈسۈپنى قولىغا ئېلىپ، پىشانىسىگە سۆيمەي تۇرۇپ باشقا ئىشقا قولى بارمايتتى. بۇ گۆدەك دادىسىنى كۆرسە ئاجايىپ خۇش بولۇپ كېتەتتى: قوللىرىنى سوزاتتى، ۋىلقىلاپ كۈلەتتى، تەلپۈنەتتى، ئىنتىلەتتى، زادىلا جىم تۇرمايتتى. دادىسىنىڭ ئاپئاق سەللىسىگە قولى يېتىدىغان بولۇپ قالغاچقا، كۆتۈرسىلا پەتلىسىدىن تارتىپ چۈۋۈدۈۋېتەتتى ياكى ساقلىنى تارتىپ ئوينايتتى. بوۋىسى بەگتۆمۈرگە مۇ ئارام بەرمەيتتى. بوۋاي يۈسۈپ تۇغۇلغاندىن بېرى، بۇ نەۋرىسىنى باقمەن دەپ خېلىلا تېتىكلىشىپ قالغانىدى، زەمۇران ئانىمۇ ياڭاق، بادام مېغىزى بىلەن نان چاپىناپ بېگۈزۈپ قويمىسا، ئۆزىمۇ تاماق يېگەندەك بولمايتتى. چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن قىلىقى تاتلىق يۈسۈپكە ئەنە شۇنداق زىيادە ھېرىس ئىدى. «بالىلىق ئۆي بازار، بالىسىز ئۆي مازار» دېگەن شۇدە. ھەممە ئىش ئۆز تەرتىپى بىلەن قىلىنىدىغان ۋاقتـ چۈڭسىز بۇ ئائىلىنىڭ جىمجىتلىقى يۈسۈپ تۇغۇلغاندىن بۇيان بۇزۇلغاندەك قىلاتتى.

قىزتۇرمىش بۇگۈن، يابىرا يۈيۈپ كىيىندۈرۈپ بەرگەن يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ ئىشىك ئالدىغا چىقتى. بىر ئۆستەڭ غول سۇ ئىشىك ئالدىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى.

بەگبۇقا مەھەللىسى دەپ ئاتلىدىغان بۇ ئۇزۇن كوچا ناھايىتى كۆجۈم ئىدى. مەھەللىدە ياغما، قارلۇق، قىپچاق، چىگىل قەبىلىلىرىنىڭ ھاللىق جەمەتلىرى ئولتۇراقلاشقانىدى. بەگبۇقا ھەممىدىن بۇرۇن قورۇ ـ جاي قىلىپ يەرلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن بۇ مەھەللە «بەگبۇقا مەھەللىسى» دەپ ئاتالغانىدى. مەھەللە ئەللىك ـ ئاتمىش يىلدىن بېرى كېڭىيىپ، ئۇزىراپ، بالاساغۇنىڭ غول كوچىلىرىدىن بىرنىگە ئايلانغانىدى. ئۆستەڭنىمۇ بەگبۇقا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا چاپتۇرۇپ، چۇ دەريا-سىدىن سۇ باشلاپ، دەل ـ دەرەخ قويۇپ، ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان بۇ كوچىنى تېخىمۇ چىرايلىق، خۇش ھاۋا قىلىۋەتكەنىدى.

قىزتۇرمىش ئەگمە كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، ئۆستەڭنىڭ بويىغا چۈشتى، قۇم دۆۋىسىدە بالىنى ئولتۇرغۇزدى، ئۆستەڭدىن ئو-چۇملاپ سۇ ئېلىپ قۇمغا قويۇپ بېرىۋىدى، يۈسۈپ چاۋاكلاپ ئويىنىغىلى تۇردى. بىردەمنىڭ ئىچىدە، ئۇ ئۆي ـ بۇ ئۆيدىن چىققان گۆدەكلەر يۈسۈپنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ، قۇمنى دۆۋە-لەپ ئۆي، گۈمبەز ياساشقا كىرىشتى.

ئۈچ ئات قوشۇلغان بىر چوڭ مەپە ئىشىك ئالدىغا كېلىپ توختىغانلىقىنى كۆرگەن قىزتۇرمىش «بۇلار كىمدۇ؟» دېگەن-دەك قىلىپ قاراپ تۇردى.

ئاق پەرىجە ئارتقان سۆلەتلىك ئىككى ئايال ھارۋىدىن چۈشتى. ئارقىدىن باشلىرىغا رومال سالغان ئىككى ئايالمۇ چۈ-شۈپ، بىرسى ھارۋىدىن ئۈستى يېپىلغان بىر تەۋەك نانىنى ئېلىپ باش ئۈستىگە قويدى. بىرسى ئالدىغراق بېرىپ ئىشىك-نىڭ تۈچ ھالقىسىنى قاقتى. ئايسىلىڭ چىقىپ ئۇلارنى باشلاپ كىرىپ كەتتى.

ئادەتتە بىرەر سائەت ئويىنىغاندىن كېيىن، قىزلارنىڭ بىر-سى چىقىپ ئۇلارنى ئېلىپ كىرىپ كېتەتتى. بۈگۈن ئۇنداق

بولمىدى. يۇسۇپ ھەتتا ئېمىشنىمۇ ئۇنتۇغان ھالدا ئويۇنغا بېرىلىپ كەتتى.

كۈن قىيام بولاي دېگەندە تاراققىدە ئېچىلغان ئىشكتىن بايىقى مېھمانلار يابىرا، بۇدراچ موماي، ئايال دېدەكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇزاپ چىقىپ، مەپىگە ئولتۇرۇپ كېتىشتى.

— قىزتۇرمىش!— چاقىردى ئايسىلىگ.

بېشىغا قۇم قۇيۇپ ئويناۋاتقان يۇسۇپ، ئاچىسىنىڭ ئاۋا-زىنى ئىشىتىپ قوللىرىنى ئۇزاتتى.

ئۆستەڭ بويىغا چۈشكەن ئايسىلىگ:

— ۋاي خۇدايىم، قىزتۇرمىش، بالىنىڭ شۇنداق باقام-سەن؟ قارا ئۇنىڭ بولۇپ كەتكىنىنى. قوپە، ئۆيگە كىرىپ كېتىمىز،— دېدى ئاچچىقلاپ.

بۇلارنىڭ ئارقىسىدىنلا رەيھاندىن ھويلىغا كىرىپ كەل-دى. ئۇنىڭ بېشىغا قارا كۈنلۈك تۇتۇپ كەلگەن خىزمەتچى ئادار، ئاتىنى قولىدىن ئېلىپ ئېغىلغا ئەكىرىۋەتتى.

پېشايۋان سۇپىسىدا ئولتۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىسىغا كۆزى چۈشكەن رەيھاندىن «ئادەتتە ئىچكىرىكى ھويلىدىن چۈشتە چىقىشمايتتى، مېنى ساقلاپ ئولتۇرۇشقاندەك قىلىدۇ، بىرگەپ بار» دەپ ئويلاپ، ئىتتىك كېلىپ ئۇلارغا سالام بەردى. بەگتۆمۈر:

— كەلسىلە بالام، يوللىرىغا قاراپ ئولتۇراتتۇق. كېچە-كىپ قالدىلىغۇ؟— دەپ ئۇنى يېنىغا ئولتۇرغۇزدى.

— مەنسۇر بۇغراخان تايانغۇلار كېڭىشىنى ئۆتكۈزگەن-دى، كېڭەش تۈگمەي كېچىكىپ قالدىم دادا،— رەيھاندىن تونۇنى سېلىپ يابىراغا بەردى ـ دە، ئوغلىنى قولىغا ئالدى.

— مۇنداق دېسىلە بالام. نېمە ئىش بولغاندۇ، دەپ ئەنسىرەپ قالغانىدۇق.

— مەنسۇر بۇغرا قاراخانىنىڭ قورسىقىغا جىن كىرگەندەك

قىلىدۇ، دادا. غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى توغرىـ
سىدا كۆپ گەپ سېتىپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشمىسە بولمايدىغانـ
لىقىنى ئوچۇقلا ئېيتتى. قۇدىلىشىدىغانلىقى توغرىسىدا بېشارەت
بەردى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى «مېنى كۆرەلمەيدۇ،
ئۇ ئالدىمغا باش ئېگىپ كەلمىسە، مەن قىلىچ كۆتۈرۈپ ئوردۇـ
كەنتكە باستۇرۇپ بارىمەن» دەپ ھەممەيلەننى چۆچۈتۈۋەتتى.
بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر «ئالىيلىرىنىڭ قارارى ئەلنى سائادەتكە
ئېرىشتۈرىدىغان يارلىق، بىز ئىجرا قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييار»
دېيىشىپ خۇشامەت قىلىشتى. باشقا يۇغرۇش، ھاجىپلارمۇ پەرـ
مانبەردار ئىكەنلىكلىرىنى بىلدۈرۈشتى. بۇلار ئىچىدىكى بەزـ
لەرنىڭ چىن قەلبىدىن ئەمەس، ئاغزىنىڭ ئۇچىدا دەپ قويغانـ
لىقىنى، چىرايلىرىدىكى ۋەھىمىدىن، قاراشلىرىدىكى ئەنسىزلىكـ
تىن بىلدىم، ـــ رەيھانىدىن ساقلىغا ئېسىلغان يۈسۈپنىڭ قولـ
نى تۇتۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ـــ مەن ئۇنچىقماي
ئولتۇردۇم، دادا، ئېغىز ئاچسامىلا، مەنسۇرخاننىڭ زىتىغا تېگىدىـ
غان سۆزلەرنى قىلىدىغانلىقىم تەبىئىي ئىدى. ئۇ ھالدا مەن
يا زىندانغا تاشلىناتتىم ياكى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىناتتىم.
ئارزۇ ـ ئارمانلىرىم تۇتەككە ئايلىنىپ كېتەتتى. لېكىن كېيىنىنى
ئويلاپ ئۆزۈمنى تۇتتۇم. ئەگەر ئۇنى قوللاپ سۆز قىلسام،
ۋىجدانسىزغا، خەلقنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلغان بولاتتىم.
بۇنداق قىلىش مەن ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن باراۋەر. قوللىمايـ،
قارشىمۇ تۇرمايـ زۇۋان سۇرمەسلىكنى ئەۋزەل بىلدىم. لېكىن
بۇ ماڭا بەك ئېغىر كەلدى.

ـــ ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالغانلىرى ئۈچۈن بولۇپتۇ، بالام.
غالجىرلاشقان يولۋاس ئالدىدىن ساق چىقىپ كېتىشنىڭ ئۆزى
دانالىق. بىكاردىن ـ بىكار يەم بولغاندىن، ساق قېلىپ ئۇنىڭغا
قارشى تۇرغان ئەلا.

ـــ ئاتا، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى مەنسۇرخانـ

نىڭ قارا نىيىتىدىن ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن، بويانقارنى ۋاقتىدا ئەۋەتىپ ياخشى قىلغانىكەنمەن. پەقەت شۇلا خۇدا بۇيرۇسا ئەلگە كەلگەن بالا ـ قازانىڭ ئالدىنى ئالالايدۇ.

ـــ شۇنداق بولۇشقا ئاللا نېسىپ قىلسۇن، بالام. مەن پادىشاھلارنى تازا چۈشىنىپ كەتمىسەممۇ، كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان سودىگەرلەردىن، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ ياخشى تەرىپىنى ئاڭلىدىمكى، يامان كۆپىنى ئاڭلىمىدىم. ئەل غېمىنى يېمىگەن پادىشاھنىڭ يېرىتقۇچ قاۋاندىن پەرقى نېمە؟!...

رەيھاندىن ئاتىسىنىڭ سۆزىگە سەما بولۇپ ئولتۇرۇپ، ئايتولۇننىڭ بۇ يەردە يوقلۇقىنى بىلدى. «قىزىم نەگە كەتكەنـ ـدۇ؟» دېگەن نەزەردە مەھبۇبىغا قارىۋىدى، ئۇ قېيناتىسىغا:

ـــ ئاتا، بابا كەلگەن مېھمانلار توغرۇلۇق گەپ قىلىپ بەرمىدىلىغۇ، ـــ دەپ، يۈسۈپنى تىزىغا دەسسىتىپ ئوينىتىۋاتقان ئىرىگە مەنىلىك باقتى ھەم، ـــ ئەمدى ھۇجرائىلارغا چىقىپ ئارام ئېلىڭلار، ـــ دەپ ئايسىلىگ، ئايتمىش، ئارچۇنلارنى ئۆيـ ـلىرىگە كىرگۈزۈۋەتتى.

ـــ بالام، بابا ئوردىنىڭ گەپلىرىنى قىلىپ ئۇنتۇپ كېـ ـتىپتىمەن. ئەتىگەن كۈن ئۆرلىگەن چاغدا، ئادامتوغرىلىنىڭ ئۆيىدىن قىزىمىز ئايتولۇننى سورىتىپ ئەلچى كەلگەندى.

ـــ ئادامتوغرىلىنىڭ ئۆيىدىن؟ ـــ تەقەززا بولۇپ سورىـ ـدى رەيھاندىن.

ـــ ھەئە، بالام.

ـــ كىمنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپتۇ، دادا؟

ـــ ئادامتوغرىل ئۆز سىڭلىسى سەمىچە خېنىمنى.

ـــ سەمىچە خېنىم بەك ئوڭلۇق، نازاكەتلىك جۈۋان ئىكەن، بالام، ـــ ئىرىنىڭ ئاغزىدىن سۆزنى تارتىۋالدى زەمۇران ئانا، ـــ ئىنىمىز ئادامتوغرىلىنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئەلچى كىرگۈزـ

كۈسى بار ئىكەن. ئوغلىمىز بەگتۇرمىشنىڭ شەھىت بولۇشى ئۇلارنىڭ قارارىنى ئارقىغا سۈرۈۋېتىپتۇ، كېيىن «ئەمدى ئەلچى كىرگۈزەيلى» دەپ تۇرغاندا، بولۇنبەگنىڭ ئەلچى كىرگۈزگەنلەكىنى ئاڭلاپ ئىككى خيال بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە ئاي ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئاخىر ئۇدمىش: «سىلەر قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرساڭلار تۇرۇۋېرىڭلار، مەن ئايتولۇننى ئېلىپ قېچىپ، قەشقەرغە ياكى رۇمغا كېتىمەن» دەپ لەيلىگە ئاشىق بولغان مەجنۇندەك پەرياد چەككەندىن كېيىن، ئادامتوغرىل ۋاقتىنى ئۆتكۈزۈۋەتكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، بۈگۈن سىڭلىسىنى ئەلچى قىلىپ كىرگۈزۈپتۇ. ئۇدمىش جاۋابىنى ئاڭلىمىغۇچە ھېچ يەرگە بارمايمەن، دەپ ئۆيدە كۈتۈپ قاپتۇ. بۈنى سەمىچە خېنىم ئۆزى سۆزلەپ بەردى. شۇڭا سىلىنىڭ كېلىشلىرىنى زارىقىپ كۈتۈپ ئولتۇرۇۋۇندۇق.

رەيھانىدىن كۈلۈمسىرىدى.

— نېمىدەپ جاۋاب بېرىشتىلە، ئانا؟ — سورىدى ئۇ بىر چاغلاردا قايچىقۇدا بولۇش ئارزۇسىدا، ئادامتوغرىل بىلەن دوستلاشقانلىقى يادىدىن كېچىپ.

— قىزنىڭ ئاتىسى سىلى، بالام. مەسلىھەتلىشىپ جاۋاب بېرەيلى دەپ چىرايلىق ئۇزىتىپ قويدۇق، — زەمۇران ئانا يابىراغا ئىللىق نەزىرى بىلەن قارىۋىدى، ئۇ چۈشەنگەندەك قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئايال دېدىكىگە بىر تەۋەك نانىنى كۆتۈرتۈپ چىقتى. قىزىرىپ پىشقان كۈنجۈتلۇك توقاچنىڭ مەززىلىك ھىدى رەيھانىدىنىڭ دىمىغىغا ئۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ تۈيغۇسىغا خۇشلۇق بەخش ئەتتى.

قىزلىق ئائىلىگە نان كۆتۈرۈپ بېرىش ئۇيغۇر قەبىلىرىدىنىڭ ئادىتى ئىدى. باي، ھاللىق ئائىلىلەر بىر تەۋەك ياكى بىر داستىخان نان، ئوتتۇرا ھاللىرى بىر تەڭگە نان، كەمبەغەل — غېرىبلار بەش نان ئېلىپ باراتتى. قىزلىق تەرەپ

ماقۇل بولسا نانىنى قوبۇل قىلاتتى، ماقۇل بولمىسا قوبۇل قىلمايتتى.

— نانىنى قوبۇل قىلىشقانلىرى ماقۇل بولغانلىقىمىزنى بىلدۈرىدۇ. يەنە مەسلىھەت قىلىشقا ھاجەت قالماپتىغۇ.

يابىرا، بۇ گەپكە قېينانىسىنىڭ جاۋاب بەرمەي، ئۆزىگە كۆز ئىشارىسى قىلغىنىنىڭ مەنىسىگە يېتىپ:

— يەنە دېدىم① ئۇزۇكمۇ بار، — دېدى ئېرىنىڭ ئالدىغا كۈمۈش رەڭ پەتنۇسقا ئېلىنغان نەرسىلەرنى قويۇپ.

— ئوھوي، قىزىمىزنىڭ بېشى باغلىنىپ بولۇپتۇغۇ، — رەيھانىدىنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدىكى بۇلۇتلار تارقاپ، چېھرى پۈتۈنلەي ئېچىلدى، — بولۇنبەگكە، قىزىمىزنىڭ بېشى باغلاقلىق، دەپ جاۋاب بەرگەنىدۇق، ئاغزىمىزدىن سائەت چىقىپتەكەن.

— سىلىنىڭ ماقۇل بولىدىغانلىرىنى بىلەتتۇق، بالام. شۇنداق بولسىمۇ، قىزلىق تەرەپنىڭ ئادىتىگە ئاساسەن سەل ئارقىغا تارتىپ ماقۇللۇق بىلدۈرۈشنى يابىرا قىزىم توغرا تاپتى. ئۇلار ئۇچ كۈندىن كېيىن كېلىپ جاۋابىمىزنى ئاڭلايدىغان بولدى.

— ناھايىتى ياخشى بولۇپتۇ، ئانا. جانابى ئاللا بۇ تويىنى كۆڭۈلدىكىدەك قىلىشىمىزغا مۇيەسسەر قىلسۇن. ئەگەر ئوغلۇم بەگتۇرمىش ھايات بولسا، ئادامتوغرىل بىلەن قايچىقۇدا بولاتتۇق. خەيرىيەت، ھېلىمۇ ئارزۇيىمىزغا يېتىدىغان بولدۇق.

بەگتۇرمىشنىڭ ئېتىنى ئاڭلاپ يابىرا ئۇنسىز يىغلىدى. تۇنجى بالىسىنى قانداقمۇ ئۇنتۇسۇن، ئۇنىڭ گېپى بولسىلا كۆز يېشىنى تۇتۇۋالالمايتتى. شۇڭا رەيھانىدىن ئۇ تۇغرۇلۇق كەم گەپ قىلاتتى. بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانىمۇ تۇنجى ئوغۇل نەۋرە-

---

① دېدىم — توي كۈنى قىز كىيىدىغان تاج.

سىنى ئەسلەپ يىغلاپ كېتىشەتتى. رەيھانىدىنىڭ تۇنجى بالا-
سى بەكتۇرمىشنى ئەسلىمەيدىغان كۇنى يوق ئىدى. قۇمبانى
كېلىن قىلىۋېلىش ئارزۇسىنىڭ يوققا چىققىنىدىن كۆپ ئەپسۇس-
لىناتتى. ئۇ، بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇرادىرى ئادامتوغرىلىنىڭ ئەلچى
كىرگۈزمىگەنلىكىدىن گۇمانلىنىپمۇ قالغانىدى.
قىزى بار ئادەم ياخشى كۇيئوغۇلغا ئېرىشىشنى، ئوغلى بار
ئادەممۇ ۋاپادار كېلىننىڭ ئۆيگە كىرىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. رەيھا-
نىدىن ئۇدمىشنى كۇيئوغۇل قىلىۋېلىشنى قانچە ئارزۇ قىلسا،
ئادامتوغرىل ئايتولۇننى كېلىن قىلىۋېلىشنى شۇنچە ئارزۇ قىلاتـ
تى. ئۇدمىش ئايتولۇننى قانداق ياخشى كۆرسە، ئايتولۇن
ئۇدمىشنى شۇنداق ياخشى كۆرەتتى.

2

بىر ـ بىرىگە خىل كېلىش بەختى ھەممە ئائىلىلەرگە
نىسىپ بولۇۋەرمەيدۇ.
ئۇچ كۇن ئۆتۈپ ئەلچىلەر يەنە كەلدى ۋە رازىلىق
بەلگىسى بولغان كۇمۇش بەلۋاغنى ئېلىپ قايتتى. چوڭلار
ئىككى ھەپتە تەييارلىقتىن كېيىن، كۇز ئېيىنىڭ بىرىنچى
ھەپتىسى ـــ پەيشەنبە كۇنى باغاق بېزىشقا ئولتۇرۇشتى.
ئەمدىگىنە باش كۆتۈرگەن قۇياشنىڭ شولىسى ئايۋان
دېرىزىسىگە جۇلا تاشلىغانىدى. يۇسۇپنى يېنىغا قويۇپ، قولىغا
قەلەمتىراچنى ئالغان رەيھانىدىن دادىسى بەكتۆمۇرگە:
ـــ مەن تۇغقانلارغا يازاي، سىلى مەھەللىدىكىلەرگە
يازسىلا. ئوردىدىكىلەرگە، تىجارەتچى ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلارغا
بۇرادەرلىرىم كەلگەندىن كېيىن مەسلىھەتلىشىپ يازارمىز،ـــ
دەپ، تاختا ـ تاختا خوتەن قەغىزىنى باغاق بېزىشقا لايىق
قىلىپ كېسىپ تىزدى. قەلەمتىراچنى ئويۇققا قويۇپ قومۇش

قەلەمنى ئالدى. باياتىن قارا كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ، قىزىقسىنىپ ئولتۇرغان يۈسۈپ، ئەمدى باغاق يېزىشقا كىرىشكەن دادىسىنىڭ يېگىنە ئېسىلدى.

— بالام، باغاق يازغىلى قويغىن، سېنى ئاناڭ يېنىڭدىن ئېلىپ كىرمىسەم بولۇپتىكەن، — رەيھانىدىن ئۇنى تەكچە يېنىغا ئاپىرىپ قويدى.

رەيھانىدىن باغاق يازغىلى تۇرۇۋېدى، بىردىن قولى تارتىلىپ خەت جىجلىپ كەتتى.

— ئاپلا، ماۋۇ بالىنى، — رەيھانىدىن قولىغا يېپىشقان يۈسۈپنى تەكچىگە ئېسىلدۇرۇپ قويۇپ يەنە يېزىشقا تۇتۇندى.

ئاستا ئولتۇرۇپ، سىپىلاپ كەلگەن يۈسۈپ بىردىن قەلەم-كە ئېسىلىپ تارتتى. باغاق بۇزۇلدى. ئۇ پىخىلداپ:

— ئابا، — دەپ تېپىچەكلىدى.

تەستىكىگە بىرنى سالماقچى بولغان رەيھانىدىن ئۇنىڭ «دادا» دېگىنىدىن سۆيۈنۈپ باغرىغا تاڭدى.

— تىلى چىقىپتۇ نەۋرەمنىڭ، «بوۋا» دېگىنە بۇغرام، — دېدى باغاق يېزىۋاتقان بەگتۆمۇر بېشىنى كۆتۈرۈپ.

— بوۋا، ئابا! — يۈسۈپ قەلەمنى ئاق قەغەزگە تەككۈزۈپ ۋىلقىلاپ كۈلدى، — ئابا، بوۋا...

— ھە، سەن تېخى خەت يازماقچى بولۇۋاتامسەن جىگىرىم. ماڭماي تۇرۇپ بىزگە ئارام بەرمەيۋاتسەن. ماڭغىنىڭدا گەپ بار ئوخشايدۇ. ماقۇل ئوغلۇم، ساڭا بىرنېچى باغاقنى يازغۇزاي.

رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭ قومۇش قەلەمنى چىڭ قاماللىۋالغان بۇدرۇق قولىنى تۇتۇپ، قېينىتىسى شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللىغا ئەۋەتىلىدىغان باغاقنى يازغۇزدى.

— مانا، توي نىكاھىنى قىلىدىغان بوۋاڭغا باغاق يازدىڭ بالام. بۇ توي ئائىلىمىزگە قۇت ئېلىپ كەلگۈدەك.

ـــ ئىنشائاللا، ـــ بەگتۆمۇر مەستلىكى كېلىپ يۇسۇپنى قولىغا ئېلىۋالدى، ـــ ئوغلۇم، بۇ نەۋرەمدە بىر خاسىيەت بار. قارىسىلا ئۇنىڭ قەلەمگە ئۇمتۇلۇپ تۇرغىنىنى، قەلەمدار بولغۇدەك.

ـــ مەنمۇ ئۇنىڭ قەلەمدار بولۇشىنى ئارزۇ قىلىمەن دادا، ـــ رەيھانىدىن ئىللىق نەزىرى بىلەن ئوغلىغا قاراپ قويۇپ باغاق يېزىشقا كىرىشىپ كەتتى.

توي كۈنى كەچكىچە مېھمانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. بۇغرا قاراخان مەنسۇرخانمۇ دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن يۈزدىن ئارتۇق جاندارنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا كېلىپ تويغا داخىل بولۇپ ياندى. بەگتۆمۇر قۇدىسى ئابدۇللا دامۇللا شەيخۇلئىسلام بىلەن بىرلىكتە ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ كەلگەنلەرنى ئۆيگە باشلاپ، قايتقانلارنى ئۇزىتىپ ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كەتتى. رەيھانىدىن ۋە ئادامتوغرىل توپ ـ توپ بولۇپ هويلىغا كىرگەن مېھمانلارنى كۈتۈشكە، ئۇلاردىن دۇئا ئېلىشقا ئۇلگۈرەلمەي قېلىشتى.

قاش قارايغان مەھەلدە، ئوتقاشلارنى كۆتۈرگەن نەچچە يۈز ئاتلىق يىگىت، يوللۇق شايى تون كىيىپ، بېشىل سەللە ئورىغان، كۈمۈش بەلۋاغ باغلاپ خەنجەر ئاسقان ئۇدمىشنى ئارىغا ئېلىپ، «ئاللا! ـ ئاللا!» دەپ توۋلاپ بېتىپ كېلىشتى. قىزىل تۇرۇققا مىنگەن يەتتە نەپەر يىگىت قولداشلىرى، قاراگىر ئۇستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان ئۇدمىشنى چۆرىدىۋالغانىدى. ئاق قاشقا جەدىگە مىنگەن ئوتتۇز يىگىت ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا سەپ تارتقانىدى. سەپ ئالدىدىكى تۇغ ـ ئەلەمەر قادالغان هارۋىدەكى شادىيانىچىلار بۇغرا ـ كاناي، ناغرا ـ سۇنايىنى ياڭراتماقتا ئىدى. رەيھانىدىن ئاتتىن چۈشكەن يىگىتلەرنى هويلىغا باشلىدى. كۆل بويىدا ناغرا ـ سۇناي ياڭراپ يىگىتلەر ساماغا چۈشتى.

ئادامتوغرىل ساماغا چۈشكەن ئوغلى ئۈدمىشىنىڭ بېشىدىن ئۆچ كۈمۈش يامبۇ ئۆرۈدى. ئۇ، ئوغلىنىڭ توپىنى قىلىۋاتقىنىدىن ئېيتىپ تۇغەتكۈسىز خۇشلۇققا چۆمگەنىدى. رەھبانىدىن بولسا كۈيئوغلىنىڭ بېشىدىن تىللا ئۆرۈدى. بەگتۇرمىش كۆز ئالدىغا كېلىپ، كۈلۈپ تۇرغان كۆزلىرىدە ياش لىغىلدىدى.

تەكچىلەرگە قويۇلغان، پېشايۋاننىڭ تۈۋرۈكلىرىگە، دەرەخلەرگە ئېسىلغان قەندەللەردىكى شام ـ چىراغلار هويلىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇپ، لىق تولدۇرۇلغان كۆل ئىچىدە هال رەڭ شوللىلارنى پەيدا قىلغانىدى.

مەيىن كۈز شامىلى كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنى ئۇسسۇلغا سالغانىدى. پەردىسى قايرىقلىق دېرىزىلەردىن، پېشايۋان تۈۋرۈكلىرى كەينىدىن، دەل ـ دەرەخلەر ئاراچلىرىدىن مارىغان يۇزلىگەن كۆزلەر، چۆرىدەپ ساما سېلىۋاتقان يىگىتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇدمىشقا تىكىلگەنىدى.

رەھبانىدىن يىگىتبېشىغا ئېيتىپ، سامادىن توختىغان يىگىتلەرنى ساراي، ئايۋان، پېشايۋانلارغا ئولتۇرغۇزدى. سارايىنىڭ تۆرىدىن شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامۇللا ئورۇن ئالغانىدى. سارايىنىڭ ئوڭ تەرەپ بۇلۇڭىدا ئۇدمىش قولداشلىرى بىلەن يۇكۇنۇشتى. شەيخۇلئىسلامنىڭ ئالدىغا بىر هېجىردا تۇز، بىر پەتنۇستا نان قويۇلدى. نىكاه باشلاندى.

شەيخۇلئىسلام ئاللاغا هەمدۇ سانا، پەيغەمبىرىمىز مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامغا دۇرۇت ئوقۇپ، چارهايارلارغا سالام يوللىغاندىن كېيىن دېدى:

ـــ ئوغۇل ـ قىز پەرزەنتلەرنىڭ نىكاهلىق توپىنى قىلىش ـــ ئاتا ـ ئانىلار ئۈچۈن زۆرۈر پەرزدۇر. توپىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پەرزەنتلەرنى بېقىپ، تەربىيىلەپ قارىغا قوشۇشتىن ئىبارەت ئاتا ـــ ئانىلار زىممىسىدىكى ئۆتەشكە

تېگىشلىك ۋەزىپە ئادا بولغان بولىدۇ. ئەگەر شارائىتى، ئىمكانىيىتى بار تۇرۇقلۇق قىزنىنى ياتلىق قىلمىسا، ئوغلىنى ئۆيلىمىسە ئۇ ۋەزىپە ھەرگىز ئادا بولمايدۇ.

نىكاھ بالاغەتكە يەتكەن قىز ـ ئوغۇلنىڭ رازىلىقى بىلەن قىلىنىدىغان پەرزدۇر. رازىلىق بولمىسا نىكاھ ئاللا تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمايدۇ. پەرزمۇ ئادا بولمايدۇ. بۇ، ئىسلام دىنىنىڭ كىشىلەرنى زۇلۇم بولىدىغان ئىشقا بۇيرۇمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن تۇزۇلگەن بۇ نىكاھ سورۇنىدا قىزلىق تەرەپنىڭ ۋەكىلى، ئوغۇللۇق تەرەپنىڭ ۋەكىلى ئالدىمىزدا ئولتۇرۇپتۇ. ئالدامچىلىق، مەجبۇرلاش ۋاستىلىرىنىڭ قوللىنىلمىغانلىقىنى ئۇلار ئىسپاتلاپ گۇۋاھلىق بەردى. بۇ كۇپا يە قىلمايدۇ. ئەمدى بىز قىزنىڭ رازىلىق لەۋزىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاپ باقلى.

ـــ رەيھانىدىن بەگنىڭ قىزى ئايتولۇن خېنىم، سىلى چاغرىبەگ ئادامتوغرىلىنىڭ ئوغلى ئۇدمىش بەگكە نىكاھلىنىشنى ئۆز ئىختىيارلىقلىرى بىلەن خالامدىلا؟ـــ سورىدى شەيخۇلئىسلام.

پىشايۋان ئالدىغا قىز قولداشلىرى بىلەن ئاق پەرىجە ئارتىپ كەلگەن ئايتولۇن سىلىق ئاۋاز بىلەن جاۋاب بەردى:

ـــ خالايمەن.

ـــ چاغرىبەگ ئادامتوغرىلىنىڭ ئوغلى ئۇدمىش بەگ، سىلى ھاجىپ رەيھانىدىن بەگنىڭ قىزى ئايتولۇن خېنىم بىلەن نىكاھلىنىپ ئۇنى ئەمرلىرىگە ئالدىلىمۇ؟

ـــ ئالدىم.

شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامۇللىنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم پەيدا بولدى.

ـــ ئايىغۇچى، كۆيۈنكۈچى تەكرىنىڭ ئىسمى بىلەن

باشلايمەن. يېگىت ھەم قىزنىڭ قەلبەن رازىلىقى بىلەن بولغان بۇ نىكاھتا ئۇلارنىڭ كۆڭۈل رىشتى، سۆيگۈ مېھرى ئۆمۈرلۈك باغلاندى. ئەمدى مۇشۇ سائەتتىن باشلاپ ئۇلارغا جۇپلەنمەك ئاللا دەرگاھىدا ھالال، ئىنسانلار ئارىسىدا دەخلىسىزدۇر. مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرىپ بۇ نىكاھقا داغ تەگكۈزىدىغان ئىشنى قىلسا، ئاللا دەرگاھىدا ھارام، ئادەملەر ئالدىدا شەرمەندە بولىدۇ. ئەر بۇ نىكاھنى قەستەن بۇزسا خوتۇندىن خوۋلۇق كۆرمەيدۇ. ئايال قەستەن بۇزسا بەختسىزلىكتىن قۇتۇلالمايدۇ. نىكاھ شۇنداق خاسىيەتلىك ۋە قىممەتلىكى، ئۇنىڭ بىلەن ئائىلە ئاۋات، دۇنيا ئاۋاتتۇر. ئەرنىڭ ساداقىتى ـــ ئائىلىنىڭ سائادىتىدۇر. ئەر ساداقەتسىزلىك قىلسا، ئۇنىڭدىن سائادەتمۇ يۈز ئۆرىدۇ، خوتۇننىڭ ۋاپادارلىقى ـــ ئائىلىنىڭ بەرىكىتىدۇر. خوتۇن ۋاپاسىز بولسا ئۆيدىن بەرىكەت كېتىدۇ.

مۇشۇ قۇتلۇق سائەتتە ئاللانىڭ خالىشى بىلەن نىكاھى قىلىنىپ ھايات ـ ماماتى چەمبەرچاس باغلانغان يېگىت بىلەن قىزغا ۋاپا، ساداقەت مەڭگۈ يار بولغاي. باللىق بولۇپ ئۆمۈرلىرى پاراغەتتە ئۆتكەي، ئامىن!

ـــ ئامىن!ـــ دېدى كۆپچىلىك قوللىرىنى كۆتۈرۈپ.

مۇشۇ ۋاقىتتا ۋۇجۇد قەلئەسى لەرزىگە كەلگەن ئايتولۇن، ئىچكىرىكى ئۆيدە ئانىسى، سىڭىللىرى بىلەن خوشلىشۋاتاتتى. ئاق ھىلھىلە رومالنى باستۇرۇپ كىيگۈزۈلگەن دېدەم قارا چاچلىق بېشىدا جۇلالىنىپ تۇراتتى. رەڭگا رەڭ يېپەك رەختتىن تىكىلگەن يەتتە قات كۆڭلەك، مەخمەل جىلىتكە، تاۋار نىمچا ئۇنىڭغا شۇنداق ياراشقانىدىكى، قارىغانلار كۆزلىرىنى ئۆزەلمەي قالاتتى. ئۇ ئاتا ـ ئانىسىدىن، سىڭىللىرىدىن ئايرىلىشقا قىيماي ياش تۆكۈۋاتاتتى.

ـــ يىغلىما قىزىم، كەتسەڭ يەنە كېلىپ تۇرىسەن

ئەمەسمۇ، ــ دېدى يابىرا كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ. ئايسىلىگ، ئايتمىش، ئارچۇنلارمۇ ئۇنى چۆرىدەپ يىغلىشۋاتاتتى.

ــ ئۇكام يۈسۈپ قېنى؟ ــ ئەتراپىغا كۆز سېلىپ سورىدى ئايتولۇن، ــ قىزتۇرمىشمۇ كۆرۈنمەيدىغۇ.

ــ هويلىدىمىكىن، مەن ئېلىپ كىرەي، ــ ئىنىسىنىڭ كىمنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى بىلىدىغان ئايسىلىگ يۈگۈرۈپ چىققىنىچە، دېرىزىدىن ساراي ئىچىگە قاراپ ئولتۇرغان قىزتۇرمىشنىڭ قۇچقىدىكى يۈسۈپنى ئېلىپ، ئاچىسىنىڭ يېنىغا يەنە شۇنداق تېز كىردى. ئايتولۇن ئۆزىگە تەلپۈنۈپ قول ئۇزاتقان يۈسۈپنى ئېلىپ باغرىغا تاڭدى.

توي يەتتە كۈن داۋام قىلدى. ئىككىنچى كۈنى يۈز ئاچقۇ بولدى. ئۇدمىشنىڭ ئەڭ كىچىك سىڭلىسى گۈلتىكىن ئۇسسۇل ئويناپ ئۆينى بىر ئايلانغاندىن كېيىن، گۈللۈك يىپەك رەخت بىلەن يۈزى يېپىلغان كېلىن ئالدىدا پىرىلداپ چۆرگىلىدى ــ ده، قوللىرىنى يايغان هالدا بىر تىزىنى يېكەنداز ئۇستىگە قويۇپ ئولتۇردى. بوستانچاچلىق بېشىنى سەل ئېگىپ، كېلىنىنىڭ گۈزەل چېهرىنى توسۇپ تۇرغان يىپەك رەختنى نازاكەت بىلەن ئۇستۈن كۆتۈرۈپ ئورنىدىن تۇرغاندا، ئۆي باشقىچە يورۇپ كەتكەندەك بولدى.

ــ ئەجەب چىرايلىق ئىكەن، قاراپ ئولتۇرغۇنەك...

ــ قارىسىلا، مەلىكىدەك كىيىنىۋالغىنىنى، بېشىدىكى دېدىم خانىشلارنىڭ تاجىدىن قېلىشمايدىكەن.

ــ كاتتا زەردارنىڭ قىزى ــ ده، ئالىپ ئۇدمىشنىڭ بەختى كەپتۇ. بۇ ئۆيگە بەخت قۇشى قونۇپتۇ.

تۆردىن پەگاھچە ئولتۇرۇشقان ئاغچىلار، خېنىملار، ئايـ

تولۇنغا قارىشىپ پىچىرلىشىپ كېتىشتى. كۆز تەگمىسۇن دېدە-
مۇ، بىر خىزمەتچى ئايال ئارچا شىشىقلىرى كۆيۈپ تۇرغان
ئىسرىقدانىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ ئايتولۇننىڭ يېشىدىن ئۇچ قېتىم
ئايلاندۇردى. ئۆيئىچى ئەتىر چاچقاندەك خۇش پۇ-
راقنا تولدى...

ئۇچىنچى كۈنى ئادامتوغرىل خاس ئايالارغىلا باغ سەيلە-
سى قىلىپ بەردى. گۈلدەك ئېچىلغان ئايتولۇننىڭ قورۇنماي
يۈرگىنىنى كۆرگەن قېينانىسى بەك مەمنۇن بولۇشتى.

تۆتىنچى كۈنى رەيھانىدىن يىگىتلەرگە ئوقيا ئېتىش سو-
رۇنى تۈزۈپ بەردى. ئۇدمىش ئون قەدەم نېرىدا تۇرۇپ، ئۇزۇك-
تەك كىچىك چەمبەردىن يا ئوقنىنى ئۆتكۈزۈپ كىشىلەرنى
ھەيران قالدۇردى.

بەشىنچى كۈنى ئايتولۇننىڭ قېينانىسى ئارازان كېلىن
چېچىنى تاراش مەرىكىسى ئۆتكۈزدى. بالاساغۇن بويىچە چاچ
تاراپ نام چىقارغان ئايسۇلۇ، ئايتولۇننىڭ ئوشۇقىغا چۈشىدىغان
بولۇق چاچلىرىنى قىرىق بىر ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈپ قويدى.

ئالتىنچى كۈنى ئادامتوغرىل چېلىشىش مەرىكىسى ئۆتكۈ-
زۈپ بەردى. يار ئۈستىدىكى كەك سەينا تاماشچىلار بىلەن
توشقانىدى. پالۋانلار ئارقا ـ ئارقىدىن چېلىشقا چۈشۈشتى.
ئېيتىسمۇ تويغا كەلمىگەن بوزاغۇ، بۈگۈن يىگىرمە ـ ئوتتۇزدەك
تەڭتۇش يىگىتلەر بىلەن كېلىپ مەيداننىڭ شىمال تەرىپىدىن
جاي تۇتۇپ كۆزىتىپ تۇردى.

ـــ بالام، ئالىپ بوزاغۇ كېلىپتۇ. بېرىپ كۆرۈشۈپ
قويغىن، ـــ دېدى ئادامتوغرىل، قاپىقى تۇرۇلۇپ قىلىچىنى سە-
قىمداپ تۇرغان ئوغلىغا.

ـــ كۆردۈم ئاتا، تويغا كەلمىگەن يەرده، بۈگۈن نېمىدەپ
كەلدىكىن، بارمىساممۇ بولار.

ـــ بېرىڭ ئوغلۇم، سىلەر جەڭگاھتىكى سەپداشلار، ئۇ

كەلگەنكەن، ياخشى تىلەك بىلەن كۆتۈۋېلىشىمىز لازىم، ئەۋەتتە.

يۈسۈپنى قۇچاقلا ئېلىپ ئولتۇرغان قېينىتىسىنىك سۆزىنى ئىشتىكەن ئۇدمىش مەيداننى كېسىپ ئۆتتى ـ ده، ئالىتاغىل تۈلكە تېرىسىده ئولتۇرغان بوزاغۇغا قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ كۆزى ئالدىغا تۇغانخانىنى قارشى ئېلىشقا چىققان چاغدا، بوزاغۇنىڭ ئايتولۇندىن سۇ سوراپ تۇرۇۋالغانلىقى، مەرىكە بولغان كۈنى ئايتولۇن تاشلىغان ياغلىقنى ئېلىپ قاچقانلىقى كېلىپ، غەزەپ تىترىكى ۋۇجۇدىغا تارىدى.

ـــ كېلىپ بىزنى خۇش قىلدىڭىز بوزاغۇ. يۈرۈڭ، ئاتام، قېينىتاملار بىلەن كۆرۈشتۈرەي، ـــ دېدى ئۇ، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، لېكىن كۆرۈشۈش ئۈچۈن قول ئۇزاتمىدى.

ـــ رەھمەت ئالىپ ئۇدمىش. بۈگۈن مەن بۇ مەرىكە مەيدانىغا سىز بىلەن بەل تۇتۇشۇش ئۈچۈن كەلدىم، ـــ مەن ستىمىگەندەك قىلىپ ھېجايدى بوزاغۇ.

ـــ ئاتىڭىزدىن سوراپ كەلگەنسىز؟ ناۋادا...

ـــ ئاتام غەزنەۋىلەر شاھى سۇلتان مەھمۇتخان بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئىسپىجاپقا[1] كەتكەن. بۇنىمۇ بىلمەمسىز؟

ـــ ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپتۇ، جاندار. راست، ئاتىڭىز نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام ئېلىپ غەزنەۋىلەر شاھىغا باش ئەگكىلى كەتكەنىدى. ئۇنداق بولسا ئاتىڭىزدىن سوراپ كەلگەنسىز؟

مەسخىره قىلىپ ئېيتىلغان بۇ سۆز بوزاغۇغا كۈرزىدەك تەگدى. ئۇ چاچراپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇلارنىڭ بويى تەڭ بولسىمۇ، ئۇدمىش تەمبەلدەك كۆرۈنەتتى.

ـــ مەن ئانامدىن سوراپ تاشقىرىغا چىقىدىغان ئەر

---

① ئىسپىجاپ ـــ شەھەر نامى، غەرنەۋىلەرنىڭ پايتەختى.

ئەمەسمەن. قىلماقچى بولغان ئىشىمنى ھېچكىمدىن سورىماي قىلىپ كەلگەن يېگىتمەن. نوچى بولسالا يۇر!

يىراقتىن كۆزىتىپ تۇرغان رەيھاندىن ئادامتوغرىلىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، ئادارنى ئۇلارنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى.

ئۇدمىش يېنىغا كەلگەن ئادارغا قىلىچى بىلەن تونىنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ، مەيداندا كېرىلىپ تۇرغان بوزاغۇغا قاراپ ماڭدى.

بۇ ئىككى يېگىت بىر ـ بىرى بىلەن بازلىشىپ بىردەم تۇرۇشقاندىن كېيىن بەل تۇتۇشتى. بوزاغۇ ئۇدمىشنى كۆتۈرۈپ يەرگە ئۇرماقچى بولۇپ بېلىدىن تارتىۋىدى، مىدىرلىتالمىدى. ئۇ ئىككى پۇتىنى كېرىپ يەرگە چىڭ دەسسەپ تۇرۇۋالغانىدى. بوزاغۇ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن سىكارىيان بولۇپلا يانپېشىغا ئالدى ـ دە، ئاتتى. ئۇدمىش يېقىلماي يەرگە دەسسۈالدى. ئەمدى نۆۋەت ئۇنىڭغا كەلگەنىدى. مەيداندا قىقاس ـ سۈرەن كۆتۈرۈلدى. يۈسۈپمۇ يۇلقۇنۇپ تورۇۋالدى. رەيھاندىن تازا كۆرۈۋالسۇن دەپ ئۇنى يۇقىرى كۆتۈردى.

ئۇدمىش بوزاغۇنى ئالدىغا تارتىپ بېلىنى بىر قىستى ـ دە، دەس كۆتۈرۈپ ئاتتى. توپىغا مىلەنگەن بوزاغۇ ئاستا قوپۇپ مەيداندىن چىقىپ كەتتى.

ـــ يارايسەن ئالىپ، ـــ دەپ ۋارقىراشتى كۆپچىلىك. يۈسۈپ قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ تېپچەكلىدى، بۇ گۆدەكمۇ ئۇد-مىشىنىڭ يەڭگىنىدىن خۇش بولۇۋاتاتتى. كېيىنرەك كېلىپ، رەيھاندىن بىلەن ئادامتوغرىلىنىڭ ئارىسىدىن ئورۇن ئالغان دوقاقبەگنىڭ چىرايى سۆرۈنلەشتى. ئۇ:

ـــ يۇغرۇش باشىنىڭ ئوغلىغا رىئايە قىلىشى كېرەك ئىدى، ـــ دەپ غودۇڭشىدى.

ـــ تەقسىر، چېلىش مەيداندا رىئايە قىلغىلى بولمايدۇ. جانابلىرى بۇنى ئوبدان بىلىدىلا، ـــ رەيھاندىن ھەمراھلىرى

بىلەن كېتىۋاتقان بوزاغۇدىن كۆزىنى ئۈزمەي، قاپۇغچى باشقا جاۋاب بەردى.

ـــ لېكىن بوزاغۇنىڭ جاندار ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇمالڭ هاجىپ. ئۇ هەمىشە بۇغرا قاراخانىنىڭ يېنىدا تۇرىدىغان ئالىپ، ـــ دېدى دوقاقبەگ تۇرۇپ، ـــ خاقان بۇرۇنراق قايتىپ كېلىشىمنى ئەسكەرتكەنىدى.

رەيھانىدىن ئادامتوغرىل بىلەن تەكەللۇپ قىلمايلا ئۈزىتىپ قويدى.

يەتتىنچى كۈنى چۈشتىن بۇرۇن رەيھانىدىن چۈ دەريا‌سى بويىدا ئوغلاق تارتىش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى. بۇ كۈنى بوزاغۇمۇ كەلگەنىدى. بىراق ئۇ ئوغلاق تارتىشقا چۈشمىدى. تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ دوقاقبەگ كەلمىگەنىدى. رەيھانىدىن بوزاغۇ‌دىن سورىۋىدى، ئۇ «بىلمىدىم» دەپلا قويدى. هالبۇكى ئۇ، دوقاقبەگنىڭ مەسلىھەتى ۋە ئۆگىتىشى بىلەن كەلگەنىدى. جەڭ‌گە چىقىدىغاندەك ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيىۋالغانىدى.

ئەسلىدە ئۇ، چۈشتىن كېيىن بولىدىغان قىلىچۋازلىق مۇسابىقىسىدە، ئۇدمىشنى ئۆزى بىلەن ئېلىشىشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۇنىڭ هايات چىرىغىنى ئۆچۈرمەكچى بولۇپ كەلگەنىدى. ئۆزىنى قىلىچۋازلىق قىلىشتا تەڭداشسىز، دەپ قارايتتى، ئۇستازى دوقاقبەگ ئۇنىڭغا «ئاۋۋال قىلىچ بىلەن ئۇرۇپ ئۇدمىشنىڭ قولىنى ئۈزۈپ تاشلا، ئاندىن يۈرىكىگە تىق. سېنى هېچكىم قاتىل دەپ ئەيىبلىيەلمەيدۇ، سېنى بۇغرا قاراخان قوغدايدۇ، ئالىپ» دەپ ئۇچۇرغانىدى.

بوزاغۇ ئۇدمىشنى ئۆلتۈرەلمەي جاندىن ئايرىلىپ قالسا، بولۇنبەگ كەلگەندە جاۋاب بېرەلمەي قالماي دەپ، دوقاقبەگ بۇ مەرىكىگە كەلمىگەنىدى. شۇنداق بولۇپ قالسا «بىخەۋەر بولۇپ قاپتىمەن. ئەگەر بىلگەن بولسام بوزاغۇنىڭ هاياتىنى ساقلاپ قالاتتىم» دەپ جاۋاب بەرسە كاۋاپمۇ كۆيمىگەن، زىخمۇ

كۆيمىگەن بولاتتى.

بوزاغۇ بۇ قېرى تۈلكىنىڭ كۆڭلىدىكىنى قانداقمۇ بىلسۇن. «ئۇدمىشنى بۇگۈن ئۆلتۈرۈپ، ئايتولۇننى داغى ھەسرەتە قويىمەن. سىگلىسى ئايسىلىگنى ئەمرىمگە ئېلىپ، ھاجىپ رەيھانىدىنىنىڭ سان ـ ساناقسىز مال ـ مۈلكىگە ئۆزۈم ئىگىدارلىق قىلىمەن» دەپ، يېنىدا بەخىرامان تۇرغان ئۇدمىشقا كۆزدىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويىدى. «ئەگەر ئۆلتۈرەلمىسەمچۇ...» بۇ ئوي كاللىسىغا كېلىش بىلەن بوزاغۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ئەنسىزلىك چۇلغىۋالدى. شۇنداقتىمۇ شەيتىنى ئۇنى مەيدانغا چۈشۈشكە كۈشكۈرتۈۋاتاتتى.

كۈن غەربكە قايرىلغان، ھاۋا بىرئاز سۆرۈنلەشكەن چاغدا قىلىچۋازلىق باشلاندى. بوزاغۇ مەيدانغا كىرىپ، ئۇدمىشنى قىلىچۋازلىق قىلىشقا چاقىردى. كۆڭلى سېزىپ تۇرغان ئۇدمىش، قالقان ـ قىلىچىنى ئېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى:

ـــ قېنى، نۆۋەتنى ساڭا بەردىم. ھۈنىرىڭنى ئىشقا سال.

بوزاغۇ قىلىچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ چاپماقچى بولغان قىياپەتكە كىرىپ، بىردىن يانغا ئۆتۈپ بېقىنىغا سانجىدى. سەگەكلىشىپ قالغان ئۇدمىش چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى يانغا ئالدى. بوزاغۇنىڭ قىلىچى ھاۋاغا سانجىلدى، ئۆزى دەلدۈگۈنۈپ كەتتى. ئىككىنچى قېتىم قىلىچىنى تەڭلەپ كەلگەن بوزاغۇ ئايلىنىپ ـ ئايلىنىپ، دوقاقبەگنىڭ ئۆگەتكىنى بويىچە ئۇدمىشنىڭ بىلىكىگە قىلىچ چاپتى. قىلىچ كۈتمىگەندە قالقانغا تېگىپ قاڭقىپ كەتتى. بوزاغۇ ئۈچىنچى قېتىم كەينىگە بىرنەچچە قەدەم يېنىپ، شوخشۇپ كەلگىنىچە رەقىبىنىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى. جان ـ جەھلى بىلەن ئۇرغان قىلىچ قالقاندىن ئۆتۈپ، تۆمۈر دۇبۇلغىغا تېگىپ توختىدى. ئۇدمىش قالقانىنى بىر سىلكىپ بوزاغۇنىڭ قىلىچىنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى.

ـــ قىلىچنى ئال، ئالىپ، ئەمدى نۆۋەت مېنىڭ، ـــ

دېدى ئۇ، تاتىرىپ كەتكەن بوزاغۇنىڭ قورقۇنچ ئىچىده قالغىنى كۆرۈپ.

بوزاغۇ ئۇنىڭغا قارىغىنىچه بېرىپ قىلىچنى ئالدى.

— تولا كۆرەڭلەپ كەتمه.

— ئۆزۈڭگه پەخەس بول.

تەمتىرەپ قالغان بوزاغۇ قالقاننى بېشىغا تۇتماقچى بولۇپ كۆتۈرۈۋىدى، جاق قىلىپ ئۇدمىشنىڭ قىلىچى ئۇرۇلۇپ، قىلىچ قولىدىن يەرگه تاراڭلاپ چۈشۈپ كەتتى.

— ئەمدى بولدىمۇ بۇزاغۇ. سېنى ئۆلتۈرگۈم يوق.

رەقىبىنىڭ بۇ سۆزى قارا تەرگه چۆمگەن بوزاغۇنىڭ يۈرىكىنى قىلىچ بىلەن چاپقاندىنمۇ بەكرەك يارا قىلىۋەتتى.

— ياق، يەنه بىر قېتىملىق نۆۋىتىڭ بار. ئاندىن يەنه ماڭا نۆۋەت كېلىدۇ،— دېدى ئۇ بوغۇلۇپ.

— ئۇنداق بولسا قىلىچىڭنى ئال!

بوزاغۇ ئىنتىك بېرىپ قىلىچنى ئالدى. قىلىچۇازلىق يەنه باشلاندى. بوزاغۇ ئارقىغا يانغانسېرى، ئۇدمىش ئالدىغا مېڭىۋەردى. قىلىچ بىر — بىرىگه هەر قېتىم تەگكەنده ئۇچقۇن چاچرايتتى.

قىزتۇرمىش چۈشكه يېقىن ئۆيگه ئاپىرىپ ئىمىتىپ كەلگەن يۈسۈپ، ئاتىسىنىڭ قۇچىقىدا قىلىچلىشىۋاتقانلارغا قاراپ تېپىرلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ تۇغۇلغاندىن بېرى بۇنداق كەڭرى دۇنيانى كۆرمىگەن ۋە بۇنداق خۇش بولۇپ باقمىغانىدى.

ئۇدمىش بوزاغۇنىڭ گاه ئوڭ تەرىپىگه، گاه سول تەرىپىگه، گاه ئارقىسىغا، گاه ئالدىغا ئۆتۈپ قىلىچ ئۇرۇپ، تىركىشىپ خېلى هالسىراتقان بولسىمۇ، بوزاغۇ بوي بەرمەيۋاتاتتى. قىلىچنى هەدەپ ئۇدمىشنىڭ كۆكسىگه سانجىشقا ئۇرۇنۇۋاتاتتى. ئۇدمىش ئاخىر بوزاغۇنىڭ قىلىچنى قىلىچ بىلەن قايرىپ، ئۇنى ئوڭدىسىغا يېقىتتى ۋە بوغۇزىغا قىلىچنى تەڭلىدى.

— بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكىن، ئۇدمىش، — بوغۇز-لىنىشتىن قورقۇپ تېپىرلىدى بوزاغۇ.

— مەن سېنى ئۆلتۈرمەكچى ئەمەس بوزاغۇ. بىلىپ قويغىن، ئەر يىگىت رەقىبىدىن ئامانلىق تىلىمەيدۇ. سەن ئالىپ ئەمەس ئىكەنسەن بوزاغۇ. تۇر ئورنۇڭدىن.

بوزاغۇ ئۇدمىشنىڭ يېنىدىن كەتكىنىنى كۆرۈپ ئاستا قوپتى: «خەپ! هايات ئىكەنمەن، سەندىن ئۆچۈمنى ئالماي قويمايمان» دېدى ئىچىدە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ.

مەيداندىكى كۆپچىلىك دەۋرەپ كەتتى. قىقاس — سۈرەن ئۇزۇنغىچە توختىمىدى.

ئۇدمىش كەلگىنىچە كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرۇشقان دادىسىغا، قېيناتىسىغا ھۆرمەت بىلەن بېشىنى ئەگدى — دە، ئۇلارنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. ئادار ئۇنىڭغا بىر تاۋاق جۇلاپ بەردى. شاتۇتنىڭ بۇ مۇزدەك شەربىتى ئۇنىڭ قىزىپ كەتكەن تېنىنى سەگىتتى.

بوزاغۇ چەتلەپ مېگىپ ھەمراھلىرى بىلەن كېتىپ قالدى.

ئۇدمىش سەكرەپ شوخلۇق قىلىۋاتقان يۈسۈپنى رەيھان-دەننىڭ قولىدىن ئېلىپ باش ئۇستىگە كۆتۈرۈپ ئويىنىتىشقا باشلىدى. ئۇ، بۇ سەبىي گۆدەكنىڭ قېيناغىسى بولغىنىدىن خۇش ئىدى.

يەتتىنچى باب

قارا سېكىلەكلىك بالا

1

ئاتىسى نوروز بايرىمىدا ساتىراشقا بىر تىللا بېرىپ سېكىلەك قويدۇرۇپ قويغان يۇسۇپنىڭ ئەمدىلەتىن تىلى چىقىشقا باشلىغاندا، بويانقار قەشقەردىن، بولۇنبەگ غەزنەۋىلەر ئېلىدىن قايتىپ كەلدى.

ئۇكىسىنى كۆل بويىدا ئوينىتىۋاتقان قىز، ئاق قاشقا تورۇقنى يېتىلەپ ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن بويانقارنى كۆرۈپ، چىنار دەرىخىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ئولتۇرۇۋالدى. ئۇنى كۆرگەن يىگىت كۆلگە سايە تاشلىغان چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىگە كەلدى.

— خېنىم، ھاجىپ رەيھاندىن بېگىم ئۆيدە بارمۇ؟— سورىدى ئۇ، تونۇمىغانغا سېلىپ.

— تېخى ئوردىدىن كەلمىدى، ئالىپ، نېمە ئىشىڭىز بار ئىدى؟— قىز ئۇنىڭغا قارىماي گۈدەكنىڭ قولىنى يۇيۇۋەردى.

— خەۋەر ئېلىپ كەلگەنىدىم.

— نېمە خەۋەر؟

— بۇنى سىزگە ئېيتىشقا بولمايدۇ. سىز بۇ ئۆينىڭ دېدىكمۇ؟

— ھەئە، بېگىم،— يەر ئاستىدىن قاراپ لەۋلىرىنى چىشلىدى قىز.

— قايسى خېنىمنىڭ دېدىكسىز؟ ئايتولۇن خېنىمنىڭمۇ، ئايسلىڭ خېنىمنىڭمۇ؟

— ئايسلىڭ خېنىمنىڭ،— قىز روملىنى قايرىپ يە-گىتكە باقتى. قولىنى سۇغا چىلاپ ئويناۋاتقان گۆدەكمۇ تەلپۈ-نۇپ قارىدى.

— ئابا، ئابا— ئاچسىنىڭ چېچىغا ئېسىلىپ قوپۇۋالغان يۇسۇپ، بويانقارغا ئىنتىلىپ قولىنى سۇندى.

يىگىت بىلەن قىز بىر ـ بىرىگە قارىشىپ كۈلۈپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ كۈلەگگىسى كۆلگە چۈشتى، ئات كىشنەپ قويدى.

— ئوردۇكەنتتىن قاچان كەلدىڭىز، بويانقار؟

— هازىر بېتىپ كېلىشىم، ئايسلىڭ،— يىگىت قول ئۇزىتىپ يۇسۇپنى ئالدى،— چوڭلا بولۇپ قاپتىغۇ بۇ بالا،— ئۇ، يۇسۇپنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى،— سىزمۇ بوي تارتىپسىز ئايسلىڭ.

قىز گەپ قىلماي يەرگە قارىۋالدى.

— ئاباملار ئوبدان تۇرغاندۇ؟

— ئوبدان تۇردى. بويانقار، ئاشانبۇقا بوۋام باغلىق يەر ئېلىپ قورۇ ـ جاي سېلىۋاتىدۇ. بۇدراچ مومام مۇشۇ كۈنلەردە بەك ئالدىراش بولۇپ كەتتى. خېلى كۈنلەر بولدى بىزنىڭكىگە كېلەلمىدى.

— بىزنىڭ ئۆيگە بېرىپ تۇرۇپسىز ـ ده؟

— هەئە، ئۆكامنى ئويناتقاچ كۈندە دېگۈدەك بېرىپ تۇردۇم،— دېدى ئايسلىڭ ئىزا تارتقاندەك بولۇپ.

ئۇنىڭ يېقىنىدىن بېرى بويانقار كەلدىمىكىن دەپ كۈندە بارغىنى راست ئىدى. «قاچان كېلەر، يولدا خەتەرگە ئۇچراپ كەلمەي قالارمۇ؟» دەپ ئەنسىرەپ، بويانقارنىڭ دىدارىغا ئىنتى-زار بولغان بۇ قىز، كۈندە نەچچە قېتىم ئىشىك ئالدىغا چىقىپ

يولغا قارىغانىدى. بويانقارنىڭمۇ ئۇنى تېزرەك كۆرۈشكە تاقىتى تاق بولغانىدى. ئۇ ھازىر شۇنداق خۇش بولۇپ كەتكەنىدىكى، قىزنى قۇچاقلۇۋېلىشتىن ئۆزىنى ئاران قىيىپ تۇراتتى. يۈسۈپ تۇمشۇقىنى سوزغان ئاتنىڭ قاشقىسىنى تۇتتى.

— ئايتولۇن كۆرۈنمەيدىغۇ؟ — ئىختىيارسىز سورىدى بويانقار ئۆي، باغ تەرەپلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ. ئەتراپتا ئادەم كۆرۈنمەيتتى. ئۇنىڭ قىز بىلەن كۆپرەك بىللە تۇرغۇسى بار ئىدى. ئات پۇشقۇرتىۋەتتى. يۈسۈپ قورقۇپ قولىنى تارتىۋالدى.

— ئايتولۇن ئاپامنىڭ تويى بولدى.

— تويى بولدى؟

— ھەئە، ئالىپ ئۇدمىش ئاغام بىلەن.

— ھەي ئىسىت، ئۇلگۈرۈپ كېلەلمەپتىمەن — دە، كەل-كەن بولسام يىگىت قولدىشى بولاتتىم. توي ئوبدان ئۆتكەندۇ؟

— ناھايىتى ئوبدان ئۆتتى. توي يەتتە كۈن بولدى، بويانقار، — ئايسىلىگ پۈتى بىلەن يەرنى سىجاپ تۇرۇپ لەپپە-دە يىگىتكە قارىدىيۇ، ۋۇجۇدى ئوت ئالغاندەك بولۇپ چىنارغا يۆلىنىۋالدى.

— چېلىشىش، ئوغلاق تارتىش بولغاندۇ؟ — قىزنىڭ سورىدى بويانقار. ئۇنىڭ سۆيگۈ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىدە ئۈمىد — ئارزۇسى ئىزھار بولۇپ تۇراتتى.

— بولدى، — دېدى ئايسىلىگ، — بوزاغۇنى ئۇدمىش ئاغام يەرگە ئاتتى، كېيىن ئۇنىڭ بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىپ يەڭدى. ئۇ كۈنى مەن قىز دوستلىرىم بىلەن كۆرگىلى چىققانىدىم. سىز كەتمىگەن بولسىڭىز چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشتا ئۇزۇپ چىقاتتىڭىز. ئاباملار تون كىيدۈرۈپ، ئات مىنگۈزگەن بولاتتى.

— ھەي ئىسىت، — دېدى ئارماندا قالغان بويانقار

ئۆزىنىڭ بۇ تويغا قاتنىشالمىغانلىقىدىن ھەسرەتلىنىپ، ــ كىم-
لەرگە تون كىيگۈزۈپ، ئات مندۈردى؟
ــ چوڭلاردىن ئاشانبۇقا بوۋام باشلىق بىرقانچە مويسـ-
چىتقا، ياشلاردىن ئادار قاتارلىق يەتتە ـ سەككىز يىگىتكە.
نۇرغۇن قىزلار ئۇلارغا ياغلىق تاشلىدى.
ــ سىز كىمگە تاشلىدىڭىز، ئايسىلىك؟ ــ يۈرىكى تار-
تىشىپ سورىدى بويانقار.
ــ ھېچكىمگە، ــ قىز سەل ئاچچىقلىنىپ جاۋاب بەردى.
ــ بوزاغۇغا تون كىيگۈزمىدىمۇ؟
ــ ئۇ بېڭىلگەن تۇرسا، مەرىكە ئاخىرلاشماي كېتىپ
قالدى.
بويانقار شۇ كۈنكى مەرىكىدە بولغان ئىشلارنى خىيالەن
كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.
ــ بىلدىم، بوزاغۇ نامەرد نېمە، چىدالماپتۇ ـ دە...
ــ ئايسىلىك ئاپا، ئابام چاقىرىدۇ، ــ دېدى يۈگۈرۈپ
كەلگەن قىزتۇرمىش. ئۇ بويانقارنى تونۇپ چىرايىدا خۇش
تەبەسسۇم پەيدا بولدى، ــ ئاغا، قاچان كەلدىڭىز؟
ــ ھېلى كەلدىم، قىزتۇرمىش. سەنمۇ چوپچوڭلا بولۇپ
قاپسەنغۇ، ــ دېدى بويانقار.
ــ ئات باقارنى چاقىراي، ــ قىزتۇرمىش باغقا كىرىپ
كەتتى.
ــ ئايسىلىك، مەن سىزنى بەك سېغىنىدىم، ــ دېدى
بويانقار، يۈرەك قېتىدىكى بۇ گەپنى ئاغزىدىن تەستە چىقىرىپ،
ــ كۈنلەرنى سىزنى ئويلاپلا ئۆتكۈزدۇم.
ئايسىلىكنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم، قىيا باققان كۆزلىرىدە
ياش لىغىلدىدى.
شۇ ئارىدا كەلگەن ئات باقار يارۇق تىزگىننى، قىزتۇرمىش
بالىنى ئېلىپ بويانقارنى ئوڭچە قويدى. يۈسۈپ پۇت ئېتىپ

قىزنىڭ چاچلىرىدىن تارتىپ «ئابا، ئابا» دەپ يۇلقۇنۇپ يىغلىدى.

— كەل، بەگيۇسۇپ، باققان ئاكاڭنى ئۇنتۇماپسەن، — بويانقار بالىنى ئېلىپ تۆگە تايتاق قىلىپ بويىنىغا مىندۈرۈۋالدى.

ئايسىلىڭ ئورنىدىن قوزغىلىپ:

— سىز ئابام كەلگۈچە كۈتۈپ تۇرۇڭ. قىز تۇرمىش ئۇكامنى ئويناتقاچ بېرىپ، بۇدراچ مومامغا كەلگىنىڭىزنى دەپ قويسۇن، — دېدى ـ دە، ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

ئۇزۇن ئۆتمەي يابىرا چىقىپ بويانقار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى ئايۋانغا باشلىدى. «كېلىشكەن يىگىت بولۇپتۇ، — دېدى ئىچىدە ئۇنىڭ باش ـ ئايىغىغا كۆز سېلىپ، — قۇللۇقتىن يېڭى ئازاد قىلىنغان بۇ يىگىت قىزىمىزنىڭ خىلى ئەمەس. قىزىم بىللە ئويناپ چوڭ بولغاچقا ئۇنىڭغا ئامراقلىق قىلىدۇ. رەسىدە بولۇپ قالدى، يۈرۈش ـ تۇرۇشىغا چەك قويمىساق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. قايتىپ كەلگىنىگە خۇشال بولۇپ كېتىپتۇ. دادىسى بىلەن بىر سۆزلىشىپ باقاي...»

ئۇ، بويانقارنىڭ يېنىدا تۇرۇۋېرىشىنى مۇۋاپىق كۆرمەي ئاشخانىغا چىقىپ، دېدەك ئايالدىن مەزە، چاي كىرگۈزدى.

رەيھانىدىن چۈشتىمۇ كەلمىدى. بۇدراچ مومای بىلەن ئاشانبۇقا كېلىپ، تىزلىنىپ سالام بەرگەن ئوغلىنى قۇچاقلاپ يىغلاپ كېتىشتى.

— بەك ئەنسىرىگەنىدىم، بالام. سالامەت كېلىپسەن، خۇداغا شۈكۈر، سېنى كۆرۈپ كۆڭلۈم ئارامىغا چۈشتى.

— تۈنۈگۈن كېچە نان يېقىپ چۈش كۆرۈۋېدىم. دادامغا دەپ بەرسەم، ئوغلىمىز كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ تەبىر بەرگەنىدى، بالام، ئاسماندىن چۈشكەندەكلا كېلىپ قالدىڭ.

ئاتا بىلەن ئانا ئوغلىنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئاغزىغا تەگمەي ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

— ئابا، راست باغلىق يەر ئالدىگمۇ؟ — سوردى بويان-
قار، دادىسى ئۇزاتقان بىر پىيالە چاينى ئېلىپ.
— راست بولمامدىغان بالام. تويۇڭنى بېگى قورۇدا
قىلاي دەيمەن. ئۇياقتىن كېلىپ، بۇياقتىن ئاڭلاپسەن — دە.
كىم دەپ بەردى؟
بويانقار نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمەي ئارىسالدى
بولۇپ قالدى. ئايىسلىگدىن ئاڭلىدىم دېگۈسى كەلمەي:
— بايا ئىشىك ئالدىدا سۆزلىشىپ تۇرغانلاردىن
ئاڭلىدىم، — دەپ قويدى.
— ئوردۇكەنت قانداق ئىكەن بالام؟ — ئوغلىدىن گەپ
ئاڭلىغۇسى كېلىپ سوردى ئاشانبۇقا.
— ئوردۇكەنت كاتتا شەھەر ئىكەن، دادا. قۇزئوردۇدىن
قېلىشمايدىكەن، ئىككى تەرىپىدە ئىككى دەريا ئېقىپ تۇرىدە-
كەن، كوچىلىرى كۆپ، پاكىز، چىرايلىق، خەلقى مېھماندوست
ئىكەن.
— ياغمىلار كۆپمىكەن، قارلۇقلارمۇ؟
— ئۇ يەردە كەنچەكلەر كۆپرەك ئىكەن، ئۇنىڭدىن قالسا
ياغمىلار كۆپ ئىكەن. قارلۇق، قىپچاق، ئوغراق... قاتارلىق
قەبىلىلەرنىڭ كىشىلىرىمۇ بار ئىكەن، — دېدى بويانقار. قىز-
تۇرمىش يېغلىغىلى تۇرغان يۈسۈپنى ئېمىتكىلى ئانىسىنىڭ قې-
شىغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى.
— بالاساغۇندەك قانداش، قېرىنداش جەمەتلەر توپلاش-
قان شەھەرئەزىم ئىكەن — دە، بالام؟
— شۇنداق، دادا، ئاۋات، كۆجۈم، مېھرى ئىسسىق
شەھەر — ئەزىم ئىكەن. بىرنەچچە ئاي تۇرۇپمۇ كوچىلىرىنى
كۆرۈپ بولالمىدىم.
— يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى كۆرگەنسەن،
بالام؟

ـــ كۆردۇم، دادا. قارا ساقال، بەستلىك، بەھەيۋەت پادىشاھ ئىكەن. ماڭا تېخى خىلىئەت بەردى. تەكىيەخانىغا ئو-رۇنلاشتۇرۇپ ئىلتىپات كۆرسەتتى. بىر قېتىم بۇ ئۇلۇغ پادىشاھ بىلەن ئارتۇچ دېگەن يېزىغا شىكارغا بىللە چىقتىم. يادىن ئانقان ئوقى زايا كەتمەيدىكەن، چەۋەنداز، مەرگەن ئىكەن. ھەممە ئادەم ئادىل، مەرد دەپ ماختىشىدىكەن.

ـــ خۇدا يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى ئامان قىل-سۇن.

ئۇلار پاراڭلاشقاچ چاي ئىچىپ بولۇپ ئىچكىرىكى ھويلىغا كىرىشتى. بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا بىلەن كۆرۈشۇپ، كەچكىر-گىچە شۇ يەردە مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپ قېلىشتى. رەيھانىدىن كەلگەندە كەچلىك تاماقتا داستىخان سېلىنىۋاتاتتى. ئۇ تىز پۈكۈپ تەزىم قىلغان بويانقارنى قۇچاقلىدى، تىنچلىق ـ ئامان-لىق سوراپ ئاشانىۋۇقىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى. ھەممەيلەنگە بىر قاچىدىن ھاردۇق ئېشى ـــ ئۇگرە قويۇلدى. ئاش ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، رەيھانىدىنىڭ تەلىپى بىلەن بويانقار، كۈن-دۈزنى كېچىگە، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ قەشقەرغە ئامان ـ ئېسەن بېتىپ بارغانلىقىنى، دەسلەپ بايتۆمۇر بىلەن كۆرۈشۈپ خەت ـ خالتىلارنى تاپشۇرغانلىقىنى، ئۇ كىشىنىڭ ئوبدان كۈتۈۋالغانلىقىنى، ئۆزى بىلەن ئەھۋاللاشقانلىقىنى، ئايرىم خانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەتىسى ئەتىگەندە ئوردىغا باشلاپ بارغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

ـــ بۇغراخان غازى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان ئالىيلىرىغا پۈتۈكنى تاپشۇردۇڭمۇ؟ ـــ سورىدى رەيھانىدىن.

ـــ تاپشۇردۇم، جانابلىرى، ـــ دېدى ھاياجانلانغان بو-يانقار.

ـــ بالام، ئوردىغا قانداق كىردىڭ، پۈتۈكنى قانداق تاپشۇردۇڭ؟ ئالدىرىماي سۆزلەپ بەرمەمسەن، ـــ دېدى ئاشان-

بۇقا ئوغلىنىڭ قەشقەر بۇغراخانى بىلەن قانداق كۆرۈشكەنلە-
كىنى ئېنىق بىلگۈسى كېلىپ. بۇدراچ موماي بولسا ئاغزىنى
ئېچىپلا قالغانىدى.

بويانقار بىر پىيالە چاي ئىچىۋېلىپ، هاياجىنى سەل بە-
سىلغاندىن كېيىن سۆزلەشكە كىرىشتى.

— مېنى ئوردىغا بايتۆمۇر ئاغام باشلاپ باردى. قۇز —
ئوردۇدىن پۇتۇك ئېلىپ كەلگىنىمنى، بۇغراخانىڭ ئۆزىگىلا
تاپشۇرىدىغانلىقىمنى تۇرغاقبەگ ئارقىلىق هاجىپ ۋە قاپۇغچى
باشىغا بىلدۇرۇۋىدى، ئۇلار چىقىپ بىزنى ئوردىغا باشلاپ كىر-
دى. بۇ ئوردا بىزنىڭ بالاساغۇندىكى ئوردىدىن قېلىشمايدىكەن،
ئەمما ئىشىك، دەرۋازىلىرىغا بۆرە سۈرىتى چۇشۇرۇلمەي «ئاللاهۇ
ئەكبەر» دېگەن كەلىمەلا يېزىلىپتۇ...

— مۇنداق دېگىن. مەن سەندەك چېغىمدا، ئىدىقۇت
كۇپپارلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ قايتقان سپاهلار بىلەن سۇللاغ-
دىن ئۆتكەنىدىم. ئۇ چاغلاردا ئوردا دەرۋازىلىرىغا، قۇز ئوردۇ-
دىكىدەك بۆرە، ئارسلان، بۇغرالارنىڭ سۈرىتى نەقىش قىلىنغا-
نىكەن، كېيىن ئۆزگەرتىپتۇ — دە. هە، سۆزلەۋەرگىن.

— بۇغراخان سارىيىغا قاپۇغچى باشى باشلاپ كىردى،
— دەپ سۆزىنى باشلىدى بويانقار، — مەن يەر ئۆپۈپ
پۇتۇكنى سۇندۇم، هەزرىتى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاه
پۇتۇكنى دەبىرىگە ① ئوقۇتماي، ئۆزى كۆرۈپ چىقتى. بارلىق
ۋەزىر، ئەمىرلىرىگە رۇخسەت بېرىپ، مېنىلا ئېلىپ قالدى.
ئۆزلىرىنىڭ ئەهۋالىنى، مېنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىمنى سو-
رىدى. پۇتۇك ئېلىپ كەلگىنىمنى هېچكىمگە بىلدۈرمەسلىكىمنى
تاپىلىدى. بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئاندىن قايتارسىز، دەپ تەكىيە-

---

① دەبىرى — خاقانىنىڭ خۇسۇسىي خەتلىرىنى يازىدىغان، ئوقۇپ
بېرىدىغان ۋەزىر.

خانىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى يۇغرۇشقا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئوردۇكەنتته يازنى ئۆتكۈزدۇم. بۇغراخان ئالىيلىرى بىلەن باغ سەيلىسى، شكاردا بىرنەچچە قېتىم بىرگە بولدۇم. مېنى جاندارلارغا قوشۇپ قويدى. يۈزتۇرا تۇرۇپ قايتىپ كېتىشكە بۇغراخان ئالىيلىرىدىن رۇخسەت سوراشقا پېتىنالمىدىم. ئۆزى بىلگەن بولسا كېرەك، مېنى سۇللاغدىن قۇزئوردۇغا باردىغان كارۋان بىلەن يولغا سالدى، ماڭا بىر قىلىچ يوللۇق تۇتتى، — بويانقار رەيھانىدىنغا مەنىلىك قاراپ سۆزنى توختاتتى.

— رەھمەت بالام، مېنى ناھايىتى خۇرسەن قىلدىڭ، ئاللا ساڭا ھەمىشە مەدەتكار بولسۇن، — دېدى سۆيۈنگەن، مىننەتدار بولغان رەيھانىدىن. ئۇنىڭ بويانقارنى «بالام» دەپ ئاتىشىمۇ تۇنجى قېتىم ئىدى. بۇنىڭدىن يىگىتمۇ، ئاشانبۇقىمۇ، بۇدراچ مومايمۇ ناھايىتى خۇشال بولۇشتى.

داستىخان يېغىلىنىپ پولۇ تارتىلدى. ئاش يېيىلىپ، بەگ-تۆمۇر دۇئا قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. رەيھانىدىن بويانقارنى خاس ئۆيگە باشلاپ چىقىپ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى. بويانقار:

— بۇ پۇتۇكنى ھەزرىتى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇشۇمنى بۇيرۇغانىدى، — دەپ بىر مەكتۇپنى بەردى.

رەيھانىدىن مەكتۇپنى ئۇچ قېتىم ئۆپۈپ باش ئۈستىگە كۆتۈردى، ئاندىن ئېچىپ ئوقۇدى.

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

ھاجىپ رەيھانىدىن جانابلىرى، جاندىن جۇدا بولۇشتىن

قورقماي ئەۋەتكەن پۈتۈكىڭىزنى ئوقۇدۇم، مەملىكىتىمىزنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەھۋالاتلاردىن ۋاقىپ بولدۇم، غەپلەت ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغاندىم. ئاللا سىزگە رەھمەت قىلسۇن، ئوردىدىن زىنھار ئايرىلغۇچى بولماڭ. يېڭى ئەھۋال كۆرۈلسە، مېنى ۋاقتىدا ۋاقىپلاندۇرۇپ، چارە ـ تەدبىر كۆرۈلسۇن دەيدىغان ھېچ بولغايسىز. ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسەتكەنلىكىڭىزگە ئاپىرىن. ئېھتىيات قىلىشىڭىز-نى تەۋسىيە قىلىمەن. ئۆزىنى ئاسراشنى بىلمىگەن بەندىنى ئاللامۇ ئاسرىمايدۇ. ئۆزىڭىزنى ئوبدان ئاسراڭ.

ئېل بېگى ئەرتۇڭا بۇغراخان غازى يۈسۈپ قادىرخان.

ھىجرىيە 408 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 17 ـ كۈنى»

«ئوردىدىن زىنھار ئايرىلغۇچى بولماڭ...» بۇ بىر جۈملە سۆز رەيھانىدىنىڭ كۆڭۈل دەپتىرىگە يېزىلىپ قالدى.

ـــ بالام، سەن ئەل ـ يۇرتنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم بىر ئىشنى ئادا قىلىپ كەلدىڭ. بۇنىڭ ئۈچۈن ساڭا خىلئەت بەرسەم ئەرزىيتتى، خىلئەتنى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بېرىپتۇ. ئەمدى ساڭا نېمە بېرەي، كۆڭلۈڭدىكىنى ئېيتىپ باققىن، تارتىنما.

بويانقار دەس تۇرۇپ ئاندىن تىزلاندى:

ـــ ھۆرمەتلىك ئاتا، مەن مۇشۇ قورۇدا تۇغۇلغان، ئالدىـ لىرىدا چوڭ بولغان، ساۋاتسىزى ئۆزلىرى چىقىرىپ بىلىم بەرىدـ لە. مەدرىسىدە ئوقۇتتىلا. قۇل ئىدىم، ئازاد قىلىپ، خەلقىئالەم ئالدىدا ناھسىزى چىقاردىلا. بۇنىڭ ئۈچۈن جان تىكىپ خىزمەتـ لىرىنى قىلسام ئەرزىيدۇ. ماڭا ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس. سىلى بۇيرۇغان ئىشنى ئادا قىلىش ـــ سائادىتىم، بۇ ماڭا ھەرقانداق خىلئەتتىن ئارتۇق. پەقەت قۇللىرىنى «بالام» دېگەنلىرى ھەرقانـ داق مۇكاپاتتىن ئۈستۈن.

ـــ تۇرغىن بالام،ـــ رەيھانىدىن ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇـ

زۇپ، يەنە بېنىدا ئولتۇرغۇزدى، — بالام، مەندىن زادى ھېچ نەرسە تەلەپ قىلمامسەن؟ بۇنداق چوڭ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىققان ئادەمنىڭ كۆڭلىدە بىر ئوي بولماي قالمايدۇ. دېگىن، قۇرۇق كەتسەڭ كۆڭلۈم پېرىم بولۇپ قالىدۇ. مېنى ئاتا دېگىنىڭدىن ئالەمچە خۇش بولدۇم، خۇددى ئوغلۇم بەگتۇرمىش ئالىدىدا تۇرغانىدەك بىر ئاجايىپ سېزىم مېنى روھلاندۇردى.

— ئابا، ھۆرمەتلىك ئابا، ئاستىدا ئات بار، قەيەرگە بولسا بارالايمەن، قولۇمدا قىلىچ ـ قالقان بار، يولۇمنى توسقان دۇشمەنگە بوي بەرمەيمەن. سىلىدەك ئابرۇيلۇق ئاتام بار، قەدىم رۇس، يۈزۈم يورۇق. يەنە ماڭا نېمە كېرەك بولسۇن؟

— ياق بالام، مەملىكەتنىڭ شاھى بولغان خاقانىنىڭمۇ كىشىلەردىن تەلەپ قىلىدىغان نەرسىسى، كۈتكەن ئارزۇ ـ ئۈمىدى بولىدۇ. كۆڭلۈڭگە پۈككەن نەرسىنى ئېيتىپ باققىن. رۇمدا بولسىمۇ ئەكەلدۈرۈپ بېرىمەن.

ھاياجان بىلەن رەيھانىدىنغا باققان بويانقار «ماڭا ئايسىلىگدىن باشقا ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس» دېمەكچى بولدىيۇ، ئاغزىدىن چىقىرالمىدى. ئۇ، كاھىشلىق تامغا چىقىرىلغان ئاجايىپ كۆركەم تەكچە ئويۇقلارغا تىزىپ قويۇلغان كىتابلارغا قارىغان ھالدا ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويىدى:

— ھۆرمەتلىك ئابا، راست، بىر تەلىپىم بار، لېكىن يۈزتۇرا ئېيتىشقا پېتىنالمايۋاتىمەن. ئابامغا دېسەم، ئۇ ئۆزلىرىگە يەتكۈزسە.

رەيھانىدىن قول باغلاپ تۇرغان بويانقارغا كۆز سالدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى چاقناپ، چىرايى قىزىرىپ كەتكەنىدى.

— ماقۇل، تەلىپىڭنى ئاشانبۇقادىن ئۇقۇپ جاۋابىنى بېرەي، بالام. بارغىن، ئاتا ـ ئاناڭ ساڭا مۇنتەزىر.

رەيھانىدىن ئۇنى ئۇزىتىپ قويىدى، قايتىپ كىرىپ كىتاب-

خانىسىدا ئولتۇرغىنىچە خىيالغا غەرق بولدى. «سۆزلىرى شۇنـ
چە ئورۇنلۇق، ئۆزى بەك ئەدەپلىك. ئۇنىڭ دېمەكچى بولغىنى
ماڭا كۈيئوغۇل بولۇش ئۈخشايدۇ. ماقۇل دېسەم ئەل ـ جاما-
ئەت نېمىدەپ قالار؟ ماڭا كۆز ئالايتىپ يۈرگەن ئەربابلار
مەسخىرە قىلماسمۇ؟ ماقۇل بولمىسام، ماڭا ساداقەتمەن خىزمەتـ
چىلىرىم ئازار يەيدۇ. بويانقار ئۆيدىن چىقىپ يىراقلارغا كېتىپ
قېلىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئاشانبۇقا، بۇدراچ موماي قانداق
قىلار؟ بويانقار ئاجايىپ ئەقىللىق يىگىت، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ
قېلىشنى مەنمۇ خالىمايمەن...»

رەيھانىدىن پەردىسى قايرىقلىق دېرىزىدىن تاشقىرىغا كۆز
سېلىپ، كەچكى شەپەقنىڭ دەرەخ ياپراقلىرىدا ئالتۇن تەڭگـ
دەك چاقناپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. شامداندىكى شامنى يېقىۋـ
دى، ئۆي ۋاللىدە يورۇدى. ئۆينىڭ تۆت تېمىغا تەكچە ئويۇق
چىقىرىلغانىدى. رىيىلدىن[1] چوڭ ـ كىچىك ئىككىسى ھويلىغا
قارايدىغان دېرىزە تەكچىسىنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. بىرىگە ئەبۇ
نەسىر فارابىنىڭ ئەسىرى قويۇلغانىدى. رەيھانىدىن ھەر كۈنى
ئەتىگەن ـ كەچ تەرەپلەردە مۇشۇ كۈتۈپخانىسىدا كىتاب ئو-
قۇيتتى، پىكىر يۈرگۈزەتتى.

ئۇ دېرىزىدىن يەنە بىر قېتىم كۆز سېلىپ شام بولغانلىقدـ
نى بىلدى، شەپەق ئۆچكەنىدى. شام نامىزىنى ئوقۇۋېلىپ
رىيىل ئالدىدا ئولتۇردى. ئۇ فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر
ئەھلىنىڭ قاراشلىرى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى تۈنۈگۈن
كەچ باشلىغانىدى. ئوقۇشقا شۇنداق بېرىلىپ كەتتىكى، خوتۇ-
نىنىڭ كىرگەنلىكىنى تۇيماي قالدى. يابىرا كۆتۈرۈپ كىرگەن
ئوغلىنى رەيھانىدىنىڭ دۇمبىسىگە ئېسىلدۇرۇپ قويدى.

---

① رىيىل ـــ كىتاب قويۇپ ئوقۇيدىغان ياغاچتىن سېپتە قىلىپ
ياسالغان بۇيۇم.

ـــ ئابا، ئابا!
يۇسۇپنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئاتىنىڭ يۈرەك تارىنى چەكتى.
ـــ قاچان كىردىڭ ئوغلۇم؟ ـــ دېدى ئۇ قولىغا ئېلىپ. گۈدەك رېيىل ئۇستىدىكى كىتابقا ئىنتىلىپ كۆلۈپ بىر نېمىلەرنى دەپ كەتتى. رەيھانىدىن ئۇنى رېيىل ئالدىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويدى.
ـــ ئوقۇپ بەر بالام، بىز ئاڭلايلى، ـــ يۇسۇپ ۋىلىقلاپ كۆلدى، لەۋلىرىنى قىمىرلىتىپ ئۈزۈچە كىتاب ئوقۇشقا كىرىشتى. رەيھانىدىن كۆلۈمسىرەپ يابىراغا قارىدى:
ـــ بالىغا قارىڭ ئەزىزىم، كىتابقا ئامراقلىقىنى.
ـــ دادىسىنى دورىغان ـ دە. سىلى بۇ ئۈيگە كىرىۋالسىلا ھەممىزنى ئۇنتۇپ كېتىدىلا، ـــ دېدى يابىرا قېيىدىغان تەرىزىدە. ئۇ ئۇزۇن كېچىلىك ئاق كۆڭلەك كىيىپ، ھاۋا رەڭ رومال سېلىۋالغانىدى. بىتاقەت بولۇپ ئاچچىقلىنىپ قالغانلىقى مۇڭلۇق چىرايىدىن بىلىنىپ تۇراتتى، ـــ ھاجىپ، نېمىشقا گەپ قىلمايلا، ئولتۇرۇپ كەتتىلىغۇ.
ـــ بۇ ئالەمنىڭ ئىشلىرى كۈتمىگەن يەردىن چىقىدىكەن. بايىاتىن بېرى ئەنە شۇنداق بىر ئىش مېڭەمنى قوچۇۋەتتى، كىتاب ئوقۇغان بولساممۇ ئېسىمدە قالمىدى.
يابىرا خىيالچان بولۇپ قالغان ئېرىنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. ئۇنىڭ كۆزى كىتاب ۋاراقىنى يىرتماقچى بولۇۋاتقان ئوغلىغا چۈشتى.
ـــ يۇسۇپ، يىرتما، ماڭا بەرگىن، ـــ دېدى قولىدىكى كىتابنى ئېلىۋالماقچى بولۇپ. بالا بەرگىلى ئۇنىماي چىڭ تۇتۇۋالدى. رەيھانىدىن قومۇش قەلەمنى تەڭلىۋىدى، يۇسۇپ كىتابنى قويۇپ قەلەمنى ئېلىپ يازماقچى بولۇپ غەلىتە ھەرىكەتلەرنى قىلىپ كەتتى. يابىرا ئۇنى مەيلىگە قويۇپ بېرىپ سورىدى:

ـــ قانداق كۇتمىگەن ئىشقا دۇچ كەلدىلە ئاتىسى؟
ـــ بويانقار ئىنتايىن مۇھىم بولغان ۋەزىپىنى ئادا قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئات مىندۈرسەم، تون كىيدۈرسەم ئەرزىيتتى. لېكىن ئۇ مەندىن باشقا بىرنەرسىنى تەلەپ قىلمىدى- غاندەك تۇرىدۇ.
ـــ نېمىنى، ئاتىسى؟
ـــ قىزىمىز ئايسىلىكنى.
ـــ ئايسىلىكنى؟ ـــ چۆچۈگەندەك بولۇپ ئىرىگە قارىدى يابىرا، ـــ ئۇ قۇلنىڭ قىزىمىزغا كۆز سېلىپ يۈرگىنىگە خېلى بولدىمىكىن دەيمەن، ئاتىسى.
ـــ ئۇنداق دېمەڭ يابىرا، بويانقار ئەمدى قۇل ئەمەس، قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغان ئەركىن ئادەم! ـــ غۇرۇرلۇق ئاچچىقى كەلگەن رەيھانىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، ـــ نېمىشقا ئۇنداق دەيسىز؟ بويانقار ياخشى يىگىت، مېنىڭ خىزمەتچىم ھەم شاگىرتىم. ئۇ مېنى رازى قىلىپلا قالماي، ئەلنىڭ تىنچ- ئاماناڭلىقى ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسەتتى. ئەمما ئۇنىڭ ئايسىلىگا كۆزى چۈشكەنلىكىنى بىلمەي كەلگەنىكەنمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى يامانلىساق بولمايدۇ.
ـــ بۇ نېمە دېگەنلىرى ھاجىپ. ئۇ يامانلاشقا بولمايدىغان شۇنچە كىم ئىدى؟ سۇللاغا بىر قېتىم بېرىپ كېلىپلا گەپ قىلغىلى بولمايدىغان ئالىيجاناب زات بولۇپ كەتتىمۇ ئەمدى؟ قايسى قۇللىرىنى بۈيرۈسلا بېرىپ كېلەتتىغۇ، ـــ زەردە قىلدى يابىرا يىغلامسىراپ.
ـــ ئۇ ئىشقا ھەممىلا قۇلنى بۈيرۈغىلى بولمايتتى. ھۆد- دىسىدىن چىقالايدۇ، دەپ ئىشەنگەنلىكىم ئۈچۈن بويانقارنى ئەۋەتكەنمەن، خوتۇن، ـــ رەيھانىدىنىڭ ئاۋازى چىڭراق چە- قىپ كەتتى. يۈسۈپ گاھ دادىسىغا، گاھ ئانىسىغا بېقىپ، ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن قورقۇپ يىغلىۋەتتى.

یابىرا بالىنى قۇچقىغا ئېلىپ بەزلەشكە باشلىدى. يۇسۇپ-نىڭ يىغىسى توختىدى، دادىسىغا قاراپ قول ئۇزاتتى.

— سىلىچە بولغاندا ئايسىلىكنى بويانقارغا بېرىشىمىز كېرەكمۇ؟ — يابىرانىڭ ئاھۇ كۆزلىرىدىن تامچىلىغان ياش مەڭزىدىن ئېقىپ ئېتىكىگە چۈشتى.

رەيھانىدىن يۇسۇپنى قۇچقىغا ئېلىپ مەڭزىنى — مەڭزىگە ياقتى.

— مەن ئايسىلىكنى بېرىمىز دېمىدىمغۇ. ئەمما بۇ توغرۇ-لۇق جىددىي ئويلانمىساق ياخشى بولمايدۇ، ئەزىزىم. مەن ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇندىشىغا ۋەدە بېرىپ قويغانىدىم.

— ۋەدە بېرىپ قويغانىدىم؟ بۇ نېمە دېگەنلىرى هاجىپ؟ — يابىرانىڭ ئوڭ قېشى سەل كۆتۈرۈلدى، — ئۇ ئايسىلىككە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويغانمىدى يا؟

— ياق، خوتۇن، — رەيھانىدىن قومۇش قەلەمنى مەڭ-زىگە ئۇرۇۋېلىپ يىغلىغان يۇسۇپنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈپ كۈلدۈردى، — ئۇ ماڭا ئۇنداق تەلەپنى قويمىدى. لېكىن مەن ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇندىماقچى بولدۇم، خالاس.

— ئۇنداق بولسا، نېمىشقا بۇنچە باش قاتۇرۇپ كېتىدە-لا؟ تەلىپى نېمە بولسا، شۇنى قىلىپ بېرىسلە بولىدىغۇ.

— قەدىرلىكىم، خاپا بولماي مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈڭ. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئورامىغا قارىغاندا، بىزگە كۈيئوغۇل بولغۇسى بارەڭ قىلىدۇ، — رەيھانىدىن ئېغىر تىندى.

— نېمە! بۇنى ئوچۇق دېگەنمىدى ئۇ قۇل؟ — يابىرا ئۇن سېلىپ يىغلىدى. يۇسۇپ قول ئۇزىتىپ ئانىسىغا ئېسىلدى.

— ئۇ قۇل ئەمەس، ئەركىن ئادەم!

رەيھانىدىن خوتۇنىنىڭ قولىدىن تۇتۇپ يېكەندازدا ئول-تۇرغۇزدى. يۇسۇپنى ئالماقچى بولۇۋىدى، ئۇنىماي ئانىسىغا يېپىشىپ تۇرۇۋالدى.

— يىغلىماڭ ئەزىزىم، ئاللا ئىنسانلارنى يارىتىشتا بىرىنى ھۆر، بىرىنى قۇل قىلىپ يارىتمىغان، بەلكى ھەممىنى ئوخشاش يارىتقان. لېكىن ئىنسانلارنىڭ ئۆمۈر مۇساپىسىدىكى دۇنيا قا-راشلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى، قەھرى، مېھرىنىڭ پەرقلىق بولۇشى، مال ـ مۈلكى، بايلىقىنىڭ، ئارزۇ ـ ئارمىنىنىڭ ئوخ-شاش ئەمەسلىكى، ئىرادە ـ جۈرئىتىنىڭ، غەيرەت ـ جاسارىتە-نىڭ، بىلىمىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇشى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم ئادەملەر ھۆر، بىر قىسىم ئادەملەر قۇل، يەنە بىر قىسىم ئادەملەر قۇلدار بولۇپ ياشاپ كەلمەكتە. يارانقۇچىمىز ئاللانىڭ دەرگاھىدا ھۆر ئادەممۇ، قۇلمۇ باراۋەر. شۇڭا مەن بىر قىسىم قۇللارنى ئازاد قىلىۋەتتىم، جۈملىدىن بويانقارمۇ ھازىر قۇل ئەمەس، ئەركىن، ھۆر ئادەم. بىللە ئويناپ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قىزىمىزغا كۆزى چۈشكەنلىكى تەبىئىي ئەھۋال.

— سىلىچە بولغاندا قىزىمىزنى بويانقارغا بەرسەك بولغۇ-دەك، شۇنداقمۇ دادىسى؟

— مەن تېخى ئۇنداق دېمىدىمغۇ. ئاشانبۇقا نېمىدەپ كېلىدۇ، ئاڭلاپ مەسلىھەتلەشمەمدۇق.

— مەن، قىزىمىز بەختلىك بولسىكەن، دەيمەن دادىسى. كۆيئوغلىمىزنىڭ ئۇدمىشتەك ئېسىلزادە بولۇشىنى تىلەيمەن.

— مەن بەختسىز بولسىكەن، دەمدىمەن ئانىسى؟ قىزد-ىمىزنىڭ بەختلىك بولۇشى بىر ئېسىلزادە بىلەن توي قىلىشىغا باغلىق ئەمەس. ياخشى كۆرگىنى بىلەن نىكاھلىنىشىغا ۋە بىز-نىڭ كۆيئوغلىمىزنى ياقتۇرۇپ قېلىشىمىزغا باغلىق. بۇ توغرۇلۇق چوڭقۇرراق ئويلىنايلى قەدىرلىكىم، ئاچچىقلىنىشىنىڭ ھاجىتى يوق.

يابىرا ماقۇللۇق نەزىرى بىلەن قاراپ ئورنىدىن تۇردى.

— بالىنىڭ ئۇيقۇسى كېلىپ قالدى، ھۇجرىمىزغا چىقايلى.

3

يۈسۈپنىڭ ئايىغى چىققاندا، بويانقار بىلەن ئايسىلكىنىڭ تويى بولدى. بۇ باش ئەتىياز مەزگىلى ئىدى. غۇر ـ غۇر شامال ئەمدى يەردىن باش كۆتۈرگەن بۇغداي مايسىلىرىنى يەلپۈندۈرۈپ، بېڭىدىن ياپراق چىقارغان دەل ـ دەرەخلەرنى ئىرغاڭشىتاتتى. ئەگىز سۇيى بىلەن ئۇلغايغان چۇ دەريا‌سى شارقىراپ ئاقاتتى. بالاساغۇن شەھىرى كۈندىن ـ كۈنگە ئىللىپ، باغ ـ ھويلىلار كۆكىرىپ گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. مانا شۇنداق مەزگىلدە تۇغۇلغان يۈسۈپ دەل بىر ياشقا كىرگەندى.

بويانقار بىلەن ئايسىلكىنىڭ تويى بالاساغۇندا ئويلىغاندىنمۇ ئارتۇق سۆز ـ چۆچەك پەيدا قىلدى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، بۇ سۆز ـ چۆچەكنى پەيدا قىلغان شاد ـ خۇراملىق ئىچىدە ئۆتكەن توي بولماستىن، بۇ تويىنىڭ بولۇشىغا جان ـ جەھلى بىلەن قارشى تۇرغان ئادەملەر ئىدى.

ئايتولۇننى ئوغلىغا ئېلىپ بەرگۈسى بار بولۇنبەگ، غەزنە‌ۋىلەر ئېلىدىن قايتىپ كېلىپ، بوزاغۇنىڭ ئويچان، كەم سۆز بولۇپ قالغىنىدىن ئەجەبلەنىدى:

— ئوغلۇم، روھىڭ كۆتۈرەڭگۇ، خۇشخۇي ئىدىڭ. نېمىشقا جىمىغۇر، خاموش بولۇپ قالدىڭ؟ قىلىچۇازلىقتا بىرسىدىن يېڭىلىپ قالدىڭمۇ؟ چېلىشىشتا يانپېشىڭ يەرگە تېگىپ ئابرۇيۇڭ تۆكۈلدىمۇ؟ نېمە بولدۇڭ زادى؟

بۇ سوئاللار بوزاغۇنىڭ يۈرىكىگە خەنجەردەك سانجىلدى. ئۇ تامدەك تاتىرىپ كېتىپ، ئاتىسىغا كەينىنى قىلىۋالدى.

— ھەزرىتىم، بالىنى ئۆز ھالىغا قويسىلا، ئوغلىمىز قە-

لىچۇازلىقتا يېڭىلىپ قالغاندىنمۇ، چېلىشىشتا يېقىلغاندىنمۇ ئو-
سال هالغا چۈشۈپ قالدى،— دېدى بوزاغۇنىڭ ئانىسى ئاييانۇ
يىغلامسىراپ.
— زادى نېمە بولدى؟ مەن هايات تۇرۇپ ئوغلۇمنىڭ
بېشى سېلىنىپ قالسا، خەق نېمە دەيدۇ؟ ئېيتىڭ، مەن كەتكەن-
دىن كېيىن نېمە ئىشلار يۈز بەردى؟
— هەزرىتىم، سىلى غەزنەۋىلەر ئېلىگە كەتكەندىن كې-
يىن، ئوغلىمىزغا جاهاندىكى هەممە دىشۋارلىق بىر يولى كەل-
دى. ئايتولۇننىڭ تويى بولدى. سىلىنىڭ يوقلۇقلىرى بەكمۇ
بىلىندى. بىچارە ئوغلۇم بەكمۇ ئازابلاندى.
— نېمىلەرنى دەۋاتسەن خوتۇن، رەيھانىدىن قىزىنى
كىمگە بەردى؟
— كىمگە بېرەتتى، چاغرىبەگ ئادامتوغرىلىنىڭ ئوغلى
ئالىپ ئۇدمىشقا بەردى. يۈزىمىزنى قىلمىدى ئۇ لاتىپۇرۇش،
سىلى بولسىلا ئۇنداق قىلالمايتتى.
ماموق ياستۇقىغا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتقان بولۇنبەگ ئاچ-
چىقىدا رۇسلىنىپ ئولتۇردى. سەمرىپ تاغاردەك تىقىلىپ كەت-
كەن خوتۇنىنىڭ لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىدىن كۆزىنى ئېلىپ،
قاپىقىدىن قار ياغدۇرۇپ ئولتۇرغان ئوغلىغا قارىدى.
— سېنى مەن قوي ـ قوزىلارغا ئارام بەرمەيدىغان
چىلبۆرە دەپ بىلەتتىم. ئەجەبا، بىر ئوغلاقنىڭ قارىنىنى يېرىۋې-
تەلمەپسىنا. قاراپ تۇرۇپ تارتقۇزۇپ قويغىنىڭنى قارا! ئەل ـ
جامائەت ئالدىدا ئۆزۈڭلا يەرگە قاراپ قالماي، مېنىڭمۇ يۈزۈمنى
تۆكۈپسەن دۆيۈز،— بولۇنبەگ قولىنى شىلتىپ خوتۇنىنىڭ
قولىدىكى پىيالىنى چۈشۈرۈۋەتتى. ناۋات سالغان زەپە چاي
ئاييانۇنىڭ ئېتىكىگە تۆكۈلدى.
— هەزرىتىم، ئۆزلىرىنى بېسىۋالسىلا، ئەمدى باشىنى تاشقا
ئۇرغان بىلەن ئوغلىنىڭ كەلمەيدۇ. توي بولۇپ بولدى. قۇزئۇر-

دۇدا باي زەردارلارنىڭ قىزى ئاز ئەمەس. بۇغراخان، ئىلىكخان جەمەتىدىكىلەرنىڭ قىزلىرىمۇ بار، تاللاپ ئېلىپ بەرسەك بولىدىغۇ.

— بولدى، ئۆيلەنمەيمەن، — بوزاغۇ ئانىسىنىڭ سۆزىنى بۆلدى، — ئۇدمىش بىلەن ئايتولۇننى ئۆلتۈرۈۋېتىمەن! — چاچراپ تۇرغان بوزاغۇ، ئاسقۇدىكى قىلىچىنى ئېلىپ ئىشككە قاراپ ماڭدى.

— توختا! ئۆزۈڭنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرمەكچىمۇسەن! — بولۇنبەگ قوپۇپ ئۇنىڭ ئالدىنى توستى، — ئاتاق ـ نامى چىققان ئۇيغۇر ئالىپ بىلەن ياغمىلاردىن بولغان كاتتا زەردارنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرۈپ ھۆددىسىدىن چىقالامسەن؟ ھازىر قارلۇقلارنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەن ۋاقىت. ياغمىلار كۈچلۈك، ئۇلار ئۆزلىرىنى پۈتۈن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بېتەكچىلىكى دەپ بىلىدۇ، ھاكىمىيەت ئۇلارنىڭ قولىدا، بىز قارلۇقلار تەڭ كېلەلمەيمىز. پەيت كۈتۈش كېرەك، سائىتى كەلگەندە ياغمىلار بىزگە ئورۇن بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ، رەھبانىدىن بەگنىڭ قىزلىرى، بايلىقى بىزنىڭ بولىدۇ. شۇنى ئېسىڭدە تۇتقىنكى، دۈشمىنىڭنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىشقا ئىشەنچ قىلالمىساڭ، قىلىچىڭنى قىنىدىن ھەرگىز سۇغارما.

بولۇنبەگ بۇ سۆزنى بىكار قىلمىغانىدى، راستىنى دېگەندە ئۆزىدە ئىشەنچ يوق ئىدى. باش ۋەزىر بولغان بىلەن پۈتۈن ھوقۇق مەنسۇرخاننىڭ قولىدا ئىدى. ئۇ پەقەت مەسلىھەت بېرىش، مەلۇم قىلىش، يولىورۇق سوراش، پەرمان ـ يارلىقلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلاتتى، دۆلەت ئىشلىرىغا پىتەكچىلىك قىلاتتى. غەزىي مەنسۇرخاننى چاقىرىلغا ئېلىش ئىدى. بۇ جەھەتتىن دوقاقبەگ بىلەن ھەمنەپەس ئىدى. بۇغرا قاراخان مەرھۇم ئاكىسىغا ئوخشاش ئۇلارغا قۇيرۇقىنى تۇتقۇزمايۋاتاتتى. بولۇنبەگ بولسا سەۋرچانلىق بىلەن پەيت كۈتەتتى.

ئۇ، مەنسۇرخانىنىڭ ھەمىشە يۈسۈپ قادىرخاندىن گۇمانلىنىدىغانلىقىنى، تەختنى تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ يۈرىكى پوكۇلداپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، ئوتتۇرىنىڭ ئۈستىگە ياغ چېچىپ ھېيلە ـ مىكىر ئويلايتتى. مەنسۇرخانىنىڭ ئاغزىدىن كىرىپ بۇرنىدىن چىقىپ، خېلى ئىشەنچسىزكە ئىگە بولۇۋالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، بۇغرا قاراخان ئۇنى غەزنەۋىلەر ئېلىگە ئەلچى بولۇپ بېرىشقا بۇيرۇغاندا «باش ئۈستىگە» دەپ يولغا چىققانىدى. توققۇز جۇۋپ قىز كېنىزەك، توققۇز جۇۋپ ئەر غۇلام، قىرىق تۆگىگە ئارتىلغان چاكىنەن تاۋۇرى، قىرىق پارچە خوتەن گىلىمى، مىڭ كۈمۈش يامبۇ، توققۇز كېسەك ئالتۇن، قەشقەر تۆمۈرچىلىرى سوققان ئالتۇن ساپلىق قىلىچ، گۈرزە، توققۇز جۇۋپ گۆھەر قاتارلىق سوۋغات سۈلتان مەھمۇتخانغا ئەرزىپ، بولۇنبەگ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى قىزغىن كۈتۈۋالدى، ئوردا تەكىيەخانىسىغا چۈشۈرۈپ ئىلتىپات كۆرسەتتى.

بولۇنبەگ يەرگە باش قويۇپ:

ـــ بۇغرا قاراخان مەنسۇرخان ھەزرەتلىرى، قىزى قۇنـ چۇي دىلسوز بىكەنى ئالىپ ئوغۇللىرى مەسئۇد تىكىنگە ياتلىق قىلىشنى شەرەپ بىلىدۇ،ـــ دېگەندە، ئالتۇن تەختتە بۇرۇت تولغاپ ئولتۇرغان مەھمۇتخان باش لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرىدى.

ـــ بۇغرا قاراخان مەنسۇرخاننى ئۆز ئىنىمدەك كۆرىمەن. ئۇنىڭغا ھەرقانداق ۋاقىتتا ياردەم بېرىشنى خالايمەن، يالۋاچ. ئۇزاققا قالماي، كېلىنىسى ئېلىپ كېلىشكە ئوغلۇمنى ئە ـ ۋەتىمەن،ـــ دەپ بولۇنبەگكە خىلىەت تەقدىم قىلدى. مىسرـ نىڭ يوللۇق يىپەك شايىسىدە تىكىلگەن زەر تۈگمىلىك تون، سەمەرقەنت ئارغىمىقى، گۆھەر كۆزلۈك كۈمۈش كەمەر، كۈـ مۈش ساپلىق قىلىچ ـ قالقان ۋەزىرنى غايەت خۇش قىلىۋەتتى. مەنسۇرخانغا ئالتۇن تاج، خانىش سارا ئالتۇن تارىمغا گۆھەر

كۆزلۈك ئالتۇن ئوتتىقات، سەمەرقەنتنىڭ ھېلىلە رومىلىنى، مەلـ
كە دىلسوزغا ئالماس كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈك، پەرغانىنىڭ يولـ
لۇق ئەتلىسىدىن تىكىلگەن يەتتە قات كۆڭلەك، ھەرەمنىڭ قارا
پۇركەنجىسىنى سوۋغات قىلىپ ئۇنىڭدىن ئەۋەتتى.

غەزنە شەھىرىدىن تېرىسكە پاتماي كەلگەن بولۇنبەگنىڭ
ئۆيگە كىرىپلا ئايتولۇننىڭ تويى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئەرۋاھى
ئۇچتى. قانىتىق ئاچچىقلاندى. پەيتىنى تېپىپ ھاجىپنىڭ ئەدىپـ
نى بەرمەكچى بولدى.

ھالبۇكى، رەيھانىدىن يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھـ
نىڭ: ئوردىدىن زىنھار ئايرىلغۇچى بولماڭ، دېگەن سۆزىنى
قايتا ـ قايتا ئويلاندى. بۇ سۆزدە مەنسۇرخانغا بېقىنلىشىڭ،
دېگەن مەنە بار ئىدى. بېقىنلىشىڭ دېگىنى، نىيىتىدىن ياندۇـ
رۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈڭ، دېگىنى ئەمەسمۇ. بۇنىڭغا سەل قارىسام
بولمىغۇدەك. ياخشى ـ ياماننى پەرق ئەتمەي، كىم خۇشامەت
قىلسا شۇنى ئۆزىگە بېقىن بىلىدىغان مەنسۇرخاننى، ئوردۇكەنتـ
كىمۇ لەشكەر تارتىپ بارمايدىغان، غەزنەۋىلەر بىلەنمۇ تىل
بىرىكتۈرمەيدىغان قىلىپ قويۇش كېرەك، دېگەن يەرگە كەلگەن
رەيھانىدىن پۇرسەت تاپسىلا مەنسۇرخانغا كۆرۈنۈش قىلىپ،
مۇلايىملىقى، گەپ ـ سۆزىنىڭ ئورۇنلۇق، خىزمىتىنىڭ نۇقساـ
سىزلىقى بىلەن ئۇنىڭ نەزىرىنى تارتتى. بولۇنبەگ، دوقاقبەگـ
لەرنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن ئاغىچى ئۇلۇغلىق ۋەزىپىسىدىن
رەيھانىدىنى قالدۇرۇۋەتكىنىگە مەنسۇرخان ئەپسۇسلىنىپمۇ قالـ
دى. ئۆزىدىن كۈچلۈك دۈشمەننى تەسىرلەندۈرۈپ، يامان نىـ
يىتىدىن ياندۇرۇش ـــ ياخشى نىيەتلىك، جۈرئەتلىك غەيۇر
كىشىلەرنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان ئالىيجاناب خىزمەتتۇر. رەيھاـ
نىدىن ئەنە شۇنداق قىلدى.

ئانار، ئەنجۇر پىشقان باش كۈزنىڭ بىر كۈنى، سۇلتان
مەھمۇتخانىنىڭ ئوغلى شاھزادە مەسئۇد بىرنەچچە ۋەزىر، ئەمىر-

نىك ھەمراھلىقىدا نەچچە يۈز ياساۋۇل، نۆكەرلەر بىلەن بالاسا-
غۇنىنىڭ قۇت دەرۋازىسىدىن كىرىپ كەلدى. مەنسۇرخان ئۇلار-
نى يەتتە چاقىرىم يەرگە بېرىپ كۈتۈۋالغانىدى. ئۇ قىرىق كۈن
توي قىلىپ بەردى. تويغا چۈشكەن سوۋغاتلار ئىچىدە رەيھانە-
دىن ئائىلىسىنىڭ ئېلىپ كەلگىنى ھەم كۆپ، ھەم قىممەت
باھالىق بولۇپ، بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىنىڭكىدىن نەچچە
ھەسسە ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇ، بالاساغۇنغا كەلگەن رۇم سودە-
گەرلىرىدىن سېتىۋالغان كاككۇك سائەت، قەشقەر زەرگەرلىرىگە
ياساتقان ئالتۇن تاج، تۆت پەسىلنىڭ مەنزىرىسى نامايان قىلىنە-
غان تۆت پارچە گۈللۈك گىلەم، مەلىكە دىلسۇزغا ئاتاپ
ياساتقان بىر جۈپ بىلەزۈك بىلەن ئالماس كۆز قۇيۇلغان ئۈچ
دانە ئالتۇن ئۈزۈك، يۈز ئاق قاشقا تورۇققا ئارتىلغان يۈز تاي
كىمخاب ـ دۇردۇن ئېلىپ كەلگەنىدى.

بۇ سوۋغاتلار مەنسۇرخانغا ناھايىتى يېقىپ كېتىپ، رەيھا-
نىدىنغا بولغان قارىشى دەرھال ئۆزگەردى. ئۇ، مەرھۇم ئاكىسى
تۇغانخانىنىڭ جەڭگاھتىن غەلىبە بىلەن كېلىشىنى تەبرىكلەپ
ئۆتكۈزگەن كاتتا مەرىكىسىگە رەيھانىدىنىنىڭ باشچىلىق قىلغانلە-
قىنى ئېسىگە ئېلىپ، توي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى بولۇنبەگكە
ئەمەس، ئۇنىڭغا تاپشۇردى. تويىنىڭ قىرىق بىرىنچى كۈنى
شاھزادە مەسئۇد ناھايىتى رازى بولغان ھالدا مەلىكە دىلسوزنى
ئېلىپ ئېلىگە قايتتى. مەنسۇرخان شۇ كۈنى كەچتە ھەرەمدىكى
خاس ھۇجرىسىغا رەيھانىدىنىنى چاقىرتتى، ئۈچ قات كىمخاب
بېكەنداز ئۈستىدە بېنىغا ئولتۇرغۇزدى.

ـــ ھاجىپ، مەن سىزدىن ناھايىتى مىننەتدار
بولدۇم، ـــ دېدى ئۇ سۆز باشلاپ، ـــ قىرىق كۈن داۋاملاشقان
توي ئىشلىرىغا ناھايىتى ياخشى يېتەكچىلىك قىلدىڭىز. مېھمانلار
زېرىكىپ قالمىدى، يىراق ـ يېقىندىن كەلگەن ئەر ـ ئايال
مېھمانلار رازى بولۇپ ئۇزىدى. توي جېدەل ـ ماجىراسىز،

خۇشال ـ خۇرام، ئوبدان ئۆتتى. بوگۇ بىلگە[1] ئىكەنسىز. باشقا يۇغرۇشلار، ھاجىپلار، سۈباشى، تارخانبەگلەرمۇ سىزگە يېتەل ـ مەيدىكەن، ـــ مەنسۇرخان سۆزدىن توختاپ، خاس غۇلامى داستىخانغا كەلتۈرگەن ئالتۇن جامدىكى ئانار شەربىتىنى رەيھاندىنغا تۇتتى، ـــ بەزىلەرنىڭ سۆزلىرىگە ئالدىنىپ سىز- نى ئىشەنچسىز ساناپ، ئاغچى ئۇلۇغلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىغىنىمغا پۇشايمان قىلدىم. بۇ ۋەزىپىنى ئۆتەۋاتقان ئارغۇن جالالىدىن ناقابىل ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىپ ئىسراپ قىلىۋاتقىنى توغرىسىدا سىزدىن باشقا ھاجىپلار، يۇغرۇشلار، بەگلەر مېنى ۋاقىپلاندۇرۇپ كەلدى. پە- قەت سىزلا بۇ توغرۇلۇق ماڭا ئېغىز ئاچمىدىڭىز. خىزمەتچىلىرىنى باشتىن ـ ئاخىر بەجانىدىل، ساپ دىللىق بىلەن ئادا قىلىپ كېلىۋاتقىنىڭىزنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاغچى ئۇلۇغلىق كۈرسىغا ئولتۇرۇشىڭىزنى خالاپ قالدىم. شۇنى بىلگۈم كېلىدۇ، ئارغۇن جالالىدىننىڭ خىزمەتچىلىرىنى نۇقسانلارنى راستىنلا بە- لەلمىدىڭىزمۇ ياكى بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسلىككە سالـ ىدىڭىزمۇ؟

رەيھاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ جاۋاب بەرمەكچى بولۇۋد- ىدى، مەنسۇرخان تونىنىڭ پېشىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

ـــ ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ، دوستۇم،ـــ ئۇ «دوستۇم» دې- گەن سۆزنى ئالاھىدە سۆيۈنۈش بىلەن ئۇنلۇك ئېيتتى. رەيھا- نىدىن سىنچى نەزىرى بىلەن قاراپ سورىدى:

ـــ ئالىيلىرى راستىنلا ماڭا ئىشىنەمدىلا؟

ـــ ئىشەنمەسەم بۇ خاس ھۇجرامدا سىز بىلەن سىرداـ شىپ ئولتۇرمىغان بولاتتىم.

---

① بوگۇ بىلگە ـــ مۇتەپەككۇر، ئالىم، بىلىملىك، دانىشمەن ئۇستاز.

ـــ مەنمۇ ئالىيلىرىغا ئىشىنىمەن، شۇڭا ھەمىشە خىزمەت-لىرىدە بولۇشنى ئىستەيمەن. ئالدىلىرىدا كۆڭلۈمدىكىنى دەي، مېنىڭ بۇ دۇنيادا ئەڭ يامان كۆرىدىغىنىم چېقىمچىلىق بىلەن جان باقىدىغان سۇخەنچى. شۇڭا ئارغۇن جالالىددىنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىپ خورىتىۋاتقانلىقىنى سەز-گەن بولساممۇ، ئۆزلىرىگە مەلۇم قىلمىدىم.

ـــ دۆلەتكە، ئاۋامغا زىيان يەتكۈزگۈچىنى ئاشكارىلاش، مەلۇم قىلىشمۇ چېقىمچىلىق بولامدۇ ھاجىپ؟

ـــ ياق، ئالىيلىرى، دەلىل ـ ئىسپاتى تولۇق بولسا، بۇنى دەرھال ئەل ـ يۇرتقا ئاشكارىلاپ، بۇغرا قاراخانغا بىلدۈرۈپ، گۇناھكارنى جازاغا تارتىشقا يارەملەشكەن كىشى ھەرگىز سۇ-خەنچى ھېسابلانمايدۇ. بەلكى ھەقىقىي ئەل غەمگۇزارى ئىكەنلە-كىنى نامايان ئەتكەن بولىدۇ.

ـــ توغرا ئېيتتىڭىز، ھاجىپ، ئەمما سىز نېمىشقا ئارغۇن جالالىددىنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىۋاتقانلىقىنى، خانلىقىمىزنىڭ مال ـ مۈلكىگە خىيانەت قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ماڭا مەلۇم قىلمىدىڭىز؟

ـــ چۈنكى مېنىڭ ئورنۇمغا ئۆنى ئۆزلىرى تەيىنلىگەن تۇرسىلا.

مەنىلىك بۇ جاۋاب مەنسۇرخاننى ئويلاندۇرۇپ قويدى: «بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن رەيھاننىڭ بەككە بولغان ئىشەنچىسىنى يوقاتقانلىقىم، ئىدىشچى باشى بولغان بىر شارابخورنى ئاغچى ئۇلۇغى قىلىپ كۆتۈرگىنىم راست. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەن ئىشەنگەن ئادەم ئۇستىدىن ماڭا مەلۇمات بېرىشكە كىممۇ پېتىنالىسۇن؟...»

ـــ سىز مېنى يامان يەردىن تۇتۇۋالدىڭىز ھاجىپ. سىز-نىڭ نېمە ئۈچۈن مەلۇم قىلمىغانلىقىڭىز چۈشىنىشلىك بولدى. «توغرا قىلمىغانلىقىنى چۈشىنىشكە باشلىغاندەك قىلىدۇ،

ئەمدى ئۇنى يامان نيىتىدىن ياندۇرۇش كېرەك.» كۆڭلىگە بۇ خيال كەلگەن رەيھانىدىن شەربەتتى ئىچىپ تۇرۇپ دېدى:
— غەزنەۋىلەر سۇلتانى بىلەن دوست بولۇپلا قالماي، بەلكى قۇدا — بېقىن تۇغقان بولۇپ قالدىلا. ئەمدى خانلىقىمىز ئەمىن تاپىدىغان، ئەلمۇ رونىق تاپىدىغان بولدى ئالىيلىرى. بۇنىڭدىن پېقىر ناھايىتى خۇرسەن.
مەنسۇرخان نېمىدەپ جاۋاب بەرسەم بولار، دېگەندەك قىلىپ، تىكەندەك يىرىك، سارغۇچ ساقىلىنى سىيپاپ، پەردىلىرى قايرىۋېتىلگەن قوش راملىق دېرىزىدىن ھەرەم بېغىغا كۆز سالدى. دەل — دەرەخ، گۈل — گىياھلارنىڭ سارغايغان يوپۇرماقلىرى پىرىلداپ يەرگە چۈشۈۋاتاتتى. خاس مەھرەم كۈمۈش تەلەڭگىدە ئېلىپ كىرگەن ئىككى كاسا قوغۇننى مەنسۇرخانىنىڭ، مىس تەلەڭگىدىكى ئىككى كاسا قوغۇننى رەيھانىدىنىنىڭ ئالدىغا قويىدى.
— دېگەنلىرىڭىز ياخشى ئارزۇ، ھاجىم، — مەنسۇرخان سۆزلەۋېتىپ، سېپىغا ئالماس كۆز قويۇلغان خەنجىرى بىلەن يونۇپ بىر پارچە قوغۇننى ئاغزىغا سالدى، شېرىنلىكىدىن تامقىنى چېكىپ لەززەتلەندى، — مەغرىپ تامانغا نىسبەتەن ئەمەلىكتىن ئۈمىد زور بولسىمۇ، ئەمما مەشرىق تاماندا ئەمەلىكتىن تېخى ئۈمىد بارەك ئەمەس، — ئۇ بىر تىنىۋېلىپ، بىلىندۇرمەي رەيھانىدىنغا زەن قويدى. ھاجىپنىڭ چىرايىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — مەشرىقتىمۇ ئەمەلىك بولۇشى زۆرۈر. بۇ ئەمەلىك بولمىسا مەن تەختتە قانداقمۇ خاتىرجەم ئولتۇرالايمەن؟
رەيھانىدىن دېرىزىدىن كۆزىنى ئېلىپ مەنسۇرخانغا باقتى:
— مېنىڭچە، مەشرىق تاماندىن ئەنسىرەشنىڭ ھاجىتى يوق، ئالىيلىرى، قىتانلارنىڭ باستۇرۇپ كېلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق خەۋەر ئىشتىمىدۇق.

— مەن قىتانلارنى دېمىدىم ھاجىپ، يۈسۈپ قادىرخاننى دەۋاتىمەن.
— ئوردۇكەنت دىيارىنىڭ بۇغراخانى بولغان بىر نەۋرە ئاكىلىرىدىن نېمىشقا خاتىرجەم بولالمايلا ئالىيلىرى؟
مەنسۇرخان قولىدىكى خەنجەرنى ئويناتىپ سۆزگە كىرىشتى:
— سىز بىلمىسىز، يا بىلمەيسىز ھاجىپ، مەن ئىلىكخان بولۇپ ئۆزگەندە تەختتە ئولتۇرغان چېغىمدا، يۈسۈپ قادىرخان دەسلەپ غەزنەۋىلەر بىلەن، كېيىن ئاكام ئەخمەت تۇغانخان بىلەن بىرلىشىپ مېنى يوقاتماقچى بولدى. شۇ چاغدا ئۇدۇن پادىشاھى سۇللاغقا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، ئۇ بىر نەۋرە ئاكامنى ماۋارەئۇننەھردىن قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغانىدى. ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئۇدۇن پادىشاھىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇدۇن دىيارىغىمۇ ھۆكۈمران بولۇۋالدى. باغداتتىكى دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ خەلىپىسى ئۇنىڭغا «مەلىكۇل مەشرىق»[1] دېگەن نامنى بېرىپ تېخىمۇ يوغىنىتىۋەتتى. مەن ئاكام تۇغانخانغا ناماقۇل بولۇپ، ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنمىغانلىقىمنى بىلدۈرىدۇم. ئۇ ماڭا ئىشىنىپ ئىلتىپات كۆرسەتمىگەن بولدى. قىتانلار باستۇرۇپ كەلگەندە، مېنى ئورنىغا نائىب قاراخان قىلىپ جەڭگە ماڭغانلىقىنى بىلمىسىز. مەنمۇ نۇرغۇن لەشكەرلىرىمنى ئۇنىڭغا قوشۇپ ئاتلاندۇردۇم. ئەمما يۈسۈپ قادىرخان بىر نۆكەرنى يارەمكە ئەۋەتمىدى. ئاكام ۋاپات بولۇپ ئورنىغا قاراخان بولغىنىمدىن كېيىنمۇ بەيئەت قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. ئۇنىڭغا قانداقمۇ ئىشەنگىلى بولسۇن؟ ئۇنىڭ ھازىر تازا قۇدرەت تاپقان ۋاقتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنى قۇزغۇردۇغا

---

① «مەلىكۇل مەشرىق» — شەرق پادىشاھى دېگەن مەنىدە بولۇپ، باغدات خەلىپىسى يۈسۈپ قادىرخاننى شۇ نام بىلەن ئاتىغان.

لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ، دەپ ئېيتالامسز؟ مەن شۇڭا خاتىر-
جەم ئەمەس، ھاجىپ.
— ئېيتالايمەن ئالىيلىرى. ئەگەر يۈسۈپ قادىرخان غازى
پادىشاھنىڭ قۇز ئوردۇغا باستۇرۇپ كېلىش نىيىتى بولسا، ئەخ-
مەت تۇغانخان تەختكە چىققاندىلا لەشكەر تارتىپ كېلەتتى،
بۇگۈنكى كۈنگىچە ئۇنداق قىلمىدى. دېمەك، ئوردۇكەنت بۇغ-
راخانىنىڭ بۇ يەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىش نىيىتى يوق.
ئۇنىڭ مانا شۇنداق جىم تۇرۇشى بەيئەت قىلغانلىقى، ئالىيلىرىغا
كىمنىڭ ئۇنى بەيئەت قىلمايدۇ، دەپ ئېيتقانلىقىنى بىلمەيمەن.
شۇنداق دەپ ئېيتقۇچىنىڭ ئۆزى قارا نىيەت.
— ماڭا ھېچكىم ئۇنداق دېگىنى يوق، — دېدى مەن-
سۇرخان تاتىرىپ كېتىپ. لېكىن شۇئان ئۆزىنى ئوڭلاپ قو-
شۇپ قويدى، — يۈسۈپ قادىرخان ئۆزىنى ۋەلىئەھدى ھېسابـ-
لايدۇ، ئەمەسمۇ؟ مەن شۇنى كۆزدە تۇتۇپ دەۋاتىمەن.
— ۋەلىئەھدى ئىكەنلىكى راستقۇ، خاقانىم، ئۇ بۇغرا
قاراخان ھارۇن ھەسەن بىننى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئەۋرىسىغۇ...
— بولدى بەس! — رەيھاندىنىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى
مەنسۇرخان كەسكىن ھالدا، — ھېنىڭ كىمنىڭ نەسلىدىن ئە-
كەنلىكىمنىمۇ بىلىدىغانسىز، ھاجىپ؟
— ئەلۋەتتە، — رەيھاندىن ئىزاھات بېرىشنى خالىماي
جىم بولدى.
— بىلىپ قويۇڭكى، ھېنىڭ ئاتام سەيىت ئەلى ئارسلان-
خان غازى. بوۋام ئالىپ تېكىن ئوبۇل پەتتاھ بىننى ئەبۇنەسر
سامانى. چوڭ بوۋىمىز سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان. ئۇنىڭ قىزى
مەلىكە نۇرئەلانۇر خېنىم — ھېنىڭ مومام — بۇغرا قاراخان
بولغان ئاتامنىڭ ئانىسى. مەن ئاتا تەرەپتىنمۇ، ئانا تەرەپتىنمۇ
شاھ ـ سۇلتانلاردىن بولغان پەيغەمبەر ئەۋلادىمەن. شۇڭا

ھەقىقىي ۋەلىسىدى مەن بولۇشۇم كېرەك، چۈشەندىڭىزمۇ؟
مەنسۇرخان سۆزىنى تۈگەتكىچە چىڭقىلىپ گەدىنىگىچە قىزىرىپ كەتتى. ئۇ بۇغرا قاراخان بولغاندىن بېرى سەمرىپ، توغرىسىغا يوغىناپ كېتىۋاتاتتى. كۈندىن ـ كۈنگە ئايدىك باش بولۇپ قېلىۋاتاتتى. شۇڭا ئىككى يۆگەم سەللە ئورالغان تاجنى بېشىدىن كېچىسى ئالمىسا كۈندۈزى ئالمايتتى.
ئۇ ئىسسىپ كەتكەن بولسا كېرەك، مىسرىنىڭ ئېسىل يىپەك شايىسىدىن تىكتۇرگەن تونىنىڭ ئۈستىدىن باغلىغان كەمىرىنى بوشىتىۋېتىپ كېرىلىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئوردا ئىچىدىمۇ، جامائەت ئارىسىدىمۇ ھۆرمىتى چوڭ، ئورنى ئۈستۈن بولغان ھاجىپ رەبھانىدىنىڭ ھەر جەھەتتىن ئۆزىنى قوللىشىنى، ئۆزىگە يېقىن تۇرۇشىنى شۇنچە خالايتتىكى، ئۆزىدىن يىراقلاپ كېتىشىگە يول قويغۇسى كەلمەيتتى. ئۇنىڭ ئوچۇق سۆزلۈكى، راستچىللىقى مەنسۇرخانىنى قايىل قىلغان، شۇنداقلا كۈمانلاندۇرۇپمۇ قويغانىدى. قەبىلىلەر ئارا ھەيۋىتى، تەسىرى بار بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر كۈندە نەچچە قېتىم ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ تۇرسىمۇ، سەممىيىتىدىن شەكلىنەتتى، ھېيلە ـ نەيرەڭلىرىدىن چۆچۈيتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭمۇ ئۆزىگە يېقىن تۇرۇشىغا، ئۆزىنى داۋامەت قوللىشىغا موھتاج ئىدى.
رەبھانىدىن سۆز باشلاپ مەنسۇرخاننىڭ خىيال قۇشىنى كۆڭۈل دەرىخىدىن ئۇچۇرۇۋەتتى.
ـــ چۈشەندىم ئالىيلىرى. ئەگەر بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە ئەمىن بولۇشنى ئىستىسىلە، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن ئىناق، ئىتتىپاق بولۇپ، ئەلگە تىنچلىق، ئاسايىشلىق بەخش ئېتىشلىرىنى ئۇمىد قىلمەن. پىتنە ـ پاساتلارغا ئالدىنىپ يېنىكلىك قىلىنسا، ئاۋامنىڭ، ئەل ـ يۇرتنىڭ ئارزۇ ـ تىلىكىگە خىلاپلىق قىلىنسا، مەملىكەتتە تىنچلىق، ئەمنلىك بولمايدۇ. بۇ ھەممىدىن خەۋپلىك، ئالىيلىرى.

مەنسۇرخان باش لىڭشىتىپ، ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلىدە-
غانلىقىنى بىلدۈرۈپ دېدى:
ـــ ھاجىپ، سىز راستىنلا يۈسۈپ قادىرخانىڭ ماڭا
بويۇنتاۋلىق قىلماسلىقىغا ئىشىنەمسىز؟
ـــ ئەلۋەتتە، سىلى قىلىچ كۆتۈرمىسىلە، يۈسۈپ قادىر-
خان غازى پادىشاھ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرمايدۇ.
ـــ يۈسۈپ قادىرخاننى قۇزغۇردۇغا باستۇرۇپ كەلمەيدۇ،
دەپ ئويلايدىكەنسىز ـ دە.
ـــ شۇنداق، يىراقتىن خىرىس قىلىشمايمۇ، ئەھۋالنى
چۈشەنگىلى، يۈز بەرگەن مەسىلەرنى ھەل قىلغىلى، بىر
داستىخاندا ئولتۇرۇپ سىرداشقىلى، ئاداۋەتنى تۈگەتكىلى بولە-
يدۇ. بۇنىڭغا ئىشەنسىلە، ئالىيلىرى.
ـــ ماقۇل، مەن بۇنىڭغا ئىشەندىم. ئەمدى سىزنى چاقىر-
تىشىمدىكى يەنە بىر زۆرۈرىيەتنى ئېيتاي. بۇ ئاۋامغا مۇناسىۋەت-
لىك ئەمەس، ئۆزۈمگە تەئەللۇق خۇسۇسىي ئىش، ـــ دېدى
مەنسۇرخان ئاۋازىنى پەسلىتىپ ۋە رەيھانىدىنىي، خاس
مەھرەملەر ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلىپ كىرگەن تاماقلارغا
تەكلىپ قىلدى.
ـــ ئېيتسىلا ئالىيلىرى، ئەگەر پېقىرنىڭ ياردىمى كېرەك
بولسا باش ئۇستىگە، ـــ رەيھانىدىن بېشىنى يېنىك ئەگدى.
ـــ ئاكام ئەخمەت تۇغانخان ۋاپات بولۇپ مەشرىقتىن
مەغرىبكە سوزۇلغان كاتتا مەملىكەتنى ماڭا قالدۇرۇپ
كەتتى، ـــ مەنسۇرخان بىردەم تۇرۇۋېلىپ سۆزىنى، ئاستا
داۋام قىلدى، ـــ شۇنداقلا تۆت خوتۇنى، يىگىرمىدىن ئارتۇق
چۆرىسىمۇ قالدى. خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە ئالتۇن تارىم قۇنچۇي
ئادىرا پاراستى، نازاكىتى، ساھىبجامالى بىلەن ئەلگە تونۇلغان-
دۇر. بەلكىم ئاڭلىغانسىز. بۇ قۇنچۇي ئوردۇكەنت قاراخانى
يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئەڭ كىچىك سىڭلىسى، ھارۇن ھەسەن

بۇغراخاننىڭ كەنجى قىزىدۇر. ئۇچ يېشىدا دادىسى ۋاپات بو-
لۇپ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولغان، ھىجرىيە-
نىڭ 400 ـ يىلى ئاكام تۇغانخانغا ياتلىق قىلىنغانىدى. يىگىرمە
ئۇچ يېشىدا تۇل بولۇپ قالدى. ئۇنىڭغا ئىچىم ئاغرىپ رەھىم
قىلماقچى بولۇۋاتىمەن، ھاجىپ،ـــ مەنسۇرخان ھەييارلارچە
كۈلۈۋىدى، چېقىر كۆزلىرى چاقناپ كەتتى.

ـــ ناھايىتى ياخشى بولۇپتۇ ئالىيلىرى، ئۇ يېتىمەنىڭ
بېشىنى سىلىسىلا، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىمۇ خۇشال
بولىدۇ. مۇشۇ ئارقىلىق ئاداۋەت يۇيۇلۇپ، مۇناسىۋەتلىرىمۇ
ياخشىلىنىپ قالسا ئەجەب ئەمەس. قايسى تەرىقىدە رەھىم قىل-
ماقچى بولۇۋاتىلا، خاقانىم؟

ـــ ئەمرىمگە ئېلىپ تۇللۇق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرايمىكىن
دەيمەن، ھاجىپ. سىز ئەلچى بولۇپ قۇنچۇي ئادىرانىڭ ماقۇل-
لۇقىنى ئېلىپ بەرگەن بولسىڭىز.

ـــ ئالىيلىرى، تەلەپلىرىنى قۇنچۇيغا يەتكۈزەي،ـــ دې-
دى بۇغرا قاراخاننىڭ بۇنداق نازۇك خىزمەتكە بۇيرۇيدىغانلىقى
خىيالىغا كەلمىگەن رەبھانىدىن. ئۇنىڭغا بۇ خىزمەت ھار كەلگەن
بولسىمۇ چاندۇرمىدى.

ـــ مانا، سىز ماڭا ھەقىقىي دوست ئىكەنسىز، رەبھانىدىن
بەگ. رەھمەت سىزگە، ئەتىلا ئاغچى ئۇلۇغلىقىغا تەبىنلەپ
يارلىق چۈشۈرىمەن،ـــ مەنسۇرخان ھاياجىنىنى باسالماي ئۇ-
نىڭ يەلكىسىگە قېقىپ قويىدى،ـــ ھېچكىمگە بەرمىگەن خىل-
ئەتنى سىزگە تەقدىم قىلىمەن، بۇ قېتىم قوبۇل قىلمىسىڭىز
بولمايدۇ.

ـــ رەھمەت ئالىيلىرى، سىلى تاپشۇرغان بۇ ۋەزىپىنى
ئورۇندىشىغا تىرىشىمەن، ئەمما قۇنچۇي ئالىيلىرى كۈتكەندەك
جاۋاب بەرمەي پېقىرنى تەڭلىكتە قويارمىكىن، دېگەن ئەندى-
شەمۇ بار.

— ياق، ياق، هەرگىز ئۇنداق دېمەڭ، ھاجىپ. ياخشى سۆز تاشنى ئېرىتىدۇ، ئەمەسمۇ. شۇڭا ئەلچىلىككە سىزنى تاللىدىم. سىز ھەرگىزمۇ تەڭلىكتە قالمايسىز، ئۇ توسۇن ئاتنى كۆندۈرەلەيسىز.

شەھۋانىي ھەۋىسى غالىب كەلگەن ئادەم ئۆزىنى تۇتالمايدۇ، كۆزىگە ئايالنىڭ يالڭاچ تېنىدىن باشقا ھېچنېمە كۆرۈنمەيدۇ، ئەقىل قۇشى كۆڭۈل قەپىسىدىن ئايرىلغان بولىدۇ. مەلىكە ئادىراغا مەپتۇن بولغان مەنسۇرخان ئۆزىنى تۇتالماي ئالدىراپ قالغانىدى. بۇنى سەزگەن رەيھانىدىن، ئۇنىڭ سۆزىگە ئانچە ھەيران بولۇپ كەتمەي ئورنىدىن تۇرۇپ دېدى:

— ماڭا ۋاقىت بەرسىلە، ئالىيلىرى.

— ئۇچ كۈن، — ئۇچ بارمىقىنى كۆرسەتتى مەنسۇرخان ئورنىدىن تۇرۇپ.

رەيھانىدىن ھەرەم قەسىرىدىن ئۇزاپ چىققاندا، كۈزنىڭ غۇر — غۇر شامىلى شايى يەكتىكىنىڭ پەشلىرىنى يەلپۈندۈردى. ئادار يۈگۈرۈپ كېلىپ خوجايىنىڭ بېشىغا قارا كۈنلۈكنى تۇتۇپ كەينىدىن ماڭدى. ھاۋا تۇتۇق بولۇپ، ئاسمان يۈزىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ كەتكەندى. چاقماق چېقىپ، يامغۇر تامچىلىدى. بىر ئاتنى مىنىپ، ئىككى ئاتنى يېتىلەپ پادىشاھ ئاتخانىسىدىن چىققان بويانقار ئىتتىك كېلىپ سالام بەردى. ئۇ ھەر كۈنى قايتىدىغان چاغدا ئاتلارنى ئۆزى ئېلىپ چىقىپ، قېينىتىسى بىلەن بىرگە قايتاتتى.

رەيھانىدىن ئۆي ئالدىغا كېلىپ، ئۆستەڭ بويىدا قىزتۇرمىش ئوينىتىۋاتقان ئوغلىنى كۆردى.

— بەگيۈسۈپ، — توۋلىدى ئۇ ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ. ئىسمىنى ئاڭلىغان گۆدەك ئۇيان — بۇيانغا قاراپ، دادىسىنى

كۆرۈپلا يۈگۈردى. ئۇنىڭ بوينىغا چۈشكەن قارا سېكىلىكى ئىككى يانغا تاشلاندى.

— ئاپا، ئاپا!

رەيھانىدىن تىزگىننى ئادارغا بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئاتقان ئوغلىنى كۆتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ قارا سېكىلىكى لاي بولۇپ كەتكەنىدى.

— ھەممە يېرىڭ قۇم ـ لاي بولۇپ كېتىپتىغۇ بالام.

سەككىزىنچى باب

ئىز - دېرەكسىز غايىب بولۇش

1

يۇسۇپ تۇن بويى قىزىپ چىقتى. يابىرا پەقەت ئۇخلىمىدى. رەيھانىدىن يېرىم كېچىدە ئۆزى بېرىپ، بالاساغۇندا نامى چىققان تېۋىپ ــ قۇدابىدىن ھېكمىنى چاقىرىپ كەلدى. ئۇ بالىنىڭ پىشانىسىنى تۇتۇپ، كۆز قارىچۇقلىرىغا قاراپ:

ــ شامالداپ قاپتۇ، ئەنسىرەپ كەتمەڭ، يەنە چىش چىققىلى تۇرۇپتۇ، ــ دەپ دورا بېرىپ كەتتى. تاڭ يورۇغاندا بالىنىڭ قىزىتمىسى پەسلەپ ئۇخلاپ قالدى.

رەيھانىدىن دادىسى بىلەن ناماز بامداتنى ئوقۇپ مەسچىتتىن كىرگەندە، يابىرا ئەتىگەنلىك چايىنى تەييار قىلىپ، ئايۋان ئۆيگە داستىخان سېلىپ قويغانىدى.

چوڭ ــ كىچىك ھەممەيلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشكە ئادەتلەنگەن بۇ ئائىلىدە بىرەيلەن يوق بولۇپ قالسا، ئىز ــ دېرىكىنى قىلىشاتتى. بەگتۆمۇر قاراپ:

ــ ئالىپ نەۋرەم قېنى؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ئۇكام ئاغرىپ قالدى بوۋا. يەنە چىش چىقىپتۇ تېخى، ــ دېدى ئايتمىش.

ــ نېمىشقا بىزگە ئېيتمىدىڭىز قىزىم. قىزىتىپ قالمىغاندۇ. چېچەك چىقتىمۇيا؟ ــ دېدى بەگتۆمۇر يابىراغا. ئۇ نەۋرىدۇ.

سىنى كۆرۈپ چىقىش ئۇچۇن قوپماقچى بولۇۋىدى، زەمۇران ئانا پېشىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

— دادىسى، سەۋر قىلسىلا. بالىنىڭ كېسىلى ئەنسىرىگۈدەك ئەمەستۇ. چاينى ئىچىۋېلىپ كۆرۈپ چىقىلى.

— قىزىتمىسى يېنىپ ئۇخلاپ قالدى. ھېلى ئېلىپ چىقىمەن ئاتا، چايلىرىنى ئىچىۋەرسىلە، — دېدى يابىرا قېينىتا، قېينانىسىغا چىنىدىكى سۇتلۇك چاينى سۇنۇپ.

رەيھانىدىن خىيالغا غەرق بولغاندەك كۆرۈنەتتى ۋە شۇ ھالىچە زۇۋان سۇرمەي چېيىنى ئىچىپ بولدى.

«ئوغلۇمنى خىيال بېسىۋاپتۇ. ئوردىدا يەنە بىر ئىش چىققان چېغى...» دەپ ئويلىغان بەكتۆمۇر گەپ قىلاي دەپ تۇرۇۋىدى، يۇسۇپنىڭ يىغلىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ:

— بالا يىغلاپ كەتتى، قاراپ ئولتۇرامسىلەر، — دەپ كايىدى.

يابىرا ئۆيگە ئىنتىلىپ كىرىپ بۆشۈكتە يىغلاۋاتقان يۇسۇپنى كەمچەك سالدى. بۆشۈك يېنىدا چاي ئىچىۋاتقان قىزتۇرمىش سەل سۇرۇلۇپ ئولتۇرۇپ نېمە ئۇچۇندۇر كۆزلىرىگە ياش ئالدى. ئۇ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كىملىكىنى بىلمەيتتى.

يابىرا بالىنى بۆشۈكتىن ئېلىپ كىيىندۇرۇپ چىقىشقا، رەيھانىدىن قولىغا ئېلىپ يەرگە دەسسىتىپ قويدى.

— بوۋاڭ ئەنسىرەپ قاپتۇ ئوغلۇم. مەن ساق، ئاغزىمغا چىش چىقىۋاتىدۇ، مەن چوڭ بولۇۋاتىمەن، مەندىن غەم يېمە دەپ سالام بەرگىن.

يۇسۇپ تايتاڭلاپ مېڭىپ كېلىپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ:

— ئەسسالام، — دېدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام. ئۆسۇپ سالام بەرگۈدەك بو-

لۇپ قاپسەنغۇ بالام،ـــ دەپ ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى بەگتۆمۈر. يۈسۈپ سەكىرەپ قول ئۇزىتىپ بوۋىسىنىڭ ساقىلىنى تۇتۇۋالدى.

ـــ يۇلۇۋەتمە بەگۈاش، بۇ ساقالنىڭ ھەر بىر تېلىدا بىردىن پەرىشتە بار.

ـــ ئەمدى ئوردىغا باراي،ـــ دەپ ئاتا ـ ئانىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ، ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ ماڭغان رەيھاندىننى، يابىرا ئىشككىچە ئۇزىتىپ چىقتى.

ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن قۇياش دەل ـ دەرەخلەرنىڭ سارغىيىشقا باشلىغان يوپۇرماقلىرىدا چاقنايتتى. رەيھانىدىن كەينىگە سەل قايرىلىپ ئۇزىدىن بىرقەدەم ئارقىدا كېلىۋاتقان بويانقاردىن:

ـــ ئاشانبۇقا تىنچلىقمۇ بالام؟ بىرنەچچە كۈن بولدى كۆرمىدىمغۇ،ـــ دېدى.

ـــ تىنچلىق، باغقا مېۋىلىك كۆچەت تىكىش بىلەن ئاۋارە، بىردەممۇ بىكار تۇرمايدۇ.

ـــ ئايسىلىگ بۇدراچ ئانىنى خاپا قىلىپ قويمىغاندۇ، بالام. ئۇ قىزىم ئۆزى بىلەرمەن، بەگۈاشراق بولىدىغان.

ـــ ياق، ئاتا، ئانام بەك رازى.

ئۇ ئوردىغا كىرىشىگە ئۇدمىش كېلىپ سالام بەردى ۋە ئاتىسىنىڭ سالامىنى يەتكۈزدى. رەيھانىدىن بۇ كۈيئوغلىدىنمۇ ئەھۋال سوراپ، ئاتا ـ ئانىسىغا سالام ئېيتىپ ھاجىبۇل ھۇجە-جاپ ① ئىشخانىسىغا كىرىشىگە، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارسخانى سۆيۈنگەن ھالدا كۆرسىتىپ:

ـــ بۇغرا قاراخان جانابلىرى ھازىر مانا بۇ يارلىقنى چۈشۈردى، سىزگە ئوقۇپ بېرەي،ـــ دەپ، باش ئۇستىگە

---

① ھاجىبۇل ھۇججاپ ـــ ھاجىپلار باشلىقى (ئۇلۇغ ھاجىپ).

كۆتۈرۈپ، ئاندىن يارلىققا كۆز تىكتى. يارلىقتا، رەيھانىدىننىڭ ئاغىچى ئۇلۇغى بولۇپ تەيىنلەنگەنلىكى، ئارغۇن جالالىدىندىن خىزمەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، خەزىنىدىكى تەكشۈرۈپ چىقىشى، كىرىم ـ چىقىم ھېساباتىنىمۇ كۆرۈپ چىقىپ، خىيانەتچىلىك ـ ئىسراپچىلىقنىڭ سادىر بولغان ـ بولمىغانلىقىنى ئېنىقلاش بۇيرۇلغانىدى.

ـــ مۇبارەك بولسۇن، رەيھانىدىنبەگ، ـــ دېدى ئۇلۇغ ھاجىپ يارلىقنى ئوقۇپ بولۇپ، ـــ ئەمدى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلىرى ئىزىغا چۈشىدىغان بولدى، ئاللا سىزگە مەدەتكار بولسۇن.

ـــ رەھمەت، ئۇلۇغ ھاجىپ جانابلىرى، ئەلگە بولغان ساداقىتىم بىلەن، دۆلەت خەزىنىسىنى ئېنىقلاپ رەتكە سېلىپ چىقىمەن ۋە زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، دۆلەتنىڭ كامال تاپقۇزۇش ئۈچۈن بارلىق كۈچۈم بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىمەن.

رەيھانىدىن بۇ يەردىن چىقىپ ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ خانىسىغا كىرگەندە، گۆشىيىپ ئولتۇرغان ئارغۇن جالالىدىن چۆچۈپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۆزىنىڭ ئوغلاپ خۇشامەت قىلىپ بېشىنى ئەگدى، يانغا ئۆتۈپ ئۇنىڭ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

ـــ يارلىقنى كۆرگەنسىز تەقسىر. مەن بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرىنى ئورۇنداپ، ھېساباتنى تەكشۈرىمەن. ماڭا بارلىق ھېسابات دەپتەرلىرى ۋە ھۆججەتلەر كېرەك.

ـــ ئۇنى تەخ قىلىپ بېرىمەن جانابلىرى. كۆڭۈللىرىنىڭ يۇمشاقلىقى، كىشىگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەيدىغان شەپقەتلىك زات ئىكەنلىكلىرى ماڭا ئايان، ـــ دېدى رەڭگى سارغايغان ئارغۇن جالالىدىن، ـــ پېقىردىن ھېچقانداق سەۋەنلىك ئۆتۈلمىدى. سەۋەنلىك بار دېيىلسە، ئۇ سەۋەنلىك، ھېسابات

ئىشلىرىنى بۇاستە تۇتىدىغان ئاغىچىلاردىن ئۆتكەن بولىدۇ. ئۇلارنى ئىقرار قىلدۇرۇش زۆرۈر. بۇ ۋەزىپىنى ماڭا تاپشۇرغايلا.

— قانداق قىلىشنى ئۆزۈم بىلىمەن، — رەيھانىدىن باشقا گەپ قىلمايلا، يەنە بىر خانىدىكى ئاغىچىلارنىڭ يېنىغا چىقىپ، ئۇلار بىلەن بىر - بىرلەپ قول ئېلىپ كۆرۈشتى، ئۇلارنىڭ قۇتلۇق تىلەكلىرىدىن مىننەتدار بولدى.

ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قول ئاستىدا يىگىرمە تۆت ئاغىچى بولۇپ، ھەربىرى بىر تارماق ئىشقا مەسئۇل ئىدى. ھەر- قايسى يۇرت - ۋىلايەتلەر باج - سېلىق ئۇچۇن ئەۋەتكەن ئالتۇن - كۈمۈش، جاۋاھىراتلارنى تىزىملاپ خەزىنىگە تاپشۇرۇش؛ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، مۇسا بايتاش بۇغرا قاراخانلارنىڭ نامى چۇشۇرۇلگەن ئالتۇن - كۈمۈش پۇللارنى ساناپ ساندۇقلارغا سېلىش؛ تاي - تاي رەختلەرنى، يۈك، يىپەكلەرنى تىزىملاپ ئامبارلاشتۇرۇش؛ يىلقا، قوي، كاللارنى يايلاققا ماڭدۇرۇش؛ ھەر خىل زىرائەتلەردىن ئېلىنغان سېلىقنى ساقلارغا ئەۋەتىش؛ جايلاردىن كەلگەن ھەدىيە - تارتۇقلارنى تۇرلەرگە ئايرىپ سەرەمجانلاشتۇرۇش؛ باشقا ئەللەردىن كەلگەن سوۋغا - تارتۇقلارنى تىزىملاپ خەزىنىگە تاپشۇرۇش؛ باشقا ئەللەرگە يوللىنىدىغان سوۋغا - تارتۇقلارنى تەييارلاش؛ باشقا ئەللەردىن كەلگەن ئەرباباللارغا بېرىلىدىغان خىلئەت، كىيگۈزۈلە- دىغان تون، مىندۇرۇلىدىغان ئات - ئىنئاملارنى تەخ قىلىپ بېرىش... ئۇلار قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ئىدى. يىگىرمە تۆت ئاغىچىنىڭ ھەربىرى، ھېسابات ئىشلىرىغا ماھىر بىرنەچچە خىز- مەتچىنى ئىشقا سالاتتى.

رەيھانىدىن چۇشكىچە ئاغىچىلار بىلەن سۆزلىشىپ، كۆڭ- لىگە پۈككەن يەتتە كىشىنى ھېساباتنى تەكشۇرۇشكە سالماقچى بولدى. باشقىلار ئۆيگە قايتىشقا باشلىغاندا، ئۇلارنى ئېلىپ

قېلىپ مۇددىئاسىنى ئېيتتى، ئىشنى بۇگۈنىدىن باشلىماقچى بو-
لۇشتى.
رەيھانىدىن ئوردا ھويلىسىغا چىقىشىغا، باشتىن ـ ئاياغ
قارا پۇركەنجىگە ئورالغان بىر ئايال كېلىپ سالام قىلدى.
ـــ ئەسسالام ھاجىم جانابلىرى، ئۆزلىرىنى ئالتۇن تارىم
قۇنچۇي ئالىيلىرى، چاقىرىپ كېلىك، دەپ ئەۋەتتى. مەن ئۇ-
نىڭ باش كېنىزىكى ئەگىنكىش بولىمەن.
ـــ قايسى ئالتۇن تارىم؟
ـــ ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئادىرا تۇركەن خاتۇن.
ـــ ماقۇل، خىزمىتىگە تەييارمەن.
رەيھانىدىن ئاتلارنى ئېلىپ كەلگەن بويانقار بىلەن ئادارغا
كېتىۋېرىشنى ئېيتىپ، ئەگىنكىشىنىڭ كەينىدىن ھەرەم قورۇسـ
ىدىكى مەلىكە ئادىرانىڭ قەسرىگە كىردى. قۇرۇپ توزۇشقا
باشلىغان رەيھانلارنىڭ خۇش پۇرىقى ئازادە قەسر ھويلىسىنى
بىر ئالغانىدى.
ـــ جانابلىرى، مەن قۇنچۇيغا كەلگەنلىرىنى ئېيتاي.
ئۇزۇن ئۆتمەي قارا يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كۆڭلەك
كىيىپ، ئاق ھېلىلە رومال سالغان قامەتلىك ئايال چىقتى.
رەيھانىدىن ئۇنىڭ ئالتۇن تارىم ئادىرا ئىكەنلىكىنى پەملەپ،
قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بەردى ۋە يەرگە كۆز تىكىپ
دېدى:
ـــ ئالىيلىرى چاقىرتىپتىكەنلا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.
ـــ ھاجىم جانابلىرى، ئۆيگە مەرھەمەت قىلغايلا، ـــ
مەلىكە كەينىگە بۇرۇلۇپ، قىيا ئوچۇق ئىشىكتىن گىلەم سېلىنـ
غان دەھلىزگە، ئاندىن ھاۋا رەڭ پەردىسىنى ئىككى كېنىزەك
قايرىپ تۇرغان ئالتۇن ھالقىلىق ئىشىكتىن خانىغا كىردى ـ
دە، تۆرگە قويۇلغان كۈمۈش پايىلىق تەختتە ئولتۇردى. تەخت
قۇببىسىگە ئېسىلغان پەردىنى چۈشۈرۈپ ئۇنلۇك:

ـــ مەرھەمەت قىلسىلا، ـــ دەپ تەكلىپ قىلدى.
رەيھانىدىن ئوتقاشتەك گىلەمدىن كۆزىنى ئالماي قول باغلاپ تۇردى.
ـــ ئولتۇرسىلا ھاجىپ، ـــ يېشىل پەردە كەينىدىن مەلـ
كىنىڭ ھەسرەتلىك ئاۋازى ئاڭلاندى.
رەيھانىدىن كىمخاب كۆرپىگە يۆكۈنۈپ تەخت تەرەپكە كۆز سالدى. مەلىكىنى يوشۇرغان پەردە مەيىن يەلپۈنۈپ تۇراتـ
تى. تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئاسقۇدا ئالتۇن ساپلىق ئەگرى قىلىچ ئېسىقلىق ئىدى. سول تەرەپكە ئوقيا، خەنجەر ئېسىلغان بولۇپ، تامغا چىقىرىلغان گۈلدار ئويۇقلارغا كىتاب تىزىلغانىدى. بىر ئويۇققا ئايالچە دۇبۇلغا، ساۋۇت، يەنە بىر ئويۇققا ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر قويۇلغان بولۇپ، كۆزگە ئالاھىدە تاشلىناتـ
تى. «بۇ ئۆيدە جەڭ ئەسلىھەلىرىنىڭ ھەممىسى بار ئىكەن. قۇنچۇي ماھىر چەۋەندازدەك قىلىدۇ، نېمىشقا تاج كىيمىدىكىنە؟»
ـــ ھاجىپ جانابلىرى، چاقىرتىشمىنى سىلى ئويلاپ باقمىغان بولغاچقا ئەجەبلىنىۋاتسىلا كېرەك، ـــ دەپ سۆزگە كىرىشتى مەلىكە ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ، ـــ بۇغرا قاراخان ئەخمەت تۇغانخانىنىڭ ۋاپات بولغىنىغا بىر يېرىم يىل بولۇپ قالدى. مەرھۇمنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان قېيناكام مەنسۇرخانىنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى سىلى ئوبدان بىلمىدىلا، ـــ مەلىكە سەل توختىۋېلىپ، ئەھۋالنى ئوچۇق بايان قىلىشقا ئۆتتى، ـــ بۇ ئادەم ئەلنىڭ غېمىنى يېمەي كەيپ ـ ساپا، ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن بولۇپ كەتتى. كۈندە كەچتە زىياپەت، بەزمە ئۆتكۈزۈپ، شاراب ئىچىپ ئىمانىنى بۇلغىدى. ئاغچى ئۇلۇغلىق مەنسىپـ
ىدىن سىلىنمۇ ئېلىپ تاشلاپ، بىر شارابخورنى ئورۇنلىرىغا دەسسەتتى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىپ خالىغىنىنى قىلىشقا يول ئاچتى. بۇنىڭ ئۈستىگە قىزىنى غەزنەـ

ۋىلەر شاھنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلغاندىن كېيىن، ھەدىسلا سوۋغا ـ سالام ئەۋەتىپ، خەزىنىنى خورىتىشقا يۇزلەندى. ئۇ ھازىر يۇغرۇش باشى بولۇنبەگ، قاپۇغچى باشى دوقاقبەگلەرنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن ئاكام يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھقا قارشى يۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. ھەممىدىن ماڭا ئەلەم قىلغىنى، مېنى ئالماقچى بولۇپ ئېغىز ئاچقىنى، ـــ مەلىكە ئۆكسۈدى، ئاندىن كۆز يېشىنى سۈرتۈپ يىغلامسىراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ ئېرىم ۋاپات بولۇپ قىرىقى توشمايلا مەنسۇرخان قەسرىمگە كىرىپ: «قۇنچۇي، نېمىشقا بۇنچە مالال بولىدىلا؟ ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ يۈرسىلە، سىلىنى قايغۇلۇق ھالدا كۆرۈشنى خالىمايمەن» دەپ ئۆزىنىڭ مەيلى بارلىقىنى سەزدۈردى. زۇۋان سۈرمەي ئۇزىتىپ قويدۇم. شۇنىڭدىن كېيىن پات ـ پات كىرىپ سوۋغا تەقدىم قىلىدىغان، ھال سورايدىغان بولۇپ قالدى. قۇيرۇق شىپاگىشتقان ئىتقا تاياق تەگكۈپ غالجىر قىلىپ قويماي دەپ، يەنىلا ئۇنچىقماي ئولتۇرۇۋەردىم. مەنسۇرخان مېنى ئېغىز ئاچتۇرالماي، دەسلەپ بولۇنبەگنى، كېيىن دوقاقبەگنى، ئارقىدىن ئۇلۇغ ھاجىپنى قويـ ىدى. بۇ ياغلىمىچىلار ياتلىق بولۇشقا مېنى ئۇنىتىش ئۈچۈن، ئۇنى كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ، قىلمىغان گەپ ـ سۆزلىرى قالمىدى. «خاقانىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلگىنىگە رەھمەت. مەن ئۆمۈر بويى ئېرىم تۇغانخانىنىڭ تەرىتىدە ئولتۇرماقچىمەن» دەپ جاۋاب بېرىۋىدىم، بىر مەزگىل جىمىپ قالدى. يېقىندىن بېرى مەنسۇرخان ئۆزى نەچچە قېتىم كىرىپ، ئۇيات ـ نومۇسىنىمۇ قايرىپ قويۇپ: «مەن سىزگە ئاشىق. بۇغرا قاراخانلىق تەختـ ىدىن كېچىمەنكى، سىزدىن كەچمەيمەن» دەپ ئايىغىمغا يىقىلـ ىدى. مەن ناھايىتى سىلىقلىق بىلەن: «ھازىر سالامەتلىكىم ياخشى ئەمەس، ئەقىل ـ ھوشۇممۇ جايىدا ئەمەس، ئالىيلىرىنى كۈتۈشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، سەۋر قىلىپ تۇرسىلا، ۋاقتى

كەلگەندە ئۆزۈم ئالدىلىرىغا چىقىمەن» دەپ ئالداپ يولغا سالـ
دىم، ھاجىپ. ئۇنىڭدىن شۇنداق نەپرەتلەندىمكى، كۆرەر كۆـ
زۈم قالمىدى. ئۇنىڭ يەنە ئالدىمغا كىرىشىدىن بۇرۇن، ئۇنى
توسۇش ئۈچۈن چارە ئىزدەپ ئۆزلىرىنى چاقىرغانىدىم. خالىس،
سەممىي، ئەلگە جان كۆيەر ئەرباب ئىكەنلىكلىرى ماڭا ئۇزۇنـ
دىن بۇيان مەلۇم بولغاچقا، ئۆزلىرىنى مەسلىھەت بېرىشكە
مۇناسىپ كۆرۈپ دەردىمنى تۆكۈۋاتىمەن. بۇ ئازابلىق ھالەتتىن
پېقىرنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان بولسىلا، ــ مەلىكە يىغا بىلەن سۆزدـ
ىنى تۈگەتتى.

رەيھانىدىن ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ دېدى:

ــ قۇنچۇي ئالىيلىرى، مەنسۇرخان ناھايىتى دىتسىز ھەم ئاچ كۆز، توخۇ يۈرەك خاقان، ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرى ماڭا مەلۇم.

ــ مەنسۇرخانىڭ ماڭا ئۆيلەنمەكچى بولغانلىقىنىمۇ بىلەمدىلا؟ ــ ئەجەبلىنىپ سورىدى ئادىرا.

ــ بىلمەن قۇنچۇي. مېنى تۈنۈگۈن مەنسۇرخان بۇ ئىشتىن خەۋەرلەندۈردى. ئۇ، ئالىيلىرىغا كۆڭلى بارلىقىنى ئېيـ تىپ، مېنى ئەلچى بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ بېرىشكە ئۇنىتقانىدى. مەن يانلىرىغا كەلگۈچە، سىلى چا - قىرتتىلا، ــ رەيھانىدىنىڭ سۆزلىرى مەلىكىنى ھەيران قالدۇردى.

ــ ۋاي خۇدايىمەي، بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇنىڭغا ياتلىق بولۇشۇمنى ماقۇل كۆرىدىكەنلا ــ دە.

ــ يوقسۇ، مەلىكە، سىلى ئالىيجاناب تۈركەن خاتۇن. ئۇنداق ئۆزىنى بىلمىگەن پاراسەتسىز خاقانغا سىلى ھەرگىز مۇناسىپ ئەمەس. مېنىڭ رازىلىق بىلدۈرۈشۈم، ئۇنى رايىدىن يانداۇرۇش ئۈچۈن.

ــ قانداق قىلىپ، ھاجىپ جانابلىرى؟

— بۇ ھەقتە ئەمدى مەسلىھەتلەشمەك بولىدۇ. چا-
قىرتمىغان بولمىسلىمۇ، ئالىدىلىرىغا كەلگەن بولاتتىم،
ئالىيلىرى.
— مۇنداق دېسىلە، مەن قانداق قىلسام بولار؟
— قۇنچۇي ئالىيلىرى، مەنسۇرخان گۈزەل ئايالنى كۆر-
سە ئۆزىنى تۇتالمايدىغان ھاياسىز ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ خىزمە-
تىدە بولغاندىن بېرى مىجەزىنى ئوبدان بىلىۋالدىم. ئۇ بۇغرا
قاراخان بولۇۋېلىپلا تېرىسىگە پاتماي قالدى، خۇددىنى بىلمەي
كۆرەڭلەپ كەتتى. غەزنەۋىلەر پادىشاھىغا قۇللۇق قىلىشمۇ،
يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا قىلىچ كۆتۈرمەكچى بولۇشە-
مۇ، ئالىيلىرىغا كۆز تىكىشمۇ، ئۇنىڭ كالتە پەملىكىدىن بولۇ-
ۋاتىدۇ. ئالىيلىرى ئۇنىڭغا ئوبدان جاۋاب بېرىپ كەپتىلا. مېنىڭ-
چە، بۇ بەتخۇي خاقانىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويماسلىق
كېرەك. جاۋاب بېرىشنى ئارقىغا سۈرۈش ئەڭ ياخشى چارە.
مېنىڭچە، ئۇنىڭ قورقۇنچاق مىجەزىدىن پايدىلىنىش كېرەك.
ئاكىلىرى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتە-
نى ئۇستۈن كۆرسىتىپ، ئۇنى ئەندىشىگە سېلىپ قويساق،
ئۆزلىرىگە بېقىنلىشىشتىن ساقلانغىلى بولار.
رەيھانىدىن، مەنسۇرخاننى قەشقەرغە لەشكەر تارتىپ بە-
رىشتىن قانداق يالتايتقانلىقى، ئۆزىنىڭ يەنە ئاغچى ئۇلۇغلىقىغا
تەپىنلەنگەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىپ، مەلىكىگە ئۈمىد
بېغىشلىدى.
— جانابلىرىنى ھازىرغىچە ھاجىپ دەپ بىلىپ
كەلگەنىدىم، — دېدى مەلىكە ئادىرا كۆڭلى تىنغان ھالدا، —
ئاللا ياخشىلىقىنى بەندىسىگە ھەرقاچان مەدەتكار ئىكەن.
ئەمدى ئاچ كۆز ئەربابلار دۆلەت خەزىنىسىنى خالىغانچە
بۇزۇپ ـ چاچالمايدىغانلىقىدىن ئۆكۈنۈپ قانداق نەيـ-
رەڭلەرنى چىقىرارکىن؟

— بۇنى خۇدا بىلىدۇ، قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۇلار قانداق ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىنى ئىشقا سالسۇن، ناھەق ئۇستىدىن ھەق غەلىبە قىلماي قالمايدۇ. مەن تېخى تۇنۇگۇن ھاجىپ ئىدىم، بۇگۇن ئەتىگەن ئوردىغا كېلىپ، بۇغرا قاراخان چۇشۇرگەن يارلىقتىن يەنە ئاغچى ئۇلۇغى بولغىنىمنى بىلدىم. ياخشى تىلەكلىرىگە تەشەككۇر، ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى. مەن خىزمەتلىرىگە ھەرقاچان تەييار، — رەيھانىدىن تۇرۇپ ماڭماقچى بولدى.

— بىرئاز تەخىر قىلسىلا، ئاغچى ئۇلۇغى جانابلىرى. مەنسۇرخانغا نېمە دەيدىغانلىرىنى ئېيتىپ بېرىپ، تاماق يەپ كەتسىلە.

رەيھانىدىن كۈلۈمسىرەپ دېدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئەسلىدە ئادىرا قۇنچۇيـ نىڭ ئۆزلىرىگە مەيلى بار ئىكەن، سالامەتلىكى ياخشى بولمىغاچقا، ماقۇل دەپ جاۋاب بېرىشكە پېتىنالماپتۇ. ساقىيىپ قالسىلا، ئۆزلىرى بىلەن نىكاھلىنىشقا قوشۇلدى، — دەيمەن.

— رەھمەت جانابلىرى، ئۆزلىرىدىن كۆپ مىننەتدار بولدۇم. ئەمدى مېھمانخانىغا مەرھەمەت قىلسىلا، — دېدى مەلـ كە ئادىرا ئۇنى قەسىرنىڭ مېھمانخانىسىغا باشلاپ.

رەيھانىدىننىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئالتۇن تارىم ئادىرا، مەنـ سۇرخانغا جاۋاب بېرىشنى ئارقىغا سۈرۈپ ئۇچ يىلنى ئۆتكۈزـ دى. تۆتىنچى يىلىغا كەلگەندە ئۇچ كىنىزىكى بىلەن ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. قەيەرگە كەتكەنلىكىنى رەيھانىدىنمۇ بىلمەي قالدى. غەزەپلەنگەن مەنسۇرخان شۇ كۈنى كېچە ۋە كۈندۈزى قاراۋۇللۇق قىلغان تۆت ياساۋۇلنى ئۆزى چېپىپ تاشلىدى. رەيھانىدىن تۇتۇۋالمىغان بولسا، ھەرەمبىگى كۆك ئايۇق بەگتۇتۇقنىمۇ چېپىۋەتكەن بولاتتى.

2

رەيھانىدىن قارا سېكىلىكى ئۆسۈپ گەدىنىگە چۈشكەن يۈسۈپنى بەش يېرىم يېشىدا، قاريېخانىغا ئۆزى ئېلىپ باردى.

بەگبۇقا مەھەللىسىدىكى بۇ قاريېخانا مەسچىت ئىچىدە بولۇپ ئۆيگە يېقىن ئىدى. مەسچىت ئىمامى ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇل-غوپۇر بىننى ھۈسەيىن ئەلئەلمائى دەرس بېرەتتى. سەمەرقەنت شەھىرىدە ئېلىم تەھسىل قىلىپ، بالا ئوقۇتۇشقا ئىشتىياق باغلىغان بۇ ئالىم، بالاساغۇنغا قايتىپ كېلىپلا ئۆز قورۇسىدا قاريېخا-نا ئاچقانىدى. «قۇرئان» خېتىنى تونۇتۇشتىن ئىلگىرى قەدىم ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتەتتى.

ئۇ پەزىلىتى، پاساھىتى، نۇتقىنىڭ راۋانلىقى، قىرائىتىنىڭ لەرزانلىقى بىلەن جامائەت ئىچىدە تېزلا تونۇلۇپ، شەيخۇلئىس-لام ئابدۇللا دامۇللىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن، بەگبۇقا مەھەللە-سىنىڭ ئازنا مەسچىتىگە ئىمام، خاتىپ بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاريېخاننىڭ ئۆز قورۇسىدىن مەسچىتكە يۆتكىگەنىدى.

ھۈجرىدا كىتاب كۆرۈپ ئولتۇرغان ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، يېشىل كاھىشتىن قويۇرۇلغان گۈمبەز پەشتاقلىق چوڭ دەرۋازا-دىن مەسچىت سەيناسىغا بىر خۇشرۇي گۆدەكنى يېتىلەپ كىرگەن رەيھانىدىننى كۆرۈپ، ئالمان ـ تالمان بەقەسەم تونىنى كىيدى ـ دە، ئىتتىك چىقىپ ئۇلارغا يېقىنلاپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى، مۇبا-رەك قەدەملىرى بىزگە قۇت ئېلىپ كەلگەي.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام مەخدۇم. ئۆزلىرى ئەھيا قىلغان بىلىك باغىنىڭ مېۋىسىدىن ئوغلۇمنى ئوزۇقلاندۇرغلى كەلدىم، ـــ

رەبھانىدىن بۇ داندىشمەن ئۇستاز بىلەن كۆرۈشۈپ، قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپكە قاردىدى، ــ ئوغلۇم، ئۇستازىڭغا سالام بەرگىن.

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم كىشى قارا، كۆڭلىگە ئەقىل كىرمىگەن نارەسىدە گۆدەكنى بوشىغۇت [1] قىلىشنىڭ ماقۇل كۆرەلمۇ؟ ــ دېدى يۈسۈپ ئېگىلىپ.

«نېمىدېگەن پاساھەتلىك، تەۋەززۇلۇق بالا بۇ. ئوبدان تەربىيىلىنىپتۇ، قىلغان سۆزلىرى نېمىدېگەن ئورۇنلۇق ــ ھە!» دېدى مەخدۇم ئىچىدە زوقى كېلىپ.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئالىپ گۆدەك. سەن ماڭا بۇگۈندىن باشلاپ بوشىغۇت بولدۇڭ. نېمىنى ئۆگىنىشنى خالايسەن؟ ــ مەخدۇم بالىنى سىناپ كۆرمەكچى بولدى.

ــ ئات مىنىشنى ئۆگەنسەم، ئەمدى بىلىك ئۆگىنىشنى خالايمەن، ــ كۈلۈپ جاۋاب بەردى يۈسۈپ.

ــ نېمە ئۈچۈن بىلىك ئۆگىنىشنى خالاپ قالدىڭ؟ يۈسۈپ بىردەم ئويلىنىپ دېدى:

ــ ئاللا دەرگاھىدا گۇناھكار بولماسلىق، بەندە ئالدىدا يەرگە قاراپ قالماسلىق ئۈچۈن.

ــ بارىكاللا، بارىكاللا، بالام. پېقىر بىر زېرەك بوشىغۇتقا ئېرىشكەن ئوخشايمەن، ــ ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئېگىشىپ، يۈسۈپنىڭ بادام دوپپىسىنى كەينىگە سەل سۈرۈپ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى، ــ ئۇچۇق چىھرىگىدىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى، سەن بىلىم تەھسىل قىلىپ كامال تاپالايسەن، ــ ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان رەپھانىدىنغا قاردى، ــ جانابلىرى، ھۈجرىغا مەرھەمەت قىلغايلا، ئۆزلىرىنى تۇرغۇزۇپ قويدۇم.

ــ يوقسۇ، مەخدۇم، قايتمىسام بولمايدۇ. ماقۇل بولسىلا

---

① بوشىغۇت ــ شاگىرت دېگەن مەنىدە.

دەرسخانىنى بىر كۆرسەم، ــ دېدى رەيھانىدىن مەسچىتتىكى دەل ـ دەرەخلىق، گۈل ـ گىياھلار قاپلاپ كەتكەن سەيناسىغا، گەجخاك قىلىنىپ خىلمۇ خىل نەقىش چىقىرىلغان خانىقا، كايـ ۋاننىك ① تام ـ تورۇس، تۈۋرۈكلىرىگە كۆز سالغان ھالدا.

ــ ماقۇل بولمامدىغان جانابلىرى، ئۆزلىرىنىڭ نەزەرلىرى دەرسخانىمىزنى جانلاندۇرۇۋەتسە ئەجەب ئەمەس.

ئۇلارنى گۈلزارلىق ئىچىدىكى يالغۇز ئاياغ يول بىلەن باشلاپ ماڭغان مەخدۇم، مەسچىتنىڭ ئوڭ تەرىپىگە سېلىنغان پەنجىرىلىك ئۆينىڭ ئالدىغا ئەكېلىپ ئىشىكنى ئاچتى.

ــ مەرھەمەت قىلسىلا، ھە، قېنى كىرگىن، بالام.

رەيھانىدىن ئوغلى بىلەن ئىۋرىق، سۈپۈرگە قويۇلغان دەھلىزگە، ئاندىن ئوڭ يانداكى دەرسخانىغا كىردى.

ــ كەڭرى ئىكەن. بۇ دەرسخانىدا قانچە بالا ئوقۇيدۇ، مەخدۇم؟

ــ ئىككى دەرسخانىدا يۈزدىن ئارتۇق ئوسمۇر ئوقۇيدۇ، جانابلىرى. سول يانداكى دەرسخانىدا بەزى كۈنلىرى باللار قايتقاندىن كېيىن، ئاڭلاشنى خالاپ كەلگەنلەرگە قۇرئان ۋە ھەدىسنى تەپسىر قىلىپ بېرىمەن، بەزىدە تەبلىغمۇ② قىلىمەن، جانابلىرى.

ــ بۇنى بىلگەن بولسام، كېلىپ ئاڭلاپ قاراڭغۇ دىلىمنى نۇرلاندۇرىدىكەنمەن، مەخدۇم. ۋاقىپلىنىپ قالغىنىم ياخشى بولـ دى، پېقىر بىلىككە بەك تەشنا.

ــ رەھمەت جانابلىرى، پېقىرنىڭ بىلگىنىدىن بىلمىگەنـ لىرى كۆپ، كېلىپ يارەمدە بولۇشلىرىغا موھتاجمەن.

---

① كايىۋان ــ خانىقانىڭ ئالدى، ئىككى يېنىغا چىقىرىلغان پېشايـ ۋان.

② تەبلىغ ــ ۋەز ـ نەسىھەت.

— ئۇنداق بولامدىغان مەخدۇم. پېقىر بىر تىجارەتچى، ئىلىم ئەھلى ئەمەس. شۇڭا بۇ ئوغلۇمنى كىچىكىدىن كامال تاپقۇچە ئوقۇتاي دەيمەن، — رەيھانىدىن سۆزىنى توختىتىپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ دىققەتتە تۇرغان يۈسۈپنى ئۆزىگە تارتىپ بېشىنى سىلىدى، — ياخشى ئوقۇغىن ئوغلۇم، كىشى قارىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرمە، سۆزىگە ئوبدان قۇلاق سال، ئۆگەنگىنىڭ ئېسىگىدە تۇت، خەتنى چىرايلىق يېزىشنى ئۆگەن.

— باش ئۇستىگە، ئاپا. ئېيتقانلىرىنى يادىمدا ساقلايمەن، كىشى قارىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ياخشى ئوقۇيمەن، — دېدى يۈسۈپ چاقمەقتەك سۆزلەپ.

— بۇ بالا ناھايىتى ئەقىللىق ئىكەن، جانابلىرى، سۆز-ھەرىكەتلىرى تەربىيە كۆرگەن چوڭ ئادەمدەك. ئەگەر ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرمەي، باشقىلاردىن ئاڭلىغان بولسام، بۇنداق زېرەك ئىكەنلىكىگە ئىشەنمىگەن بولاتتىم، — قايىللىقىنى بىلدۈردى يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىدىن زوقلانغان مەخدۇم.

— بۇ بالامنىڭ تىلى بىر يېرىم ياشقا كىرىپلا چىققان، — دېدى رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭ سەبىي ۋاقتىدىكى قىلىقلىرى كۆز ئالدىغا كېلىپ، — ئىككى ياشقا كىرەر-كىرمەيلا ھەممە گەپنى قىلىپ، ئۆيدىكىلەرنىلا ئەمەس، مەھەللىدىكى چوڭ-كىچىكنى ھەيران قالدۇرغانىدى. ئۇچ ياشقا كىرگەندىن كېيىن، تولا سوئال سوراپ جاۋابىغا قانائەتلەنمىسە، بولدى قىلماي سوراپ تۇرۇۋېلىپ، ئادەمنى چارچىتىۋېتىدىغان، ھەتتا زېرىكتۈرۈۋېتىدىغان بولدى. تاغ-دەريالارنىڭ، يۇلتۇزلارنىڭ، ھايۋانلارنىڭ ناملىرىنىلا ئەمەس، ئۇششاق سۈرە، ئايەتلەرنى، مەندىن، ئانىسىدىن سوراپ، يادقا ئېلىپ بىزنى ئۆزىگە تېخىمۇ ئامراق قىلىۋەتتى. قولۇمغا كىتاب، قەلەم ئالسام، ئوقۇيمەن، يازمەن دەپ تۇرۇۋېلىپ، بەرمەي قۇتۇلالمايدىغان بولدۇم. تۆتكە كىرىپلا ئۇيغۇرچە، كېيىن ئەرەبچە ھەرپلەرنى

ئۆگىنىشكە باشلىدى. ھازىر ئىككى تىلدىكى ھەرپلەرنى تولۇق يازالايدۇ. ئەمدى قوشۇپ يېزىشنى، جۈملە تۈزۈشنى ئۆزلىرىدىن ئۆگىنەر. مەكتەپتە ئوقۇيمەن، دەپ تۇرۇۋېلىپ بۈگۈن ئېلىپ كەلدىم، بولمىسا يەنە ئىككى يىلدا ئوقۇش يېشىغا تولاتتى. ئەگەر خاپا قىلغۇدەك بولسا، ئاياپ ئولتۇرماي ئەدىپىنى بېرىپ قويسىلا.

— مەن ھەرگىز ئەدەپسىزلىك قىلمايمەن، ئابا، — دېدى يۈسۈپ دادىسىغا، ئاندىن ئۇستازىغا ھۆرمەت بىلەن باش ئەگىدى. ئۇ مەكتەپكە كەلگىنىدىن ناھايىتى خۇش ئىدى.

ئوغلىدىن سۆيۈنگەن رەيھانىدىن دەرسخانىدىن چىققاندا، ئۆسمۈرلەر مەسچىت ئىشكىدىن ئالدىراپ كىرىشكە باشلىغانىدى. ئۇلار سالام بېرىشىپ يۈسۈپ ئولتۇرغان دەرسخانىغا كىرىپ كېتىشتى.

مانا شۇ كۈندىن باشلاپ يۈسۈپنىڭ مەكتەپ ھاياتى باشلاندى. ئۇ باللارنىڭ ئەڭ كىچىكى بولغىنى ئۈچۈن ئالدىنقى قاتارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغۇزۇلدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم باللارنى بېشىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى، ساۋاتىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە قاراپ بەش سىنىپقا بۆلۈپ دەرس ئۆتەتتى. بېگى كەلگەنلەرگە ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ھەرپلەر، ھەرپلەرنى قوشۇپ سۆز ياساش، سان، سانلارنى قوشۇش ۋە ئېلىش ئۆتۈلسە، باللارنىڭ ساۋاتىنىڭ چىقىشى، دەرسلىكلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشىگە قاراپ سىنىپ ئۆرلىتەتتى. سىنىپ ئۆرلىگەنسېرى بېگى دەرسلەر، مەسىلەن، ھەپتىيەك، قۇرئاننى يادقا ئېلىش، گراماتىكا، جۇغراپىيە، سانلارنى كۆپەيتىش ۋە بۆلۈش، پەلسەپە، تارىخ، ئىلمىي نۇجۇم، ئەدەبىيات قاتارلىق دەرسلەر قوشۇلۇپ باراتتى. دەرس ئۆتۈشكە ئۆزى ئۈلگۈرەلمىسە، يۇقىرى سىنىپتىكى ئۆگىنىشى ياخشى، يېشى چوڭراق باللارنى ئۆزىگە ياردەمچى قىلىپ، تۆۋەن سى-

ئەپتەسكى بالىلارنى باشقۇرۇشقا، بەزىدە دەرس ئۆتۈشكە ئورۇنلاشتۇراتتى.

مەسچىت ئىچىدىكى بۇ مەكتەپ «قارىيخانا» دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇھىم دەرسلەر ئۆتۈلىدىغان قائىدە ـ تۈزۈملۈك مەدرىسە ئىدى. بەزى بالىلار ساۋاتىنى چىقىرىۋالغۇچە، بەزىلەر «قۇرئان كەرىم» نى يادقا ئېلىپ بولغۇچە، بەزىلەر ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىۋالغۇچە ئوقۇشاتتى. بەزىلەر بولسا كۆپ يىل ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، بۇ يەردىن سەمەرقەنت، بۇخارا، قەشقەر، باغداتلارغا ئىلىم تەھسىل قىلغىلى كېتەتتى. ھەربىر بالا ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئوتۇن، ئۇندىن تارتىپ تەڭگە، تىللاغا قەدەر نەرسىلەرنى، يەنى تاپقىنىنى ئوقۇتۇش ھەققى ئۈچۈن ئېلىپ كېلەتتى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئاز ـ كۆپ دېمەي قوبۇل قىلاتتى ھەممە بالىلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلاتتى، كۆيۈنەتتى...

ئەڭ ئالدىدا يۇكۈنۈپ ئولتۇرغان يۈسۈپ قارا كۆزلىرىنى مەست قىلماي ئۇستازىنىڭ ساۋاق بېرىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ زوڭ ئولتۇرۇپ، ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ھەرپلەرنى يازغۇزۇپ سىناپ كۆرۈۋىدى، يۈسۈپ ھەرپلەرنى يېپقا ئۆتكۈزۈلگەن مارجاندەك رەتلىك، چىرايلىق يېزىپ ۋە ئوقۇپ ئۇنى قايىل قىلدى. مەخدۇم يۈسۈپنىڭ تېخى كىچىكلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇيغۇرچە ئىككى، ئۈچ، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئالتە سۆزنىڭ، ئەرەبچە ئىككى، ئۈچ، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۈچ سۆزنىڭ، ئوقۇش، يېزىدىلىش قائىدىسىنى سۆزلەپ بەردى، بىردىن ئونغىچە سانىنىڭ قانداق يېزىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى ۋە كەچكىچە تەكرار يېزدىپ ئوقۇشنى تاپىلاپ بىرىنچى كۈندىكى دەرسنى تۈگەتتى.

هالبۇكى، يۇسۇپ بىر سائەت ئۆتۈپلا قومۇش قەلىمنى دەپتەر بىلەن رىيىل ئۇستىكە قويۇپ، باللارنىڭ ئوقۇشىنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان مەخدۇمنىڭ يېنىغا كەلدى.

— كىشى قارا، ئۇيغۇرچە ئالتە سۆزنى، ئەرەبچە ئۈچ سۆزنى، ئۆزلىرى سۆزلەپ بەرگەن قائىدە بويىچە ئوقۇشنى، يېزىشنى، بىردىن ئونغىچە ساننى يېزىشنى ئۆگىنىپ بولدۇم. يەنە ئۆگىتىپ قويغان بولسىلا، — دەپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى.

— دەپتىرىڭنى ئېلىپ كەلگىن، كۆرۈپ باقاي.

يۇسۇپ دەپتىرىنى ئېلىپ كەلدى. مەخدۇم ئۇنچىدەك يېزىلغان ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە سۆزلەرگە قاراپ بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلدى. ئۇ ھەربىر سۆزنى يىگىرمە ـ ئوتتۇز قېتىمدىن يېزىپ نەچچە بەتنى تولدۇرغانىدى.

— نېمانداق تېز، بۇنداق ئۆگەنگىلى تۇرساڭ، مېنى ئالدىرىتىپ قويىدىغان ئوخشىمامسەن، كىچىك بوشىغۇت. ئۆگىنىپ بولغان بولساڭ تەكرارلا.

— ئۇنداق قىلسام ۋاقىت زايە بولمامدۇ. ئۆگىنىپ بولغىنىم راست. تەكرارلاۋەرگۈم يوق، قاراپ ئولتۇرسام بولماس، يېڭى دەرس بەرسىلە، — دېدى يۇسۇپ مىختەك تۇرۇپ.

— بولدۇ، بولدۇ، بوشىغۇت، يېڭى دەرس بېرەي.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇيغۇرچە ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ھەرپتىن تۈزۈلگەن سۆزدىن ئوننى، ئەرەبچە سۆزدىن بەشنى، قانداق ئوقۇش، يېزىشنى، ساندىن ئوتتۇزغىچە ساناش، يېزىشنى ئۆگەتتى... شۇنداق قىلىپ يۇسۇپ ئوقۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

ھەر كۈنى ئەتىگەندە بوينىغا بەرقۇتتىن تىكىلگەن جىلىت

ئاسقان يۇسۇپ، كۇن ئۇپۇق يۇزىدىن باش كۆتۈرگەندە قارىيـ
خانىغا بېرىپ بولاتتى.

3

يۇسۇپ ناھايىتى ئەقىللىق ئىدى. گەرچە بەش ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، كۆز ئالدىدا يۇز بەرگەن ئىشلارنىڭ تېگىگە يېتەلەيتتى، ياخشى ـ ياماننى سۆز ـ ھەرىكەتنى پەرق ئېتەلەيتى، بۇ توغرۇلۇق دەرھال مۇلاھىزە قىلىپ پىكرىنى قويالايتتى، ھازىر جاۋاب ئىدى. ئاسان ئاچچىقلانمايتتى، لېكىن ناھەقچىلىكـ كە يولۇققاندا دېمەكچى بولغىنىنى ئوچۇق ئېيتاتتى. ئالدىراڭـ غۇلۇق قىلىپ باشقىلارنى بىزار قىلماي، تەمكىنلىكى بىلەن ئامراقلىقىنى كەلتۈرەتتى. ئۆزىگە گەپ كەلتۈرۈشنى، تىل ئىشـ تىشنى زادى خالىمايتتى. گەپ قىلغاندا، باشقىلارنىڭ زېتىغا تېگىدىغان سۆزنى قىلمايتتى. باشقىلار خاپا بولىدىغان قىلىقلارغا بېرىلمەيتتى، كۆڭۈل ئاياشنى بىلەتتى. شوخ بولسىمۇ بەڭۈاش ئەمەس، ئېغىر ـ بېسىق ئىدى. بۇ مىجەزى كۆرگەنلا ئادەمگە ياقاتتى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇنىڭ بۇ مىجەزىنى بەك ياقتۇرۇپ قالدى. «يۇسۇپنىڭ ئەقلى يېشىدىن ھالقىپ كېتىپتۇ. ئۇ تىرىشـ چانلىق بىلەن ئۆگىنىدىغان بولسا، يېقىن كەلگۈسىدە زامانىسـ نىڭ بوگۇ بىلگەسى بولۇپ قېلىشىدا شۈبھە يوق» دەپ ئالاھـ دە كۆڭۈل بۆلۈپ ئۆزى دەرس ئۆتىدىغان بولدى.

بىر يىل شۇنداق تېز ئۆتۈپ كەتتى. يۇسۇپنىڭ بويى ئۆسۈپ زېھنى ئۆتكۈرلەشتى. ئۇيغۇرچە خەت يېزىشنى ئۆگىنىـ ۋالدى. كىتابلارنى ئوقۇيدىغان بولدى. ئەرەبچە گراممانتىكىنىڭ ئىنچىكە قائىدىلىرىنى چۈشىنىپ يادلاپ، نۇرغۇن سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىپ، ئۇستازىنى رازى قىلدى. «قارىيخانا» ئۇ ھەمىشە تەلپۈنىدىغان مۇقەددەس جاي بولۇپ قالدى.

قارىيخانىغا ئۇنى ئەتكەندە ئادار ئەكېلىپ قويۇپ، كەچتە ئېلىپ كېتەتتى. چۈشتە موللىسىنىڭ يېنىدا قېلىپ، تاماق يەپ ئارام ئالاتتى. بۇنى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم رەيھانىدىنغا ئېيتىپ، ئۇنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شۇنداق ئورۇنلاشتۇرغانىدى. كۆپ چاغلاردا بۇ ئۇستاز بىلەن شاگىرت چۈشتە ئۇخلىماي، ئۆگىنىش بىلەن بولاتتى.

بىر كۈنى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم يۈسۈپنى مەسچىتكە يېقىنلا يەردە بولغان ئۆيىگە ئېلىپ باردى. ئۇلارنى ھاۋاخان قۇشناچىم ئەمدىلا ئىككى ياشقا كىرگەن قىزى بىلەن كۈتۈۋالدى. يۈسۈپ قارا چاچ، قارا كۆز، مەڭىز توغاچتەك چىرايلىق سەبىي قىزنى كۆرۈپلا ئامراق بولۇپ قالدى.

— ئىسمىڭ نېمە خان؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— ئاقبىرا، — قىز قىزىقسىنىپ قاراپ، بىردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ دادىسىنىڭ تونىنىڭ پېشىگە ئورىلىۋالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم چۈشلۈك تاماقنى يۈسۈپ بىلەن كېلىپ ئۆيىدە يەيدىغان بولدى. يىگىرمە يىل سەمەرقەنتتە ئىلىم تەھسىل قىلغان بۇ ئۇستاز كېچىكىپ ئۆيلەنگەنىدى. تېخى مۇشۇ قىزىدىن باشقا بالا يۈزىنى كۆرمىگەنىدى، قىزىغا زىيادە ھېرىس ئىدى. بەزى كۈنلىرى قىزىنى قارىيخانىغا ئېلىپ كېلىپ يۈسۈپنىڭ يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ قويياتتى، باشقا بالىلار باقاي دېسە زادى ئۇنمايىتتى. ئۇ يۈسۈپنىڭ بىردەم قەلىمىنى ئېلىۋېلىپ، بىردەم سېكىلىكىنى تارتىپ ئويناپ ئۆگىنىشكە كاشىلا قىلاتتى. بىر قېتىم سىياھدانىنى ئۆرۈۋېتىپ يۈسۈپنىڭ كىيىمىنى رەڭ قىلىۋەتتى. بۇنى كۆرگەن مەخدۇم ئۇنى قارىيخانىغا ئېلىپ كەلمەيدىغان بولدى. يۈسۈپمۇ ئوقۇشقا دەخلى قىلىدىغان بۇ قىزنىڭ كەلمەيدىغان بولغانلىقىدىن خۇش بولدى. ئەمما بىر نەچچە كۈن چۈشتە بارمىسا ئاقبىرانى سېغىنىپ قالاتتى.

يۈسۈپ ئالتە يېرىم ياشقا كىرگەندە خەتنە تويى بولدى.

رەيھانىدىن ئۇنىڭغا تۆمۈر رەڭ ئەنجان بەقەسەمدە تون، يېشىل شايى سەللە ئورىغان بادام بۆك كىيگۈزدى. كۈمۈش كەمەر باغلاپ خەنجەر ئېسىپ قويدى. ئاشانبۇقا تىكىپ بەرگەن پۆپۈ-چىكى بار چورۇقمۇ ئۇنىڭغا ياراشقانىدى، ئۇ قولىنى كەينىگە تۇتۇپ ھويلىغا چىقىۋىدى، ساۋاقداشلىرى، مەھەللىدىكى ئاداش-لىرى:

— بەگيۈسۈپ، بەگيۈسۈپ!— دەپ توۋلىشىپ ئۇنى ئارىغا ئېلىۋالدى.

توي چۈشكىچە قورۇدا داۋام قىلىپ، چۈشتىن كېيىن چۈ دەرياسى بويىدا داۋام قىلدى. چوڭلار ئوغلاق تارتتى، بالىلار ئات بەيگىسى قىلدى. يۈسۈپمۇ قارا تايىنى مىنىپ، جامائەت ئالدىدىن ئۇچقاندەك ئۆتكەندە، كۆپچىلىك زوقلانغان ھالدا غۇلغۇلا قىلىپ كېتىشتى:

— ئەجەب چېچەن ئىكەن، ھەممىدىن كىچىك تۇرۇپ، ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى.

— ئۆزىمۇ، مىنگەن ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن.

— ئېتى نېمىكەن بۇ ئۇز بالىنىك؟

— بەگيۈسۈپ ئىكەن.

— خۇدا بۇ بالىنى بالا ـ قازادىن ئۆز پاناھىدا ساقلـ-سۇن.

— مۇراد ـ مەقسىتىگە يەتسۇن.

يۈسۈپ بىلەن بىرگە بەيگىگە چۈشكەن ئۆسمۈرلەرنىڭ چوڭى ئون تۆت ياش، كىچىكى توققۇز ياش ئىدى. تېخى يەتتە ياشقا كىرمەي تۇرۇپ، مىنگەن ئېتىنىڭ تاي بولۇشىغا قارىماي، يەتتە چاقىرىم يەرگە چېپىپ بېرىپ ھەممىدىن بۇرۇن قايتىپ كەلدى. قىزلار تاشلىغان ياغلىقلار تايىنىڭ يايلىغا، ئۇنىڭ گەدەن، يەلكىلىرىگە چۈشۈپ، ئۇچ ياغلىقنىلا تۇتۇۋالالىدى. يۈسۈپ ناھايىتى روھلىنىپ كەتكەنىدى، قارا كۆزلىرىدىن ئوت

چاقناپ تۇراتتى. ئاتتىن چۈشۈشكە ياردۇق ئۇنى باش ئۇستىكە كۆتۈرۈپ، ئۇچ قېتىم ئايلاندۇرۇپ يەرگە دەسسىتىپ قويدى.

يۈسۈپ مەرىكە مەيداننىڭ مەركىزىدە قاراپ بىتاقەت بولغان ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئالدىغا كېلىپ سالام بەردى، ئاندىن بوۋىلىرى بەگتاش ئابدۇللا داموللا بىلەن بەگتۆ-مۇرگە، مېھرى بىلەن تەلمۇرۇپ تۇرغان ئاتىسىغا، مەرىكە مەيدا-نىنى چۆرىدەپ تۇرغان ئاۋامغا بېنىشلاپ سالام بېرىپ، ئاستا كەينىگە ياندى. ئۆزىگە تەلپۈنۈپ تۇرغان يارۇقنىڭ بېنىغا كېلىپ ئۇنى قۇچاقلىۋالدى. ئۇنىڭ ئاقۇچ يۈزى ئانارەك قىزد-ىرىپ، كۆز چاناقلىرى ياشقا تولغاندى. تۆت بېشىدىن باشلاپ ئات مىنىشنى ئۆگەتكەن، بولۇپمۇ بىر يىلدىن بۇيان ئات چېپىشنى مەشىق قىلدۇرۇپ «بالا چەۋەنداز» قىلىپ يېتىشتۇر-گەن يارۇققا مىننەتدارلىقىنى يۈرەك ـ باغرىنى يېقىش بىلەن ئۇن ـ تىنسىز بىلدۇردى. قولىدىكى ئۇچ ياغلىقىنىڭ بىرىنى ئۇنىڭ قويۇن يانچۇقىغا سېلىپ قويدى، بىرىنى بويانقارغا بەردى، بىرى ئۆزىگە قالدى.

مەرىكىنىڭ ئاخىرىدا كۆپچىلىككە ئاش تارتىلدى. رەبھانە-دىن ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمغا تون كىيدۇرۇپ، ئات مىندۇردى. بىر تاۋاق تىللا ئىنئام قىلدى. بەيگىگە چۈشكەن ئون تۆت ئۆسمۈرنىڭ ھەممىسگە ئىككىدىن تىللا بېرىپ ئات مىندۇردى. جامائەت خۇشال ـ خۇرام ئۇزىدى.

باغاق بېزىپ ئېيتقان بولسىمۇ، بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئۆيگىمۇ كېلىشمىدى، مەرىكىگىمۇ قاتناشمىدى. مەنسۇرخان ۋە-زىر، ئەمرلەرنى باشلاپ ئۆيگە كەلدى، مەرىكىگە قاتناشماي ئوغلى ئىنال تېكىننى خاس نۆكەرلىرى بىلەن ئەۋەتكەنىدى. رەبھانىدىن ئۇنىڭغا سەمەرقەنتنىڭ ئىككى ياشلىق ئارغىمىقىنى ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە جاۋاھىرات بىلەن بېزەلگەن ئېگەر، يۈگەنلىرى بىلەن تارتۇق قىلدى. بارلىق مېھمانلارنىڭ ئۇزۇ-

تەڭ شام ۋاقتىدا ئۆيگە كەلدى. چارچاپ قالغان بەگـتۆمۈر، ئاشانـبۇقا بىلەن پەـشايۇانـدا يانـپاشلـدى. مەرىكىنى كۆر- گىلـى بارغان زەمـۇران ئانا، يابـرالارمۇ كـەـلىشىپ يۈ- سۈپىنـى مۇبارەكلەشتى.

ـــ ئايتولۇن، ئايسىلىكلەرمۇ بارغانكەن، ئەتە ئەتىگەن كېلىپ، ئۇكسىنى ياتقۇزۇپ بولغاندىن كېيىن كەچلەپ كەتـ- مەكچى بولدى. قارىغاندا، قېينانىلىرى بىلەن ئەرلىرىمۇ كېلىدىغان ئوخشايدۇ. ئاباملارمۇ كېلىمىز دېدى،ـــ يابىرا ئۆ- زىنى قۇچاقلىۋالغان يۈسۈپىنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ رەيھانـ- دىنى خەۋەرلەندۈردى.

ـــ مەرىكە مەيدانىدىلا ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ قويماق- چىدىم، مېھمانلارنـى ئۇزىتـىش بـىلەن بولۇپ كېتـەپ ئۇنتۇپتىمەن،ـــ دېدى ئۇ قارائىغۇلۇق باسقان هويلىغا كۆز سېلىپ تۇرۇپ ۋە بىردىن سورىدى،ـــ قىزىمىز ئايتمىش، ئارچۇنلار قېنى، قىزتۇرمىشچۇ، ئۇلار كەلمىدىمۇ؟

يابىرامۇ ئىنتىك هويلىغا قاراپ چىقىپ ئەنسىرىگەن هالدا:

ـــ بايا مەھەللە قىزلىرى بىلەن بەيگىنى كۆرىمىز دەپ بېنىمىزدىن كېتىپ قېلىشقانىدى. قايتىپ كەتكەن ئوخشايدۇ، دەپ ئىزىدى ـ دېرىكىنى قىلماي كېلىۋېرىپتۇق،ـــ دەپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

خۇشال ـ خۇرام ئولتۇرۇشقان هەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى. شام ـ چىراغلارنى يېقىشنىمۇ ئۇنتۇپ يۈسۈپ بىلەن ئىشىك ئالدىغا چىققان رەيھانىدىن ئادار بىلەن يارۇقنى قىزلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى، بۇرۇنلا ئىشىك ئالدىغا چىققان يابىرا:

ـــ ئەجەب بىخەستەلىك قىلىپتىمەن، ئاتىسى. ئىز ـ دېرىكىنى قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلسەك بولۇپتىكەن، بەكلا ئەز- سىرەپ قالدىم،ـــ دەپ يېغلىغىلى تۇردى.

بىتاقەت بولغان يۈسۈپ:
— ئابا، مەن ئالدىغا بېرىپ باقاي، — دەپ بار كۈچى بىلەن يۈگۈرۈپ كەتتى.
— توختا يۈسۈپ، يالغۇز بارساڭ بولمايدۇ، بىرگە بارلى.
رەيھانىدىن يابىرا بىلەن ئۇنىڭ كەينىدىن ئالدىراپ مېڭىشتى.
يۈسۈپ يۈگۈرۈپ كوچىنىڭ دوقمۇشىغا كېلىشىگە، يىغلىشىپ كېلىۋاتقان ئارچۇن، قىزتۇرمش بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار بىر مەھەللىلىك ئاداشلىرى بىلەن بىللە ئىدى.
— ئارچۇن ئاچا! — يۈسۈپ كەلگىنىچە ئۇنىڭ قولىدىن تۇتۇۋالدى، — ئايتمش ئاچام قېنى، ئۇ نەدە قالدى؟
ئارچۇن يىغلاپ گەپ قىلالماي قالدى. قىزتۇرمش دېدى:
— بەيگە مەيدانىدىن يېنىپ، ئاداشلىرىمىز بىلەن دەريا بويىدا ئات چېپىشىپ ئويناپ قارا ئىغۇ چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى بىلمەي قاپتۇق. ئۆيگە قايماقچى بولۇۋاتساق، بىر توپ تۇلۇملۇغ ئەر ① تۇيۇقسىز كېلىپ، بىزنى ئاتلىرىمىزدىن چۈشۈرۈۋېتىپ، ئايتمش خېنىمنى ئېلىپ قاچتى.
يۈسۈپ داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قالدى. شۇ ئاردا ھاسىرىشىپ يېتىپ كەلگەن رەيھانىدىن بىلەن يابىرا، يىغلاۋاتقان ئارچۇن بىلەن قىزتۇرمشنى كۆردى.
— ۋاي جېنىم قىزلىرىم، نېمە بولدۇڭلار؟ — دەپ سوردى يابىرا ئۇلارنى باغرىغا تارتىپ.
— ئابا، تۇلۇملۇغ ئەرلەر ئايتمىش ئاچامنى ئەپ - قېچىپتۇ، — دېدى يۈسۈپ يىغلامسىراپ.
— نېمە دېدىڭ؟ — يابىرا ئۇياق - بۇياققا سەپسېلىپ

---

① تۇلۇملۇغ ئەر — قورالسىز ئادەم.

ئېسەنكىرنىكەن ھالدا سوردى. ئۇ تېخى ئايتمىشنى قىزلارنىڭ ئارىسىدا بار دەپ قالغانىدى.

— ئاچاملار ئاداشلىرى بىلەن دەريا بويىدىن قايتماقچى بولۇۋاتقانىدا، تۇلۇملۇغ ئەرلەر ئايتمىشنى ئەپقېچىپتۇ ئابا، — دېدى يۇسۇپ خورسىنىپ

— ئاھ، تەگرىم! بۇ نېمە ئىشتۇر، — يابىرا ھوشىنى يوقاتقاندەك بولۇپ جايىدىلا ئولتۇرۇپ قالدى.

— يۇرۇگلار باللىرىم، ئۆيگە بېرىپ سۆزلىشەيلى، — دېدى يۇرىكى ئېچىشقان رەيھانىدىن. ئۇ يابىرانى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ ئاستا ئېلىپ ماگدى.

ئارچۇنلارنىڭ بەش نەپەر قىز ئاداشلىرى ئىشك ئالدىدا ئۆزلىرىنى كۈتۈپ تۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىلىرى بىلەن ئۆيلىرىگە كىرىپ كېتىشتى.

ھويلىغا كىرىشىگە بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا باشلىق ھەمەيلەن ئالدىغا دەۋرەپ كېلىشتى. ھويلىغا شام ـ چىراغلار يېقىۋېتىلگەنىدى.

ئائىلىدىكى خاتىرجەملىك بۇزۇلدى. كۆڭۈلدىن خۇشالىق كۆتۈرۈلۈپ، غەم ـ ئەندىشە ئورۇن ئالدى. مۇشۇ ئەنسىزلىكتە، ئەتىسى يۇسۇپنى يانقۇزۇشتى.

يەرگە كىرىپ كەتكەندەك ئايتمىشتىن دېرەك بولمايۋاتاتى. بىتاقەتچىلىكتە كېچىسى رەيھانىدىنمۇ، يابىرامۇ تۇزۇك ئۇخلىيالمايتتى. قۇل ـ دېدەك، خىزمەتچىلەرنى ئايتمىشنىڭ دېرىكىنى ئېلىش ئۈچۈن مەھەللە ـ كوچىلارغا، بازار ـ رەستىلەرگە، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا ـ كەنتلەرگە ئەۋەتتى، لېكىن كۈتكەن خەۋەرگە ئېرىشەلمەي يۈرەكلىرى كاۋاپتەك پۈرۈلداپ ئېچىشماقتا ئىدى.

رەيھانىدىن ئائىلىدىكى ھەممەيلەنگە ئايتمىشنىڭ يوقلىپ كەتكەنلىكى توغرۇلۇق داۋراڭ سالماسلىقنى تاپىلىغان، ئۆزىمۇ

هېچكىمكە تىنمىغان بولسىمۇ، بۇ ۋەقە بالاساغۇن شەھىرىگە پېيىلىپ، كىشىلەر بەك قىزىقىپ سۆزلەيدىغان قورقۇنچلۇق ھېكايىگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. رەيھانىدىنغا بۇ بەك ئەلەم بولدى.

خەۋەر بولۇپ قالارمىكىن، دەپ ئوردىدىكى گەپ ـ سۆز-لەرگە دىققەت قىلدى. كوچا ـ بازارلارنى ئارىلىدى. كىشىلەر-نىڭ گەپ ـ سۆزلىرىگە زەن قويدى. ئايتمىشىنىڭ تىرىكلىكى ياكى ئۆلگەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق خەۋەرگە ئىگە بولالمىدى.

رەيھانىدىن يۈسۈپتىنمۇ ئەنسىرەپ ئۇنىڭغا يارۇقنى ھەمراھ قىلىپ قويۇۋۈندى، يۈسۈپ:

ـــ ئابا، مەن كىچىك بالا ئەمەس، چوڭ بولدۇم، قورقـ-مايمەن. «قۇرئان كەرىم» نى يادلاۋاتىمەن، ئەرەب تىلىنىمۇ ئۆگىنىۋاتىمەن، كىتاب ماڭا ھەمراھ. مەندىن ئەنسىرىمىسىلە، يارۇقمۇ ئاچامنى ئىزدىسۇن،ـــ دەپ ئاتىسىنى تەسكىن تاپتۇر-دى.

بالا ئۆلۈپ كەتسە، ئاتا ـ ئانا بولغۇچى «ئۆمرى شۇنچە-لىك ئىكەن، ئەمدى قانداق قىلىمىز، تەقدىرىم جايىنى جەننەتتە قىلغىن، قالغانلىرىمىزنىڭ ئۆمرىگە بەرىكەت بەرگىن» دەپ بىر-نەچچە كۈن يىغلىشىپ تىنچلىنىپ قالىدۇ. ئەمما بالا يوقلىپ كەتسە بۇنىڭغا چىدىيالمايدۇ، كېچە ـ كۈندۈز پەريات چېكىدۇ، پىراق ئوتىدا پۈچۈلىنىدۇ. «قەيەردىدۇ، نېمە قىلۋاتقاندۇ، ئاچ-مىدۇ، توقمىدۇ، بىرسى ئازابلاۋاتقانمىدۇ، زۇلۇم قىلۋاتقانمىدۇ، ھاياتمىدۇ!» دەپ بىر كۈننى ئۆتكۈزگۈچە مىڭ ئۆلۈپ ـ مىڭ تىرىلىدۇ، دۇنيادا بۇنىڭدىن ئېغىر ھەسرەت ـ ئادامەتلىك ئازاب بولمايدۇ.

يابىرا تولا يىغلاپ، رەيھانىدىن غەم يەپ، ئاش ـ نان كېلىدىن ئۆتمەي ياداپلا كەتتى. يابىرانىڭ دادىسى بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا، قۇدىلىرى چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، ئاشانبۇقا،

كۆيۈغۇللىرى ئۇدمىش، بويانقارلار ئەتىگەندىمۇ، چۈشتىمۇ كېـ
لىپ ھال سوراپ تۇردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئائىلە بويىچە
ئايتمىشنى ئىزدەشكە كىرىشكەنىدى. بولۇپمۇ بۇغرا قاراخاننىڭ
خاس نۆكىرى بولغان ئۇدمىشنىڭ ئەس ـ يادى يوقلىپ
كەتكەن قېينىسىگىلىسىدا بولغاچ، كۆزىنى ئىتتىك، قۇلقىنى
دىڭ قىلىپ ئوردىنىمۇ، سىرتىنمۇ كۆزەتمەكتە ئىدى. خاس
نۆكەرلەر سەردارى بولغان بوزاغۇنىڭ يېقىندىن بېرى باشقىچە
روھلىنىپ قالغىنىدىن، نېمە ئۈچۈندۇر ئۆزىنى مازاق قىلغان
تۇستە ھېچيېشىدىن سەل گۇمانلىنىپ قالدى. ئايتولۇننى ئېلـ
ۋالدىڭ، دەپ زادى ئوچۇق چىراي ئاچماي كەلگەن بوزاغۇ
ئەمدىلىكتە ئۇدمىشقا گەپ قىلىدىغان، چاقچاقمۇ قىلىپ قويىدـ
غان بولۇپ قالدى، بۇ ھال ئۇدمىشقا تېخىمۇ غەلىتە تۇيۇلدى.
ئۇ بۇگۈن كەچتە ھەر كۈندىكىدەك ئاتخانىدىن قېيناتىسىنىڭ،
ئۆزىنىڭ ئېتىنى ئېلىپ چىققىلى ماڭغاندا، بىرسىنىڭ توۋلىغىنـ
نى ئىشىتىپ كەينىگە قارىۋىدى، ئۆزىگە ئوخشاش خاس نۆكەر
سانسارنى كۆردى. ئۇ ھۆمۈدەپ كېلىپ:

ـــ ئالىپ، سىزگە بىر خەۋەرنى يەتكۈزمەكچىدىم، ـــ
دېدى.

ـــ نېمە گەپ ئىدى؟

ـــ بوزاغۇنىڭ نامەردلىكى توغرىسىدا، ـــ ئۇ سۆزلەۋېـ
تىپ ئەتراپىغا بىر قارىۋالدى، ـــ تۇنۇگۈندىن بېرى سىزنى
خالىي يەردە ئۇچرىتالمىدىم. بايا بوزاغۇ ئۆيىگە كەتتى، دەرھال
سىزنى ئىزدىدىم. كېتىۋاتقىنىڭىزنى كۆرۈپ كېلىشىم. مېنىڭ
دېمەكچى بولغانلىرىمنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىققا قەسەم ئىچىڭ،
ئاندىن دەپ بېرەي.

ـــ شۇنچە مۇھىم خەۋەرمىدى، ـــ دېدى ئۇدمىش سەـ
گەكلىشىپ.

ـــ مۇھىم، مۇھىم بولغاندىمۇ ئادەمنىڭ ھايات ـ ماماتىغا

مۇناسىۋەتلىك خەۋەر، ــ دېدى سانسار جىددىيلىشىپ، ــ بو-
لۇڭ، قەسەم ئىچىڭ، بولمىسا كېتىمەن.
ئۇدمىشىنىڭ كۆڭلى تۇيۇپ دەرھال قەسەم ئىچتى:
ــ دېگەنلىكىڭىزنى باشقىلارغا ئېيتسام، بۇ ۋەدەمنى ئاڭ-
لاپ تۇرغان تەڭرىم مېنى جازالىسۇن!
ــ ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قىزىنى دەريا بويىدىن بوزاغۇ
ئېلىپ قاچقان!
ــ بۇنى قانداق بىلدىڭىز؟ ــ كۆزلىرى يوغان ئېچىلغان
ئۇدمىش ئالدىراپ سورىدى.
ــ ئۇ قىزنى ئېلىپ قېچىشقا بوزاغۇنىڭ باشلىشى بىلەن
مەنمۇ بارغان.
ــ بۇ راستمۇ؟
ــ راست، يالغان بولسا مېنى قۇرئان ئۇرسۇن!
سانسار گېپىنى دەپ بولۇپلا ئىتتىك كەتتى.

---

① ئالدىن ــ دېگەن

توققۇزىنچى باب

مۇشۇك بەزدىن يەنە قۇرۇق قالدى

1

بالاساغۇن شەھرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى «يابغۇ» كو-چىسى ئاھالىسى كۆپ، ئاساسەن قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان چوڭ مەھەللە ئىدى. كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېرىق قىرىدا ئاسمانغا بوي تارتقان سۇۋادان تېرەكلەر يولغا سايە تاشلاپ تۇراتتى. بۇ مەھەللە «بەگبۇقا كوچىسى» دەپ پاكىز، ئاۋات ئىدى. ئائىلىلەرنىڭ كوچىغا قارىغان دەرۋازىلىرى چوڭ ھەم ئىككى قاناتلىق بولۇپ، ئات ـ ھارۋىلىرى بىمالال كىرىپ ـ چىقاتتى. بالاساغۇندا ئىش تېرىلسا مۇشۇ كوچىدىن تېرىلاتتى، خۇشاللىقمۇ مۇشۇ كوچىدىن باشلىناتتى. ئېغىر ـ بېسىق تەم-كىن ياغمىلارغا قارىغاندا، مىجەزى ئىتتىكرەك، ئىشنى ۋاچ ـ ۋۇچ قىلىۋېتىدىغان قارلۇقلار جېدەل ـ ماجرادىن ئانچە قور-قۇپ كەتمەيتتى.

ئالتىن ئارتۇچتىن[1] كېيىنرەك كېلىپ ئولتۇراقلاشقان بو-لۇنبەگنىڭ قورۇسى بۇ كوچىنىڭ ئاخىرىدىراق بولسىمۇ، تۆمۈر ھالقىلىق ئىشىكى باشقىلارنىڭكىدىن چوڭراق، ھەشەمەتلىكرەك

---

① ئالتىن ئارتۇچ ـــ ئاستىن ئاتۇش.

ئىدى. ئىشكىتىن هويلىنىڭ دەل ـ دەرەخلىق كەڭ سەيناسىغا، ئاندىن ئۇدۇلدىكى، ئىككى ياندىكى ئۆيلەرگە كىرگەن كىشى، بولۇنبەگنىڭ هاللىق، باي ئائىلىدىن ئىكەنلىكىگە شۇبهىلەنمەيتى. باش ۋەزىر بولغاندىن بۇيان هويلا ـ ئۆيلىرىنى داۋاملىق كېڭەيتىپ ياساۋاتاتتى. ئۇدۇلدىكى ئۆيدە چوڭ خوتۇنى، ئىككى ياندىكى ئۆيلەردە قالغان ئۇچ خوتۇنى ۋە چۆرىلەر تۇراتتى. ئارقىدىكى ئۆيلەرگە قۇللار، دېدەكلەر، هۆر خىزمەتچىلەر، ئات باقارلار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئارقىسى كاتتا باغ ئىدى. كوچىدىكى ئېرىقتىن تام ئاستىدىكى سۇئىگۇچ ئارقىلىق كىرگەن بىر تارام سۇ باغنى كۆكەرتىپ تۇراتتى. باغ ئىچىدىكى كۆل-چەكنىڭ بويىغا ياغاچتىن كۆركەم ياتقۇ سېلىنغان بولۇپ، نەچچە قات كىمخاب كۆرپە سېلىقلىق، تەكىيە ـ ياستۇقلار قويۇقلۇق ئىدى. كۆكلەمدىن تاكى كۈز پەسلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، بولۇنبەگ هەر كۈنى ئوردىدىن قايتقاندىن كېيىن، ئاشۇ خىلۋەتتىكى ياتقۇدا يانپاشلاپ هۇزۇرلىنىپ ئارام ئالاتتى. قىز ـ چوكان چۆرىلەر ئۇنىڭ قېتىپ كەتكەن ئۇستىخانلىرىنى سىلاپ تۇتۇپ هاردۇقىنى چىقىراتتى، بۇنىڭدىن خوتۇنلىرى نارازى بولۇپ غودۇكشىشاتتى. قىش كۈنلىرى ساراي ئۆيگە قويۇلغان چوڭ سەندەلگە پۈتىنى تىقىپ، ئۇچىسىنى تۇتۇۋاتقان چۆرىلەرنىڭ يوتىسىنى سىلايتتى. ئۇنىڭغا تۆت خوتۇنى، ئونلىغان چۆرىلەر ئازلىق قىلغاندەك، قۇل ـ دېدەكلەرگىمۇ چېقىلىپ قويياتتى. لېكىن ئۇ سىرتقا چىققاندا، ئوردىدا ئۆزىنى هايالىق، ئەخلاقلىق كۆرسىتىپ، يولدا ئايال زاتى ئۇچراپ قالسا قولى بىلەن كۆزلىرىنى توسۇۋالاتتى. دۆلەت ئەربابلىرى ئىچىدە پەزلىگەتلىك دەپ ئاتالغانىدى.

ئۇ بۈگۈن كەچقۇرۇن ئۆيگە خاپا قايتىپ كەلدى. چۈنكى مەنسۇر بۇغراخاننى قەشقەرغە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆندۈرەلمىگەنىدى. رەيھانىدىن تىنچ ـ ئامان

تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان خەلقنىڭ ئارامنى بۇزماسلىققا بۇغرا قاراخاننى ماقۇل قىلىپ قويغان بولسا كېرەك، «تەخىر قىلىڭ، ۋاقتى ئەمەس» دەپ بولۇنبەگنى ئۈمىدسىزلەندۈرۈپ قويدى.

بولۇنبەگ پىشايۋاندا يانپاشلاپ يېتىپ، چوڭ خوتۇنى ئاييانۇ ئېلىپ چىققان ئۈزۈم شارابىنى ئىچىپ، دۇملەپ پىشۇرۇلغان بۆدۈنە گۆشىنى مالاچلىتىپ يېگىلى تۇردى.

قۇياش نۇرى هويلىدىن كۆتۈرۈلگەنىدى. گۈگۈم چۈشۈپ سايە ئۇزارغانىدى. بولۇنبەگ شارابى ئاز قالغان خۇمرىنى گۇلۇككە چۆرۈۋېتىپ ئۆزىچە غودۇڭشىدى:

— بوزاغۇ كەلمەيدىغۇ. مېنىڭ بۇ ئوغلۇم تازىمۇ توڭ ئادەم بولدى ـ دە. هېچكىمگە ئوچۇق چىراي ئاچمايدۇ، ئاياللارغىمۇ كۇلۇپ قارىمايدۇ، ئۆتۈپ كەتكەن كۆرەڭ. خوتۇن ئالسا بۇ مىجەزى ئۆزگىرەرمىكىن، چاپسانراق ئۆيلەپ قويسام بولاتتى. رەيھانىدىن قىزىنى بەرگەن بولسا، ئۇ بۇنچە بىغەرەز بولۇپ كەتمەيتتى، ئوڭلىنىپ قالاتتى.

— كىمگە گەپ قىلىۋاتىدىلا ۋەزىرئەزەم، سۆزلەپلا كەتتىلىغۇ، — دېدى ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرغان ئاييانۇ، — بوزاغۇمۇ سىلىنى دورىغان، خوتۇن ئالسا، خوتۇن بولغۇچىغا ماڭا ئوخشاشلا كۈن يوق، تىل ـ دەشنامىدىن قۇتۇلالماي جاهاندىن ئۆتەرمىكىن.

— ۋالاقلىماي، كۆزى ئېچىلمىغان چۆرىلەردىن ئىككىنى چاقىر، پۇتۇمنى تۇتۇپ قويسۇن، ئاغرىۋاتىدۇ.

— مەن تۇتۇپ قويسام بولمامدۇ؟ — ئاييانۇ ئېرىنىڭ تۇكلۇك پۇتىنى تۇتۇشقا باشلىدى.

— سېنىڭ يېرىڭ قوللىرىڭ بەدىنىمگە تەگسە، چاققاق ئۇستىدە ياتقۇزۇپ قويغانىدەك چىدىيالماي قالىمەن. بىزەڭلىك قىلماي چۆرىلەرنى چاقىر، — بولۇنبەگ ئاييانۇنىڭ لىغىرلاپ تۇرغان كاسسىسىغا تەپتى.

— ۋايجان، ماقۇل...
سەمرىپ تىقىلىپ كەتكەن ئاييانۇ ئىرغاڭلاپ مېڭىپ، ئىچكىرىكى ئۆيدە يېگىنە ئىشى قىلىۋاتقان ياش ئىككى چۆرىنى قىچقىرىپ چىقتى.
— مانا تۇتقۇزۇۋالسلا.
بولۇنبەگ خىرىلداپ كۈلۈپ دۇم بولدى.
ئىشىك تاراقلاپ ئېچىلىپ، بوزاغۇ ئاتلىق كىرىپ كەلمەگەن بولسا، ئوتلۇق قوللارنىڭ سلىشى بىلەن ۋۇجۇدى سۆيۈنۈپ ياتقان بولۇنبەگ شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەن بولاتتى. ئۇ خۇش بېقىپ قوپقۇسى كەلمەي سورىدى:
— كىمسەن؟
— ئاپا، مەن كەلدىم.
بولۇنبەگ ئوڭدا بولۇپ، ئوغلىنىڭ بىر تاغارنى ئاتتىن ئېلىۋاتقىنىنى كۆردى.
— ئېلىپ كەلگىنىڭ ئالتۇنمۇ، جاۋاھىرمۇ، نېمە ئوغلۇم؟
ھاسىراپ ئۆڭگى ئۆچۈپ كەتكەن بوزاغۇ تاغارنى سۇپا ئۈستىدە شامدانغا يېقىنراق قويۇپ ئاغزىنى يەشتى. بولۇنبەگنىڭ كۆزىگە قارا چاچلىق بىر باش كۆرۈنۈپ چۆچۈپ كەتتى.
— كىمنى ئۆلتۈردۈڭ تەلۈە، نېمىشقا بۇ يەرگە ئېلىپ كەلدىڭ؟
— ھېچكىمنى ئۆلتۈرمىدىم، ئاپا، رەيھاندىنبەگنىڭ كىچىك قىزىنى ئاخىر ئەپچېپ كەلدىم.
— نېمە دېدىڭ؟ — ئورنىدىن چاچراپ تۇرغان بولۇنبەگ يەگ سۇپىدىن يەرگە چۈشتى.
— رەيھاندىنبەگنىڭ كىچىك قىزىنى بەيگە مەيدانىدىن ئەپچېپ كەلدىم.
— تىرىكمۇ؟
— ئۆلۈكىنى نېمە قىلاتتىم.

— نېمشقا مەن بىلەن مەسلىھەتلەشمىدىڭ؟

— قورقماق ئەمەس، باتۇر ئىكەنلىكىمنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، — بوزاغۇ سۆزلەۋېتىپ ئۆكسۈپ ئۇنسىز يىغلاۋاتقان قىزنى تاغاردىن چىقاردى.

— رەيھانىدىنبەگنىڭ تويىنى ھازىغا ئايلاندۇرۇپسەن — ده، بەتبەخت. ئەپقېچىپ كەلمىسەڭمۇ ئۆزى كېلەتتى ئەمەسمۇ. يۈگۈر، سىگىلىڭ قۇمارىنى چاقىر، بۇ خانىنى ئۆيگە ئەكىرىپ غىزا بەرسۇن.

بوزاغۇ سىگىلىسىنى چاقىرىپ چىقتى.

— بالام، بۇ خانقىز سەن بىلەن ئاداش بولغىلى كەپتۇ، ئۆيگە باشلاپ ئاناڭ بىلەن ئوبدان كۈتۈۋال.

— ماقۇل ئابا.

ئون تۆت ياشقا كىرگەن سېرىق چاچلىق قىزماری، يۈم — يۈم يىغلاۋاتقان قىزنى قولىدىن تارتىپ ئۆيگە ئەكىرىپ كەتتى.

— سەن ئوغلۇم، نېمىلا دېگەنبىلەن بىر قوزىنى تۈتۈپ كېلىپ، چىلبۆرە ئىكەنلىكىنى بىلدۈردۈڭ، — دېدى بولۇنبەگ بوزاغۇنىڭ مۇرىسىگە ئۇرۇپ، ئاندىن ئۆيدىن چىقىۋاتقان يىغا ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ چىرايى تۆرۈلگەن ھالدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — لېكىن ماڭا باش ئاغرىقى تېپىپ بەردىڭ، بۇ قارامىلىقنىڭ باھانە قىلىپ ياغمىلار بىز قارلۇقلار ئۈستىگە تاشلانسا، چوڭ جېدەل چىقىدۇ، بۇ جېدەلنى يېغىشتۇرماقمۇ تەسكە توختايدۇ، بۇغرا قاراخانمۇ ياغمىلاردىن، بۇنى ئويلاپ كۆردۈڭمۇ؟ — بولۇنبەگ گۆشىيىپ تۇرغان بوزاغۇنىڭ قولىدىن تارتىپ پېشايۋان سۇپىسىدا ئولتۇرغۇزدى. تۆۋرۈكلەرگە ئورنىتىلغان قەندەللەردىكى شام يورۇقىدا جەڭ لىباسى كىيىۋالغان بوزاغۇنىڭ ساۋۇت — دۇبۇلغىسى پارقىرايتتى.

— ئابا، سەن ئالىپ سەركەردىغۇ، نېمىدىن شۇنچە

قورقسەن؟ غەزنەۋىلەر ئېلىدىن قايتىپ كەلگەندە «سا ئالالماس قاغا ئىكەنسەن» دەپ مېنى ئەيىبلىگىنىڭ ئېسىگىدىدۇ؟ زەردار ئائىلىنىڭ پەرىسىنى ئېلىپ كەلسەم يەنە ئەيىبلەۋاتسەنغۇ؟ ئېيتقىنا، بېشىمنى ئىچىمگە تىقىپ يۇرسەم بولامتى؟ — ئاچ-چىقلانغان بوزاغۇ ئاتىسىدىن نېرىراق سۇرۇلدى. يىغا ئاۋازى كۆچىيىپ، ئۇنىڭ قارامتۇل چېھرى بوزىرىپ كەتتى، — بۇ قانجۇق ئاغزىنى يۇمسا بولاتتى، ئەستا...

— ئاغزىڭنى يۇم، — بولۇنبەگ ۋارقىرىدى، — مەن سېنى ئەيىبلەۋاتقىنىم يوق، ئاقۇنىتىنى ئويلاۋاتىمەن، ئۇغلوم. راست، قورقماس ئالىپ ئەر بولالايدىغانلىقىڭنى ئىسپاتلاپ، بىر زەردارنىڭ يۈزىنى چۈشۈردۇڭ، يارايسەن! ئەمدى رەيھانىدىن قىزىنى ساڭا بەرمەي، ئىزا ـ ئاھانەتتىن قۇتۇلالمايدۇ. لېكىن پەخەس بولمىساق، سىلىقلىق بىلەن دۇشمىنىمىزنى باش ئەگ-دۇرمىسەك، ئۆزىمىز زىيان تارتىمىز. ئەلپازىگىدىن بۇنداق قار ـ يامغۇر ياغدۇرۇپ يۈرمەي، چىرايىڭنى ئېچىپراق يۈر.

— مانا ئەمدى ئاتامدەك گەپ قىلدىڭ، بايا ئۇمىد-سىزلەندۈرۈۋەتكەنىدىڭ، — بوزاغۇ ئاتىسىغا يېقىن سۈرۈلۈپ هىجايدى، — ئۇ پەرى ناخشىسىنى توختاتسا بولاتتى.

— مەيلى، يىغلىسا يىغلاۋەرسۇن، بۇ چوڭ قورۇدىن هېچ يەرگە ئاڭلانمايدۇ. سەن ئاغزىڭنى چىڭ تۇت. بۇ قىز بىزنىڭ ئۆيگە كۆنگىچە، ئېلىپ قاچقىنىڭنى هەم بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى هېچكىمگە تىنما، — دېدى بولۇنبەگ تاپىلاپ.

— ماقۇل ئاتا، هېچكىمگە تىنمايمەن.

— دەريا بويىغا قانچە يىگىت بىلەن بارغانسىدىڭ؟

— تۆت.

— هەممىسى ئىشەنچلىكمۇ؟

— ناھايىتى ئىشەنچلىك. سۇغا دېسەم سۇغا، ئوتقا دېسەم ئوتقا كىرىدىغان ساداقەتمەن دوستلىرىم.

— ئۇلارنىڭ ھەممىسى قارلۇقمۇ؟
— بىرسى چىگىل.
— چىگىلنىڭ ئىسمى نېمە؟
— سانسار، مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇراخمان. مەن بىلەن بىرگە جەڭگە قىلغان ئالىپ يىگىت، خاس نۆكەر.
— ھەرھالدا پەخەس بول. قىز ئۆيىمىزگە كۆنۈۋالغاندىن كېيىن، رەيھانىدىنبەگ بىلەن ئۆزۈم سۆزلىشىمەن.
بوزاغۇ بېشىنى لىگىشتىپ، ۋەھىمىلىك شىلدىرلاپ تۇرغان تام تۈۋىدىكى چىنار دەرىخىگە قاراپ قويدى. ھاۋا گۈلدۈرلەپ، يالت قىلىپ چېقىلغان چېقىننىڭ شولىسى چىنار دەرىخىگە چۈشۈپ بوزاغۇنى چۆچۈتۈۋەتتى.
— ئۆيگە كىرىپ ئاۋۇ پەرىشتىڭ ئۇنىنى ئۆچۈرەيلى، ئابا، — بوزاغۇ قوپۇپ، ئاتىسىنى ئورنىدىن تۇرغۇزدى.
گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ يامغۇر قۇيۇۋەتتى. ھويلىدىكى شام — چىراغلار ئۆچۈپ قالدى. بولۇنبەگ ئوغلى بىلەن ئۆيگە كىردى.
— ئابا، بۇ قىز يىغلاپلا ئولتۇرىدۇ، مەن بىلەن ئاداش بولمىغۇدەك، — دېدى قۇماری دادىسىغا ئېسىلىپ ئەركىلەپ.
— سەن بىلەن ئاداش بولىدۇ، قىزىم. تاماق يېدىمۇ؟ — بولۇنبەگ بۇلۇڭدا تامغا ئالدىنى قىلىپ يىغلاۋاتقان قىزغا كۆز سېلىپ بېشىنى چايقىدى.
— شۇنچە قىلساممۇ تاماق يېمىدى، — دېدى تەستە قوپقان ئايىنۇ، — قۇماری دوست بولايلى، دەپ بىر تال ئالتۇن ئۈزۈك بەرسىمۇ ئالمىدى.
— ھىم، — بولۇنبەگ داستىخاندىكى نازۇ نېمەتلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ، ساقلىنى سىيپاپ قويدى.
— قاراپ تۇرامسەن، بۇ شور پېشانىنىڭ يىغىسىنى شېرىن سۆز، لەززەتلىك تاماق بىلەن توختاتقىلى بولمىغۇدەك.

قولۇڭغا قامچا ئال،ـــ بۇيرۇدى ئابيانۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن.
بوزاغۇ ئىشككە قاراپ ماڭدى.
ـــ توختا ئوغلۇم. گۈلنىڭ تىكىنى بولىدۇ، قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۈزسە توزۇپ كېتىدۇ، قول بىلەن ئالسا تىكىنى سانجىلىدۇ. تىكىنى سانجىلسىمۇ چىداپ، توزۇتماي ئۈزۈۋېلىش كېرەك،ـــ بولۇنبەگ ئوغلىنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ ئابيانۇغا دېدى،ـــ خوتۇن، بۇ قىز ساڭا ئوخشايدۇ. سېنى قامچىلاپ تۇرمىسام ھەددىڭدىن ئېشىپ كېتىسەن، ئۆزۈڭنىڭ بىر ئاجىزە ئىكەنلىكىڭنى ئۇنتۇپ قالىسەن. بۇ قىز تېخى ئوغۇلۇمغا ياتلىق بولغىنى يوق، ياتلىق بولغاندىن كېيىن قامچا ئاستىغا ئالسا بولىدۇ. ھازىر قامچا بىلەن ئەمەس، ياخشى سۆز بىلەن كۆڭلىنى ئۇتۇش زۆرۈر. ئوغلۇم، خانىڭغا چىقىپ، ئادەمنى ۋەھىمىگە سالىدىغان جەڭ لىباسىنى سېلىۋەتكىن، بايۇەچچىدەك كىيىنىپ، خۇشخۇي يېگىت بولۇپ چىق. ھەممىمىز بۇ خانقىز بىلەن بىرگە تاماق يەيلى. ئانىسى، سىزمۇ چىقىپ ئوغلىمىزنىڭ ئېسىل كىيىملىرىنى ئېلىپ بېرىڭ.
بولۇنبەگ ئوغلى بىلەن خوتۇنى چىقىپ كېتىشىگە، ئاستا كېلىپ ئۈنسىز يىغلاۋاتقان قىزنىڭ يېنىغا ئولتۇردى.
ـــ خانقىزىم، ئوغلۇم ئەدەپسىزلىك قىلىپ، سىلىنى ئەپقېچىپ كەپتۇ. مەن بۇنىڭدىن كۆپ ئەپسۇسلاندىم، ئاتىلىرى ئالدىدا بەك خىجىلمەن، خاپا بولمىسىلا، ئۆيلىرىگە ئاپىرىپ قويىمىز.
قىز ئىتتىك قايرىلىپ چۈمبەردە كەينىدىن تىكىلدى.
ـــ راستىنلا مېنى ئۆيۈمگە ئاپىرىپ قويامسىلەر؟
ـــ ھەئە خانقىزىم، ئىسىملىرى نېمە؟
ـــ ئايتمىش.
ـــ بەك چىرايلىق ئىسىم ئىكەن، سىلىمۇ ئاجايىپ چىرايلىق ئىكەنلا خانقىزىم، كۆزۈم تەگمىسۇن،ـــ بولۇنبەگ ئايتـ

مەشقا قاراپلا قالدی، «ئوغلۇم مال تونۇيدىكەن، ھۆسنده تەڭداشسىز ساھىبجامال قىز ئىكەن...»

— مەن ئۆيگە كەتسەم بولاتتى، — دېدى ئايتمىش بىتاقەت بولغان ھالدا. كۆزىدىن تۆكۈلگەن تامچىلار مەڭزىدىن سىرغىپ ئېتىكىگە قۇيۇلماقتا ئىدى.

— ئايتمىش قىزىم، مەن ئاتىلىرى ئورنىدا، بۇ ئائىلىمۇ سىلىنىڭ ئائىلىدەك چوڭ ئائىلە، قىزىممۇ ئۆزلىرى بىلەن تەڭ دېمەتلىك. ھەرگىز تارتىنمىسلا، ئۆز ئۆيلىرىدەك ئولتۇرسىلا، بولامدۇ؟

— مەن ئۆيۈمگە كېتىمەن، دەرۋازىدىن چىقىرىپ قويىساڭلار، ئۆيۈمنى تېپىپ بارالايمەن، — ئايتمىش ئورنىدىن قوزغالدى.

— ئالدىرىمىسلا خانقىزىم، تاماق يېسىلە، تاماق يېمەي كەتسىلە ئاتىلىرى رەيھانىدىنبەگمۇ خاپا بولىدۇ. ئاتىلىرى مېنىڭ يېقىن دوستۇم، ھەر كۈنى كۆرۈشۈپ تۇرىمەن.

— مەن تاماقنى ئۆيگە بېرىپ يەيمەن، بۇ يەردە ئولتۇرۇپ قالسام ئاباملار ئەنسىرەپ كېتىدۇ.

بولۇنبەگ جاۋاب بەرمەي، كىينىپ چىققان ئوغلىنىڭ باش ـ ئايىغىغا كۆز سېلىپ دېدى:

— مانا، مانا، ھەقىقىي بايۋەچچە بولۇپسەن، بالام. كەل ئولتۇرغىن، ئايتمىش قىزىم بىلەن بىللە تاماق يەيلى.

— مەن ئۆيگە كېتىمەن، — چىمەن دوپپا، ئاق شايى كۆڭلەك كىيگەن بوزاغۇغا كۆز قىرىنى سالمىغان ئايتمىش يەنە تامغا ئالدىنى قىلىۋالدى.

— بالام، تاماق يەۋالسىلا، — دېدى تونۇر كاۋىپىغا قول ئۇزىتىپ بولۇنبەگ. ئۇ كاۋاپنى يەپ بىر قولىغا پىيالىنى ئالدى، يەنە بىر قولى بىلەن ئايتمىشنىڭ بېڭىدىن تارتتى. ئايتمىش قاتتىق يۇلقۇنۇپ نېرى سۈرۈلدى. بولۇنبەگنىڭ قولىدىكى پىيالە

داستىخانغا چۈشۈپ كەتتى، چاي تۆكۈلدى.
ـــ نېمانداق غەرەز ئۇقمايدىغان قىز بۇ، ـــ بولۇنبەگنىڭ سېمىز بوينى قىزىرىپ، يۈزى تارتىشىپ كەتتى.
ـــ مەن چاينى ئۆيۈمدە ئىچمەن، ـــ دېدى ۋارقىراپ ئايتمىش، ـــ بۇ يەردە ئىچمەيمەن!
بۇزاغۇ ئاتىسىنىڭ كۆز ئىشارىتى بىلەن ئايتمىشنىڭ قېشىغا كەلدى.
ـــ چاينى مەشەدە ئىچىدىلا ئايتمىش خانقىز، بۇ ئۆيدىن ھەرگىز كېتەلمەيدىلا، مەن سىلىنى كەتمەس قىلىۋېتىمەن، ـــ بۇزاغۇ ئۇنىڭ كۆتۈرۈپ داستىخان يېنىغا ئولتۇرغۇزماقچى بولدى.
پۈتۈن ۋۇجۇدى ياپراقتەك تىترەپ كەتكەن ئايتمىش، ئۇنىڭ يۈزىگە ئىككى كاچات ئۇردى، تېپچەكلەپ يۈلقۇنۇپ، زادى بوي بەرمىدى.
ـــ ئامبۇردەك قوللىرىڭدا مىجىۋەت بۇ شۇمنى! بۇگۈن تاماق يېمىسە ئەتە يەيدۇ، ئەتە يېمىسە ئۆگۈنلۈككە يەيدۇ، تاماق يېمەي بۇ ئۆيدىن كېتەلمەيدۇ. ماڭ، ئېلىپ چىقىپ ئىچكىرىكى ئۆينىڭ قازىنىغا سولاپ قوي، ـــ بولۇنبەگ ئاچچىقتىن تىترەپ ئۆز خانىسىغا چىقىپ كەتتى.
بوزاغۇ توشقان ئالغان قارچىغىدەك، قىزنى قاماللاپ كۆتۈرۈپ يان تەرەپتىكى ئىچكىرى ئۆينىڭ قازىنىغا سولاپ قويۇپ چىقتى. ئايتمىش پەرياد چېكىپ قالدى.
ـــ سولاپ قويدۇڭمۇ؟ ـــ سورىدى بولۇنبەگ.
ـــ ھەئە، قولۇپلاپ قويدۇم.
ـــ گەپ قىلمىدىمۇ؟ ـــ بولۇنبەگ ياستۇققا يانپاشلىدى.
ـــ كېتىمەن، دەپ قاقشاپ قالدى، ـــ بوزاغۇ دادىسىغا يېقىن كېلىپ ئولتۇردى.
ـــ تەقسىرىم، ـــ دېدى چوغدان بىلەن چىلىمنى كۆتۈ-

رۇپ كىركەن ئايىبانۇ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ــ ئوغلۇمنى بۇ قىزغا قوشۇپ قويماسلىق ئىش تەرىدىنغاندەك تۇرىدۇ، جۇمۇ.

ــ قانداق قوشۇپ قويمىز؟ ــ بولۇنبەگ ئولتۇرۇپ چىلىمنى قولىغا ئالدى.

ــ قانداق قوشۇپ قويۇتتۇق، ئىچكىرىكى ئۆيدە بوزاغۇ بىلەن ياتسۇن.

ــ بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالسا ئوغلىمىز چالما ـ كېسەك قىلىنىشتىن ساقلىنالمايدۇ. ئويلاپ باشقىراق ئامالىنى قىلىش كېرەك، ــ بولۇنبەگ چىلىمغا بېلىنجاپ تۇرغان چوغنى سالدى.

ــ قانداق ئامال بار؟

بولۇنبەگ كۈلىدەك نەشنى يىمىرىپ قىپقىزىل چوغ ئۈستىگە قويۇپ، خورقىرىتىپ ئىچىگە تارتىۋىدى، نەشە كۆيۈپ ئوت ئالدى. قىزىلكۈل ياپرىقىدەك ئوتنىڭ تىلى گاھ ئۈزىراپ، گاھ قىسقىراپ چىرايلىق كۆيۈشكە باشلىدى. ئۆي ئىچى نەشنىڭ ئۆتكۈر پۇرىقىغا تولدى.

ئاييانۇ قېنىق دەملەنگەن زەپە سالغان چايدىن كۈمۈش جامغا قۇيۇپ ئېرىنىڭ ئالدىغا قويدى ـ دە، ئىشككە قاراپ ماڭدى.

ــ نەگە بارىسىلە خوتۇن؟

ــ چېكىپ بولغاندا كىرەي.

ــ ئولتۇرۇڭلا، گېپىمنى ئاڭلاپ ئاندىن چىقىڭلا، ــ بولۇنبەگ خوتۇننىنى ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى. ئاييانۇ ئولتۇردى.

ــ قىزىم قۇماری بىلەن ئىككىلار ئىچكىرى ئۆيدە ئۇ مەرەزنى ساقلاپ بىرنەچچە كۈن يېتىپ تۇرۇڭلار. ھەرقانداق توسۇن تايمۇ ئادەمنى مىندۇرۇشكە كۆنىدۇ. بۇ تېخى ئانسىنىڭ

سۇتى ئاغزىدا پۇراپ تۇرغان قوزا، ھامان كۆنىدۇ. كۆنگەندىن كېيىن، ئوغلۇمنىڭ ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ ئەپقېچىپ كەلگىنىنى جامائەتكە ئاشكارىلايمەن. رەيھانىدىنبەگكىمۇ ئۆزۈم دەيمەن. قىز ئېلىپ قېچىش ئەر يېگىت ئۇچۇن ئەيىب ئەمەس. بىراق شۇنى ئېسىگىلاردا تۇتۇڭلاركى، مەن ئاشكارا قىلمىغۇچە ئاغزىڭلاردىن چىقىرىپ سالماڭلار. ئوغلۇم، سەنمۇ ئۇ قىزنى ئېلىپ قېچىشقا بىللە بارغان ئاغىنىلىرىڭگە تاپىلاپ قوي، ھېچ-كىمگە تىنمىسۇن.

— ماقۇل ئاتا، ئەتە ئەتىگەندىلا تاپىلاپ قويىمەن.

بوزاغۇ ئانىسى بىلەن چىقىپ كەتتى. بولۇنبەگ چىلىمنى خورقىرىتىپ، قىزىل تىللىرىنى سوزۇپ كۆيگەن نەشىدىن ھۇ-زۇرلىنىشقا باشلىدى.

ئايتمىش ئەتىسىمۇ تاماق يېمىدى، قازناقتىن چىققىلى ئۇنماي يىغلاپلا كۈننى كەچ قىلدى. بولۇنبەگ، ئاييانۇلار كىرىپ قىلمىغان چىرايلىق گېپى قالمىدى. ئۇلارنىڭ نىيىتىنىڭ يامانلىقىنى بىلگەن ئايتمىش، ئۆيگە كېتىش تەلىپىدە چىڭ تۇردى.

— بۇنداق كاجلىق قىلساڭ ئۆيۈڭگە ھەرگىز كېتەلمەيسەن. مۇلايىملىق بىلەن دېگىنىمگە ماقۇل بولساڭ، بېشىمىزغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ ئىززىتىڭنى قىلىمىز، ئاتا — ئاناڭ بىلەن كۆرۈشتۇرىمىز، — دېدى بولۇنبەگ.

ئايتمىش جاۋاب بەرمەي تامدىن كۆزىنى ئالمىدى.

— گەپ قىل! — بولۇنبەگ ئۇنى تارتىپ ئۆزىگە قاراتتى.

— مەن ئۆز ئۆيۈمگە كېتىمەن، ھەرگىز سىلەرنىڭ دېگىنىڭلاردەك بولمايدۇ، — ئايتمىشنىڭ جاۋابى بولۇنبەگنى ئاچچىقلاندۇردى.

— ئۇنداق بولسا بىرنەرسە يېمەي ئۆلگىنىڭنى كۆرەي.

بولۇنبەگ ئۇنىڭ يېنىدىن چىقىپ كەتكەنچە قايتا يېنىپ كىرمىدى.

2

ئۆگۈنى ئايتمىش بەكلا ھالسىزلىنىپ قالدى، قارائىغۇ قاز-ناقتا خۇداغا ناله قىلىپ يىغلاپلا ئولتۇردى. قۇماری، ئاييانۇلار ئېلىپ كىرگەن تاماق، ئانار شەربىتىگە قول ئۇزارتىپمۇ قويمىدى. ئۇ ئۆز ئۆيىگە بېرىپ، ئاتا ـ ئانىسى بىلەن دىدار كۆرۈشمىگۈچە تاماق يېمەسلىك ئىرادىسىگە كەلگەنىدى.

كەچقۇرۇن ئۇرۇدىدىن قايتقان بولۇنبەگ، بىشەكشىرىنىنى پىچىپ كاسا قىلىپ، ئايتمىشنىڭ يېنىغا كىردى.

ـــ قىزىم، ئۇسسىغانلا، تاماق يېمەسلىمۇ، بۇ قوغۇنىدىن ئىككى كەتىم يېسىلە، جانلىرىغا ئېچىلىرى ئاغرىسۇن، ـــ دېدى سىلىق سۆزلەپ.

ـــ يېمەيمەن، ئۆيۈمگە كېتىمەن!

ئايتمىشنىڭ چىرقىراق ئاۋنى شاپىلاق بىلەن ئورغاندەك بىلىنىپ، بولۇنبەگنىڭ جۇدۇنى تۇتتى.

ـــ خەير، ئاتاگنىڭ يۈزىنى قىلسام بىلمىدىڭ، ئۆزۈگگە ئۆزۈڭ قىلدىڭ. بۇگۈن كېچە ئوغلۇم بوزاغۇ ساڭا ھەمراھ بولۇپ تاماقمۇ يېگۈزىدۇ، يىغلىتىدۇ، كۈلدۈرىدۇ. بۇنى كاج پەيلىگدىن كۆر، بەتبەخت!

بولۇنبەگ ئاچچىقىدا قوغۇننى يەرگە ئاتتى، ھويلىغا چىقىپ، دېدەكلەرگە شام ـ چىراغلارنى يورۇتۇۋېتىشنى بۇيرۇدى. گۈللۈكنى بويلاپ ئۇياقتىن ـ بۇياققا ماڭدى.

ئاييانۇ ئىرغاڭلاپ چىقىپ دېدەكلەرگە بۇيرۇپ پىشايۋانغا داستىخان سالغۇزدى. شۇ چاغدا بوزاغۇ ئىشكتىن ئاتلىق كىرىپ كەلدى. ئاتىسىنى كۆرۈپ ئاتتىن ئىتتىك چۈشتى ـ دە،

تىزگىنىنى ئات باقارغا تۇتقۇزدى.
— كەلدىگىمۇ، — بولۇنبەگ بوزاغۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى، — بۈگۈن كېچە ئىچكىرى ئۆيدە يېتىپ ئۇ كاساپەت-كە تاماق يېگۈز، چاي ئىچكۈز، ئەتە بىرنېمە دېسەك ماقۇل دەيدىغان بولۇپ قوپسۇن، ئۇقتۇڭمۇ؟
— ئۇقتۇم ئاتا، تۇنۇگۈنلا شۇنداق قىلىشىم كېرەك ئىدى.
— بۈگۈنمۇ كېچىكىپ قالمايسەن، — بولۇنبەگ بوزاغۇ-نىڭ قولىدىن تارتىپ پېشايۋان سۇپىسىدا يېنىغا ئولتۇر-غۇزدى، — ماڭا قارا، بۈگۈن بۇغرا قاراخان ساڭا گەپ قىلدى-مۇ؟
— گەپ قىلدى، ئاتا، — بوزاغۇ خۇش ياقمىغاندەك جاۋاب بېرىپ دېدى، — كۈندە مۇشۇ بىر سوئالنى سوراۋېرىد-سەنغۇ.
— سوراپ تۇرسام يامان بولامدىكەن، ئېيت، نېمە دېدى؟
— ئاتاڭ تويۇڭنى قىلمامدىكەن، دېدى، — دەپ ھەيـ-يارلىق بىلەن كۈلدى بوزاغۇ.
— يالغان سۆزلىمە.
— راست شۇنداق دېدى، — بوزاغۇ يەنە يالغان ئېيتتى. ئۇنىڭغا مەنسۇر بۇغرا قاراخان گەپ قىلمىغانىدى.
— سېنى ئىشقا بۇيرۇمىدىمۇ؟
— بۇيرۇدى، ئاتا.
— نېمە ئىشقا بۇيرۇدى؟
— ئاق تۇلپارىمنى ئەكېلىپ بەرگىن دېۋىدى، ئەكېلىپ بەردىم.
— نەگە باردىكەن؟
— دەريا بويىغا.

— سەن بىللە باردىڭمۇ؟
— جاندارلار باشلىقى تۇرسام، بىللە بارمامدىمەن.
— ئەجەب مەن يۇغرۇش باشى تۇرۇقلۇق بۇنى بىلـ ـ مەپتىمەنا، — بوزاغۇ دۇدۇقلاپ يەرگە قارىۋالدى.
— ئوغلۇم، تامامەن يالغان سۆزلىدىڭ. بۇلارنى سورد- شىمدىكى غەرەز: بۇغرا قاراخانغا قانچىلىك يېقىنلاشقىنىڭنى بىلىپ بېقىش. بۇغرا قاراخانغا قانچە يېقىن تۇرساڭ، ئۇ سەندىن قانچە كۆپ گەپ سورىسا، سېنى ئىشقا دائىم بۇيرۇپ تۇرسا، ھۆرمىتىڭ شۇنچە ئۇستۇن، ھوقۇقۇڭ شۇنچە چوڭ بولىدۇ، بۇنى ئېسىڭدىن چىقارما. بارلىق چارە ـ ئامالالارنى ئىشقا سېلىپ بۇغرا قاراخانغا تېخىمۇ يېقىنلاش. ئۇر ۋە دېسە چاپ، چاپ دېسە بېشىنى كەس! ئىشەنچىسىگە چوقۇم ئېرىش!
— باش ئۇستىگە، ئاتا، دېگەنلىرىنى ئېسىمدە تۇتىمەن، — ۋەدە بەردى بوزاغۇ.
بىر دېدەك قىز ئۇلارنىڭ قولىغا سۇ بەردى. خىزمەتكارلار كۆتۈرۈپ چىققان ئاش، يەل ـ يېمىش، تاۋۇز ـ قوغۇنلار داستىخانغا قويۇلدى. بولۇنبەگ پولۇغا بېسىلغان ئۇلار گۆشىنى پارچىلاۋاتقاندا، ئىشىك قاتتىق قېقىلدى.
— بۇ كەچتە كىملەر كىمدۇ؟ — بولۇنبەگ بېشىنى سىگارىيان قىلىپ دېرىزىدىن ھويلىغا كۆز سالدى. ئۆزىنىڭ خاس نۆكىرى چاۋار بەگ خىزمەتكارلار بىلەن پىشايۋاندا تاماق يەۋاتاتتى. يەتتە ـ سەككىز كۈنلۈك ئاي، ھويلا تېمىنىڭ ئۇستىدە تۇرغاندەكلا كۆرۈنەتتى. ئىزغىرىن شامالدا ئەرمۇدۇن دەرىخى يېنىك ئىرغاڭشىپ شىرىلدىغان ئاۋاز چىقىراتتى. پاقا كوركىراۋاتاتتى. ئىشىك يەنە قېقىلدى. بولۇنبەگ توۋلىدى، — هاي چاۋار، ئاڭلىمىدىڭمۇ، چىقىپ قاراپ باق، كىم ئىكەن، بەگلەردىن بولمىسىلا، مېنى يوق دەپ قويغىن.
بوزاغۇنىڭ يۈرىكى ئاغدى، قوپۇپ ئولتۇردى، يەنە قوپ-

تى، جايىدا ئولتۇرالمايلا قالدى.
— نېمە بولدۇڭ بالام؟ ئولتۇرۇپ ئاشنى يە، بەك ئوخشاپتۇ،— ئاييانۇ ھويلىغا قاراپ نېمە ئۈچۈندۇ بىئارام بولۇپ كېتىۋاتقان بوزاغۇنى تاماق يېيىشكە دەۋەت قىلدى.
بولۇنبەگ ئۇلارنىڭ مەيي بولۇپ پىشقان گۆشىدىن قوشۇپ، ئالىقىنىغا تولدۇرۇپ ئالغان ئاشنى ئاغزىغا سالدى. ھۇزۇرلىنىپ چاينا‌پ يۇتۇۋاتاتتى، ھۆمۈدەپ دېرىزە ئالدىغا كەلگەن چاۋار بەگ بېشىنى ئېگىپ:
— ۋەزىرئەزەم، ئىشىك ئالدىغا تۇلۇملۇغ ئادەملەر يېغىپ كېتىپتۇ. ھەممىسىنىڭ قولىدا ئوتقاش، ھەزرەتلىرىگە گېپى بار ئوخشايدۇ،— دېدى. ئۇنىڭ نېمىشقىدۇر چىرايى تاتىرىپ كەتكەنىدى.
— يۈگۈر، يۇغرۇش باشى ئەزىز دەرگاھىدىن كەلمەپتۇ، دەپ ئېيت،— ئىچىگە قورقۇنچ چۈشكەن بولۇنبەگ ئاش يەۋاتقان بوزاغۇغا ئالىيىپ قويدى. «كىملەردۇ ئۇ؟ تايىنلىق رەيھانىدىنبەگنىڭ ئادەملىرى بولسا كېرەك. ئوغلۇم ھېچكىمگە تىنمىدىم دەۋاتاتتى، قانداق ئۇققاندۇ؟ قايتىپ كەتسە بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامتى. ئەتە ئۆزۈم بېرىپ، ئەپۇ سوراپ، قۇدا چۈشۈپ كېلىمەن. ئەگەر قايتىپ كېتىشمىسە...» ئۇنىڭ خىيالى تۈگىمەي ئوتقاش كۆتۈرگەن بىر توپ ئادەم ھويلىغا بېسىپ كىردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى جەڭ لىباسى كىيىشكەن يىگىتلەر ئىدى. ئاشانبۇقا بېشىغا ئورىغان سەللىسى، ئۇزۇن ساقىلى بىلەن باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا بويانقار بىلەن ئۇدمىش بىر قولىدا ئوتقاش كۆتۈرۈپ، بىر قولىدا ئاتنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇۋالغانىدى. ئۇلار ئاتتىن چۈشۈپ پېشايۋان ئالدىغا كەلدى ۋە قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن بولۇنبەگ بىلەن بوزاغۇنى كۆرۈپ قېلىشتى.
— يۇغرۇش باشى جانابلىرى، بار ئىكەنسىز، مېھمان

بولۇپ كەلدۇق، ئالدىمىزغا چىقىشقىنىمۇ جۇرئىتىڭىز يوقمۇ؟ــ دېدى ئاشانبۇقا مەسخىرە قىلغان ھالدا، ــ چاپسانراق چىقىڭ، بولمىسا ئۆيگە كىرىۋېرىمىز، بىز تارتىنمايدىغان مېھمانلار.

ــ يۇغرۇش باشى چىقسۇن! جاندار باشى چىقسۇن!ــ دەپ توۋلاشتى ئاشانبۇقنىڭ كەينىدە تۇرۇشقان يىگىتلەر. ئۇد-مش بىلەن بويانقار قىلىچلىرىنى قىنىدىن سۇغرىشتى.

ــ بۇلاڭچىــ چىقسۇن! ئايتمىش بىكەنــى تاپــشۇر - سۇن!ــ دەپ ۋارقىرىدى ئادار. بولۇنبەگ چۆچۈپ كەتتى. ئۇ ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا ئولتۇرۇۋالغان ئوغلىغا بىر قارىۋېتىپ ھويلىغا ئاستا چىقتى ۋە ئېگىلىپ سالام قىلدى.

ــ كېلىڭلار، كېلىڭلار ئالىپ يىگىتلەر، يورۇقتىراق كەلـ مەي كېچىدە كېلىپ، مېنى ھودۇقتۇرۇپ قويدۇڭلار. قېنى، ئۆيگە كىرىڭلار، چىرايلىقچە سۆزلىشەيلى.

ــ خۇپسەنلىك قىلماڭ يۇغرۇش باشى جانابلىرى، بىز ئوغلىڭىزنىڭ ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قىزىنى بۇلاپ كەتكىنىنى بايـ راق بىلدۇق. بۇ يەردە سۆزلىشىدىغان ئىش يوق، خانقىزنى ئېلىپ كەتكىلى كەلدۇق،ــ دېدى ئۇدمىش.

ئاشانبۇقا باشچىلىقىدىكى بۇ يىگىتلەر، رەيھانىدىن، ئادام-توغرىل، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللام جەمەتىدىكىلەر ئىدى. بۇنى ئاللىبۇرۇن بىلىپ بولغان بولۇنبەگ يالغاندىن كۈلۈمسـ رەپ دېدى:

ــ ھەرقايسىڭلار ھويلىغا كىرگەندىلا نېمە ئۈچۈن كەلـ گىنىڭلارنى بىلىپ خىجىلچىلىقتىن يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولدۇم. ئەتە ئەتىگەندە خانقىزنى ئېلىپ بېرىپ ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرىغا تاپشۇرۇپ، ئەپۇ سوراپ كەلمەكچىدىم. بەك بىخەسـ تەلىك قىلىپتىمەن، بۈگۈن ئەتىگەندىلا بېرىشىم كېرەك ئىكەن. ھەرقايسىلىرى كېلىپ ئوسال بولدۇم،ــ بولۇنبەگ يىغلامسىراپ كۆپچىلىككە بىر قارىۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى،ــ

ئوغلۇم بەگۈاشلىق قىلىپ قويۇپتۇ، قاتتىق خاپا بولدۇم، قامچا بىلەن ھوشىدىن كەتكۈچە ئۇردۇم. «مەن ئايتمىش قىزغا ئاشىق. ئۇنى بىر كۆرۈۋالاي دەپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ دەريا بويىغا بارسام، قىزلار بىلەن ئات چېپىشۋېتىپتىكەن، ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالماي ئەپقېچىپ كەلدىم» دەپ، قار ـ يامغۇر يېغلاپ تۇرۇۋالدى. بالىكەن، ئۆلتۈرۈۋېتىشنىڭ ئورنى بولمىدى، خانقىزنى بالىنىڭ ئانىسىغا تاپشۇردۇم. قورقۇپ كېتىپتىكەن، ئەسلىگە كېلىۋالسۇن، دەپ ۋاقتىدا ئاپىرىپ بېرەلمىدىم. خاپا بولۇشمىسىلا، كېلىشسىلە. ئوغلاق كۆشىدە كاۋاپ قىلدۇرۇپ بېرەي.

قورقۇپ كەتكەن بولۇنبەگ، راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولۇپ، كەينى ـ كەينىدىن كەچۈرۈم سوراپ ياغلىما گەپلەرنى ياغدۇرۇۋەتتى.

ـــ خانقىزنى ئېلىپ كېتىمىز.

ـــ خانقىزغا زىيان ـ زەخمەت يەتكەن بولسا، بۇلاڭچىڭنىڭ تېرىسىنى تەتۇر سويىمىز، ـــ دەپ چۇقان سالدى يىگىتلەر.

ئالاقزادە بولغان بولۇنبەگ، ئىچكىرى ئۆيگە ئالدىراپ كىردى. ئۇنىڭ خوتۇن ـ چۆرىلىرى، قۇل ـ دېدەكلىرى مۆكۈنۈۋېلىشقانىدى. ئاييانۇ قازناقنى ئاچتى.

ـــ خانقىزىم يۈرسىلە، سىلىنى ئاتا ـ ئانىلىرى بېنىغا ئېلىپ كەتكىلى كىشى كەپتۇ.

بولۇنبەگنىڭ ئاغزىدىن بۇ سۆز چىقىشى بىلەن تەڭ، ئايتمىش ئورنىدىن قوپتى، سەنتۈرۈلۈپ مېڭىپ قازناقتىن چىقتى.

ـــ ئوغلۇم، سەن قازناقتا تۇرۇپ تۇرغىن، رەبھانىدىنبەگنىڭ ئادەملىرىنىڭ پەيلى يامان تۇرىدۇ، ـــ دېدى بولۇنبەگ بوزاغۇنى قازناققا ئىتتىرىپ كىرگۈزۈپ.

ئايتمىش ھويلىغا چىقىپ ئاشانبۇقا، ئۇدمىش، بويانقار،

ئادارلارنى كۆردى. ئاشانبۇقا قىزنى ئاتقا مندۇردى، تىزگىننى ئۆزى تۇتۇپ ئىشكتىن چىقتى.

بولۇنبەگ قىزنى ئارىغا ئېلىپ كېتىۋاتقان ئادەملەر توپى كۆزدىن يوقالغۇچە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ قاراپ تۇردى.

3

ھەمىشە ئويچان يۈرىدىغان يۈسۈپ، ئاچسىنىڭ تېپىلغانلىقىدىن شۇنداق خۇش بولدىكى، نەچچە كۈنگىچە ئىللىق چېھرىدىن كۈلكە كەتمىدى. قارىيخانىغا بارىدىغان ئەتىگەنلىكى، يانغان كەچقۇرۇنلۇقىمۇ ئايتمىشنىڭ يېنىغا كىرمەي قويمايتتى. شوخ، ئەركە ئارچۇنغا تاشقىرىغا يالغۇز چىقماسلىق توغرىسىدا چېكىلەپ تۇراتتى. ئۇ گويا قىزلارنىڭ ئۇكىسى ئەمەس، ئاكىسىدەك، ئۆزىنى شۇنداق تۇتىدىغان بولۇپ قالدى.

ئايتمىش بىر ئايغىچە ئۆزىگە كېلەلمىدى. كېچىسى چۈشەكەپ جۆيلۈپ ئويغىنىپ كېتەتتى. كۈندۈزى ئۆيدىن چىقماي كىتاب ئوقۇيتتى. «بوزاغۇ ئېلىپ قاچقان» دېگەن بەتنام ئۇنىڭ نازۇك قەلبىگە داغ چۈشۈرگەنىدى، شۇنى ئويلىسىلا بەدىنى تىكەنلىشەتتى. يابىرا قىزنىڭ ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ ھالىتىدىن، سۆز ـ ھەرىكىتىدىن بىلىپ چىدىمايى يىغلاپ كېتەتتى، سائەتلەپ يېنىدا ئولتۇرۇپ روھىنى كۆتۈرۈشكە تىرىشاتتى. پارسچە ئۆگىنىشكە ياردەم قىلاتتى، ھېكايە، چۆچەك ئېيتىپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇراتتى، ئايتمىش يەنىلا يامغۇردا قالغان گۈلدەك ئېچىلمايۋاتاتتى. رەيھانىدىنمۇ كەم سۆز بولۇپ قالغانىدى، قىزدىنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن جەمەتكە داغ تەگكۈزگەن بوزاغۇدىن قاتتىق نەپرەتلەنگەنىدى. ئۇ، بولۇنبەگ كەلگەن شۇ ئەتىگىنى:

— يۇغرۇش جانابلىرى، بولدى، كۆڭۈل ئېيتماي قويۇڭ. ئۇنداق بۇلاپ كەتمەي، ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىڭىز، ماقۇل

بولۇشۇم مۇمكىن ئىدى. ئەمدى ماقۇل بولالمايمەن، ئارتۇقچە گەپ قىلىش ھاجەتسىز، ئوغلىڭىز قىزىمغا لايىق ئەمەس، — دەپ يولغا سېلىپ قويغانىدى. شۇنىڭدىن بۇيان ئولتۇرسا — قوپسا قىزلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى توغرىسىدا كۆپرەك باش قاتۇرىدىغان بولۇپ قالدى. كېچىسى قورۇغا قارايدىغان قاراۋۇللارنى كۆپەيتتى. قىزتۇرمىشنى ئىككى قىزىنىڭ يېنىدىن ئايرىمايدىغان بولدى.

بىر ئاي ئەنە شۇنداق ئۆتتى. ئاق لىباسىنى يېپىنىپ قىش كىردى. يۇسۇپنىڭ ئوقۇشى كۈنسېرى چوڭقۇرلاشتى. ماڭسا — تۇرسا كىتاب ئوقۇيتتى، ئاچلىرىنىڭ يېنىغا كىرىپ دەرس تەكرارلايتتى، ئەتىگەن — كەچلەردە باغقا ئاچلىرى بىلەن كىرىپ قىلىچۇازلىق، نەيزىۋازلىقنى مەشىق قىلاتتى، ئەرەبچە سۆزلىشەتتى.

رەيھانىدىن بۇگۈن ئەتىگەن ئوردىغا كېلىپ ئاغچى ئۇلۇغ-غى خانىسىدىكى جايىغا ئولتۇرۇشىغا قاپۇغچى باشى ئالدىراپ كىرىپ كەلدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئۆزلىرىنى چاقىرىۋاتىدۇ، ئىتتىك بولسىلا.

دوقاقبەگنىڭ سالاملاشمايلا خاقانىنىڭ ئەمرىنى يەتكۈزۈشىدىن، مۇھىم بىر ئىش توغرىسىدا مەسلىھەتمىنى ئالماقچى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغان رەيھانىدىن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭدى.

مەنسۇر بۇغرا قاراخان تەختكە يۆلىنىپ يانتۇ ئولتۇراتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالىيلىرى، ئەزىز دەرگاھلىرىغا كېلىپ، ھەرزەتلىرى بىلەن دىدار مۇلاقەت ① بولغىنىم ئۈچۈن ناھايىتى خۇشالمەن، — رەيھانىدىن ئوردا ئادىتى بويىچە تىزلىنىپ يەر ئۆپتى.

---

① مۇلاقەت — كۆرۈشۈش.

ـــ مەرھەمەت، ئولتۇرۇڭ ئاغىچى ئۇلۇغى، ـــ مەنسۇر-
خان بىرىلىيانت كۆزلۈك ئۇزۇك سالغان قولى بىلەن يۆلەنچۈك-
لۈك ئورۇندۇقنى كۆرسەتتى. چىقىپ كېتىڭ، دېگەن مەنىدە
يەنە شۇ قولىنى شىلتىپ قويدى. رەيھاننىڭ ئولتۇرۇپ،
دوقاقبەگ چىقىپ كەتتى.
ـــ بەگ، ئارغۇن جالالىدىن ئاغىچى ئۇلۇغى بولغان
مەزگىلدە، ئۇنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چاچقانلىقى،
ئىلكىمىزدىكى جايلاردىن ئەۋەتىلگەن باج ـ سېلىق، تارتۇق
ـ سوۋغاتلارنى كەم مەلۇم قىلىپ خىيانەت قىلغانلىقى
توغرۇلۇق يازغان مەلۇماتنامىزنى كۆرۈپ چىقتىم. يۈزمىڭ
سەر ئالتۇن قىممىتىدىكى بايلىقنىڭ خەزىنىمىزدىن كەم-
لەپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى دەلىللەر تولۇق ئىكەن. سىز
خالىسىڭىز بىلەن تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، ئادىللىق بىلەن
خۇلاسە چىقىرىپسىز، باركالىلا سىزگە، ـــ دېدى مەنسۇرخان
ئالدىرىمايلا سۆزلەپ.
ـــ ئالىيلىرىغا رەھمەت، ـــ رەيھاننىڭ ئورنىدىن تۇرۇپ
تەزىم قىلدى.
ـــ بۇ ئاچ كۆز نائىنساپقا دارغا ئېسىش جازاسىمۇ يېنىك-
لىك قىلىدۇ. سىزنىڭچە قانداق جازا بەرسەك بولار؟ ـــ مەن-
سۇرخان قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئۇنىڭغا قارىدى.
ـــ خاقانىم، ئاچ كۆزلۈك ئادەمنى باغرى تاش، تەمەخور
قىلىۋېتىدۇ. تەمەخور ئادەم پۇل ـ مالنى دەپ پادىشاھتىنمۇ،
خەلقتىنمۇ، دوستىدىنمۇ يۈز ئۆرۈيدۇ، ئۇلارغا ئاسىيلىق قىلىدۇ.
خۇشامەت قىلمىش ـــ ئاچ كۆزلەرنىڭ ئادىتى، خىيانەت
قىلمىش ـــ ئۇلارنىڭ كارامىتى، تەمەخورلۇق ـــ تەبىئىتى.
ئارغۇن جالالىدىن مانا شۇنداق ئادەم. ئۇنى ئاۋام ئالدىدا
ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلىپ، ئوڭ قولىنى جەينەك-
تىن، سول پۇتىنى تىزىدىن كېسىپ تاشلاپ، ئاستانىمىزدىن

هەيدەپ چىقىرىش لازىم. پۈتۈن ئادەم بۇ مەلئۇنلاردىن ئىبرەت ئالغاي!

مەنسۇرخان قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. رەيھانلاردىن تۇرۇپ قالدى.

— ئەلۋەتتە شۇنداق جازا بەرسەك ھەق بولاتتى. ئەمما ئارغۇن جالالىدىن ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ماڭا ساداقەت كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان ئالىپلاردىن. ھېسابات ئىشلىرىنى بىلمەيدىغانلىكى، خىزمىتىگە سەل قارىغانلىقى تۈپەيلىدىن شۇنچە كۆپ بايلىقنىڭ ئىسراپ بولۇپ كېتىشىگە يول قويغان. شۇنداق بىر ئىقتىدارسىز ئادەمنى مۇھىم خىزمەتكە قويغانلىقىمنى مەندىن ئۆتكەن سەۋەنلىك دېسەم، بۇ، توغرا چىقىرىلغان خۇلاسە بولىدۇ، خەيرىيەت، ئۇنى بۇ كاتتا ئەمەلدىن قالدۇرغىنىم ئارغۇن جالالىدىنغا بېرىلگەن جازا. ئۇ يەنە ئىدىشچى باشى بولۇۋەرسۇن. ئۆزى كۈچتۈڭگۇر، ھەزىلكەش ئادەم، ھەم مېنى قوغدىيالايدۇ، ھەم خۇش قىلالايدۇ. ئۇ قارلۇق، چىگىل ئەمەس، ياغما، بىز بىلەن بىر ئۇرۇق. بۇ ھەقتىكى گەپنى مۇشۇ يەردە تامام قىلايلى. سۆزىمىز ئەلگە يېيىلىپ كەتمىسۇن. ئەگەر ئۇ سۆزۈمنى ئاڭلىماي يەنە سەۋەنلىك ئۆتكۈزىدىكەن، سىز دېگەندەكلا ئېغىراق جازاغا تارتىلىدۇ.

مەنسۇرخان كۈلۈپ تۇرۇپ ئارغۇن جالالىدىن توغرىسىدىكى گەپنى تۈگەتتى. چۈنكى بۇزۇپ — چېچىلغان، خىيانەت قىلىنغان يۈزمىڭ سەر ئالتۇن قىممىتىدىكى بايلىقنىڭ بېرىمى مەنسۇرخانىنىڭ چۆنتىكىگە چۈشكەنىدى.

شۇنداق بولۇشىنى كۆڭلى تۈيغان رەيھانلاردىن، خانىنىڭ قارارىدىن ئەچەبلىنىپ كەتمىدى، خان ئۇچۇقتىن — ئوچۇق ئارغۇن جالالىدىننى قانات ئاستىغا ئالدى. زىيانلىق قىلمىشىنى يوشۇرۇش زالىملارنىڭ تەبىئىتىدۇر. ئەلنىڭ قىلچە غېمىنى يې-

مەيدىغان بۇنداق پادىشاھتىن ھەر بالا كېلىدۇ. بۇ رەيھانىدىنىنى چۆچۈتتى. ئۇ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ «ئوردىدىن ئايرىلمالىق» دېگەن سۆزىنى ئېسىگە ئېلىپ:

— ئالىيلىرى دانا، ئەلگە پايدىلىق ھۆكۈم چىقىرىش ئۆزلىرىنىڭ شان ـ شەرىپىدۇر، — دېدى.

— سىزنىڭ مېنى قوللايدىغانلىقىڭىزنى بىلەتتىم. بولۇڭ ـ بەگ، دوقاقبەگلەرمۇ قارارىمنى بىردەك قوللاشتى. ئەمدى ئىككىنچى گەپكە — سىزنىڭ قىزىڭىز توغرىسىدىكى گەپكە كېلەيلى.

رەيھانىدىن سەگەكلەشتى، نېمە دەيدىكىن دەپ سېلىنغان بېشىنى كۆتۈرۈپ خاقانغا قارىدى. ئۇ چوغدەك قىزىل كۆھەر قادالغان ئالتۇن تاجنى چۆكۈرۈپ كىيگەن ھالدا تەخت ئۈستىدە گىدىيىپ ئولتۇراتتى. تۇرقىدىن مېنىڭ دېگەن، قىلغىنىم قىلغان، دېگەن مەنە ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

— بولۇنبەگنىڭ ئوغلى ئالىپ بوزاغۇ جاندارلىرىمنىڭ باشى، ماڭا چەكسىز سادىق، غەيۇر بېگىت ئۇ سىزنىڭ قىزىڭىزغا ئاشىق ئىكەن...

— ئاشىق ئىكەنلىكى يالغان، ئالىيلىرى، — رەيھانىدىن خاقانىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى، — ئۇ، مەرھۇم ئەخمەت تۇغاندىخان جەڭگاھتىن قايتىپ كەلگەندە، چوڭ قىزىمغا سۆز ئېچىپ باققان، دادىسى ئائىلىمىزگە ئەلچىمۇ ئەۋەتكەن. چوڭ قىزىمنىڭ تويى بولۇپ كەتكەندىن كېيىن ئىككىنچى قىزىمغا قىزىقتى. ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بۇ قىزىممۇ باشقا بىر بېگىتكە ياتلىق بولدى.

— ھە، ھېلىقى سىز ئازاد قىلىۋەتكەن قۇلغىمۇ؟

— شۇنداق ئالىيلىرى، — رەيھانىدىن ئاچچىقىنى ئىچىگە يۇتتى، — ئۇ قۇل ئەمەس، ئاللا نەزىرىدىكى مەرد بېگىت، ئەركىن ئادەم!

— بىلدىم، ئەمدى ئالىپ بوزاغۇنىڭ ئۇچىنچى قىزىڭىزغا كۆزى چۈشۈپتۇ.
— بۇ ماڭا مەلۇم. بوزاغۇ يامان نىيەتتە نامەردلىك قىلىپ، دەريا بويىدا ئات مىنىپ ئۇيناۋاتقان بۇ نارەسىدە قىزىمنى بۇلاپ كەتكەنىدى.
— قىز ئېلىپ قېچىش بار گەپقۇ، رەيھانىدىنبەگ.
— ياق، بۇ ئادەتتىكى ئەپقېچىش ئەمەس، كۈچ كۆرسىتىپ، پېقىرنى نائىلاج ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇش ئۇچۇن قىلىنغان سۇيىقەست، ئالىيلىرى. مەن قىزىمنى ئۆيگە قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، بۇلۇنبەگكە ئېنىق جاۋاب بەرگەنىدىم.
— خەۋىرىم بار. بوزاغۇغا قىزىڭىزنى ياتلىق قىلغۇڭىز زادى يوقمۇ؟
— يوق، ئالىيلىرى،— كېسىپ ئېيتتى رەيھانىدىن.
— مەن ئەلچى بولۇپ سورىسامچۇ؟
— قىزىمنى بەختسىز قىلىپ قويالمايمەن، ئالىيلىرى. پېقىرنى كەچۈرگەيلا.
مەنسۇرخان ئولتۇرۇڭ دېگەن مەنىدە قول ئىشارىتى قىلىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىش بىلەن رەيھانىدىنىنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرغۇسى يوق ئىدى.
— بولدى، بۇ گەپمۇ مۇشۇ يەردە قالسۇن، ئەمدى يەنە بىر مۇھىم ئىش بار،— ئۇنىڭ چېقىر كۆزى قىسىلىپ، سارغۇچ ساقىلى تىكەنلەشتى،— مەن ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتىمەن، بۇ قارارىمغا ئەمدى قوشۇلىسىزغۇ دەيمەن.
— ئاللانىڭ كۆڭلۈمگە سېلىشى بىلەن، مەن بۇرۇنلا قوشۇلمايدىغانلىقىمنى بىلدۇرگەنىدىم، ئالىيلىرى. يەنە نېمىشقا يۇرۇش قىلماقچى بولۇپ قالدىلا؟
— مەن قۇدرەت تاپتىم، رەيھانىدىنبەگ. غەزىنەۋىلەر پادىشاھلىقىدەك كۈچلۈك ئارقا تېرىكسم بار، ئەمدى يەنە نېمىدىن

قورقۇپ يۈسۈپ قادىرخانغا يول قويىمەن؟ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بارغىنىم بارغان! سۈباشىلارغا يارلىق چۈشۈردۈم، مۇشۇ بىر ئاي ئىچىدە ئۇچ تۈمەن لەشكەر سەپراس قىلىنىدۇ، بولۇڭ-بەگ، دوقاقبەگلەر قارلۇقلاردىن بىر تۈمەن لەشكەر ئاتلاندۇر-ماقچى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئىلىكخانى ـــ ئۈزگەندىكى ئىنىم مۇھەممەتخان بىر تۈمەن لەشكەر ئەۋەتمەكچى. جەمئىي بەش تۈمەن لەشكەر بىلەن ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ بارىمەن. قوشۇلمىسىڭىز مەيلى، ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى.

رەيھاندىننىڭ بېشىغا ئاغرىق كىرىپ، چېكە تومۇرلىرى كۆپۈپ چىقتى، يۈرەك سوقۇشى تېزلىشىپ، بويۇن ـ بېشىنى تەر باستى. ئۇ ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇپ، بىر پەس ئويلىنىۋېلىپ دېدى:

ـــ خاقانىم، ئالىيلىرىنىڭ قارارىغا قوشۇلماي ھەددىم ئەمەس. مەن، ئالدىراڭغۇلۇق قىلىنىپ، ئۆزلىرىگە زىيان ـ زەخمەت يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيمەن.

ـــ بۇ قارارىمغا قوشۇلدىڭىزمۇ زادى؟

ـــ قوشۇلدۇم، ئالىيلىرى.

ـــ سىز قوشۇلسىڭىزلا، قۇزئوردۇ، بارسخان، يەتتە سۇ دىيارىدىكى ياغما قەبىلىلىرىمۇ قوشۇلىدۇ، رەيھاندىنبەگ. قېرىنداش تۇرۇپ بىر ـ بىرىمىزگە تىغ كۆتۈرەمدۇق، دەپ قارارىمغا بويسۇنمايدىغان قەبىلە چوڭلىرىنى سىزلا ئىنىدەككە كەلتۈرەلەيسىز. بۇگۈندىن باشلاپ ياغما قەبىلىسىنى سىز ھەربىكەتكە كەلتۈرۈڭ. ئوردۇكەنتنى ئالغاندىن كېيىن، سىزنى يۇغرۇش باشى قىلىپ كۆتۈرىمەن.

مەنسۇرخان رازى بولغان ھالدا كۈلۈمسىرەپ تەختتىن چۈشتى.

ـــ ھىممەتلىرىگە رەھمەت، خاقانىم. ئوردۇكەنتكە زادى قاچان يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا؟ ـــ رەيھاندىن ۋاقتىنى

ئېنىق بىلىۋېلىش ئۈچۈن سوردى.
— خۇدا خالىسا قىش چىقىپ، گۈل ـ گىياھلار يەردىن باش كۆتۈرگەندە سىز بىلەن بىرگە ئاتلىنىمەن.
مەنسۇرخان رەيھانىدىن بىلەن بۇغرا قاراخان سارىيىدىن چىقىپ، ھەرەم قەسىرىگە كىرىپ كەتتى. رەيھانىدىن ئىشخاندىسىغا كىرىپ، خاقان بىلەن قىلىشقان سۆزلىرىنى بىرمۇ بىر مۇلاھىزە قىلدى، قانداق قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا تازا ئويلاندى. ئاندىن قېيناتىسى شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامۇللامنىڭ ئۆيىگە باردى ۋە بۇغرا قاراخانىنىڭ قارارىنى سۆزلەپ بەردى. دامۇللام:
— بىر نەچچە يىلدىن بېرى تىنچ ـ ئامان تۇرمۇش كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان ئەلنى يەنە يىغا باسقىنغان بولۇپتۇ، بالام. بۇ يۈرۈشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولماسمۇ؟— دېدى ئۇزۇن ساقىلىنى سىيپاپ.
بۇ سوئالنى ئادامتوغرىلىمۇ، ياغما ئۈيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەزى ئاقساقاللىرىمۇ سوردى. رەيھانىدىن ئۇلار بىلەن ئەتراپلىق سۆزلىشىپ مەسلىھەتلەشتى. قانداق قىلىش توغرىسىدا بىر پىكىرگە كېلىپ ئۆيگە قايتىپ كەلدى. كەچ كىرىپ كەتكەنىدى. بۇلۇتلۇق ئاسماندا يۇلتۇز كۆرۈنمەيتتى. ئىزغىرىن شامال ھويلىدىكى دەل ـ دەرەخلەرنى ئىرغاڭشتىپ، ساپىقى قۇرۇپ قالغان غازاڭلارنى تۆكمەكتە ئىدى.
رەيھانىدىن ئۆزىنىڭ يولىغا قاراپ ئايۋاندا ئولتۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىسىغا سالام قىلدى، يابىرا كېلىپ تونىنى سالدۇرۇپ قولىغا سۇ بەردى، داستىخان سېلىپ تاماق ئېلىپ كەلدى. ئايتمىش بىلەن ئارچۇن دادىسىنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇرۇپ تاماق يېدى. يۈسۈپ بوۋىسىنىڭ قېشىدا ئولتۇردى.
رەيھانىدىن ئاتىسىغا بۇغرا قاراخانىنىڭ قارارىنى سۆزلەپ بەردى. بەگتۆمۈرمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا:

ـــ بالام، بۇ يۇرۇشنى توسۇپ قالغىلى بولماسمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ بۇغرا قاراخاننى بۇ نىيىتىدىن ياندۇرالمىدىم، ئاتا. ئۇ سۇباشى، يۇغرۇشلارغا يارلىق چۈشۈرۈپ بولۇپتۇ. ئۇزگەندىكى ئىنىسى مۇھەممەت ئىلىكخان بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈرۈپ بولۇپتۇ. غەزنەۋىلەر پادىشاھى ياردەم بەرمەكچى بولۇپتۇ. مەسۇرخان ئۆزىنى قالتىس ھېسابلاپ، ئۇچۇشنى بىلىپ چۈشۈشىنى بىلمەي قاپتۇ. ئۇنىڭ ئەلپازىغا قاراپ تىلمىنىڭ ئۇچىدا قارىغا قوشۇلغان بولدۇم، ئەمما كۆڭلۈمدە قانداق قىلىش توغرىسىدا مۇپەسسەل بىر پىلان تۈزۈپ قويدۇم. خۇدا بۇيرۇسا، مەنسۇرخانىنىڭ بۇ يۇرۇشى نەتىجىسىز، مەغلۇبىيەت بىلەن تامام-لىنىدۇ.

ـــ ئاللا تىلەكلىرىگە يەتكۈزسۇن، بالام، ـــ دېدى بەگ-تۆمۈر چىن قەلبىدىن.

بۇۋىسى بىلەن ئاتىسىنىڭ گەپلىرىگە سەما بولۇپ ئولتۇر-غان يۈسۈپ ئولتۇرۇپ كېتىپ بىردىن:

ـــ ئابا، بۇغرا قاراخان ئادەملەر بىر - بىرىنى قىرغىن قىلىدىغان جەڭگە نېمىشقا ئامراق؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ تېخىمۇ كەڭ زېمىننى ئىگىلەپ، ئاۋامغا بولغان زۇلۇم-نى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئوغلۇم!

رەھىمسىزلىك ئۈچ كۈن پۈختا تەييارلىق قىلىپ، ئادار بىلەن يارۇقنى مەكتۇپ بىلەن تاكى يورۇماستا قەشقەرگە يولغا سالدى. ئەتىسى ئادارنىڭ يوقلۇقىنى بىلگەن قىزتۇرمىش، باغقا كىرىپ ئۆزاققىچە يىغلىدى.

ئونىنچى باب

نوروزدا بولغان قوش توي

1

هىجرىيە 415 ـ يىلىنىڭ① كۆكلىمى خېلىلا كېچىكىپ كەلدى. بۇنىڭغا جۇدۇن ـ چاپقۇن كۆپرەك بولۇپ، كۈندە دېگۈدەك سېرىق قارنىڭ يېغىشى سەۋەب بولدى. سېرىق قار توختىسا بوران چىقىپ كوچا ـ كويلاردا قۇيۇنتاز پىرقىراپ، ئاسمان ـ زېمىننى چاڭ ـ توزان قاپلاپ كېتەتتى. قار ـ مۇزلارمۇ ئېرىپ بولالماي، ئەگىز سۇيى كېيىنرەك كەلگەچكە، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلارنىڭ كۆكىرىشىمۇ بىر ـ ئىككى ھەپتە ئارقىغا سۈرۈلدى. ئەمما ئىسسىق ياقلارغا كەتكەن تۇرنا، غاز ـ ئۆردەكلەر ئۆز ۋاقتىدا كېلىپ، ئىسسىقكۆل، چۇ دەريالىرىنىڭ بويلىرى ھەر خىل قۇشلارنىڭ نەغمە ـ ناۋاسى بىلەن جانلىنىپ كەتتى.

بەكتۆمۈر ئائىلىسىدە بالاۋېشىغا ئۇۋا سالغان قارلىغاچلار ۋېچىرلاپ ناۋا قىلغان نوروز سەھەردە، چوڭ ـ كىچىك ھەممىلەن يۈيۈنۈپ، يېڭى كىيىملەرنى كىيىشتى. ئاتىسىنىڭ رۇخسىتى بىلەن، قويغان ۋاقتىدىكىگە ئوخشاش، ساتىراشقا بىر تىللا، ئىككى نان بېرىپ سېكىلىكىنى ئالدۇرۇۋەتكەن يۈسۈپ

---

① مىلادىيە 1024 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

نوروز بايرىمنى خۇشال كۈتۈۋالدى. ئۇ پاكىز يۇيۇنۇپ، قەشـ
قەرنىگ يۇگ چەكمىنىدە تىكىلگەن شىم ـ پەشمەت ئۇستىگە
يېشىل شايى توننى، بېشىغا بادام بۆكنى كىيىدى. بېلىنى كۈـ
مۈش كەمەر بىلەن باغلاپ، خەنجەر ئاستى. ئايىغىغا پۆپۈكسىز،
نەپىس تىكىلگەن چورۇقنى ساپتى. ئۇ شۇ تۇرقىدا بايۋەچچە
يىگىت بولۇپ قالغانىدى. يوغان قارا كۆزلىرىدە چاقنىغان نۇر،
ئاقۇچ قىزىل، سەل سوزۇنچاق يۈزىنى ئاپتاپتەگ خۇشچىراي
قىلىۋەتكەنىدى. ئۇ، ئادار، يارۇقلار بىلەن كۆل بويىدا قىلىچۋاز-
لىقنى مەشق قىلىشقا كىرىشتى.

ئايتمىش، ئارچۇن ئاچا ـ سىڭىل، قىزتۇرمىش ۋە باشقا دېدەگ قىزلار بىلەن هاممامدىن چىقىپ، خاس ئۆيدە ياخشى دەزمالالانغان يېگى كىيىملىرىنى كىيىشتى، چورقىرىشىپ خۇشال هويلىغا چىقىشتى، ئايتمىش ئەسلىگە كېلىپ ئېچىلىپ قالغانىدى. بۇ يىل ئون تۆتكە كىرىپ رەسىدە بولغان بۇ قىز، تېخىمۇ بوي تارتىپ زىلۋالىشىپ ئۇياتچان بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ تاپىنىغا چۈشىدىغان بىنەپشەرەگ هىلهىله رومال بىلەن گۈزەل قامىتىنى يوشۇرغان هالدا كۆل بويىغا يېقىنلاشتى. ئارچۇن سەكرەپ ئويناپ كېلىۋاتاتتى. قىزتۇرمىش گۈللۈك رومىلىنى سەل قايرىپ، بويانقار بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىۋاتقان ئادارغا سېغىنىش نەزىرى بىلەن تەلمۈرۈپ قەدەم باسماقتا ئىدى. ئۇنىگ كۆگ ئاسماندەگ تىنىق كۆزلىرىدىن زىبا بەستىگە سۆيگۈ چېقىنـ لىرى تۆكۈلۈپ تۇراتتى.

يۈسۈپ قىلىچىنى كۆل بويىدىكى ئارچا دەرىخىگە يۆلەپ قويۇپ ئاچىلىرىغا سالام بەردى، بىر ـ بىرىنىگ نوروز بايرىمنى مۇبارەكلەشتى. ئايتمىش بويىلۇق، تۇرقىدىن كەم سۆز، ئېغىر ـ بېسىقلىقى بىلىنىپ تۇرغان يارۇققا رومال ئېچىدىن قاراپ ئېغىر تىندى. نېمە ئۈچۈندۇر يىگىتنىگ يۈرىكى سېلىپ، ۋۇجۇدى ئوت ئالغاندەگ بولدى. ئەدەپسىزلىگ بولمىسۇن، دەپ

قىزغا تىكىلىپ قارىمىدى. ئادار بولىسا ئۆزىگە ئوخشاش قۇل ـ دېدەك قىزتۇرمىشقا ئاشىقانە نەزىرى بىلەن تىكىلدى. قىز كۆزىنى ئېلىپ قاچماي، يىگىتنىڭ باشتىن ـ ئايىغىغا سەپسېلىپ كۆڭلىنى بىلدۇردى.

ئادار بىلەن ياروق قەشقەردىن باش ئەتىيازدىلا قايتىپ كەلگەنىدى. ئۇلار ئېلىپ كەلگەن مەكتۇپتا، «رەيھانىدىنبەگ، يازغانلىرىڭىزدىن ئەھۋالىڭىزنى چۈشەندىم. مەن ـ سۇرخان ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كىرىشتىن بۇرۇن، قۇزئوردۇغا لەشكەر تارتىپ بېرىش قارارىغا كەلدىم. جىددىي تەييارلىق بىلەن بولۇۋاتىمەن. ئۇ ئاسىيغا ئەمدى يول قويمايمەن! مېنى قوللايدىغان ياغما، قارلۇق، چىگىل، ئوغراق، باسمىل قاتارلىق قەبىلە ئەھلىگە سالىمىمنى يەتكۈزۈپ قويغايسىز...» دەپ يېزىل ـ غانىدى. كۆڭلى تەسكىن تاپقان رەيھانىدىن بالاساغۇندىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزى بىلەن مەسلەكداش، ئىشەنچلىك باشلىقلىرىغا بۇ سالامنى يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن مەنسۇرخان ـ نىڭ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بېرىشىغا قارشى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى بىر تۇركۈم كىشىلەر ـــ رەيھانىدىنبەگ، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللا، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارسخانى، ھەرەمبەگى بەگتۇتۇق، چىگىل ئارسلانخانى ئىنالچۇق تىكىن، ۋەزىر تىلتەمۇر باشلىق ئابرۇيلۇق كىشىلەر يوشۇرۇن ھالدا ئۇيۇشۇۋاتاتتى. ئۇدمىش، بويانقارلار ياشلار ئىچىدە كۈچ توپلاۋاتاتتى. بۇنىڭدىن خەۋەرسىز بولغان مەنسۇرخان ئىنىسى مۇھەممەت ئىلىكخان ئەۋەتمەكچى بولغان بىر تۈمەن لەشكەرنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتمەكتە ئىدى. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر بولسا تېخى بىر تۈمەن لەشكەرنى تەييار قىلالمىغانىدى. شۇڭا ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بېرىشنىڭ ۋاقتى ئارقىغا سۈرۈلۈپ كەتكەنىدى.

ئادار بىلەن ياروق قىزلارغا قەشقەردىن ئۇزۇك، تارغاق

قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ ئېلىپ كەلگەنىدى. ئادار قىزتۇرمىشقا ئۆزى بەردى. ياروق ئىككىلىنىپ قالدى. ئۇ ئادارغا، ئۆزىنىڭ ئايتمىشىنى ياخشى كۆروپ قالغىنىنى، لېكىن بۇ چاغقە- چە قىزغا گەپ قىلىپ باقمىغىنىنى ئېيتىپ بەرگەنىدى.

— سەندە يولۇاسنى باش ئەگدۈرگۈدەك جاسارەت بولغان بىلەن، ياخشى كۆروپ قالغان قىزنى ئۆزۈڭگە مايىل قىلغۇدەك جۇرئەت يوق ئىكەن. بويانقارمۇ قۇل ئىدىغۇ؟ جۇرئەتلىك بولغاچ قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ ئايىسلىگنى ئالدى. سەن نە- مىشقا جۇرئەت قىلالمايسەن؟ بوپتۇ، جۇرئەت قىلالمىساڭ، سوۋغىنى قىزتۇرمىشى ئارقىلىق بەر. ئۇ ئايتمىش بىلەن سىردىشالايدۇ، — دېدى ئادار ئۇزۇك بىلەن تارغاقنى ياروقنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ.

سوۋغات قىزتۇرمىش ئارقىلىق بېرىلدى. ياروق بىرنەچچە كۈنگىچە قاتتىق تىل ئىشتىشتىن ئەنسىرەپلا يۈردى. يەنىلا ھېچكىمدىن قاتتىق - يىرىك گەپ چىقمىدى. شۇنداقتىمۇ بۈگۈن ئايتمىشنى كۆروپ ئۇنىڭ تىلى تۇتۇلۇپ، ۋۇجۇدى تىترەپ كەتكەنىدى. قىز بولسا ئۇنىڭ سالىمىغا بېشىنى نازاكەت بىلەن ئېگىپ، رومال ئىچىدىن مېھرى بىلەن تىكىلدى...

يۈسۈپ ئاچىلىرى بىلەن ئىچكىرىكى ھويلىغا قاراپ ماڭ- دى. كۆڭلى تىنغان ئادار ياروقنىڭ قولىدىن تارتىپ باغقا كىرىپ كەتتى.

يۈسۈپ ئىككى ئاچىسى، قىزتۇرمىش بىلەن كىرىپ، سا- رايدا خۇشال ئولتۇرۇشقان بوۋىسى، مومىسى، ئاتا — ئانىسىغا سالام بەردى. ھەممەيلەن ئۇلارنىڭ نوروز بايرىمىنى مۇبارەكلە- دى. رەيھانىدىن يۈسۈپكە ئەبۇنەسىر فارابىنىڭ «ئەقىل ھەقە- دە» دېگەن كۆچۈرۈلمە كىتابىنى تەقدىم قىلدى.

— ئوغلۇم، بوگۇ بىلگە فارابى ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ كىتابى دىلىڭنى يورۇتۇپ، ئىنسانلىق بۇرچۇڭنى ئۆزۈڭگە تونۇتقاي، كىشى قارا فارابى ھەزرەتلىرى ۋاپات بولۇپ قاراڭغۇ يەر ئاستىغا

كۆمۈلكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ كىتابلىرى ھاياتلىق ئالىمىنىڭ ئۆچمەس مەشئەللىرىكە ئايلىنىپ، ئىنسانلارنى نادانلىق زۇلمىتىدىن قۇتۇلدۇرماقتا. ئوغلۇم، سېنىڭمۇ ئەنە شۇنداق بىر بىلىك پۈتۈپ چىقىشىڭنى ئارزۇ قىلىمەن،— دېدى رەھىمدىن ئۈمىدلىك نەزەردە ئوغلىغا قاراپ.

— رەھمەت ئاتا، مەرھۇم بوگۇ بىلكە فارابى ھەرزەتلىرىنى غايىبانە ئۇستاز تۇتۇپ بىلىم ئىگىلەيمەن،— يۈسۈپ قەسەم قىلغان تەرىزدە كىتابنى باش ئۇستىگە كۆتۈردى.

زەمۇران ئانىنىڭ نورۇز شەربىتى ئۈچۈن ئەرۋاھلارغا ياغ پۈرتىپ پۈشۈركەن قۇيمىقى تەلەڭگىلەرگە ئېلىنىپ داستىخانغا قويۇلدى. يابىرا قىشچە ئىدىشلاردا پىتىشتۇركەن بۇغداي ئۈنىدىن دۇرمىسىدە، توشقان كۆشى، قوينىڭ قۇيرۇق مېيى، چامغۇر، سەۋزە سېلىپ ئەتكەن چوڭ بىر قازان نورۇز ئېشى ھېجىرلاردا داستىخانغا كەلتۈرۈلدى.

— مېنىڭ يەنە ئىككى بالام يوققۇ، ئۇلار مەرىكە مەيدانىغا كەتتىمۇ يا؟— دەپ سوردى رەھىمدىن ھويلىغا سەپسېلىپ.

— ئاتا، ئىككى بالام دېگەنلىرى كىملەر ئۇ؟— سوردى ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپ.

— ئادار بىلەن ياروق بولمامدۇ، ئوغلۇم، ئۇلارنىڭ نەدىلىكىنى بىلەمسەن؟

— بىلمەن، ئاتا، چاقىرىپ كېلەي.

يۈسۈپ ئۇلارنى باغدىن تېپىپ باشلاپ كىردى.

— كېلىڭلار، باللىرىم،— رەھىمدىن ئۇلارنى يېنىدا ئولتۇرغۇزدى،— سىلەر گۆدەك چېغىڭلاردىن باشلاپ بىزنىڭ ئائىلىدە ئۆسۈپ چوڭ بولدۇڭلار،— رەھىمدىن بىر تەلەڭگە قۇيماق بىلەن ئىككى ھېجىردىكى نورۇز ئېشىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. كىچىك چېغىدا قۇل بازىرىدىن سېتىۋالغىنىنى

ئېيتىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىشنى خالىماي، بۇ ۋاقىتقىچە بەجانىدىل خىزمەت قىلىشىپ كەلگىنىدىن ناھايىتى رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى، ــ سىلەر قولۇمغا قول، پۈتۈمگە پۈت بولۇپ كەلدىڭلار، ئات چېپىش، ئوقيا ئېتىش، قىلىچ ئويناشقا ياساۋۇل ــ نۆكەرلەردىن قېلىشمايسىلەر. ئائىلىمىزنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلدىڭلار. رەھمەت بالىلىرىم، رەھمەت، ــ رەيھانىدىن كۆزىگە ياش ئالغان ھالدا ئادار بىلەن يارۇقنىڭ باشلىرىنى سىلىدى، ــ سىلەر ماڭا بالا بولۇشنى خالامسىلەر.

ئىككىسى يىگىت دەس تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

ــ جانابلىرى، بۇ چاغقىچە ئۆزلىرىنى ئاتىمىز دەپ بىلىپ كېلىۋاتىمىز.

ــ ئولتۇرۇڭلار، ئولتۇرۇڭلار بالىلىرىم، ــ رەيھانىدىن، ئۇلار يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، باشلىرىدىكى قوۇل ئىكەنلىكىنى كۆرۈستىپ تۇرىدىغان قارا بۆكلەرنى ئېلىپ، كۆرپىنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ يابىراغا قارىۋىدى، ئۇ ئاللىبۇرۇن تەييار قىلىپ قويغان بېڭى كىيىم ــ كېچەكلەرنى پەتنۇستا ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. زېرەكلىك بىلەن كۆز سېلىپ ئولتۇرغان يۈسۈپ دەرھال تۇرۇپ پەتنۇستىكى ئىككى بادام دوپپىنى ئادار بىلەن يارۇققا كىيگۈزدى. بۇ ئۇلارنىڭ ھۆر ئادەم بولغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئادار بىلەن يارۇق تۈيۈقسىز ھۆرلۈككە ئېرىشكەنلىكىدىن ناھايىتى ھاياجانلىنىپ كېتىشتى، رەيھانىدىنىڭ «بالىلىرىم» دېگەنلىكىنىڭ مەنىسىنى ئەمدى چۈشەنگەنىدى. ئادارغا قارىغان قىزتۇرمىشىنىڭ قوي كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. ئايتمىش بادام دوپپا كىيىپ چوغدەك قىزىرىپ ئولتۇرغان يارۇققا يەر ئاستىدىن كۆز سېلىپ، ئۆزىنىڭمۇ ھاياجانلىنىپ كېتىۋاتقىنىدىن ئىزا تارتىپ قالدىمىكىن، يېنىدا ئولتۇرغان ئانىسىنىڭ مۇرىسىگە بېشىنى تىرەپ ئۇياتچان كۆزلىرىنى يوشۇردى، قاشلا

لىق، خۇددى ئاشۇ قېشىدەكلا سەل ئەگىم قارا بۇرۇتلۇق، ئاتيۇز، تەمبەل يىگىتكە شۇدەم بۆلەكچە مەپتۇن بولۇپ قېلىۋا- تاتتى. «ئاباي، نېمىشقا ئۇنى بالام دەيدىغاندۇ؟ بۇنىڭدا چوقۇم بىر گەپ بار» دەپ ئويلاپ قىزتۇرمىشتەكلا شېرىن تۇيغۇغا چۆمۈلدى.

ئايتمىش ئويلىغاندەك، رەيھانىدىنىنىڭ بۇ نوروز بايرىمىدا ئىككى قۇل يىگىتنى «بالام» دەپ ئاتىشىدا ھەقىقەتەن گەپ بار ئىدى. يارۇققا ئايتمىشنى بېرىپ ئۇنى ئۆزىگە بويانقاردەك كۆيئوغۇل قىلىۋالماقچى، ئۆز قىزىدەك بولۇپ قالغان قىزتۇر- مىشنى ئادارغا ئېلىپ بەرمەكچى ۋە بۇ ئىككىيلەنىنىڭ تويىنى بىر كۈندە قىلماقچىدى. بۇ نىيەتنى بولۇنبەگنىڭ ئۆيىدىن ئايتمىشنى قايتۇرۇپ كەلگەن ئاشۇ ئاخشىملا كۆڭلىگە پۈككە- نىدى. ئاتا ـ ئانىسى، يابىرا بىلەن بۇ توغرۇلۇق مەسلىھەتىنى پىشۇرۇپ، تويىنى نوروز بايرىمىدا قىلماقچى بولغانىدى. ھالبۇ- كى، قىز ـ يىگىتلەر باشلىرىغا قونماقچى بولۇۋاتقان تەلەي قۇشىدىن خەۋەرسىز ئىدى. يابىرا بىر پەتنۇستا قىزىل ھىلھىلە رومال، ئەتلەس كۆڭلەك، تەتىللا جىلىتكە ئېلىپ چىقىپ قىز- تۇرمىشنىڭ ئالدىغا قويدى. ئايتمىش قىزتۇرمىشنىڭ بېشىدىكى قارا سارىغۇچنى ئېلىۋەتتى ۋە رومالنى ئارتىپ، ئۇنىڭ ۋىللىدە قىزىللىق يۈگۈرگەن مەڭزىگە سۆيۈپ قويدى. بۇ، قىزتۇرمىش- نىڭمۇ ھۆرلۈككە چىققانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

ـــ باللىرىم، چۇ دەرياسى بويىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان نوروز مەرىكىسى باشلىنىدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى. كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەندىغان بۇ خاسىيەتلىك كۈننى ئاۋام ئالدىدا جاسا- رەت ـ جۈرئىتىڭلارنى ناماياں قىلىپ كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئالدىراۋاتقىنىڭلارنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن. ماقۇل، سىلەرگە رۇخ- سەت. قىزلارنى بىللە ئېلىپ مېڭىڭلار. سىلەرگە ئالاھىدە كە- دۇت تەييارلىتىپ قويدۇق. ئاتىلىرىمىز ياخشى، سىلەرنى يەرگە

قارىتىپ قويمايدۇ. مەنمۇ ئاباملارنىڭ ئېلىپ كەيىنىگىلاردىن بارىمەن.

رەيھانىدىنىڭ سۆزى تۈگىشى بىلەن بەگتۆمۈر دۈئاغا قول كۆتۈردى.

2

رەيھانىدىن ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن چۈ دەريا‌سى بويىغا كەلگەندە، نورۇز مەرىكىسىگە يىغىلغان خالايىق، مەرىكە مەيدا‌نىنى چۆرىدەپ سەپراس بولۇپ تۇرۇشقانىدى. ئەمدىلا ئاتتىن چۈشكەن مەنسۇرخانمۇ، ئۆزىگە ئاتاپ ياسالغان ھەيۋەتلىك بارگاھتا تەخت ئۈستىگە چىققانىدى. ئارسلانخان، ئىلىكخانلار، يۇغرۇش، يابغۇلار، چاغرىبەگلەر، تارخانبەگلەر ئۇنى چۆرىدەپ تۇرۇشتى.

رەيھانىدىن ئاتا ـ ئانىسىنى قىزلىرى بىلەن يۈسۈپلەر تۇرغان يەردە قويۇپ، مەنسۇرخانىڭ توققۇز تۇغلۇق بارگاھى ئالدىدا سالام بەجا كەلتۈرۈپ تىز چۆكتى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، قۇتلۇق نورۇز مەرىكىسىنى باشلاشقا ئەمر قىلغايلا.

مەنسۇرخان ئۇنىڭغا قىزىل تۇغنى ئۇزاتتى. رەيھانىدىن نورۇز مەرىكىسىنى باشلاش بەلگىسى بولغان، كۆك بۆرىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش ساپلىق بۇ تۇغنى قولىغا ئالغاندا، بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ، تاتىرىپ كېتىشتى. بۇغرا قاراخانىڭ كەينىدە جاندارلار بىلەن تۇرغان بوزاغۇنىڭمۇ ئىچ ـ قارنى مۇچ يېگەندەك ئېچىشىپ كەتتى.

تورۇق ئارغىماققا مىنگەن رەيھانىدىنىڭ ئىشارىتى بىلەن، ئۇدمىش بىلەن بويانقار قۇيرۇقىغا قىزىل لېنتا، ئېگەرنىڭ قۇش

بېشىغا قوتاز قۇيرۇقى چىگىلگەن ئاتلىرىنى دېۋىتىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن مەيدانغا كىردى. رەيھانىدىن قولىدىكى تۇغنى ئېگىز كۆتۈرۈپ لەپىلدىتىپ، نورۇز مەرىكسىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئۇنسىز جاكارلىدى. تۇغقا كەشتىلەنگەن كۆك بۆرە گويا ئۇچۇپ كېلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ، ئادەملەر قەلبىنى لەرزىگە سالدى. بۇ ئۇنسىز جاكار بىلەن تەڭ چەۋەندازلار، مەرگەنلەر، پالۋانلار مەيدانغا كىرىشتى. بەسلەشكۈچى باتۇر يېگىتلەر قىلىچ — نەيزىلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشتى. سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقارلار- نىڭ بويۇنلىرىغا قىزىل لېنتا باغلاندى، خوراز، كەكلىك، بۆدۈ- نىلەر بىر — بىرىگە خىرىس قىلىشىپ، بازلىشىپ كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلدى...

ئاق ئات مىنگەن ئادار ئېتىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ، بەلگىلەنگەن جايدىن بىرىنچى بولۇپ بارگاھ ئالدىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئونلىغان قىز تاشلىغان ياغلىقتىن قىزتۇرمىشىنىڭ ياغلىقىنىلا تۇتۇۋالدى. مەنسۇرخان ئۇنىڭغا كەدۇت تەقدىم قى- لىشنى رەيھانىدىنغا بۇيرۇپ سورىدى:

— ئاغىچى ئۇلۇغى، بۇ يېگىت قايسى قەبىلىدىن، كىم بولىدۇ؟

— ئالىيلىرى، بۇ ئالىپ يېگىتنىڭ ئېتى ئادار، ئوغراق قەبىلىسىدىن، ماڭا كۈيئوغۇل بولىدۇ، — رەيھانىدىن ئۇنى تونۇشتۇرۇپ، بەقەسەم تونىنىڭ يانچۇقىدىن سەمەرقەنت قەغ- زىگە خۇش خەت بىلەن يېزىلغان توي باغقىنى ئېلىپ مەن- سۇرخانغا سۇندى، خان باغاقنى ئېلىپ ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايۇ- مەن.

ئەزىز مۇكەررەم ئېل بېگى خاقان — بۇغرا قاراخان شاھىنشاھ مەنسۇرخان بىننى ئەلى ئارسلانخان ئالىيلىرى:

ھىجرىيە 415 ـ يىلى ① رەببىمۇل ئەۋۋەلىنىڭ 11 ـ كۈنى دۇشەنبە، مەرھۇم ئوغراقبەگ كۆك ئايىق ئارسلانبەگ ئوغلى ۋە رەيھانىدىن بەگتۆمۈر ئوغلى پەرزەنتلىرىنىڭ توي مەرىكىسىگە قاتنىشىپ ھۆرمەتلىك ئاتا، مېھمانلارغا باشپاناھ بولۇپ بەرگەيلا.

كامال ئېھتىرام ئالىي سالام ئىلە:

رەيھانىدىن بىننى بەگتۆمۈر بىننى كۆك ئايۇق بەگبۇقا»

ـــ ئوھۇ، بۇ تويىنى نورۇز بايرىمىنىڭ قۇتلۇق كۈنلىرىدە قىلماقچى بولۇپسىز ـ ده، ئاغىچىي ئۇلۇغى. مۇبارەك، مۇبارەك، ـــ باش لىگىشتىپ ماقۇللۇق بىلدۈردى مەنسۇرخان چېلىشۋاتقانلارغا كۆز سالغان ھالدا، ـــ كۈيئوغۇللارنى ياخشى تاللاپسىز. بۇ كۈيئوغلىگىزنىمۇ جاندار قىلىۋالغۇم كېلىۋاتىدۇ. قاراڭ، قاراڭ، ئاۋۇ چېلىشۋاتقانلارغا، ـــ مەنسۇرخان قولى بەـ لەن بەل تۇتۇشۇپ بىر ـ بىرىنى يېقىتماقچى بولۇۋاتقان ئىككى يىگىتنى كۆرسەتتى، ـــ ئاتىتى، كۆتۈرۈپ ئاتتى. ئەجەب چەبـ دەس يىگىت ئىكەن. ئۇ يىگىتنى ئاتقان بويلۇق پالۋان كىم بولىدۇ؟

ـــ بۇمۇ كۈيئوغلۇم بولىدۇ، ئالىيلىرى. ئېتى يارۇق، قىپچاقلاردىن، ئۆز تەربىيىتىمدە چوڭ بولغان. خۇدا خالىسا ئەتە ئۇنىڭمۇ نىكاھى بولىدۇ، ـــ رەيھانىدىن قويۇن يانچۇقىدىن يەنە بىر باغاقنى چىقىرىپ سۇندى.

ـــ مانا، مانا، قوش توي قىلىدىكەنسىز ـ ده، بۇ توي قانچە كۈن داۋاملاشماقچى؟

ـــ بۇگۈن خاسىيەتلىك يېڭى يىل باشلانغان قۇتلۇق كۈن. بۇ مۇبارەك كۈندىكى كاتتا مەرىكىگە يېقىرنى رىياسەتچى قىلىپ قويىدىلا، شۇڭا بۇ يېڭى يىل كۈنىنى ئاۋامنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئۆتكۈزۈۋاتقىنىمدىن ناھايىتى خۇرسەنمەن. توي خۇدا

---

① مىلادىيە 1024 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇيرۇسا ئەتىدىن باشلاپ يەتتە كۈن بولىدۇ، ــ رەيھانىدىن قىزلار تاشلىغان ياغلىق بويۇن ـ باشلىرىغا يۆگىلىپ قالغان يارۇقتا پەخرلەنگەن ھالدا قاراپ جاۋاب بەردى.

ــ سىز ئاغىچى ئۇلۇغى، ھېنىڭ ئورۇدۇكەنتكە يۈرۈش قىلىدىغان كۈنۈمنىڭ يېقىنلاشقىنىنى ھەرگىز ئېسىڭىزدىن چىقارماڭ. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تەييارلىقىنىڭ قانداق بولۇۋاتقىنىنى يەنە بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ تەكشۈرۈپ چىقىڭ. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرمۇ مۇشۇ ئىش بىلەن ئالدىراش. قىلچە بىخەستەلىك قىلىشقا بولمايدۇ. توينىمۇ ئوبدان ئۆتكۈزۈڭ، بۇ كاتتا يۈرۈشكە تەييارلىقمۇ نۇقسانسىز قىلىنسۇن، ــ مەنسۇرخان قول باغلاپ تۇرغان رەيھانىدىندىن جاۋاب كۈتۈپ تىكىلدى.

ــ باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى. خاتىرجەم بولسىلا، دوقاقبەگ، بولۇنبەگلەرگە يارەملىشىپ، بۇ يۈرۈشنىڭ ئۇتۇقلۇق بولۇشى ئۈچۈن يالغۇز جېنىمنى ئايىمايمەن.

ــ بېرىڭ، بېگىپ چىققان ئالىپلارغا، پالۋانلارغا كەدۇت ۋە بىر تاۋاقتىن تىللا ئىنئام بېرىڭ.

ــ خوپ، ئالىيلىرى.

رەيھانىدىن كەچكىچە بېگىپ چىققان پالۋان، بىرىنچى بولغان مەرگەن، قىلىچۋاز ـ نەيزىۋازلارغا، قوچقار، كەكلىك، خوراز ئىگىلىرىگە، بۇغرا قاراخان نامىدىن خىلئەت، ئىنئام تەقدىم قىلدى. ھەر يىلى بىرىنچى بولۇپ مۇكاپاتلىنىپ كەلگەن ئۇدمىش، بويانقارلار بۇ نورۇزدا رەيھانىدىنغا يارەملىشىپ بەسلىشىشكە چۈشمىدى. رەيھانىدىن بۇ ئىككى كۈيئوغلىغا مەرىكەنى تەشكىللەش، باشقۇرۇش ۋە رىغبەتلەندۈرۈش كەبى مەسئۇلىيىتى ئېغىر ئىشلارنى ئۆگەتمەكچى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا زورلىمىغانىدى. بويانقار، ئۇدمىشلار پائالىيەت ئاخىرلىشىپ قالاي دېگەندە، توي باغاقلىرىنى ئاتلىق چېپىپ يۈرۈپ تارقىتىپ بولدى.

يۈسۈپ دوستلىرى بىلەن گاھ مەيدانىڭ بۇ بېشىغا، گاھ

مەيداننىڭ ئۇ بېشىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ چەۋەندىاز، مەرگەن، پالۋانلارنىڭ ماھارەتلىرىنى قىزىقىپ كۆردى. ئۇنىڭغا ئەڭ تەسىر قىلغىنى، شائىرلارنىڭ نەزمىلىرى ئىچىدە ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئوقۇغان «نوروزنامە» بولدى:

نوروز كەلدى، زېمىن يېشىل تون كىيدى،
بۇلۇت يېرىپ چىقتى كۈن قىلدى سەيرى.

ئېرىپ كۆك مۇز، كەلدى تۇرنا تىزىلىپ،
بەزمە قۇردى گۈل شېخىدا ئېچىلىپ.

كۈلدى بوۋاي، كۈلدى موماي شادلاندى،
ئەر ـ يىگىتلەر قىزغا باقتى ئاتلاندى.

لەلەڭلىمەي سەگەك، ھوشيار تۇرۇڭلار،
ياۋ يىغلىسۇن، ناخشا ئېيتىپ كۈلۈڭلار.

نوروز كەلدى جۈرئەت بېرىپ ياشلارغا،
ئوسما قويۇپ نازلىق ئەگىم قاشلارغا.

يېڭىلايلى ئېڭىمىزنى بىلىكتىن،
كۈچلىنەيلى بىلىك دېگەن يىلىكتىن.

يولىمىسۇن ئېلىمىزگە ياۋ ھامان،
ياشايلى بىز قۇچۇپ زەپەر شاد ـ ئامان.

ـــ ياشاپ كەت كىشى قارا!!
ـــ ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولسۇن ئەنچى.

ـــ بەشىدىن تىللا چېچەكلار، ئايغىغا گۈل تاشلاڭلار!
چۈقان سېلىپ باريكاللا ئېيتىۋاتقان خالايىقنىڭ ئالدىدىن يۈگۈرۈپ ئۆتكەن يۈسۈپ، ئۇستازنىڭ يېنىغا بېرىپ تىزلاندى.
ـــ كىشى قارا، سىلى ئوقۇغان «نوروزنامە» نى يادلىۋالـ
سام بولامدۇ؟ـــ دېدى ئۇ شېئىر يېزىشقا ئىشتىياق باغلاپ.
ئۇنىڭ قارا كۆزلىرىدىن ھەۋەس ئۇچقۇنلىرى چېچىلدى.
ـــ بولىدۇ، يۈسۈپ. ئاۋۋال بىلىك ئۆگەن، پىكرىڭ ئېچىلسۇن. ئەرەب، ئەجەم، تۈركىي تىللارغا كامىل بولغىن، ئەقلىڭ بېتىلسۇن. ئاندىن نەزم يېزىشنى مەشىق قىلغىن. قارىغاندا، ئەشئار يېزىشقا ئىشقىڭ چۈشكەن ئوخشايدۇ،ـــ مەخدۇم يۈسۈپنىڭ قوللىرىدىن تارتىپ تۇرغۇزدى، ئۇستازلىق مېھرى بىلەن بېشىنى سىلىدى ۋە «نوروزنامە» نى بەردى،ـــ بارغىن، يادلىۋال، ئاندىن سەنمۇ بىر «نوروزنامە» يازغىن.
يۈسۈپ «نوروزنامە» نى كۆتۈرگىنىچە يۈگۈرۈپ كەتتى. بىر كۆزى مەيداندا، بىر كۆزى «نوروزنامە»دە، پىچىرلاپ ئوقۇپ بىرەمدىلا يادقا ئېلىۋالدى.
رەيھانىدىن ئۆيگە كەلگەندە داستىخان سېلىنىپ بولۇنغانىدى. داستىخان ئۈستىدە يۈسۈپلا يوق ئىدى. ئايتمىش، قىزتۇرمىشمۇ ئۆز خانىلىرىدىن چىقىشمىغانىدى، ئەتە نىكاھى بولىدۇ ـ دە. ئايتولۇن، ئايسىلىگلەر، قېينانىلىرى، ئەرلىرى بىلەن نوروز ئاخشىمىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن كەلگەنىدى. يابىرانىڭ ئاتىسى بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا تۆردىن، ئانىسى بۈۋى گۈلسۇم ئاغىچا زەمۇران ئانىنىڭ يېنىدىن جاي تۇتقانىدى.
بۇ چاغدا يۈسۈپ باغ ئىچىدە ئاداشلىرى بىلەن نوروز كېچىسىنى ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىق قىلىۋاتاتتى. گۈگۈم چۈشكەنىدى. ئۇلار بۇ كېچىنى قاپاق كۆيدۈرۈپ، «نوروزنامە» ئوقۇپ كۈتۈۋالماقچى ئىدى.
يۈسۈپلەر ئۈچ تال ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغلىقلىقاپاقنى

چىك باغلاپ تەبيار قىلىپ، شاپتۇل دەرىخىكە يۆلەپ قويدى.
— ئۇكام، سېنى ئاباملار چاقىرىدۇ، — دېدى ئۇنىڭ قېشىغا كەلگەن ئارچۇن، — ئاداشلىرىڭ بىلەن نوروز ئېشى ئىچىۋالغىن.
يۈسۈپ ئاداشلىرى بىلەن پىشايۋاندا ئولتۇرۇپ نوروز ئېشى كۆچەدىن ئىچىشتى. كۆكۈاشنى قىرىپ سۈتتە پىشۇرۇپ ئەتكەن بۇ تاماق باللارنى تەرگە چۆمۈلدۈردى. ئارقىدىن ئىككى لىكەندە ئېلىپ چىققان كۆك چۆچۈرىسىنى يېيىشتى. تۇغقانلىرى بىلەن ناماز شامنى ئوقۇپ چىققان رەيھانىدىن دۇئا قىلىپ بەردى:
— بۇ قۇتلۇق يېڭى يىلدا ئاللا سىلەرنى ئەقىل — پاراسەتتە كامال تاپقۇزسۇن، ئامىن!
— ئامىن!
— ئەمدى چىقىپ ئويناڭلار.
باللار ھېلىقى ئۇزۇن ياغاچلارغا ئورنىتىلغان ياغلىققاپاقلارغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ ئېگىز كۆتۈرگەن ھالدا نوروز كۈيىنى ياڭراتتى:

نوروز كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ؟
ئېتىزغا سۇ قۇيدۇڭلارمۇ؟
ئىچىپ كۆچە، سۈمۈلەكنى،
بەلگە قۇيۇچ تۇگدۇڭلارمۇ؟

ھەربىر كوچا — مەھەللىلەردىكى باللار، ئۆسمۈرلەر، ھەتتا ياش يىگىتلەرمۇ نوروز كېچىسىگە ئالاھىدە تەييارلىق قىلىشقانىدى. بەزىلەر ئۆيىلىرىدىكى ھارۋا — مەپىسىنىڭ چاق — ئوقلىرىنى ياغلايدىغان ياغلىققاپاقلارنى، بەزىلەر يولدا توختىتىپ قويۇلغان ھارۋىلارنىڭ ياغلىققاپاقلىرىنى ئوغرىلىۋې-

لىپ كۆيدۇرۇپ، بۇ قۇتلۇق كېچىكە ئوتلۇق گۈلدەستە سۇنۇ-
ماقتا ئىدى. ئۆي ـ ئۆيدىن چىققان باللار ئۇلارغا قوشۇلۇپ
نوروز كۈيچىلىرى بارغانسېرى ئاۋۇپ باراتتى.

نوروز كەلدى كۈلكە كەلدى،
كۆك يالىلىق بۆرە كەلدى.
خۇش بولۇڭلار بوشلار ①، قۇللار،
ياۋغا يىغا تۇنده كەلدى.

لاۋۇلداپ ئۇچقۇن چاچرىتىپ كۆيۈۋاتقان بالاساغۇن كۆ-
كىدىكى يۇزلىكەن ياغلىققاپاقلار قۇتلۇق نوروز كېچىسىدە گۈزەل
مەنزىرە بەرپا قىلغانىدى. ئىشىك ئالدى، ئۆگزىلەرگە چىقىپ
قاراپ تۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىلارنىڭ قەلبى خۇشلۇق ۋە هاياجانغا
تولدى. ئۇلار پەرزەنتلىرىنىڭ لەرزان خۇشال ساداسىغا قۇلاق
سالاتتى:

نوروز كەلدى، بىلىك كەلدى،
كۆڭۈلگە ئايسىلىك كەلدى.
قارا قورساق ئولدى يىغلاپ،
بوگۈ بىلگە تىرىك كەلدى.

يىراقتىن ئىشتىلگەن بۇ نوروز كۈيىگە قۇلاق سالغان
رەيھانىدىن «ئى خۇدا، پەرزەنتلىرىمىزنى زالىمنىڭ زۇلمىدىن
ساقلاپ، ئارزۇسىغا يەتكۈزگىن» دەپ ئىلتىجا قىلغان هالدا
هويلىغا پىنسپ كىردى. ئۇ ئەتىكى تويىنىڭ تەييارلىقىنى كۆزدىن
كەچۈرمىسە بولمايتتى.

---

① بوشلار ـــ ئەركىن ئادەملەر.

ئون بىرىنچى باب

بۇغرا قاراخانىنىڭ سوۋۇغىسى

1

نوروز بايرىمىدىن باشلاپلا ھاۋا ئېچىلىپ، بوران ـ چاپقۇن پەسىيىپ قالدى. چۈ دەريا سىنىڭ دولقۇنلانغان سۈيى قىرغاقلارنى يالماپ ئۆركەشلىدى. گۈل ـ گىياھلار، دەل ـ دەرەخلەر بېشىل تۈس ئالدى. پادا ـ پادا ئات ـ كالىلار، قوي ـ ئۆچكىلەر، سۈتلۈك خۇشبۇي ئوتلار يەلپۈنگەن يايلاقنى قاپلىدى. قۇرت ـ قوڭغۇزلار تىرىلىپ ئۇۋىسىدىن چىقتى.

باھارنى كۈيلىگەن كاككۇك، بۇلبۇللارنىڭ بېقىملىق ئۈنى ھەممە تەرەپتىن ئاڭلىنىدىغان، مەھەللە ـ كوچىلاردىن توي نەغمىسى، ناغرا ـ سۇناي ئاۋازى ئىشتىلىپ تۇرىدىغان، ساپان ھەيدىگەن دېھقانلارنىڭ ناخشىسى دالىلارنى قاپلىغان ئىللىق كۈنلەر ئۆتمەكتە ئىدى. ئادەملەر ئاپتاپتىن قېچىپ سايە ئىزدەيدىغان ئىسسىق كۈنلەر كەلمەكتە ئىدى.

ھاۋادىكى توپا ـ توزان تۈگىگەن بولسىمۇ، نوروز بايرىمىدا رەيھانىدىنبەگ قىلغان قوش توي توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆزلەر تېخى تۈگىمىگەنىدى. بەزى زەردارلار:

ـــ نوروزدىكى ئات بەيگىسىدە ئۇزۇپ چىقىپ كەتكەن ئالغان ئادار دېگەن بىگىت، ئەسلىدە ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قۇلى ئىكەن، ئۇنى ئازاد قىلىپ ئۆچىنچى قىزىنى بېرىپتۇ، ئەجەب

ئىش ـ ھەا ـــ دېسە، بەزى سودىكەرلەر:
ـــ ئادەم چىقمىغاندەك، قىزىنى ئۆزىنىڭ قولىغا بەرگىنى دېمەمدىغان، ـــ دەپ ئىچى قارىلىق قىلىشتى.
ئوردىدىكى بەزى ئەربابلار:
ـــ چېلىشتا پالۋان بولۇپ كەتكەن ئالغان يارۇق دېگەن يىگىتمۇ، ئۇ نىكاھىغا ئالغان قىزمۇ ئاغىچى ئولۇغنىڭ قوللىرى ئىكەن. ئولارنى ئازاد قىلىپ، ئۆز پەرزەنتى قاتارىدا تويىنى قىلىپ بەرگىنىدە نېمە سىر باردۇ؟ ـــ دېسە، بەزى يۇغرۇش، ھاجىپلار:
ـــ بۇنىڭدا قانداق سىر بولاتتى؟ رەيھانىدىنبەگ كاتتا زەردار، مەرد، سېخىي زات. قوللىرىنى ئازاد قىلىپ، ئولارنى ئۆز پەرزەنتى قاتارىدا كۆرۈپ تويىنى قىلغانلىقى ـــ ئالىيجاناب، پەزىلەتلىك مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەمدۇ؟ ئاللا ئالدىدا قولدارمۇ، قولمۇ باراۋەر، ـــ دەپ رەيھانىدىنغا ئاپىرىن ئېيتىشتى.
بالاساغۇندىكى ھۇنەرۋەن، كاسىپ، تىجارەتچىلەر:
ـــ رەيھانىدىنبەگ ئاللانىڭ ئەمرىگە ئەمەل قىلىپ بېيىغان زات. مېھىر ـ شەپقەتنىڭ، كۆيۈمنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. بۇ چاغقىچە يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، ھاجەتمەنلەرنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىپ كەلدى. ئۇنىڭ قوللىرىنى ئازاد قىلىشى، پەرزەنت ئورنىدا كۆرۈپ تويىنى قىلىپ قويۇشى بەندىلىك بۇرچىنى ئادا قىلىپ، تەڭرىنىڭ ھۆكمىگە بويسۇنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ـــ دېيىشسە، بەزى ئۆلىما ـ دانىشمەنلەر:
ـــ ئاللاتائالا رەيھانىدىنبەگنى مەرد ـ سېخىي قىلىپ يارىتقان. قوللارنى ئازاد قىلىپ تويىنى قىلىپ قويۇشى ئۆزىنىڭ نامىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئەمەس، ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈندۇر، ـــ دەپ تەرىپىنى قىلىشتى.

رەيھانىدىن مېنى كۆزگە ئىلمىدى، كەمستتى، دەپ رەيھا-
نىدىنىدىن ئاغرىنىپ يۇرگەن بولۇنبەگ زادى چىدىيالماي قالدى.
ئۇ بۇگۈن ئەتىگەندە سىم ـ سىم يامغۇرغا قارىماي ئوردىغا
كېلىپ دىۋانخانىغا كىردى. ھېچكىم كەلمىگەنىدى. ئۇ بۇغرا
قاراخان سارىيىنىڭ ئىشكى ئالدىدا، خاقانىنىڭ كېلىشىنى كۈ-
تۈپ تۇردى. دەسلەپ ئىشكئاغىسى دوقاقبەگ كەلدى:
ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم يۇغرۇش باشى، نېمە ۋەجىدىن
بۇنچە ئەتىگەن كېلىپ قالدىلا؟
ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام قاپۇغچى باشى، خاقان ئالىيلىرى
بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان مۇھىم ئىش بار ئىدى.
ـــ ئولتۇرسىلا جانابلىرى، خاقان بىلەن مەسلىھەتلەش-
مەكچى بولغان ئاشۇ مۇھىم ئىشتىن پېقىر ۋاقىپلىنىپ قالسا
زېرىكىشى بولماس، ـــ دېدى دوقاقبەگ مۇغەمبىرانە كۈلكە بىلەن.
ـــ يوقسۇ قاپۇغچى باشى، بۇ سىلىگىمۇ مەلۇم بولغان
ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىش توغرىسىدىكى ئىش. تەييارلىق
پۈتتى، ئەمدى كېچىكتۈرسەك بولماسمىكىن.
ـــ ئىككىمىزنىڭ مۇددىئاسى بىر، يۇغرۇش جانابلىرى.
ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا مەنمۇ ئالدىراۋاتىمەن.
قارلۇق قەبىلىسىدىكىلەر تەييارلىنىپ بولدى، باشقا قەبىلىلەر-
نىڭمۇ تەييارلىقى پۈتكەندەك قىلىدۇ. جانابلىرى، بۇ ھەقتە بۇغرا
قاراخان ئالىيلىرىغا قانداق مەسلىھەت بەرمەكچى بولۇۋاتىدىلا؟
ـــ خاقان ئالىيلىرىغا، ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىش تەيـ
يارلىقىنىڭ پۈتكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ چاپسانراق يولغا چىقىش
توغرۇلۇق مەسلىھەت بەرمەكچىمەن. قاپۇغچى باشى، سىلى
كەمتەرلىك قىلىۋاتىدىلا. بۇ جەھەتتە سىلىنىڭ ئىشلىگەن خىز-
مەتلىرى مېنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق. ھەرقايسى قەبىلە
باشلىقلىرى بىلەن تولاراق سىلى سۆزلەشتىلە.
ـــ رەيھانىدىنبەگمۇ سۆزلەشتى، ـــ گەپ قىستۇردى دو-

قاقبەگ ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ.

ـــ بۇنىڭدىن خەۋىرىم بار، جانابلىرى. بۇ قېتىم رەيھاندىنبەگ ئۆز مۇددىئاسىغا قارشى بىزنى قوللاپ، قەبىلە باشلىقلىرىنى ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىشقا دەۋەت قىلدى، بۇ بىزگە پايدىلىق. ئەمدى ئۆزلىرىمۇ خاقانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، تېزرەك ئاتلىنىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىپ قويسىلا، بولمىسا رەيھانىدىنبەگ سامانىنىڭ ئاستىدىن سۇ يۇگۈرتۇپ، يۇرۇش قىلىشنى ئارقىغا تارتىشى مۇمكىن. ئۇنىڭغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ...ـــ بولۇنبەگ دىۋانخانىنىڭ ئىشىكىدىن جاندارلارنىڭ مۇھاپىزىتىدە ھەيۋەت بىلەن كىرىپ كەلگەن مەنسۇرخاننى كۆرۈپ ئىتتىك قوپتى. مەنسۇرخان بېقىن كەلگەندە، دەرھال ئۆزىنى يانغا ئېلىپ، تونىنىڭ پەشلىرىنى باستۇرۇپ تىزلاندى:

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئەزىز دەرگاھلىرىغا قۇللۇق قىلغىلى كەلدىم،ـــ دېدى ئۇ يەرگە باش قويۇپ.

دوقاقبەگمۇ يەرگە باش قويدى:

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىر بوسۇغىلىرىدا جان پىدا قىلىشقا ھەرقاچان تەييار،ـــ دوقاقبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئالتۇن ھالقىسىدىكى قۇلۇپنى ئېچىپ ئىشىكنى ئاچتى،ـــ مەرھەمەت قىلغايلا، خاقانىم.

مەنسۇرخان بولۇنبەگنىڭ ئۆزىگە ئېيتقانلىرىنى سۆزى بارلىقىنى پەملەپ، قول ئىشارىتى بىلەن كەينىدىن مېڭىشقا بۇيرۇدى. ئۇ ئاجايىپ كۆركەم ياسىلىپ، زىننەتلەنگەن سارايغا كىرىپ تەختكە چىقتى.

ـــ ھە، يۇغرۇش، قانداق خۇش خەۋەر بار؟ مەن بىتاقەت بولۇۋاتىمەن، چاپسانراق سۆزلەڭ،ـــ دېدى ئۇ بولۇنبەگنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ.

بولۇنبەگ تۇرغىنىچە سەللە ئورالغان ئۇزۇنچاق بۆكىنى ئوڭلاپ، قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

ـــ ئاللاكەرىم، ئەزىز دەرگاھلىرىغا ھەمىشە خۇش خەۋەر بىلەن كېلىشىمكە نىسىپ قىلسۇن ئالىيلىرى.
ـــ ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ، يۇغرۇش.
ـــ رەھمەت ئالىيلىرى،ـــ بولۇنبەگ كۈمۈش پايىلىق تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى يۆلەنچۈكلۈك كۇرستا ئولتۇردى،ـــ بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، تەبىيارلىق پۈتتى، ئالىيلىرى. مۇشۇ خەۋەرنى ھەزرەتلىرىگە يەتكۈزگىلى مۇبارەك ئاستانىلىرىگە ئالدىرىدىم.
ـــ بۇ راستمۇ؟ـــ شالاڭ، ئۆسكىلەڭ قاشلىرى سەل كۆتۈرۈلگەن مەنسۇرخان ئىشەنمىگەندەك قىلىپ سورىدى.
ـــ راست، ئالىيلىرى،ـــ بولۇنبەگ ئۇنىڭدىن چېقىر كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ جاۋاب بەردى،ـــ خانلىقىمىزنىڭ ئۈچ تۈمەن لەشكىرىگە قوشۇلۇپ باريدىغان بىر تۈمەن قارلۇق مەردلىرى ئاتلىنىشقا تەييار. بىر تۈمەن تۈلۈملۇغ ياغمىلار ئەمرىلىرىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئاخشام ئۈزگەندىن كەلگەن ئەشكىنچىنىڭ گېپىگە قارىغاندا، ئىنىلىرى مۇھەممەت ئىلىكخان ئەۋەتكەن بىر تۈمەن لەشكەر بارسخانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ، ئەتە ـ ئۆگۈن يېتىپ كېلىشى مۇمكىن.
ـــ ئەشكىنچى كەلدى دەڭ، ئۇ قەيەردە؟
ـــ شاھ تەكىيەخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلدى، ئالىيلىرى. كۆرۈشمەن دېسىلە ھازىر باشلاپ كىرەي.
ـــ سىزنىڭ يەنە باشقا سۆزىڭىز يوقمۇ؟ـــ مەنسۇرخان كوچىلاپ سورىدى.
ـــ نېمە دېسەم بولار، ئالىيلىرى. گېپىمغۇ بار ئىدى، قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى زايە قىلماي دەيمەن.
ـــ سۆزلەڭ، يۇغرۇش.
بولۇنبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ تەخت ئالدىغا كەلدى ـ دە، تىزلاندى:

ـــ خاقانىم، ياغمىمۇ، قارلۇقمۇ ئوخشاشلا ئۇيغۇر قەبىلـ
لىرى، قانداش ـ قېرىنداش...
ـــ نېمە دېمەكچىسىز يۇغرۇش، ـــ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلـ
دى مەنسۇرخان، ـــ شۇنى ئېسىڭىزدە تۇتۇڭكى، ھاكىمىيەت
يۈرگۈزۈۋاتقان ياغمىلارغا نىسبەتەن قارلۇقلارنىڭ كۆڭلىدە ئۆچـ
مەنلىك يوق دېگىلى بولمايدۇ.
ـــ دېگەنلىرى بەرھەق، ئالىيلىرى، ـــ بېشىنى ئەگدى
بولۇنبەگ، ـــ ئىلگىرى قارلۇقلار بۇ دىيارغا ھۆكۈمرانلىق قىلـ
غان، كېيىن ياغمىلار ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. ئەلۋەتتە، ھەزـ
رەتلىرى دېگەندەك، بەزى قارلۇقلارنىڭ كۆڭلىدە ئۆچمەنلىك
يوق دېگىلى بولمايدۇ. ۋەھالەنكى، ئۆزىدىن ئەقىل ـ پاراسەتتە
ئۈستۈن، باي ۋە جەسۇر ياغمىلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە
قارلۇقلار زىنھار قارشىلىق قىلمايدۇ، بەلكى مەرد،
ئەپۇچان قان ـ قېرىنداشىغا يارەملىشىشنى خالايدۇ. بۇ قېتىمـ
قى يۈرۈشكە تەييارلانغان ئىككى تۈمەن قارلۇق بۇنىڭ دەللىلى.
ئالىيلىرىغا مەلۇملۇق، ياغمىلارنىڭ بەزى ئاقساقاللىرى تا ھازىر
غىچە قارلۇقلاردىن گۇمانلىنىپ، ئۇلارنى چەتكە قېقىپ كەلمەكـ
تە. رەيھانىدىنبەگنىڭ پېقىر بىلەن قۇدا بولۇشقا مەيلىنىڭ
يوقلۇقى قارلۇقلارغا ئۆچ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. قىزىنى دەپ
ئىككى قېتىم ئىشىكىگە بارسام ماقۇللۇق بىلدۈرمەي ماڭا قاتتىق
ئازار قىلدى. ئالىيلىرىنىڭ جاندارلار ئەمرى بولغان ئوغلۇمنى
كەمسىتتى، خاقانىم. قارلۇقلار بىلەن ياغمىلارنىڭ ئارىسى بۇزۇلـ
مەسۇن دەپ، رەيھانىدىنبەگنىڭ دەككىسىنى بەرمىدىم، ئالىيلـ
رىنىڭ ئەمرىگە بويسۇندۇم، ـــ بولۇنبەگ كۆزلىرىگە ياش ئېـ
لىپ بېشىنى تەخت پايىسىگە قويدى. ئۇ مۇشۇ گەپنى دېيىش
ئۈچۈن بۇغرا قاراخان ئالدىغا كىرگەنىدى. ئالدىدا ئېيتقانلىرى
خۇشامەت سۆزلىرى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە قارلۇقلارنىڭ بەزى
ئاقساقال، بەگلىرى يۈرۈش قىلىشقا قوشۇلمىغانىدى، تەييارلاڭـ

خانلارمۇ ئىككى تۇمەنگە يەتمەيتتى. رەيھانىدىن كۆرۈنۈشتە قەشقەرغە يۈرۈش قىلىشقا دالالەت قىلغان بىلەن، ئاستىر-تىن ئۇلارنى توسۇپ، يۈرۈش قىلماسلىققا قايىل قىلغانىدى.

مەنسۇرخاننىڭ قاقاقلاپ كۈلۈشى بولۇنبەگنى ساراسىمگە سېلىپ قويدى.

— يۈغرۇش، خاۋاتىرلەنمەڭ. رەيھانىدىنبەگ ئۇزگەن، بارسخان شەھەرلىرىگە بېرىپ، ئۇ يەردىكى ھەرقايسى قەبىلە-لەرنى يۈرۈش قىلىشقا ئاتلاندۇرۇش ئۈچۈن بەجانىدىل خىز-مەت قىلدى، بۇ سىزگە مەلۇم. ئەمدى قۇدا بولۇش مەسىلىسىگە كەلسەك، نىكاھ غايىب! بىر ئادەمنىڭ قىزىنى يەنە بىر ئادەمنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىش، بۇ ئاللانىڭ ئىلكىدىكى ئىش. رەيھانە-دىنبەگ قارلۇقلارغا ئۆچ بولغىنىدىن ئەمەس، بەلكى قىزلىرى رازىلىق بەرمىگىنى ئۈچۈن ماقۇللۇق بىلدۈرمىگەن، يەنى ئوغ-لىگىزنى كۆيئوغۇل قىلىش ئۈنىگىغا نېسىپ بولمىغان. يابغۇ، تارخانبەگلەرنىڭ قىزلىرى بارغۇ. بۇ يۈرۈش غەلىبىلىك ئاخىر-لاشقاندىن كېيىن، مەن بوزاغۇغا ئۇ خالىغان قىزنى ئېلىپ بېرىشكە ۋەدە بېرىمەن، يۈغرۇش. بۇ جەھەتتە خاتىرجەم بولۇپ، پۈتۈن زېھنىگىزنى زەپەر قازىنىشىمىز ئۈچۈن سەرپ قىلغايسىز، — مەنسۇرخان «ئەمدى قانائەت ھاسىل قىلغانسىز» دېگەن مەنىدە باش لىڭشىتتى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈ-رۈشكە جېنىم تەسەددۇق، — بولۇنبەگ يەنە پايىگە باش قويدى، — پېقىر قۇللىرى رەيھانىدىنبەگنىڭ كەنجى قىزىنى بالا قىلىۋېلىش ئارزۇسىدىمەن. ئۈچ قىزى قولدىن چىقىپ كەتتى، تۆتىنچى قىزى بويىغا يېتىپ قالدى. ئۇنى ئوغلۇم بوزاغۇغا ياتلىق قىلىشقا ئۇنسا، ياغمىلار بىلەن قارلۇقلار ئارىسىدىكى سوغۇقچىلىق تۈگەپ، ھەقىقىي ئاكا ـ ئۇكىلاردىن بولۇپ

قالاتتی، خاقانىم، ــ ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېمەيلا يېلىنغان نەزەر بىلەن مەنسۇرخانغا باقتى. بۇنىڭدىن بىر بېشارەت سەزگەن خاقان ئويلىنىپ قېلىپ دېدى:

ــ بولىدۇ، يۇغرۇش، ئوردۇكەنتتىن زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كېلىپلا، رەيھانىدىنبەگنى ئۆزۈم ماقۇل قىلاي، تويىنى دەبدەبە بىلەن ئۆتكۈزەيلى. سىز بۇ توغرىدىكى خىياللارنى كاللىڭىزدىن چىقىرىۋېتىپ، ئۆگۈنلۈككە ئاتلىنىش توغرىسىدىكى پەرمانىمنى سۇباشىلارغا يەتكۈزۈڭ. ھازىر «دىۋانى ئارىز»[1] نىڭ كېڭىشى بولىدۇ. بارلىق يۇغرۇشلار، سۇباشىلار، ھاجىپلار، قاپۇغچى باشى، ئاغىچى ئۇلۇغلار ئەزىز دەرگاھقا ھازىر بولسۇن!

ــ باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، ــ بولۇنبەگ كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

«دىۋانى ئارىز» نىڭ كېڭىشى چۈش ۋاقتىدا تۈگىدى. ئۆگۈنلۈككە سەھەر قەشقەرغە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدىكى بۇغرا قاراخانىنىڭ پەرمانىنى ماقۇللاپ پەرمانبەردارلىق بىلدۈرگەن يۇغرۇش باشى، سۇباشى ۋە باشقا دۆلەت ئەربابلىرىنى، مەنسۇرخان «بەگ تەركىسى»[2] گە تەكلىپ قىلدى. پۈتۈن پېتى تونۇردا كاۋاپ قىلىپ پىشۇرۇلغان، تاي، موزاي، قوزا ــ ئوغلاقلار، كاكچا، گىرده، قاتلىما نانلار «بۇغراخان تاماقخانىسى» نىڭ تال باراڭلىق سەيناسىغا راسلانغان داستىخانغا قويۇلدى. گۈللۈك ساپال خۇمدانلاردا بوزا، مەيزاپ، مۇسەللەس، فۇقا[3] قاتارلىق ئىچىملىكلەر؛ قىمىز، شەربەت، جۈلاپ قاتارلىق ئۈسۈزلۈقلار كەلتۈرۈلدى.

مەنسۇرخان كۈمۈش لېگەندە ئېلىپ كېلىنگەن تامغالنقا

---

① «دىۋانى ئارىز» ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسى.

② بەگ تەركىسى ــ پادىشاھ زىيارىتى.

③ فۇقا ــ كۈچلۈك شاراب.

ئېغىز تەككەندىن كېيىن، ئەربابلار نازۇ نېمەتلەرگە قول ئۇزدى.

رەيھانىدىن زىيادەتتىن كېيىن ئاتنى ئېلىپ كەلگەن بويادار بىلەن ئۇچقاندەك مېگىپ ئۆيىگە كەلدى. ئادار بىلەن يارۇقنى چاقىرىپ، بېزىپ قويغان مەكتۇپنى ئۇلارغا تۇتقۇزۇپ تاپىلىدى:

— سىلەر بۇگۈن ئاخشام جاننى قولغا ئېلىپ ئوردۇكەنتكە كەلگاچ يولغا چىقىڭلار. چاقماق تېزلىكىدە مېگىپ، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ ئالىيلىرىغا قەيەردە ئۇچرىسا شۇ يەردە بۇ مەكتۇپنى تاپشۇرۇڭلار. ئەگەر يولدا ئۇچرىمىسا، ئوردۇدىكەنتكە بېرىپ ئۆز قولىغا بېرىڭلار. بۇنى بىر ئاللادىن ۋە ئۇچىمىزدىن باشقا ھېچكىم بىلمەسۇن. قەيەرگە بېرىشىڭلارنى خوتۇنۇڭلارغىمۇ ئېيتماي ئاتلىنىڭلار، باللىرىم.

— باش ئۇستىگە، ئاتا!— دېيىشتى ئادار بىلەن يارۇق تىزلىنىپ.

رەيھانىدىن ئىككى غۇلامنى ئېلىپ ئاۋۋال قۇدىسى ئادىل توغرىلىنىڭ، ئاندىن قېيناتىسى بەگتاش ئابدۇللا دامۇللىنىڭ ئۆيىگە باردى. ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر پىكىرگە كەلگەن، ئىشەنچىسى كۈچىيىپ، روھلىنىپ ئۇزىغان رەيھانىدىن، قارلۇق، ياغما، چىگىل، ئوغراق، بايىرغۇ، قىپچاق... قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئارسلانخان، يابغۇ، چاغرىبەگ تارخانبەگلىرى بەلەن ئۇچراشتى. ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىش ئۇچۇن يولغا چىققۇچە ۋە يولغا چىققاندىن كېيىن، قىلماقچى بولغان ئىشلار توغرۇلۇق مەسلىھەتنى پىشۇرۇۋېلىپ، بېرىم كېچىگە يېقىن ئۆيگە يېنىپ كەلدى.

يابىرا ئۇخلىماي ئېرىنىڭ يولغا قاراپ، ئوغلى بىلەن پىشايۋاندا ئولتۇراتتى. يۇسۇپ چىراغ يورۇقىدا كىتاب ئوقۇۋاتاتتى.

— تېخىچە ئۇخلىمىدىڭلارمۇ؟ — رەيھانىدىن تونىنى سالدۇرۇۋاتقان خوتۇنىغا مىننەتدارلىق نەزىرى بىلەن قاراپ، بېلىدىن قۇچاقلىۋالغان يۈسۈپنىڭ بېشىنى سىلىدى.

— سەن كەلمىسەڭ، بىزنىڭ قانداقمۇ ئۇيقۇمىز كەلسۇن، ئابا، — دېدى يۈسۈپ ئەركىلەپ.

— سىلى يەنە بىر يەرگە بارمايدىغانلا دادىسى، بارسىغانغا كەتكەنلىرىدە، يۈسۈپ ھەر كۈنى «دادام قاچان كېلىدۇ؟» دەپ سوراپ، يوللىرىغا تەلمۈرتۈۋەتكەنىدى، — دېدى يابىرا ئېغىر تىنىپ.

رەيھانىدىن سەپەر قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. يۈسۈپنى ئۆيگە ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ، ئۇيقۇغا كەتكۈچە پېنىدا ئولتۇردى. ئاندىن ماڭلىيىغا سۆيۈپ، شامنى پۈۋلەپ خاس ھۇجرىسىغا چىقتى.

رەيھانىدىن يولغا چىقىشتىن بىركۈن ئاۋۋال، مىڭ ئاتىنى ئېگەر — جابدۇقلىرى، قورال — ياراغلىرى بىلەن مەنسۇرخانغا سوۋغا قىلىپ تۇتتى. لەشكەرلىرىگە ئات پېتىشتۇرەلمەيۋاتقان خاقانىنى بۇ كاتتا سوۋغات ناھايىتى خۇش قىلىۋەتتى. ئۇنىڭغا بولغان ئىشەنچىسى كۈچىيىپ، رەيھانىدىنىنى پېنىدىن ئايرىمىدى.

ئەڭ ئالدىدا توققۇز ھال رەڭ تۇغنى كۆتۈرگەن ئەلەمدار-لار، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاق، قارا، كۆك، سېرىق بۆرە بېشى كەشتىلەنگەن تۇغلىرىنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ «دەرۋازەئى كاشغەر»دىن چىقتى. ئۇلارغا ناغرا — سۇناي، بۇرغا — كاناي، دۇمباقلارنى چالغان شادىيانىچىلار ئەگەشكەنىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن جەڭ كىيىمى كىيگەن مەنسۇرخان ئاكابىر — ئەشرەپلىرى بىلەن ماڭدى. خاقاننىڭ ئوڭ

بېنىدا ئاق ئېتىنى دېۋېتىپ خىيالچان كېلىۋاتقان رەيھاندىننىڭ كۆزلىرى تۇمانلىق ئۇپۇققا تىكىلگەنىدى: «ئادار، يارۇقلار ئون — ئون بەش كۈندە ئوردۇكەنتكە بېتىپ بارىدۇ. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋېلىپلا يولغا چىقىشى مۇمكىن. ئىنشائاللا، ئەلگە ئەمنلىك ئاتا بولىدىغان كۈنلەرگە ئۇزاق قالمىدى...»

بولۇنبەگ تۆمۈر رەڭ بەقەسەمدىن تون كىيىپ، بېلىگە خەنجەر، قىلىچ ئېسىۋالغان رەيھاندىننى، ئۆزىدەك جەڭ لىباسى كىيگەن دوقاقبەگكە كۆز ئىشارىتى بىلەن كۆرسىتىپ، مەنسىتمىگەن ھالدا ھىجايدى. ئۇ ئۇمۇت، نەيزە بىلەن قوراللانغانىدى، كۆرۈنۈشى سۈرلۈك، ئەلپازى قورقۇنچلۇق ئىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان بوزاغۇ باشچىلىقىدىكى جاندارلار، يەتتىدىن سەپ بولغان لەشكەرلەر سۈباشىلىرى، يابغۇ، چاغرىبەگلەر، تارخانبەگلەرنىڭ بېتەكچىلىكىدە ئۇزۇندىن — ئۇزۇن سەپ تارتقانىدى.

كۈن ئۆتكەنسېرى مەنسۇرخان جىددىيلىشىشكە باشلىدى. ئۇ يۈغرۇش، سۈباشىلارغا:

— بىزنىڭ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ كېتىۋاتقىنىمىزنى ھېچكىم بىلمەسۇن! كىمدەكىم ئاۋامغا ئاشكارىلاپ قويسا دەرھال كاللىسى ئېلىنىسۇن!— دەپ ئەمر قىلدى.

«مۇبادا بۇ يۈرۇش مەغلۇپ بولسا، بېشىمنىڭ ئامان قېلىشى ئۇچۇن، مەنسۇرخاننى يۈسۈپ قادىرخانغا تۇتۇپ بېرىشىم زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. غەلبە قىلسا، مەنسۇرخاندىن ئوردۇكەنتنىڭ، ھېچبولمىسا بارسخاننىڭ ئەمرلىكىنى سوراپ ئالىمەن. بۇنىڭغا مۇيەسسەر بولسام، كۈچ توپلاپ ياغمىلارنىڭ قاراخانلىرىنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، قارلۇق ئارسلانخانى بولۇپ تەختكە چىقىمەن...» دەپ ئويلىغان بولۇنبەگنىڭ تاقىتى تاق بولۇپ، قەشقەرغە بۇرۇنراق باستۇرۇپ بېرىشقا ئالدىرايتتى.

«بۇ قېتىمقى يۈرۈش قىلىشنىڭ نۇسرەت تېپىشى ئىشەنچ-
لىك ئەمەس. قارلۇقلاردىن مىڭ تەستە يىغقان لەشكەر بىر
تۇمەندىن سەللا ئاشىدۇ، ئۇنى ئىككى تۇمەن قىلىپ كۆرسەت-
تۇق. بۇ يۈرۈشكە شۇنچە قارشى بولغان رەبھانىددىنبەگنىڭ
خاقان بىلەن ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ كېتىشىدە چوقۇم بىر گەپ
بار. بولۇنبەگ بۇنىڭغا سەل قاراۋاتىدۇ. دۇشمەننىڭ قاپقىنىغا
دەسسەيدىغان مەن ئەمەس ئۇ. قاراخانىلارنىڭ تاجى ئۇنىڭغا
ئەمەس، ماڭا نېسىپ بولغۇسى...» دەپ ئويلايتتى دوقاقبەگ
مەنسۇرخان بىلەن قاتارلىشىپ كېتىۋاتقان رەبھانىددىنغا كۆزىنىڭ
قۇيرۇقىدا قاراپ.

مەنسۇرخان ئېغىزدا ئالتە تۇمەن دېيىلگەن بىلەن، ئىنچە-
كىلەپ سانىغاندا تۆت تۇمەنگىمۇ يەتمەيدىغان لەشكەر بىلەن
كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ بۇنداق كۆپ قوشۇننى باشلاپ يۈرۈش
قىلىشى تۇنجى قېتىملىق ئىدى. ئۇ تۇرۇپ كۆرەڭلىسە، تۇرۇپ
ئەندىشە قىلاتتى. پۇسۇپ قادىرخان بىلەن جەڭگاھتا تېزرەك
ئۇچرىشىپ، ئۇنى ئەسىرگە ئېلىشنى، ئوردۇكەنتتە دارغا ئېسىش
نى ئويلىغاندا، شالاڭ ساقاللىق، ئاق سېرىق يۈزىدە كۈلكا
پەيدا بولاتتى؛ قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراپ، لەشكەرلىرىنىڭ ئۆ-
زىنى تاشلاپ قېچىۋاتقانلىقى، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ قىلىچ يالە-
ڭاچلاپ كېلىۋاتقانلىقى خىيالىدىن كەچسە، بەدىنىگە تىترەك
ئولىشىپ غەمكە پاتاتتى. «مېنىڭ قېنىم تۆكۈلۈشتىن بۇرۇن
جاھانىنى قانغا بويايمەن» دەيتتى ئۇ ئىچىدە غۇدۇراپ.

بۇ زور قوشۇن يېزا ـ قىشلاقلاردا چۇشكۈن قىلىپ، تاماق
يەپ، ئاتلىرىنى سۇۋۇتۇپ، بوغۇز بېرىپ ئارام ئېلىۋالغاندىن
كېيىن يەنە يولنى داۋاملاشتۇراتتى. سەككىزىنچى كۈنى يېراق-
تىن بىر داۋان كۆرۈندى.

ـــ بەدەلئارت[1] داۋىنىغا كېلىپتۇق، ـــ دېدى رەبھانىددىن

---

① بەدەلئارت داۋىنى ـــ تورغات بىلەن بالاساغۇن ئارىلىقىدىكى داۋان.

تىزگىننى تارتىپ، ئۇ قولى بىلەن كۆن نۇرىنى توسۇپ سەپسالـ
دى. چۈمۈلىدەك تىزىلىپ داۋان ئۈستىدىن چۈشۈۋاتقان ئادەمـ
لەرنى ئاران ئىلغا قىلىپ ئويلىدى: «بۇ، لەشكەرلەرغۇ، يۈسۇپ
قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ سپاھلىرى بولمىغاي يەنە. نېمىدېـ
گەن كۆپ، بىزنى كۆرگەنمىدۇ؟...» ئۇ ئۈنچىقمىدى، داۋانغا
كۆز سالغانسېرى ھاياجانلاندى.

ھاۋا ئوچۇق، ياز قۇياشى قارامتۇل، سۇرلۇك داۋاننىڭ
ئۈستىدە تۇرغاندەكلا كۆرۈنەتتى. ئاپتاپتا قاغجىراپ كەتكەن
قامغاق، يۇلغۇنلارغا بوي سوزۇپ كېتىۋاتقان ئاتلارنىڭ ھېرىپ
كەتكەنلىكى باش سېلىپ مېڭىشىدىن چىقىپ تۇراتتى. خاقانـ
دىن تارتىپ نۆكەرلەرگىچە ئاتلىرىغا ئوخشاشلا چارچىغانىدى.
ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۈسسۈزلۇق قوشۇلۇپ ماغدۇرسىزلىنىپ كېـ
تىشكەنىدى. مەنسۇرخان بارگاھ قۇرۇپ ئوبدان ئارام ئېلىۋېـ
لىشنى نەچچە سائەت بۇرۇن ـــ داۋان غىل ـ پال كۆرۈنگەنـ
دىلا كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئۇ، داۋاندىن چۈشۈۋاتقانلارغا تېخى
زەن قويماي، شېرىن خىيالى بىلەن مۈگدەپ، تىزگىننى بوش
قويۇۋەتكەنىدى. قارا بويۇن ئاق بوز ئېتى ئاندا ـ ساندا
ئۈچرىغان شېكەر يانتىقى، كۆك تىكەنلەرنى يالماپ ئاستا قەدەم
باساتتى.

ـــ خاقان ئالىيلىرى، داۋاندىن ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەر
چۈشۈۋاتىدۇ، ـــ دېدى بايىاتىن كۆز تىكىپ دەككە ـ دۈككىگە
چۈشۈپ قالغان بولۇنبەگ.

ـــ نېمە؟ ـــ مۈگدەپ قېلىپ ۋەزىرىنىڭ دېگەنلىرىنى
چۈشىنەلمىگەن مەنسۇرخان بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا
قارىدى، ـــ گەپ قىلدىڭىزمۇ يۈغرۇش؟

بولۇنبەگ قولى بىلەن داۋاننى كۆرسىتىپ بايىقى سۆزىنى
ئالدىراپ تەكرارلىدى.

مەنسۇرخان قولىنى پېشانىسىگە تۇتۇپ قاراپ، نۇرغۇن

ئادەمنىڭ داۋاننىڭ ئايلانما يوللىرىنى بويلاپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئېتىنى توختاتتى.

— يۈغرۈش، ئۇلار بوشلارمۇ، قۇللارمۇ؟ نېمانداق كۆپ ئادەم ئۇ؟

— ئۇلار لەشكەردەك قىلىدۇ، خاقان ئالىيلىرى، — جاۋاب بەردى دوقاقبەگ دۈدۈقلاپ تۇرۇپ قالغان بولۇنبەگنىڭ ئورنىغا.

— قانداق لەشكەر ئۇ؟ — ئاچچىقلىنىپ سورىدى مەزسۈرخان، گويا ھەرقانداق ئادەم ئۇنىڭ رۇخسىتىسىز ئىش قىلسا، يول يۈرسە بولمايدىغاندەك.

— خۇدا بىلىدۇ، ئالىيلىرى. قىتانلار بولمىغىيدى. يەنە باستۇرۇپ كەلگەن بولسا، تاقابىل تۇرماي ئىلاجسىز يوق، — دېدى چىرايى تاتارغان دوقاقبەگ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ.

— ئادەم ئەۋەتەيلى، بىلىپ كەلسۇن، ئالىيلىرى، — رەيھانىدىن ئەمدى قارىماقچى بولۇۋاتقاندەك ئاتتىن كۆتۈرۈلۈپ داۋانغا كۆز تىكتى. سان ـ ساناقسىز كىشىلەرنىڭ بىر ئۇچى داۋان ئۈستىدە بولسا، بىر ئۇچى يەردە ئىدى.

مەنسۈرخاننىڭ پۈتۈن لەشكىرى توختىدى.

— سۈباشى!

— لەبbەي، ئالىيلىرى، — تۆمۈربۇقا نەسرىدىنبەگ چاپچىپ تۇرغان ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تارتىپ خاقانغا يېقىن كەلدى.

— داۋاندىن چۈشۈۋاتقانلارنىڭ كىملىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن دەرھال ئادەم ئەۋەتىڭ.

— خوپ، ئالىيلىرى.

— پۈتۈن لەشكەر سەپراس بولسۇن!

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى.

تۆمۈربۇقا چاپاۋۇل قىسمىنىڭ ئون نەپەر زەپەردەست

نۆكىرىنى داۋان باغرىغا ماڭدۇرۇپ تۇرۇۋىدى، ئۇ تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن قوراللىق ئادەم، كۆز يېتىم يەردە توختاپ، يادىن ئوق ئۇزدى. غۇيۇلداپ كەلگەن ئوق، جىددىيلىشىپ قالغان مەنسۇرخاننىڭ تاق بېشى ئۇستىدە يەلپۇنۇپ تۇرغان تۇغقا تېگىپ يەرگە چۈشتى، ئۇ چۆچۈپ كېتىپ بېشىنى ئاتنىڭ بوينىغا قويۇۋالدى، سلكىنىشتىن دۇبۇلغىغا قادالغان تاجى يەرگە چۈشۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان بوزاغۇ توپىغا مىلەنگەن تاجنى ئېلىپ، تىزلانغان ھالدا مەنسۇرخانغا سۇندى. خاقان نېمە قىلىشىنى، نېمە دېيىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالغاندى. بولۇنبەگ تاجنى ئېلىپ، ئۇنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىغا قاداپ قويدى. بۇ چاغدا ئوق ئۇزگەن ئاتلىق كۆزدىن غايىب بولغانىدى.

تاشلىق يەرگە چۈشكەن يا ئوقىغا دىققەت قىلغان رەيھان-دىن، ئۇنىڭغا يۆگەلگەن قەغەزنى كۆردى. «بۇ خەت بولمىسۇن يەنە» دەپ ئويلاپ ئاتتىن چۈشتى ـ دە، يا ئوقىغا قول ئۇزاتتى.

ـــ قالۋاتولۇن[1] ئىكەن،ـــ دېدى رەيھانىدىن يا ئوقىنى تۇتۇپ ۋە يۆگەلگەن قەغەزنى ئېلىپ ئاچتى. بۇ راستتىنلا خەت ئىدى. رەيھانىدىن خەتكە كۆز يۈگۈرتۈپ ئىچىدە ئوقۇدى:

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

يەرۇ ئاسمان ئاللانىڭدۇر، بەندىنىڭ ئەمەس. ئون سەككىزمىڭ ئالەمنىڭ پادىشاھى ئاللادۇر، بەندە ئەمەس. يەر يۈزدىنىڭ ھەرقايسى زېمىنلىرىغا شاھ، خان، سۇلتان بولغانلار، ئاللانىڭ رەھمىتىگە ئىگە بولغان سىناق ئۇستىدىكى ئاقىل بەندىلەردۇر. ئۇلار ئەل غېمىنى يەپ، ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى

---

① قالۋا ئولۇن ـــ ئۇچسىز ئوق

ئۇچۇن ئادالەت تۇغنى ئېگىز كۆتۈرىدىكەن، قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىدىكەن، ئاللا مەدەتكار بولۇپ، يۈكسەك ھۆرمەت، شەرەپكە ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، خەلقنىڭ غېمىنى يېمەي، بايلىق، ئاتاق قوغلىشىپ زۇلۇم قىلىدىكەن، ناھەق قان تۆكۈشكە ئورۇنىدىكەن، ئاللا ئۇنى جازالايدۇ، تاجۇ تەختىدىن مەھرۇم قىلىدۇ.

ئاگاھ بولۇڭكى بۇغرا قاراخان ئىنىم، ئاللا كەرىم سىزگە ئاتا قىلغان تەڭداشسىز سەلتەنەتكە ناشۇكۇرلۇك قىلىپ، ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىڭىزدىن خەۋەر تېپىپ بەكمۇ ئەپسۇسلاندىم، ناھەق قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئالدىڭىزغا كەلدىم. ئاللانىڭ ئەمرى قىلىشىغا، شەپقىتىگە ئېرىشىمەن دېسىڭىز، ئەل بېشىغا چاپماقچى بولغان قىلىچىڭىزنى قىنىدىن سۇغارماي، پېقىر ئاكىڭىزغا تاپشۇرۇڭ! تەۋا قىلىپ گۇناھىڭىزنى تەڭرىدىن تىلەڭ! ئەگەر بۇنىڭغا ماقۇل بولماي، قارا نىيەت بىلەن سۇغۇرۇلغان قىلىچىڭىزنى يالىڭاچلاپ يۇقىرى كۆتۈرىدىكەنسىز، بۇ قىلىچ ئۆز بېشىڭىزغا چۈشىدۇ. گەپ تامام، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 415 ـ يىلى[1] ماھى رەببىيەلئاخىرىنىڭ 23 ـ كۈنى. قەشقەر بۇغراخانى يۈسۈپ قادىرخان.»

ئالاقزادە بولۇپ تېخىچە ئۆزىگە كېلەلمىگەن مەنسۇرخان، رەبھانىدىن ئۇزاتقان خەتكە بىرھازا ھاڭۇبقىپ قاراپ تۇردى.

— خاقان ئالىيلىرى، بۇ قەشقەر بۇغراخانىنىڭ سىزگە يازغان خېتىكەن، ئوقۇپ بېرەيمۇ؟

— ياق!— مەنسۇرخان خەتنى يۇلۇپ ئالدى، كۆز يۇگۈرتۈپ چىقىپلا پارە ـ پارە قىلىپ يىرگە تاشلىدى.

— پەرمان!— قىلىچىنى قىنىدىن سۇغارغان مەنسۇرخان

---

① مىلادىيە 1024 ـ يىلى 5 ـ ئايلارغا توغرا كېلىدۇ.

بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىدى، ــ ھەممە قەبىلە سپاھلىرى، چاپاۋۇل قىسىم، باسمىچىلار[1] ، ئاقىنچىلار[2] ، تۇتقاقلار[3] ، جاد- ىدارلار، ياساۋۇللار، نۆكەرلەر جەڭگە تەييار بولسۇن! مەن قىلىچىمنى سۇغاردىم، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلمىغۇچە قىنىغا سالمايمەن. دەرھال خانتوينى[4] راسلاپ، چەرگەشمەك[5] زۆرۈر. كىم قاچىدىكەن، دۇشمەنكە ئەل بولۇشقا ئۇرۇنىدىكەن، دەرھال كاللىسى ئۈلىنىسۇن! يۇغرۇشلار، سۇباشى- لار، كۆك ئايىق، چاغرىبەگلەر، بۇ جەڭدە پىداكارلىق كۆرسەت- كەيسىلەر!

بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر قىلىچلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشتى:

ــ دۇشمەن قېنىنى سۇدەك ئاققۇزغايمىز.

رەيھانىدىن قىلىچىنى باش ئۇستىگە كۆتۈردى:

ــ ئەلنىڭ ئامانلىقى ۋە ئادالەت ئۈچۈن جان تەسەددۇق.

ــ سۇباشى! ــ توۋلىدى مەنسۇرخان.

ــ لەببەي، ئالىيلىرى، ــ تۆمۇربۇقا نەسرىددىنبەگ باش- لىق تۆت سۇباشى خاقان ئالدىدا قول باغلاپ تۇردى.

ــ دىققەت بىلەن كۆزىتىڭلار كى، دۇشمەن ھۇجۇم قىل- ىغۇدەك بولسا دەككىسىنى بېرىڭلار. تۇن تەڭ بولغاندا ئاقىنچىلار ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يۇسۇپ قادىرخان بارگاھىغا باستۇرۇپ كىر- سۇن. ئۇنى تىرىك تۇتۇپ ئالدىمغا ئېلىپ كەلگەن ئالپنى

---

① باسمىچىلار ــ پىداكارلار.

② ئاقىنچىلار ــ دۇشمەن قارارگاھلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغۇ- چى قىسىم.

③ تۇتقاقلار ــ دۇشمەن ئادەملىرىنى تۇتۇپ كېلىدىغان ئالاھىدە قىسىم.

④ خانتوي ــ بۇغرا قاراخان بارگاھى.

⑤ چەرگەشمەك ــ دۇشمەن قوشۇنلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇدۇل بارگاھ قۇرۇپ سەپ تۇزۇشى.

ئوردۇكەنتكە بۇغراخان قىلىمەن، ئۇقتۇغلارمۇ؟
— ئۇقتۇق، ئالىيلىرى.
— قېنى، بېرىڭلار.
سۇباشلىرى كەينىچە مېڭىپ خاقاندىن يىراقلاشتى. تۆ-
مۇربۇقا رەيھاندىن بىلەن كۆز ئۇرۇشتۇرۇۋالدى.
كەچكى شەپەق داۋان باغرىدا ئالا ـ بۇلا شوللىلارنى پەيدا
قىلىپ، قىلىچ، نەيزىلەردە چاقنىغاندى. ئارقا ـ ئارقىدىن
ياندۇرۇلغان ئوتقاشلار شەپەقنىڭ ئالتۇن نۇرلىرى بىلەن قوشۇ-
لۇپ، داۋاننىڭ ئۇستىدىن ئاستىغىچە ئاجايىپ گۈزەل ۋە سىرلىق
مەنزىرىنى ھاسىل قىلدى.
— مېنىڭ لەشكەرلىرىم نېمىشقا ئوتقاشلىرىنى
ياندۇرمايدۇ؟ — دەپ ئاچچىقلاندى مەنسۇرخان. يۈسۈپ قادىر-
خاننىڭ ئوردۇكەنتتىكى ھەرىمىدە بەخىرامان ئولتۇرماي، بۇنچە
كۆپ لەشكەر بىلەن ئالدىغا باستۇرۇپ كېلىشى ئۇنىڭ
زەردىسىنى قاينىتاقاندى، — كىم ئۇنىڭغا خەۋەر بەرگەندۇ؟
ئەستاغپۇرۇللا!...
— ياغنى ئايىغان بولسا كېرەك، ئالىيلىرى. ئەمدى
ياندۇرسىمۇ بولىدۇ، — دېدى رەيھاندىن چېدىر شەكلىدە قۇ-
رۇلغان خانتۇيغا قەدەم باسقان مەنسۇرخاننىڭ كەينىدىن كە-
رىپ.
— مەن يۈسۈپ قادىرخاندىن گادايى ئەمەس، ئاغىچى
ئۇلۇغى. بۇيرۇڭ، لەشكەرلىرىم ئوتقاشلىرىنى ياندۇرسۇن! —
مەنسۇرخان ئاچچىقلانغان ھالدا گىلەم سېلىنغان خانتۇينىڭ قاپ
ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلغان تەختىتە ئولتۇردى. ئۇنىڭ قورسىقى
ئاچقاندى، بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئېچىشنى خالىمايى قالدى. دېمى
ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر قانداق قىلىش
كېرەكلىكى توغرىسىدا خىيال سۈرۈپ، تەختنى چۆرىدەپ جىم
ئولتۇرۇشتى.

رەبھانىدىن خانتويدىن چىقىپ، لەشكەر باشلىقلىرىغا سەپاھلارنى تاماقلاندۇرۇشنى ھەم ئوتقاشلارنى يانداۋرۇشنى بۇيرۇپ تۇرۇۋۇندى، بايىاتىن كۈتۈپ تۇرۇشقان ئۇدمىش بىلەن بويانقار ئاستا يېنىغا كەلدى. ئۇ بوش ئاۋاز بىلەن بۇگۈن كېچە قىلىدىغان ئىشلارنى ئۇلارغا تاپىلىدى. دۇبۇلغا، ساۋۇت كىيىپ، ئومۇت، نەيزە بىلەن قوراللانغان بۇ ئىككى يىگىت ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتتى. كۆكلى تىنغان رەبھانىدىن ئاشچى باشنى چاقىرىپ، دەرھال تامغالىق تەبيارلاشنى، يۇغرۇش، جاندارلارغا تاماق ھازىرلاشنى ئۇقتۇردى. داۋان باغرىدىن ئاكلىنىۋاتقان ئەزان ئاۋازىغا قۇلاق سالغان ھالدا خانتويغا كىردى. قىلىچىنىك ئالتۇندىن قىلىنغان سېپىنى سىقىمداپ ئويغا چۆككەن مەنسۇرخان بېشىنى كۆتۈردى.

— شام بولۇپتۇ ئالىيلىرى، ناماز ئوقۇۋاللى.

مەنسۇرخان چىكىلىپ ئاغرىۋاتقان بېشىنى لىكىشتىپ تەختتىن چۈشتى، ئۇ ئاچچىقلانغان، غەزەپلەنگەن چاغلىرىدا، گەپ قىلىشتىن قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇشنى، «جاللات!» دەپ توۋلاشنى ئەۋزەل كۆرەتتى. لېكىن ھازىر قىلىچىنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈشنىمۇ، جاللاتنى چاقىرىشنىمۇ بىلەلمەي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ، تەرەت ئېلىپ نامازغا تۇردى. تاماق يەۋاتقاندىمۇ، خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىمۇ زۇۋۇان سۈرمىدى. بىر چاغدا ياماق چۈش كۆرگەن ئادەمدەك ئۇندەرەپ تەختتىن چۈشۈپ:

— لەشكەرلەر دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتۈڭلار. يۈسۈپ قادىرخاننى تۇتۇپ ئالدىمغا كەلتۈرسۇن! — دەپ ۋارقىرىدى.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى! — بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئۇنىڭ شۇنداق دېيىشىنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، شۇ زامان خانتويدىن چىقىپ كېتىشتى.

— شاراب! — مەنسۇرخان ھېچكىمگە قارىمايلا قولىنى ئۇزاتتى.

رەيھانىدىن، ئىدىشچى باشى ئارغۇن غىياسىدىن ئەكىرىپ قويغان خۇمرىدىكى شارابتىن جامغا قۇيۇپ بەردى.

مەنسۇرخان بىرلا كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى.

— قۇيۇڭ! — مەنسۇرخان تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

ئىككىنچى جاممۇ بوشىدى.

— يەنە قۇيۇڭ!

ئۈچىنچى جامنىمۇ كۆتۈرۈۋەتتى.

— نېمىگە قاراپ تۇرىسىز، يەنە قۇيۇڭ.

— ئالىيلىرى، ھازىر شاراب ئىچىدىغان ۋاقىت ئەمەس.

— ئۇنداق بولسا نېمە قىلىدىغان ۋاقىت؟ — مەنسۇرخان قولىدىكى جامنى يەرگە ئاتتى.

— ئەمدى ياخشى بولدى. ھازىر جامنى يەرگە تاشلىۋېتىپ، ئەل غېمىنى يەيدىغان ۋاقىت.

مەنسۇرخان چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ئۇندىمىدى. بولۇنبەگ ھاساسلاپ كىرىپ كەلدى.

— ھەزرىتى خاقان ئالىيلىرى، سۇباشى چاغرىبەگ ئادەم-لىرى لەشكەرلىرى بىلەن يۇسۇپ قادىرخان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ، — دېدى بولۇنبەگ تىزلىنىپ.

— نېمە دېدىڭ يۇغرۇش! — چاچراپ تۇرغان مەنسۇر-خان تەختتىن چۈشۈپ دېۋىلەپ كەلدى.

بولۇنبەگ كېكەچلەپ بايىقى سۆزىنى تەكرارلىدى.

— ياق، بۇ يالغان! ئۇ ھۇجۇمغا ئۆتكەن گەپ.

— خاقان ئالىيلىرى، ئېيتقانلىرىم راست، سۇباشى چاغ-رىبەگ كەينىدىن سۇباشى تۆمۈربۇقا، نەسرىدىنبەگمۇ بىرتۇمەن سىپاھ بىلەن ئۆتۈپ كېتىپتۇ.

— ئاغزىڭنى يۇم!...

مەنسۇرخاننىڭ سۆزى تۈگىمەي تۇرۇپ، خانتوينىڭ بۆرە تېرىسىدىن قىلىنغان ئىشىكىدىن ئېتىلىپ كىرگەن بوزاغۇ مەلۇم قىلدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، جاندار ئۇدمىش ئوردا نۆكىرى بويانقار بىلەن بىرقانچە تۇتقاقلارنى باشلاپ، تۇننىڭ ئاۋۇلىدا كەتكەنچە قايتىپ كەلمەپتۇ.

— يەنە نېمە بولدى؟

— لەشكەرلەر توپ ـ توپ بولۇپ ئوردۇكەنت بۇغراخا-نى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىۋاتىدۇ. قانداق قىلىمىز؟

— قانداق قىلىمىز؟ بۇنىمۇ بىلمەمسەن؟! پەرمانىمنى سۇباشى، چاغرىبەگلەرگە يەتكۈز، قاچقانلار چېپىپ تاشلانسۇن!

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى.

— جاندارلار باسمىچىلار بىلەن خانتوينى مۇھاپىزەت قىلسۇن.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى!— ئالاقىزادە بولغان بوزاغۇ كەينىگە داجىپ ـ داجىپ چىقىپ كەتتى.

— ئاغىچى ئۇلۇغى، سىز چىقىپ تەكشۈرۈپ، يۇغرۇشنىڭ دېگەنلىرى راستمۇ، يالغانمۇ، بىلىپ كىرىڭ، ئىككى كۈيئوغلى-ڭىز ھازىرغىچە كەلمىگەن بولسا، بۇنىڭ سەۋەبىنى ئايدىڭلاش-تۇرۇپ، ئاسىيلارنى ئۆز قولىڭىز بىلەن جازالاش ئۈچۈن مەن بىلەن بىرگە ئاتلىنىسىز.

— خوپ ئالىيلىرى،— رەيھانىدىن ئورنىدىن تۇردى.

3

تاشقىرىدا نېمە ئىشلار بولۇپ كەتتىكىن؟ بىلىشكە تەقەززا بولغان رەيھانىدىن، خانتويدىن چىقىپ ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى كۆردى: تۆت ئەتراپ ئوتقاشلار بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ

بىرقانچە ياساۋۇل، نۆكەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا سېپاھلارنى ئارد-
لاپ، چاغرىبەگ ئادامتوغرىلىق، تۆمۈر بۇقىلارنىڭ لەشكەرلىرىنى
باشلاپ، قەشقەر بۇغراخانى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىڭ
راستلىقىنى بىلىپ، «ئەجرىم زايا كەتمەپتۇ، ئۇلار ئەھدىسىدىن
چىقىپتۇ» دەپ ئويلىدى. دوقاقبەگنىڭمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن
ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، «بۇ، ئادەمنى ئەجەبلەندۈرىدۇ،
بولمىسا ئۇ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا چىش ـ تىرنىقى
بىلەن قارشى ئىدى،ـــ دېدى ئىچىدە،ـــ ئۇدمىش بىلەن
بويانقارمۇ ئىشنى ۋاقتىدا جۆندەپتۇ. مەنسۇرخاننىڭ پەيمانى
توشتى...» ئۇ خىيال بىلەن خانتويغا بېقىنلاپ، بۇغرا قاراخاد-
نىڭ بۇ بارگاھىنى قارلۇق لەشكەرلىرىنىڭ قورشۇالغىنىنى
كۆردى. ئۇ ئەجەبلىنىپ سېپاھلارنىڭ ئارىسىدىن يول ئېچىپ،
خانتوينىڭ بوسۇغىسىغا قەدەم قويۇشىغا، قىلىچ يالىڭاچلاپ
تۇرغان بوزاغۇ:

ـــ تۇتۇڭلار مەنسۇرخاننىڭ بۇ غالچىسىنى!ـــ دەپ
ۋارقىرىدى. بىرقانچە نۆكەر كېلىپ رەيھانىدىننىڭ قوللىرىنى
قايرىپ زەنجىر بىلەن باغلىدى.

ـــ خانتويغا ئېلىپ كىرىڭلار!

نۆكەرلەر رەيھانىدىننى خانتويغا ئېلىپ كىردى.

ـــ ھە، ئاغىچى ئۇلۇغى، مەقسىتىڭىز ئەمەلگە ئاشمايدى-
غان بولدى. مەن بۇغرا قاراخاننى ئەسىر قىلدىم. ئۇنى سىز
بىلەن ئوردۇكەنىت بۇغراخانىغا تاپشۇرۇپ بېرىمەن. كۈيئوغۇللى-
رىڭىز سىزدىن ئەقىللىق ئىكەن،ـــ دېدى تەختتە ئولتۇرۇۋالى-
غان بولۇنبەگ زەھەرخەندىلىك بىلەن،ـــ بايا سىز چىقىپ
كەتكەندىن كېيىن، ئوغلۇم بوزاغۇ قارلۇق لەشكەرلىرىنى باشلاپ
كېلىپ، خاقاننى تەختىدىن مەھرۇم قىلدى. بۇنىڭغا ئەپسۇسلى-
نىۋاتامسىز؟

ـــ ياق، ھەيران قېلىۋاتىمەن يۇغرۇش باشى. شۇنچە

يللاردىن بېرى سىزنى ئەتىۋارلاپ كەلگەن بۇغرا قاراخانغا ئاسىيلىق قىلغانلىقىڭىزدىن ھەيران قېلىۋاتىمەن، ــ ئۇ تەخت يېنىدا باغلاپ قويۇلغان مەنسۇرخاننىڭ بىچارىلەرچە ھالىتىدىن نەپرەتلىنىپ دېدى، ــ خاقان ئالىيلىرى، سىزنىڭ بۇ كۆنگە قېلىشىڭىز، ناھەق قان تۆكۈشكە ئۇرۇنغانلىقىڭىزنىڭ، سادىق دوستلىرىڭىزنىڭ سەممىي مەسلىھەتىگە قۇلاق سالماي، ئاسىيلا-رنىڭ سۆزلىرىگە ئىشىنىپ كەتكەنلىكىڭىزنىڭ، تەكەببۇرلۇق قىلغانلىقىڭىزنىڭ ئاقىۋىتى.

ــ بۇ دۇنيا شۇنداق دۇنيا، سادىقلىق بىلەن ئاسىيلىق ئورۇن ئالماشتۇرۇپ تۇرىدۇ، ــ دېدى بولۇنبەگ ھاياسىزلارچە ھىجىيىپ.

ــ ياق، سادىقلىق ئاسىيلىققا يول قويمايدۇ. ئاسىيلاردا ساداقەت، ۋىجدان بولمايدۇ، يۇغرۇش.

ــ ئۇنداق بولسا سىز مەنسۇرخانغا سادىقمۇ؟

ــ بۇنى كېيىن بىلىپ قالىسىز.

مەنسۇرخان رەيھانىدىنغا گۇمان بىلەن قاراپ قويدى، لېكىن ئېغىز ئاچمىدى. ئۇنىڭ سۆزلىگۈدەك ماجالى قالمىغانىدى.

ــ شۇنداقمۇ؟ ــ بولۇنبەگ خىرىلداپ كۈلدى. ئۇ بوزاغۇغا قاراپ، ــ ئوغلۇم، لەشكەرلەرگە بۇيرۇق، ئاق تۇغنى كۆتۈرۈپ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا ئەل بولۇش ئۈچۈن ئاتلانسۇن!

ــ باش ئۈستىگە، ــ بوزاغۇ مەنسۇرخانىڭ شاھلىق ھاسىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ خانتۇيدىن چىقىپ كەتتى.

ــ قېنى مەنسۇرخان، رەيھانىدىنبەگ تۇرۇڭلار، ــ بولۇنبەگ تەختتىن چۈشۈپ ياساۋۇللارغا بۇيرۇدى، ــ بۇلارنى ئېلىپ مېڭىڭلار.

رەيھانىدىن بىلەن مەنسۇرخاننى خانتويدىن ئېلىپ چىققان ياساۋۇللار، ئۇلارنى ئالدىغا سېلىپ ماڭدى. بولۇنبەگ بىلەن بوزاغۇ ئاتقا مىنىشكەنىدى.

مەنسۇرخانىنىڭ لەشكەرلىرى پاتىپاراق بولۇپ كەتكەنىدى. تۆمەنلىكەن لەشكەر بەدەلئارت داۋىنى تەرەپتىن قۇيرۇقى ئۇزۇل-مەي چۈشۈپ كېلىۋاتاتتى. بۇنى كۆرۈپ ھاياجاندىن پۈتۈن ۋۇجۇدى لەرزىگە كەلگەن رەيھانىدىننىڭ كۆڭلى كەلكۈن كەل-گەن دەريادەك دولقۇنلاندى. ئۇ بېشىنى تىك تۇتۇپ قەدىمىنى تېزلەتتى. مەنسۇرخان بويىنىدىن باغلاپ سۆرىگەن ئىتتەك كەي-نىگە داجىپ پۈت يۆتكەيتتى.

قەشقەر بۇغراخانى لەشكەرلىرىنىڭ ئالدى يېقىنلاپ قالغا-نىدى. بولۇنبەگ:

— بارلىق سىپاھلار ئاتتىن چۈشۈپ تىزلىنىڭلار، — دەپ بۇيرۇدى. ئۆزىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ تىزلاندى. ئۆزىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىغان كۆرەڭ مەنسۇرخان، گەدىنى قويمىدىمۇ تىز-لانغىلى ئۇنىمىدى، بوزاغۇ گەجگىسىدىن بېسىپ تىزلاندۇردى.

ۋەزىر — ۋۇزرالىرى بىلەن يېتىپ كەلگەن يۈسۈپ قادىر-خانىنىڭ كۆزى قوللىرى زەنجىر بىلەن باغلىنىپ تىزلاندۇرۇپ قويۇلغان مەنسۇرخان بىلەن رەيھانىدىنغا چۈشتى. ئۇ كىچىكىدە بىرگە ئويناپ چوڭ بولغان، سەمەرقەنت، ئۇزگەنلەردە بىرگە جەڭ قىلغان مەنسۇرخانىنى تونۇدى، قېرىنداشلىق مېھرى يۈرد-كىنى تىترەتتى. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭ قوللىرىنى باغلاقتىن بوشاتتى.

— تۇرۇڭ خاقان ئىنىم، سىزنى بۇ ھالدا كۆرەرمەن دەپ ئويلىمىغانىدىم.

مەنسۇرخان يەردىن باش كۆتۈرمەي تىزلانغىنىچە ئولتۇ-رۇپ قالدى.

رەيھانىدىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يۈسۈپ قادىرخانغا ئەھ-

ۋالنى مەلۇم قىلغىلى بارغان ئۇدمىش بىلەن بويانقار تىز چۆكۈپ:

— ئەمرۇل مۇئمىنىن، رەيھانىدىن بېگىم بىلەن كۆرۈشكەيلا، — دەپ ئۇنى كۆرسەتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغراخان ئالىيلىرى، مۇبارەك دىدارلىرىغا ئىنتىزار ئىدۇق، — دېدى رەيھانىدىن ئورنىدىن دەس تۇرۇپ زەنجىرلەنگەن قوللىرىنى كۆكسىگە ئالغان ھالدا.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، سىز بىلەن دىدار كۆرۈشۈشكە مەنمۇ ئىنتىزار ئىدىم، — يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭ قوللىرىنى زەنجىردىن بوشىتىپ قۇچاقلىدى، — ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئەلنى قىرغىنچىلىقتىن، بىزنى ناھەق قان تۆكۈشتىن ساقلاپ قالغىنىگىز ئۈچۈن تەشەككۈر، رەيھانىدىنبەگ.

— رەھمەت ئالىيلىرى، مەن پەقەت بەندىلىك بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم. ئەلنى ئەمىلىككە يەتكۈزگەن، خاقانلارنى ئىنساپ، ئادالەتكە يۈزلەندۈرگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن.

تەقدىرنىڭ بۇ كارامىتىدىن بولۇنبەگ، بوزاغۇلارنىڭ كۆزلىرى پىيالىدەك يوغىناپ، ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كەينىدە گىدىيىپ تۇرغان دوقاقبەگ ھەيران قېلىپ «رەيھانىدىنبەگ يەنىلا بىزدىن ئەقىللىق چىقتى» دەپ ئەجەبلەندى.

يۈلتۇزلۇق ئاسماندا ئۇزۇپ كېتىۋاتقان ئاينىڭ نۇرى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ دۇبۇلغىسىغا قادالغان ئالتۇن تاجدا چاقناپ، رەيھانىدىننىڭ چىرايىدىكى خۇش تەبەسسۇمغا قوشۇلۇپ كەتتى...

4

يۈسۈپ ئويغانغاندا چولپان تۇغقانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ سە-

هەر تۇرۇپ كەتكىنىدىن ئاجايىپ بىر تۇيغۇغا چۆمۈپ «دادام پات ئارىدا قايتىپ كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ، جەڭ بولغانىدىمۇ زادى؟ ياق، جەڭ بولمىدى، بولمىسۇن ئىلاھىم. دادام كەلگۈچە «نورۇزنامە» نى يېزىپ پۈتتۈرۈۋەتسەم بولاتتى...» دەپ ئويلاپ شامنى يورۇتتى. ياستۇقى ئاستىغا باستۇرۇپ قويغان كىتابنى ئالدى. بۇ ئەرەب شائىرلىرىنىڭ ئالماناقى ① ئىدى.

يۈسۈپ، تۆت ـ بەش يىلدىن بېرى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئەرەب ئەدەبىي تىلىنى خېلى پىششىق بىلىۋالغانىدى. ئەرەب شائىرلىرىنىڭ تۇرلۈك ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلىرىنى چۈشىنەلەيدىغان، مەنىسىگە يېتەلەيدىغان بولغاندى. ئۇستازدىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن يادلاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرچە شېئىرلارغا ئەرەبچە يېزىلغان شېئىرلار قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ كۆكۈل دەپتىرى توشۇپ بارماقتا ئىدى. ئۇنىڭ سەبىي دىلى شېئىرغا ئىشتىياق باغلىغانىدى. شۇدەم ئۇ، ئالماناق ئىچىدىكى ئەنئىنىۋىلىك ئىسىملىك ئەرەب شائىرىنىڭ تۆت قىز ھەققىدە يازغان تەسىرلىك قەسىدىسىنى ئاجايىپ زوق بىلەن ئوقۇشقا كىرىشتى... كۆز ئالدىغا قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى كونا چېدىر كەلدى. ئەنە، چېدىر ئالدىدا بىر تۆگە يانپاشلاپ يېتىپ كۆشەۋاتىدۇ. چېدىر ئىچىدە بىر بوۋاي جايىنامازدا ئولتۇرۇپ دۇئا قىلماقتا. چاچلىرى ئاقىرىشقا باشلىغان ئانا تەڭنىدە ئارپا ئۇنىدا خېمىر يۇغۇرماقتا. بىر ـ بىرىدىن چىرايلىق تۆت ئاچا ـ سىڭىل تىزلىرىغا قويۇلىغان ئاق شايى ياغلىققا يۇرەككە ئوخشىتىپ كەشتە توقۇماقتا. ئۇلار بۇ ياغلىقلارنى ئۆزلىرىنى ياخشى كۆرگەن مەرد يىگىتلەرگە تەقدىم قىلماقچى. قېنى، قايسى ئەزىمەت ھەممىدىن بالدۇر ئۇ قىزلار توقۇغان ياغلىققا ئېرىشەلەيدۇ؟

قەسىدىدىكى سۆز دۇردانىلىرىدىن توقۇلغان ئاجايىپ نە-

---

① ئالماناق ـــ بىرلەشمە توپلام.

پىس مسرالار بەتلەردە قۇرلانغاندى، تۆت قىزنىڭ ھۆسن ـ جامالى ھەرقانداق يېگىت ئاشىقى ـ شەيدا بولغۇدەك سۈرەتلەنـ گەنىدى.

بۇ قەسىدە يېزىلىپ ئەرەب دىيارىغا تارقالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى چۆلدىكى ئاشۇ تۆت قىزغا مەپتۇن بولۇپ ئاتلىنىپتۇ. باشقىلاردىن بۇرۇن يېتىپ بارغان تۆت شاھزادە، قىزلارنى ئەمرىكە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى پەرزەنت غېمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ئارزۇسىغا يەتكۈزۈپتۇ.

ئۇستاز ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ يۈسۈپكە ئېيتىپ بېرىشـ چە، كەينىدىن بالاغەتكە يېتىپلا لايىق چىقماي ئولتۇرۇپ قالغان تۆت قىزنىنى ئېلىپ، شەھەردىن چۆلگە چىقىپ كەتكەن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئاللاغا ئىلتىجا قىلىپ تۆككەن كۆز ياشلىرى قۇمغا سىڭىپ كېتىدىكەن. بىر كۈنى تۆگە مىنىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان شائىر ئەنشا ئۇلارنىڭ ئىشكى ئالدىغا كېلىپ توختاپ، ئۇسسۇلۇق ئىچىۋېلىپ ماڭماقچى بولۇپتۇ. قىزلارنىڭ ئاتىسى ئۇنى تونۇپ قېلىپ خۇشاللىق بىلەن چېدىرغا باشلاپتۇ. يالغۇز تۆگىسىنى سويۇپ شورپا سېلىپ، تاماق ئېتىپ قىزغىن كۈتۈۋاپتۇ. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن شائىر ئۇزاپ مەـ ئىش ئالدىدا:

ـــ ئى پەدەر، يالغۇز تۆگىڭىزنى سويۇپ پېقىرنى مېھمان قىلدىڭىز، ئېيتىڭ، نېمە ھاجىتىڭىز بار، ئېيتىڭ،ـــ دەپتۇ.

بوۋاي يېغلاپ تۇرۇپ، كۆرۈمسىز تۆت قىزنىڭ بارلىقىنى، شۇلار ھەققىدە بىر قەسىدە يېزىشىنى ئۆتۈنۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەنشا يۇقىرىقى قەسىدىنى يېزىپ چىققانىكەن.

يۈسۈپ شۇ تاپ تىل بىلەن ئىزھار قىلىشقا مۇمكىن بولمايدىغان ئاجايىپ كۈچلۈك تەسىرات ئىلكىدە قىزلارنىڭ نىداسىنى ئاڭلىغاندەك، ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى ياغلىقلارغا چېـ

چىلغان ئەنبەرنىڭ خۇشبۇيىنى ھىدلىغاندەك بولۇپ تاقەتسىز-
لەندى. «ھەتتىكىنەي، شۇ چاغلاردا تۇغۇلۇپ قالغان بولسام،
بۇ قەسىدىنى ئوقۇپ، كەنجى قىزنىڭ ۋاپادارلىق كەشتىلەنگەن
ياغلىقىغا بىرىنچى بولۇپ ئېرىشكۈچى مەن بولۇپ قالاتتىكەن-
مەن. كاشكى، كاشكى...» دەپ ئويلىدى. بۇ، تۇيغۇن بىر
بالىنىڭ سەبىي ھېسسىياتى بولۇپ، گۆزەكلەرچە شېرىن خىيال-
نىڭ سەزگۈر قەلب دېرىزىسىنى چېكىشى ئىدى.

يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ دېرىزە ئالدىغا كەلدى، ئىككى
موشتۇمىنى تۇگۈپ ھويلىغا كۆز سالدى. ياز تېڭىنىڭ مەيىن
شامىلى كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنى يەلپۈپ، ئېچىلىشقا يۈز-
لەنگەن گۈل ـ غۇنچىلىرىنى سۆيمەكتە ئىدى. تۆت قىز ھەققە-
دىكى قەسىدە ئۇنىڭ ئىلھامىنى قاناتلاندۇرغان، پىكرىنى راۋاج-
لاشتۇرغانىدى. ئۇ دېرىزىنى قىيا ئېچىپ، چولپانىنىڭ نۇرى
چېچىلغان ساپ ھاۋادىن نەپەسلىنىپ كەينىگە ياندى. ئۇستازد-
نىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بېزىۋاتقان «نوروزنامە» گە كۆز يۈگۈر-
تۈپ ئايىغىنى داۋاملاشتۇردى. سۈبھى يورۇپ، ئۇپۇق يۈزىدە
ئوتقاشتەك شەپەق پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى بېزدەپ
بولدى. قايتا ـ قايتا ئوقۇپ تۇزىتىپ ئاققا كۆچۈردى ۋە ھەر
كۈندىكىدىن بېرىم سائەت بۇرۇن قارىيخانىغا كېلىپ ئۇستازنىڭ
ئوقۇپ بەردى:

كەلدى نوروز لەۋەن كەلدى،
جۇتنى سۈرەر تېمەن كەلدى.
بۇزۇپ قىرغاق ئوقچۇپ ئەگىز،
سۇ پەرىسى بىلەن كەلدى.
تىلغاپ يەرنى نۇرغا قاقلاپ،
سېخىي باتۇر كەتمەن كەلدى.
يەڭنى تۇردى يېگىت قىردا،

قىزلار كۈلۈپ چېچەن كەلدى.
پەلپۈنۈپ كۆك مايسا ـ ئوتلار،
بۇ يىل ھاۋا بەلەن كەلدى.
تۇرنا ـ غازلار قىلىپ پەرۋاز،
ئاپئاق ماموق بەدەن كەلدى.
تاغدىن چۈشكەن كۆك بۆرىگە،
ئوتلاپ تويغان جەرەن كەلدى.
يىلقا چىقتى كەك يايلاققا،
چوپانلاردىن سۈرەن كەلدى.
كۈموش شاختا زۇمرەت ياپراق،
گۈل بەرگىدە تىكەن كەلدى.
كۈلۈپ غۇنچە سايراپ بۇلبۇل،
دالا ـ باغقا چىمەن كەلدى.
شادلان خەلقىم ـ بوشلار، قۇللار،
ساڭا ئۇز، ھۆر ۋەتەن كەلدى.

ـــ بارىكاللا بالام، خاقاندىن تىللا ئىنئام ئالغان ئەنچى شائىرەكلا ھېسسىياتلىق يېزىۋېتىپسەنغۇ، ـــ دېدى ھاياجاندىن يۈرىكى ئوينىاپ كەتكەن ئەبۇ پۇتوھ مەخدۇم يۈسۈپنىك دولـ مسغا قىقىپ. ئۇ، بالىلار يىغىلغاندىن كېيىن يۈسۈپنى ئالدىغا چىقىرىپ «نوروزنامە» نى ئوقۇتتى. ساۋاقداشلىرى:

ـــ بەلەن يېزىپسەن يۈسۈپ، ـــ دەپ سۈرەن سېلىپ ئالقىشلاشتى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇنى سول يانىدىكى دەرسخانىغا يۆتكەپ، ئەدەبىيات، پەلسەپە، تارىخ پەنلىرىدىن دەرس بېرىشـ كە، ئەبجەد ھېسابىنى[1] ئۆگىتىشكە باشلىدى. يۈسۈپ ئەمدىلا

---

① ئەبجەد ھېسابى ـــ سان بىلەن ئەمەس، ھەرپ بىلەن ھېسابلىنىـ دىغان قىزىقارلىق ھېساب ئىلمى.

ئون ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى. ئەسته تۇتۇشى ئىنتايىن ياخشى بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس»نى يادلىۋالغانىدى. ئۇ ئەدەبىيات، تارىخ ئىلمىغا قىزىقىپ قېلىۋاتاتتى، بۇ ھەقته پېزىلغان فارابى، ئىبن سىنانىڭ ئەسەرلىرىنى، ئەرەب تىلىدىكى تارىخ، ئەدەبىياتقا دائىر ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى ئوقۇپ چىققاندى. ئۆزى كىچىك بولسىمۇ ئەقلى چوڭ بولغاچقا، ئاقىللار بىلەن ھەمسۆھبەتته بولالايتتى. پىكرى راۋان، ئوچۇق، ئەدەپلىك بۇ شاگىرتىنى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ياخشى كۆرەتتى. ئىززىتىنى قىلاتتى. يۈسۈپىنىڭمۇ تۆت ـ بەش يىلدىن بېرى بۇ ئۇستازىغا بولغان ھۆرمىتى، مېھىر ـ مۇھەببىتى كۈنسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتاتتى. ھەر قېتىم ئۆيىگە بارغاندا، ئۇستازى يېڭى ـ يېڭى كىتابلارنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلاتتى. سەمەرقەنتىنىڭ پاتلىق لاتا قەغىزىگە كۆچۈرۈپ شىرازلاپ[2] مۇقاۋىسىغا ئالغان «مىسكىن بىر كېچە» نى ئىمزاسىنى قويۇپ تەقدىم ئەتكەنىدى.

مەخدۇمنىڭ ئايالى ھاۋاخان ئاغىچا يۈسۈپنى ئۆز بالىسىدەك كۆرۈپ كۈتۈۋالاتتى. يەتته ياشلارغا كىرىپ قالغان ئاقبىرا ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ كىتاب ئوقۇپ بېرىشنى ئۆتۈنەتتى، يۈسۈپنىڭ لەرزان، جارانگلىق ئاۋازىغا قۇلاق سالاتتى. بۇ ئائىلىنى ئۆز ئائىلىسىدەك كۆرگەن يۈسۈپ زادىلا تارتىنمايتتى. ئۆتكەن يىلدىن بېرى ھاۋاخان ئاغىچا مەھەللىدىكى قىزلارنى ئۆيىدە ئوقۇتۇشقا باشلىغانىدىن تارتىپلا يۈسۈپ بۇ ئۆيگە ئاز كېلىدىغان بولدى. ئۇ تېخى بالا ئىكەنلىكىگە قارىماي ئىشلارنى ئەنە شۇنداق ئىنچىكە ئويلايتتى.

يۈسۈپ بۈگۈن چۈشته ئۆيگە كېلىپ، پىشايۋاندا بوۋىسى بەگتۆمۈر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغان بويانقارنى كۆردى.

---

② شىرازلاپ — تۈپلەپ.

«ئاتام قايتىپ كەلدىمۇ نېمە؟» دەپ ئويلاپ ئىتتىك بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. بويانقار بويى ئۆسۈپ چوڭلا بولۇپ قالغان يۈسۈپنى بىر كۆتۈرۈپ، يەرگە دەسسىتىپ قويدى، ئاتىسىنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىنى يەتكۈزدى.

ـــ ئوردۇكەنتكە باردىڭلارمۇ؟ـــ سورىدى يۈسۈپ.

ـــ بارمىدۇق،ـــ دېدى بويانقار مەغرۇرلانغان هالدا.

ـــ نېمىشقا؟

ـــ قەشقەر بۇغراخانى ئالدىمىزغا كېلىپ قالدى.

ـــ مەنسۇرخانچۇ، جەڭ بولمىدىمۇ؟

ـــ جەڭ بولمىدى، ئۇكام، بولۇنبەگ مەنسۇرخاننى ئەسىر قىلىپ قەشقەر بۇغراخانىغا تۇتۇپ بەردى.

ـــ دادامچۇ، قەشقەر بۇغراخانى بىلەن كۆرۈشكەندۇ؟

ـــ كۆرۈشتى. مەن بۇ غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن بۇرۇنراق كەلدىم.

ـــ بولۇنبەگ قەشقەر بۇغراخانىغا ئۆچ ئىدىغۇ؟

ـــ بۇنى مەنمۇ چۈشىنەلمىدىم، بەگ ئاتام كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ قويىدۇ، ئۇكام.

ـــ بۇنى مەنلا چۈشەندۈرۈپ قويماي، بالام،ـــ دېدى بەگتۆمۈر،ـــ كېلىڭلار، ئولتۇرۇڭلار.

بويانقار، يۈسۈپ ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇردى.

ـــ باللىرىم، بولۇنبەگ ئۆزىنىڭلا كۆمىچىگە چوغ تارتىدىغان ئىككى يۈزلىمە، مەككار، پۈرسەتپەرەس ئادەم. ئەھۋالغا قاراپ ئۆز جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن قارا نىيىتىنى يوشۇرۇشقا، قىياپىتىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇستا. جەڭ قىلىپ زەپەر قازىنىشقا كۆزى يەتمىگەچكە، يۈزىنى بىرلا ئۆرۈپ مەنسۇرخانغا ئاسىيلىق قىلغان گەپ.

ـــ راست دېدىلە، بوۋا،ـــ دېدى يۈسۈپ،ـــ ئاسىيلىق قىلىش مۇناپىقلارنىڭ خۇسۇسىيىتى.

— بويانقار ئەمەس، سەن بىرگە بارغاندەكلا سۆزلەۋاتسەن. سەنغۇ بالام، — بەگتۆمۇر نەۋرىسىنىڭ سۆزىدىن سۆيۈنگەن ھالدا بويانقارغا قاراپ دېدى، — قارىغاندا، بولۇنبەگ خىزمەت كۆرسەتكەن سەركەردە بولۇۋاپتۇ — دە.

— شۇنداق، بوۋا. لېكىن رەيھانىدىنبەگ ئاتام بۇنى بىلىدۇ، تۇلكە قۇيرۇقىدىن ئىلىنماي قالمايدۇ.

— بويانقار ئاغامنىڭ دېگىنى بەك توغرا، ئەمدى قەشقەر بۇغراخانى بىلەن ئاتامنى كۆتۈۋېلىش ئۈچۈن ياخشى تەييارلىق قىلىشىمىز كېرەك ئىكەن، بوۋا، مەن بەگتاش بوۋامغا بۇ خۇش خەۋەرنى يەتكۈزەي.

يۈسۈپ بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا بوۋىسىغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى. بويانقار ئوردا ۋە ھەرەمدىكىلەرنى ۋاقىپلاندۇردى. بالاساغۇندىكى ئاۋاممۇ شۇ كۈنىلا بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ، قىرغىنچىلىق بولمايدىغانلىقىدىن سۆيۈنۈپ، قەشقەر بۇغراخانى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى.

كوچا — كويلار سىيرىپ سۈپۈرۈلۈپ، سۇ چېچىلدى، كۆللەرنىڭ سۈيى يېڭىلاندى، يول ياقىلىرى گۈل — گىياھلار بىلەن بېزەلدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھال رەئىس — قىزىل تۇغى ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئىشىكى ئالدىغا قادىلىپ، شەھەر ئاجايىپ كۆركەملىشىپ كەتتى. يەتتە دەرۋازا ئۈستىگە ناغرا — سۇناي، بۇغرا — كاناي ئېلىپ چىقىلىپ، چېلىشقا تەييار قىلىندى.

ھەرەم ۋە ئوردا ئىچىمۇ بېزىلىپ، كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك چاقناپ كەتتى.

بويانقار كېلىپ ئۈچىنچى كۈنى، قەشقەر بۇغراخانىنىڭ بالاساغۇنغا بېقىنلىشىپ قالغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كېلىپ ئوردا قوزغىلىپ كەتتى. بۇغرا قاراخان جەمەتى، چوڭ — كىچىك، ياش — قېرى ئاكابىر — ئەشرەپلەر، ياساۋۇل —

نۆكەرلەر قارشى ئېلىش ئۈچۈن دەبدەبە بىلەن يولغا چىقىشتى. شەھەردىكى ياغما، قارلۇق، ئوغراق، چىگىل، قىپچاق قەبىلىلەر-رىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىمۇ يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۈزۈن سەپ ھاسىل قىلدى.

يولغا پاكلىق ۋە ئاقيوللۇقنىڭ بەلگىسى بولغان ئاق پايا-داز سېلىنغانىدى. تېرەك بويى ئۆرلىگەن كۈن نۇرى يېگى كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىپ يولنىڭ ئىككى قاسىنقىدا تۇرغان سانجاق ـ سانجاق ئادەملەر توپىغا چۈشۈپ، قىز ـ جۈۋانلارنىڭ چاش تەگكىلىرىدە، زىرە ـ ھالقىلىرىدا چاقناپ ۋالىلدايىتتى. چۈ دەرياسىدىن ئەسكەن مەيىن شامال، يول ياقىسىدىكى دەل ـ دەرەخلەرنىڭ زۇمرەت يوپۇرماقلىرىنى شىلدىرلىتىپ ئويناپ، يۈزلەرگە يېقىملىق ئۇرۇلاتتى. ھەممىنىڭ كۆزى يولدا ئىدى.

سەپنىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدىن شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئاب-دۇللا داموللام قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى، ھەرقايسى قەبىلىلەر-نىڭ ئاقساقاللىرى ئورۇن ئالغانىدى. بۇلارنىڭ باشلىرىغا قارا كۆك، سارغۇچ كۈنلۈكلەر سايە چۈشۈرگەنىدى. ئۇلار ئالدىدا يەتتە بۇغرا تۆگە قۇيرۇق چۆرۈپ تۇرۇشاتتى. تۆگىلەرنىڭ بىرىگە چىرايلىق ياسالغان ئالتۇن توقا[1] ئورنىتىلغانىدى. تۆگە-نىڭ قۇيرۇقىغا زەر چۇچىلىق قىزىل يىپەك لېنتا چىگىلگەن، قىزىل يىپەك شوينىغا يۆگەلگەن ئالتۇن زەنجىردىن ياسالغان نۇقتا تۇمشۇقىغا سېلىنغانىدى. بوينىغا ئارسلان تىرنىقى، بۆرە ئوشۇقى، يىلان مۇگگۈزى قاتارلىق مۇنچۇق[2] ئېسىلغانىدى. قالغان تۆگىلەرگە كۈمۈش تۇش[3] ئورنىتىلغان بولۇپ، قەشقەر

---

① ئالتۇن توقا ـــ ئېگەرگە ئوخشايدىغان، ئۇستىگە ماموق يېپىلغان ئالتۇن تەخت.

② مۇنچۇق ـــ تۆگە، ئاتلارنىڭ بوينىغا ئېسىپ قويىدىغان زىننەت بۇيۇمى.

③ تۇش ـــ تەخت.

بۇغراخانى ۋە ئۇنىڭ يېقىن ھەمراھلىرىنىڭ مىنىپ قۇزغۇنلىرىدۇغا كىرىشى ئۇچۇن تەبيار قىلىنغانىدى. تۆگىلەرنىڭ چۈلۈۋرلىرىنى بويانقار، ئادار، ياروق قاتارلىق ئالىپلار تۇتقانىدى.

5

يۈسۈپ ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ يېنىدا تاقىتى تاق بولغان ھالدا يولغا قاراۋاتاتتى. ئانىسى، ئاچىلىرىمۇ ئوردىدىن چىققان خانىش، مەلىكە، كېنىزەكلەرنىڭ ئاياغ تەرىپىدە تۇرۇشقانىدى.

— كەلدى، ئوردۇكەنت بۇغراخانى كەلدى، ئاتام كەلدى! — ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈۋالغان يۈسۈپ سەكرەپ كەتتى. ئۇ كۈمۈش جاملارغا مۇزدەك جۇلاپنى تولدۇرۇپ كۈتۈپ تۇردى.

ئالدىدا تۇققۇز ھال رەڭ تۇغنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار، ناغرا ـ كانايلىرىنى ياڭراتقان قىرىق نەپەر شادىيانىچىلار، ئاندىن ئالتۇن گۈرزە كۆتۈرگەن توقسان توققۇز ھۆرمەت قاراۋۇلى بېتىپ كېلىپ ئاتتىن چۈشۈشتى ۋە ئىككى يانغا بۆلۈنۈپ ئارىلىقتىن يول ئېچىپ قويدى. قىزىل تۇرۇققا منگەن يۈسۈپ قادىرخان، چوڭ ئىنىسى ئەخمەت بىننى ھەسەن، ئىككىنچى ئىنىسى ئەلى بىننى ھەسەن، ئوغۇللىرى سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەت تېكىن، مەھمۇد تېكىنلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا كەلدى ۋە ئېگىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن شەيخۇلئىسلام باشلىق دۆلەت ئەركانلىرىغا جاۋاب سالام قايتۇرۇپ ئاتتىن چۈشتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم قۇزغۇنىردۇلۇق قېرىنداشلىرىم. ئاللا سىلەرنى ئامان، يولۇڭلارنى راۋان قىلسۇن!

— ئوردۇكەنت بۇغراخانى — بىزنىڭ بۇغرا خانىمىز!

— غازى پادىشاھنى قارشى ئالىمىز!

گۈلدۈرماما گۈلدۈرلىگەندەك پەلەكنى قۇچقان ئاۋام سادا-
سى توختىماي ياڭرىدى.
مەڭزى ئانارىدەك قىزارغان يۈسۈپ، ئىتتىك بارغىنىچە
يەكتىز بولۇپ قەشقەر بۇغراخانىغا كۈمۈش جامنى سۇندى.
— بۇغراخان ئاتا، ھارمىغايلا، پەرزەنتلىرى ئۇسسۇلۇق
ئېلىپ كەلدىم.
— تۇرغىن بالام،— يۈسۈپ قادىرخان كۈلۈمسىرەپ
ئۇنىڭ سەل تىترىگەن قوللىرىدىن جامنى ئالدى، مۇزدەك
جۇلاپتىن بىر ئوتلىدى،— جۇرئەتلىك ئىكەنسەن، با-
رىكاللا،— ئۇ يەنە بىر ئوتلاپ سورىدى،— ئوقۇۋاتامسەن؟
— ئەلۋەتتە، بۇغراخان ئاتا.
— نېمىنى ئۆگىنىۋاتسەن، بالام؟
— ئالەم ۋە ئادەم توغرىسىدىكى بىلىكنى.
— ئالەم دېگەن نېمە ئىكەن؟
— چەكسىز بوشلۇق ۋە سان ـ ساناقسىز جىسىم ئىكەن.
— ئادەم دېگەنچۇ؟
— سۆزلەيدىغان مەخلۇق ئىكەن.
— ھازىر نېمىنى كۆرۈۋاتسەن؟
— پادىشاھ ۋە ئاۋامنى.
— بۇنىڭدىن كېيىن نېمە قىلماقچىسەن؟
— زېمىننى دەسسەپ، ئادەمگە يۆلەك بولاي دەيمەن.
— غەيرىتىڭ چوڭ ئىكەن، يارايسەن، بالام. بۇ خىسلەت-
لىڭ ۋۇجۇد دەرىخىڭگە نېمە ئىسىم قويۇلغان؟
— يۈسۈپ،— ئۇنىڭ ئاۋازى جارانلاپ چىقتى.
— ئىككىمىزنىڭ ئېتى ئوخشاش ئىكەن،— كۈلدى
بۇغراخان جۇلاپنى يەنە بىر سۈمۈرۈپ.
— كىمنىڭ ئوغلىسەن؟
— رەيھانىدىنبەگنىڭ، شاھ ئاتا،— يۈسۈپ بۇغراخانىنىڭ

كەينىدىن كۈلۈمسىرەپ تۇرغان ئاتىسىنى كۆرسەتتى.
يۈسۈپ قادىرخان باش لىڭشىتىپ بەكمۇ زوقلانغان ھالدا دېدى:
— بالام، ئاتاڭدەك خەلق غېمىنى يەيدىغان ئادالەتپەرۋەر ئادەم بولۇشنى خالامسەن؟
— خالايمەن، شاھ ئاتا، ئۇلۇغ ھاجىپ بولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن.
— تەڭرىم تىلىكىڭگە يەتكۈزسۇن، بالام،— بۇغراخان ئېڭىشىپ يۈسۈپنىڭ ئاپتاپتا كۆيگەن پېشانىسىگە سۆيدى ۋە نەزىرىنى رەيھانىدىنغا ئاغدۇردى،— بەگ، بۇ سۆيۈملۈك ئوغلىڭىزنى ئەتە ئوردىغا ئېلىپ بارغايسىز، ھەمسۆھبەت بولغۇم بار.
— خۇدا بۇيرۇسا، ئالىيلىرى.
يۈسۈپ قادىرخان جۇلاپنى ئېچىپ، جامنى يۈسۈپ-كە بەردى.
— بۇغراخان ئالىيلىرى، نانغا مەرھەمەت قىلغايلا.
يۈسۈپ قادىرخان قاراپ، تىزلىنىپ نان سۇنغان بوۋاينى كۆردى. بوۋاينىڭ ساقىلىمۇ سەللىسىدەك ئاپئاق ئىدى. كۆڭ شايى بەلۋېغىغا خەنجەر ئېسىقلىق تۇراتتى.
— تۇرۇڭ ئاتا،— بۇغراخان ئۇنىڭدىن تىنچلىق — ئامانلىق سوراپ، كۈمۈش تەلەڭگىدىكى چوغدەك قىزىرىپ پىشقان كىرەنى ناندىن ئوشتۇپ ئاغزىغا بىر پارچە سالدى،— ئەجەب مەززىلىك ئىكەن. ئىسمىڭىز نېمە، ئاتا؟
— ئاشانبۇقا، شاھىم.
— قانچە ياشقا كىردىڭىز؟
— سەكسەن ئالتىگە، شاھىم.
— قايسى قەبىلىدىن؟
— ئۇيغۇر چىگىل قەبىلىسىدىن، شاھىم.
— بوشمۇسىز، قۇلمۇ؟

— رەبھانىدىنبەككە قۇل ئىدىم، ئازاد قىلىۋەتتى. ئەمدى قۇلدار بولۇپ قالدىم، كاتتا بىغممۇ بار.

— شۇكۇر قىلىك ئاتا، تەڭرىم قۇللارنى ئازاد قىلغان بەندىسنى دوست تۇتىدۇ. مەنمۇ قۇللارنى ئازاد قىلغان پۇقرانى قەدىرلەپ دوست تۇتىمەن.

— پىقىرمۇ قۇللىرىمنى ئازاد قىلىۋېتىمەن، شاھىم.

— تەڭرىم سىزگە رەھمەت قىلسۇن، ئاتا.

— ئاژۇن ئەلچىسى[1] بولۇپ ئۆتكەيلا، شاھىم.

ئاشانبۇقا دۇئا قىلىپ كەينىگە ياندى.

يۇسۇپ جامغا تولدۇرۇلغان جۇلاپنى ئاتىسىغا سۇندى. رەبھانىدىن ئۇنى باغرىغا بېقىپ تۇرۇپ جۇلاپنى ئىچتى.

يۇسۇپ قايتىپ بېرىپ ئاچلىرىغا، ياساۋۇللار مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان ئېگىز چاقلىق بىرقانچە مەپىنى كۆرسەتتى. زەمۇران ئانا بىر تەلەڭگىدە نان، ئايتولۇن، ئايسىلىكلەر ئىككى جام شەربەتنى ئېلىپ مەپىنىك يېنىغا كېلىشتى. مەپە ھەيدىگۇ-چىدىن سوراپ بۇ چىرايىق بېزەلگەن مەپىدە خانىشىنىك بارلىقىنى بىلدى.

زەمۇران ئانا مەپىنىك ئالدىغا تارتىلغان گۇللۇك پەردىسى كۆتۇردى. يۇزىگە بېپىقلىق چۇمبىلىنى قايرىپ تەزىم قىلدى.

— خانىش ئالىيلىرى، خۇش كېلىپلا، مۇبارەك قەدەملىرى دىيارىمىزغا بەرىكەت ئېلىپ كەلمىش...

ئۇ سۆزىنىك ئاخىرىنى چۇشۇرمەي ئەجەبلەنگىنىچە داك قېتىپ قالدى. ئۇ خانىشىنىك يېنىدا ئولتۇرغان ئالتۇن تارىم ئادىرا تۇركەن خاتۇننى كۆرگەنىدى. مەرھۇم ئەخمەت تۇغاندىخانىنىك بۇ خوتۇنى تۇيۇقسىز غايىب بولۇپ كەتكەندىن بۇيان

---

① ئاژۇن ئەلچىسى — جاھان شاھى.

ئىز ـ دېرىكى بولمىغاندى. «ھە، ئوردۇكەنتكە يوشۇ-رۇنچە قېچىپ بېرىۋاپتىكەن ـ دە. قۇزئوردۇغا نېمىشقا كەلدىكىن؟...»

ـــ زەمۇران ئاغىچىغۇ بۇ، مېنى تونۇۋالغان ئوخ-شىماملا؟ـــ دېدى ئالتۇن تارىم ئادىرا كۈلۈمسىرەپ.

ـــ قانداقمۇ تونۇماي، قەسىرلىرىگە مېھمانغا چاقىرىپ تۇراتتىلە ئەمەسمۇ،ـــ زەمۇران ئانا ئۇنىڭ بىلەن يۈز يېقىپ كۆرۈشتى.

ـــ ئالتۇن تارىم ئەسما بىكەچ بىلەن كۆرۈشسىلە،ـــ دېدى ئادىرا مۇڭلۇق كۆزلىرى بىلەن ئىما قىلىپ. ئاندىن ئۇنى خانىشقا تونۇشتۇردى،ـــ قۇزئوردۇدىكى زەردار بەگتۆمۈرنىڭ رەپىقىسى بولىدۇ. قۇزئوردۇدىكى چېغىمدا دائىملىق مېھمىنىم ئىدى.

ـــ كۆرۈشكىنىمدىن مەمنۇنمەن ـــ خانىش سەل سە-ڭگىرىيان بولۇپ مەڭزىنى تۇتۇپ بەردى. زەمۇران ئانا ئۇنى سۆيۈپ قويۇپ، جايىغا قايتىپ كەلدى.

شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا ئوردا ياساۋۇل قولىدىن ئالتۇن توقا ئورنىتىلغان بۇغرانىڭ چۈلۈۋۇرىنى ئېلىپ بېتىلىگىنىچە يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ يېنىغا باردى:

ـــ بۇغراخان ئالىيلىرى، ئاۋامنىڭ بۇ تارتۇقىنى مىنە-ۋالغايلا،ـــ دېدى ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ.

ـــ ئاۋامغا رەھمەت،ـــ يۈسۈپ قادىرخان تىزلىنىپ چۆككەن بۇغراغا مىندى. بۇ ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان بولىدىغانلى-قىغا ئىشارە ئىدى. ئىككى ئىنىسى، ئوغۇللىرى باشقا بۇغرالارغا مىنىشتى. كۆپچىلىك قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ:

ـــ مۇبارەك، مۇبارەك!ـــ دەپ ئالقىشلىدى.

ئەمدى ئادەم مىنمىگەن بىر بۇغرالا قالغانىدى. يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇنىڭغا رەيھانىدىن مىندى.

«مېنى تەكلىپ قىلىدۇ» دەپ تەمە قىلىپ تۇرغان بولۇن-
بەگنىڭ چىرايى شۇ ھامان ئۆڭدى. دوقاقبەگ بولسا «ئەمدى
تۆگىشىپتۇق» دەپ يانغا قارىۋالدى.
— ئەلگە تىنچ - ئامانلىق ئېلىپ كەلگەن يۈسۈپ
قادىرخان غازى پادىشاھقا شان - شەرەپلەر بولسۇن!
— يۈسۈپ قادىرخان — بىزنىڭ بۇغرا قاراخانىمىز!
— بۇغراقاراخان بىزنىڭ شاھىمىز — خاقانىمىز!
ئاۋامنىڭ ياڭراق ئاۋازى ئەڭ ئاخىرىدا باش سېلىپ كېلە-
ۋاتقان مەنسۇرخاننى تېخىمۇ ئۇمىدسىزلەندۈردى.
تەرەپ - تەرەپتىن سۈنۇلغان ئۇسسۇلۇق، نانغا قول
ئۇزىتىپ، «ھەشقاللا!» دەپ ئاق پايانداز ئۈستىدە كېتىۋاتقان
يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. ئۇ
ناھايىتى تەسىرلەنگەنىدى. كەينىدىن سوغدىشىپ كېلىۋاتقان
سۈلايمان ئارسلانخاننىڭ ھاياجاندىن قانلىرى ئۇرغۇپ، كۆڭلى
شادىمانلىققا تولدى.
مۇھەممەت تىكىن ئۇسسۇلۇق سۈنغان قىز - جۇۋانلارنىڭ
ئالدىدا توختاپ، ئاكىسىدىن خېلى كېيىن قالغانىدى. ئۇ كۆڭلى
قالمىسۇن دەمدىكىن، ھەممىسىگە قول ئۇزىتاتتى، جامنى ئالسا-
مۇ ئىچمەي، بۇغرانىڭ بويۇن - باشلىرىغا تۆكەتتى.
— شاھزادە، ئۆزلىرىنى ئىچسۇن، دەپ سۇندۇم. تۆكۈ-
ۋەتمەي بىر يۇتۇم بولسىمۇ ئىچكەيلا.
بىر قىزنىڭ ياڭراق ئاۋازى مۇھەممەت تىكىننىڭ نەزىرىنى
تارتتى. ئۇ قاراپ، يېشىل رومىلىنى قايرىپ، قىيا باققان بىر
ساھىبجامالنى كۆردى، ئۇنىڭ قولىدا كۈمۈش جام بار ئىدى،
كۆك كۆزلىرىدىن چاقنىغان نۇر، بىنەپشەرەڭ ئېتەكلىرىگە تۆ-
كۈلۈپ تۇراتتى. ئۇ تولىمۇ چىرايلىق ئىدى. مۇھەممەت تىكى-
نىڭ يۈرىكى جىغىدە قىلىپ قالدى. قول ئۇزىتىپ جامنى
ئالدى - دە، كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى.

ـــ ئۇسسۇزلۇقلىرى قانغاندۇ، شاھزادە، ـــ دېدى قىز پەسكىنە كۆلۈپ، ـــ خوش، ئەمدى يوللىرىدىن قالمىغايلا، ـــ قىز ئاي يۈزىنى بۇلۇتتەك قارا چۈمبەردە ئاستىغا ئالدى.

مۇھەممەت تىكىن پۇشقۇرۇپ بىئارام بولۇۋاتقان بۇغرانىڭ چۈلۈكىنى تارتىپ ياتقۇزۇپ يەرگە چۈشتى.

ـــ تېخى ئۇسسۇزلۇقۇم قانمىدى، بىكەچ، چاققاپ كېتەۋاتىمەن.

ـــ مېنىڭ ئالىپ يېكىتلەرگە تۇنجى ۋە ئاخىرقى قېتىم ئۇسسۇلۇق سۇنۇشۇم، شاھزادە. ئەگەر تەشنالىقلىرى بېسىلمىغان بولسا، ئۆيۈمگە ئەلچى كىرگۈزگەيلا، خوش، ـــ قىز كەينىنى قىلدى، ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرى ئىنچىكە بېلىگە يۆگىلىپ قالغانىدى.

ـــ ئى قۇزغۇنۇردۇلۇق پەرى، مۇبارەك ئىسمىڭنى بىلىشكە بولامدۇ؟ ـــ سورىدى شاھزادە.

قىز بۇرۇلۇپ چۈمپەردىنى سەل كۆتۈردى.

ـــ ئىسمىم قۇماربىكە.

ـــ سىزنى ئىزدەپ كىمنىڭ ئىشىكىگە دوقۇرىمەن؟

ـــ يۇغرۇش باشى قارلۇق بولۇنبەگنىڭ بوسۇغىسىغا ئاياغ باسسىلا، تەلەي قۇشى تاجىلىرىغا قونغاي شاھزادە، ـــ ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا چۈمپەردىنى يۈزىگە تاشلىدى.

مۇھەممەت تىكىن قۇماربىكەنىڭ سېھرىلىك نازى، خۇشچىرايىغا شەيدا بولۇپ قالغانىدى. ئايرىلىشقا قىيمىغان ھالدا، خېلىلا ئۇزاپ كەتكەن ئاتىسىغا يېتىۋېلىش ئۈچۈن بۇغراغا مىنىپ چۈلۈۋۇرىنى سىلكىدى.

سەپنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا مەنسۇرخاننىڭ قورالسىزلانىدۇ-رۇلغان نۆكەرلىرى ئۆتتى. مەنسۇرخاننىڭ روھى چۈشكۈن بولۇپ يەرگە قارىۋالغانىدى. ئاستىدىكى ئېتىمۇ ئىگىسىگە ئوخشاش

سالپییپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار يېقىنلىشىپ كەلگەندە يولغا سېلىنغان پايانداز مۇ يىغىۋېتىلدى.

كەچكى شەپەق دېرىزە ئەينىكىگە جۇلا تاشلىغاندا، يۈسۇپ يارۇق بىلەن ئۆيگە يېنىپ كەلدى. ئۇ ناھايىتى خۇش ئىدى. بۇرۇنراق كەلگەن بەگتۆمۇر باشلىق ھەممىسى شۇنداق خۇش ئىدى. رەيھاندىن جەك بولمىغانلىقىنىك سەۋەبلىرىنى ئېيتىپ:

— ھەققانىيەت غەلبە قىلدى، قارا نىيەتلەر مەغلۇپ بولدى، ئەل ئەمىن تاپتى، — دېدى.

بۇ كېچە بالاساغۇن ئەھلى ئۇچۇن شادىمان كېچە بولدى. يۈسۇپ كېچىچە قەشقەر بۇغراخانى بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى، نېمىلەرنى دېسە مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ كىرپىك قاقمىدى، كۆزى ئۇيقۇغا بېرىشىغا يابىرا ئويغىتۇەتتى.

— تۇرغىن بالام، داداك چاي ئىچىپلا ئوردىغا بارىمىز، دەپ سېنى ئايۋاندا كۇتۇپ ئولتۇرىدۇ.

يۈسۇپ ئىتتىك تۇرۇپ تەرەت ئالدى. بۇگۇن ئۆزى يالغۇز بامداتنى ئوقۇپ، خىجىل بولغان ھالدا دادىسىنىك يېنىغا كىردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئاتا، سىلىنى ساقلىتىپ قويدۇم.

— ئوخلىيالمىغان ئوخشىمامسەن ئوغلۇم، كۆزۈك قىزىرىپ كېتىپتۇ، — دېدى رەيھاندىن ئۇنى يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ.

— راست، ئۇيقۇم كەلمەي كېچىنى مىك تەستە ئۆتكۈزدۇم، ئاتا.

— ئۇيقۇسى كەلمىگەن ئادەمگە كېچە ئۇزۇن تۇيۇلىدۇ. بولغىن ئوغلۇم، چايىنى تېزرەك ئىچكىن.

ئۇلار ئوردىغا كەلگەندە، يېڭى چىققان كۇن بۇغرا قارا-خان سارىيىنىك قوش راملىق دېرىزىلىرىدە ھال رەڭ نۇر تالالىرىنى پەيدا قىلغانىدى.

يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ ئالدى بىلەن رەيھانىدىن ۋە يۈسۈپنى ھەرەم ئىچىدىكى ساراىيدا قوبۇل قىلدى. ئۇ تەختتە كۈلۈمسىرەپ ئولتۇراتتى، كەيپى چاغ ئىدى.

— بۇگۈن خانلىقىمىزنىڭ قۇزغۇنچىلىرىدىكى ئەڭ بابلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ ئەھۋاللىشىشنى زۆرۈر تېپىپ سىز بىلەن مەسلىھەتلەشمەكچى ئىدىم، ۋاقتىدا كەلدىڭىز رەيھانىدىنبەگ. ئاۋۋال بۇ كىچىك ئەزىمەت بىلەن سۆزلىشىۋالاي، — دېدى ئۇ. جەڭ لىباسىنى سېلىۋېتىپ، شاھانە تون، ئالتۇن تاج كىيگەن خان تۇنۇگۈن يۈسۈپكە سۇرلۇك، ئاچچىقى يامان كۆرۈنگەن بولسا، بۇگۈن ناھايىتى مۇلايىم، خۇشخۇي كۆرۈندى. ئۇ:

— ھە، شاكىچىك، ماڭا بېرىدىغان قانداق ياخشى مەسلەھەتىڭ بار، — دېۋىدى، يۈسۈپ:

— ئۇچ تۇرلۇك مەسلىھەتىم بار، شاھ ئاتا، — دەپ جاۋاب بەردى.

— قۇلىقىم سەندە، ھە، قېنى ئېيتقىن.

— بىرىنچى، — دېدى يۈسۈپ، — جەڭ قىلىپ بىز باللارنىڭ ئوقۇشىغا دەخلى قىلمىغايلا، بۇغراخان ئاتا. بىز تىنچلىققا موھتاج.

— ماقۇل، بالام، بۇ مەسلىھەتىڭنى ئېسىمدە تۇتىمەن.

— ئىككىنچى، شەھەر ـ قىشلاقلاردا، مەدرىسە ـ قارىيخانىلارنى كۆپەيتكەيلا، شاھ ئاتا.

— شەھەر، قىشلاقلاردا مەدرىسە، قارىيخانىلار ئاز بولسا بولمامدىكەن؟

— ھەرگىز بولمايدۇ، شاھ ئاتا. شەھەر ـ قىشلاقلاردا مەدرىسە، قارىيخانىلار ئاز بولۇپ قالسا، مەملىكەتلىرى قۇدرەت تاپالمايدۇ، ئاۋام بايىاشات، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشەلمەيدۇ.

— باركاللا، باركاللا، بالام، بۇ مەسلىھەتىڭنى ئېسىمدىن چىقارمايمەن. ئەمدى ئۇچىنچى مەسلىھەتىڭنى ئېيتقىن.

ـــ ماقۇل، شاھ ئاتا، ـــ يۇسـۇپ بـەردەم تۇرۇۋېلـــپ دېدى، ـــ ئۇچىنچى، مەن ئوقۇۋاتقان قارىيخانىنى خانلىق باشـ ـقۇرىدىغان مەدرىسە قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا يارلىق چۈشۈرگەيلا.

ـــ بولىدۇ، چوقۇم يارلىق چۈشۈرىمەن، بالام.

ـــ بۇغراخان ئاتا، باشقا ئىش بولمىسا، ۋاقىتلىرىنى ئالماي، قايتىشىمغا ئىجازەت بەرگەيلا، ـــ يۇسۇپ تەزىم بەجا كەلتۇرۇپ كەتمەكچى بولدى.

ـــ ياق، ئىجازەت بەرمەيمەن. ئاۋۋال سوۋغىتىمنى قوبۇل قىلغىن، ـــ يۇسۇپ قادىرخان يېنىغا قويۇپ قويغان كىتاب ۋە خەنجەرنى ئېلىپ ئۇزاتتى.

ـــ بۇ ئەبۇنەسىر فارابى ھەزرەتلىرىنىڭ «ئەقىل ھەققـ ـدە» دېگەن كىتابى، ساڭا سىرداش بولۇپ ئەقلىگكە ئەقىل قوشقاي، بۇ خەنجەر ساڭا ھەمراھ بولۇپ، دۈشمەنگە بوزەك بولغۇزمىغاي.

ـــ رەھمەت، بۇغراخان ئاتا، رەھمەت، ـــ يۇسۇپ ئىككى قوللاپ كىتاب بىلەن خەنجەرنى ئېلىپ سۆيۈنگەن ھالدا ئوردـ ـدىن چىقىپ مەكتىپىگە كەتتى.

ئون ئىككىنچى باب

بەختى كەلگەن نازىنىن

1

ھىجرىيىنىڭ 424 ـ يىلى، رەجەپ ئېيى. دۈشەنبە سەھەر بالاساغۇن ئاسمىنىنى قارا بولۇت قاپلاپ، يامغۇر شارىلداپ قۇيۇۋۇەتتى. شەھەر كوچىلىرى ئۆستەڭگە ئايلاندى. دەل ـ دەرەخلەر راھەتلىنىپ يۇيۇنۇپ، توپا ـ چاڭدىن تازىلاندى. چۈ دەريانىڭ سۇيى ئۆرلەپ قىرغاق بىلەن تەڭلىشىپ ئاقتى. تومۇزدا ياغقان بۇ يامغۇر ئادەم، ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلارغىم ياققانىدى. زېمىن ياشناپ كەتكەنىدى.

ئاتىسى بىلەن ھويلىغا چىققان يۈسۈپ ئاسمانغا قارىدى قارا بۇلۇتلار شالاڭلاپ قالغانىدى. ئۇ شىمىنىڭ پۇچقىقىنى تۈرۈپ، جىلتىنى بوينىغا ئېسىپ ماڭماقچى بولدى.

ـــ بالام، تېخى بالدۇر، يامغۇر پەسەيسۇن، ـــ دېدى رەيھانىدىن.

ـــ مەن يامغۇرنى ياخشى كۆرىمەن ئابا، كېچىپ كېتىۋېرىمەن. بۇگۈن كىشى قارا ئەپلاتۇن ھەققىدە سۆزلەپ بەرمەكچىدى.

ـــ ئۇنداق بولسا بارغىن، بالام.

رەيھانىدىن يولدا ئېقىۋاتقان يامغۇر سۈيىنى كېچىپ كېتىۋاتقان يۈسۈپكە قاراپ، يابىرانىڭ ئۆيىدىن قاچان چىققانلىقىنى

بىلمەي قالدى.

— بالىدىن ئەنسىرەۋاتامسىز؟ ئۇنىڭ ئاللا ئۆز پانا-
ھىدا ساقلايدۇ. ئەمدى مېنى كۈلۈپ ئۇزىتىپ قويۇڭ
ئەزىزىم.

— يامغۇر توختىسۇن، دادىسى،— يامغۇر بايىقىدەك
شارقىراپ قۇيۇلماي سىمىلداپ يېغىۋاتاتتى، بەجايىكى ئاسماڭ-
دىن مەرۋايىت تۆكۈلۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

— بۈگۈن ئوردىدا ئىنتايىن مۇھىم كېڭەش بار. بۇرۇڭ-
راق بېرىپ بەزى ئىشلارغا بېتەكچىلىك قىلىشىم زۆرۈر. چۈشتە
كېلەلمەسلىكىم مۇمكىن، كەچتە بۇرۇنراق قايتىپ كېلىمەن.

— خۇدايىمغا ئامانەت، دادىسى!

رەپىقىلىرىنىڭ ئوردىغا كۆڭلى چاغ ھالدا كىرىپ كەلدى ۋە
ئارقا - ئارقىدىن كىرىپ كەلگەن دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن
قىزغىن كۆرۈشتى. ئۇ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ كەينى-
دىن قاراخان سارىيىغا كىرگەندە، يامغۇر تامامەن توختاپ ھاۋا
ئېچىلىپ كەتكەنىدى. پەردىلىرى قايرىۋېتىلگەن دېرىزىدىن
زۇمرەتتەك ھاۋادا پەيدا بولغان ھەسەن - ھۈسەنگە كۆزى
چۈشتى. رەڭگارەڭ نۇرلىنىپ كەتكەن ھەسەن - ھۈسەن
خۇددى توز قانىتىدەك گۈزەل ئىدى. قاراخان سارىيىمۇ شۇنداق
چىرايلىق بېزەلگەنىدى. يۈسۈپ قادىرخان ئىككى يېنىغا قاراخا-
نىلارنىڭ ھال رەڭ تۇغىسى قادالغان ئالتۇن تەخت يېنىدا
تۇراتتى. ئۇنىڭ بالاساغۇنىغا ئاياغ باسقىنىغا بۈگۈن ئۇچ
كۈن بولغانىدى.

رەپىقىلىرىنىڭ تايانغۇلار كېڭىشى بىلەن دىۋان ئارىزىنىڭ
يۈسۈپ قادىرخان ھارۇن بۇغراخان ئوغلىنى بۇغرا قاراخانلىق
تەختىگە ئولتۇرغۇزۇش توغرىسىدىكى قارارىنى يۇقىرى ئاۋاز
بىلەن ئوقۇپ ئۆتتى. بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا زەر ياقىلىق
شاھانە تونىنى، قىزىل گۆھەر قادالغان ئالتۇن تاجنى كىيگۈزدى.

— بۇغرا قاراخانغا مۇبارەك بولسۇن! — دېيىشتى دۆلەت ئەربابلىرى سۆزەن سېلىپ.

بۇغرا قاراخان غازى يۈسۈپ قادىرخان تەختكە چىقىپ، مەملىكەت ئەھلىگە، دۆلەت ئەركانلىرىغا، ئالىم ـ ھۆكۈمالارغا، بارلىق سپاھلارغا چىن قەلبىدىن تەشەككۇر ئېيتتى. ئۇ چوڭ ئىنىسى ئەخمەت بىننى ھەسەننى بالاساغۇنغا ئىلىكخان قىلىپ تەيىنلەپ، پەرغانىنىڭ شەرقى، سىر، تالاس دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى، ئىككى ئۆكۈز دىيارى[1] قاتارلىق يەرلەرنىڭ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى، رەيھانىدىننى ئۇنىڭغا يۇغرۇش باشى قىلىپ بەردى.

ئىككىنچى ئىنىسى ئەلى بىننى ھەسەننى ماۋەرائۇننەھرگە ئىلىكخان قىلىپ، خارەزىم ۋە سەمەرقەنت دىيارىنىڭ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى، ئۇنىڭغا بولۇنبەگنى يۇغرۇش باشى قىلىپ بەردى.

ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەت تىكىننى بارسخان دىيارىنى ئىلىكخان قىلىپ تەيىنلەپ، دوقاقبەگنى يۇغرۇش باشى قىلىپ بەردى. ئاندىن ئۈچ يارلىق چۈشۈردى:

بىرىنچى يارلىقتا بالاساغۇن دىياربەكنى ئاھالىدىن ئۇيغۇر يىلغىچە باج ـ سېلىق، ئالۋان ئالماسلىق، راپچاتنى[2] بىكار قىلىش ئۇقتۇرۇلغانىدى.

ئىككىنچى يارلىقتا، ئىقتا دەپ ئاتىلىدىغان — دۆلەت زېمىنلىرىنى بالۋاقلىرى، يېقىنلىرىغا ئۆتۈنۈپ بېرىشتىن ئىبارەت خانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش جاكارلانغانىدى.

ئۈچىنچى يارلىقتا، تۇغ ـ ئەلەم، تام، دەرۋازا، مۇنار،

---

① ئىككى ئۆكۈز دىيارى — بورتالا ئوبلاستىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

② راپچات — پۇقرالارنى ھەقسىزا مەجبۇرىي ئەمگەك قىلدۇرۇش.

سېپىللارغا سىزىلغان، ئويۇلغان بۆرە، بۇغرا، ئەجدىها، يولۋاس، ئۆكۈز، شىر، بۇركۇتنىڭ سۈرەتلىرىنى قويماي ئۆچۈرۈۋېتىش بۇيرۇلغانىدى. داخان، باخشى، رەمچىلەرگە ئىشەنمەسلىك تەۋسىيە قىلىنغانىدى. «ئاللا پىكىر قىلغۇچى ئادەمنى ھەممىدىن ئۈستۈن ۋە دانا قىلىپ ياراتقان. شۇڭا ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلارنى ئۇلۇغلىشى ئۆزىنى پەس كۆرگەنلىك، قەدىر ـ قىممىتىنى تونۇمىغانلىقتۇر» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى.

بۇ يارلىق ھەممىگە ماقۇل كەلدى.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن، تايانغۇلار كېڭىشى ھەرقايسى يۇرتلاردىكى ئاۋامغا يەتتە كۈن توي ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېلان چۈشۈرۈلدى. غەزنەۋىلەر خانلىقى، سەلجۇقلار سۇلتانلىقى، ئەرەب پادىشاھلىرى، باغدات خەلىپىسىگە يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ قاراخانىلار مەملىكىتىگە بۇغرا قارا-خان بولغانلىقى توغرۇلۇق نامە ئەۋەتىلدى.

بالاساغۇندا، بۇ يەتتە كۈنلۈك «زەپەر توyi» ياش ـ قېرى، ئەر ـ ئاياللارغا ئەمىلىك، خۇشاللىق بەخش ئەتتى. چېلىش، ئات بەيگىسى، ئوقيا ئېتىش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋاز-لىق، ئوغلاق تارتىش، چەۋگەن ئويۇنلىرىدا ئۆزۈپ چىققان پالۋان، ئالىپلارغا ئات مىندۈرۈلدى، تون كىيدۈرۈلدى، بىر ھېچىردىن تىللا ئىنئام قىلىندى. ھەممىدىن يۈسۈپنىڭ ئۇستازد-نىڭ دەۋىتى بىلەن يېزىپ چىققان قەسىدىسى بۇغرا قاراخانىنـ-مۇ، كۆپچىلىكنىمۇ ھەيران قالدۇردى، يۈسۈپنىڭ نامىنى ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىگە بىراقلا تونۇتتى. يۈسۈپ قادىرخان ئۇنى بىر لېكەن تىللا بىلەن تارتۇقلىدى...

رەبھانىدىن ئۆزى بېتەكچىلىك قىلغان يەتتە كۈنلۈك بۇ توي مەزمۇنىڭ ئاجايىپ قايناملىق ـ تاشقىنلىق ئىچىدە ئۆتكەنـ-لىكىدىن سۆيۈنگەن، ئوغلىنىڭ ئەلگە تونۇلغانلىقىدىن ئىپتى-

خارلانغان بولسمۇ، ئۇنىڭ بېشىدا يېڭى غەم پەيدا بولغانىدى: يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بولۇنبەگنى ماۋەرائۇننەھرگە ئىلىكخان بولغان ئىنىسى ئەلى بىننى ھەسەنگە، دوقاقبەگنى باراسغان شەھرىگە ئىلىكخان بولغان ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەت تىكىنگە يۇغروش باشى قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى ئۇنى ئويلاندۇرۇپلا قالماي، ئەنسىزلىككە سېلىپ قويغانىدى. ئۇ «تەكرىم گۇناھىمزنى ئۆزۈڭ مەغپىرەت قىلىپ، تىنچ ـ ئامان ياشىشىمىزغا نېسىپ قىلغىن. قارا نىيەت سۇيىقەستچىلەرنى مەقسىتىگە ھەرگىز يەتكۈزمىگىن» دەپ ئىلتىجا قىلىدىغان بولۇپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخان بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ قەساسچىلاردىن ئىكەنلىكىگە شۈبھە قىلمىسمۇ، قارا نىيەت سۇيىقەستچىلەردىن ئىكەنلىكىنى تېخى بىلمەيتتى. شۇڭا ئۇلارنى ھوقۇقى، ئىمتىيازى چوڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەپ، ناھايىتى چوڭ خاتالىققا يول قويغانىدى.

رەبھانىدىن بۇ توغرۇلۇق بۇغرا قاراخانىنى ئاگاھلاندۇرماقچى بولاتتىيۇ، يەنە يالتىيىپ قالاتتى. بۇغرا قاراخانىڭ: «ئۇلار ئۆزلىرى ئالدىمغا كېلىپ ساداقەت بىلدۈرگەن، بوزاغۇ مەنسۇرخاننى تۇتۇپ ماڭا تاپشۇرۇپ گۇناھىنى يۇغان تۇرسا، تېگىشلىك ۋەزىپىگە تەيىنلىمىسەم، قارلۇقلارنىڭ ئىشەنچىسىنى يەردە قويغان بولمامدىمەن. رەبھانىدىنبەگ، سىز يىراقنى كۆرەلەيدىغان ئاقىل، پەزىلەتلىك ئەرباب. كۆكسى ـ قارنىمىزنى كەڭ تۇتۇپ ئۇلارنىڭ ھەربىكتىگە قاراپ باقايلى» دەيدىغانلىقى ئۆزىگە ئايان ئىدى. ئۇنىڭغا شۇنداق قىلماي باشقا چارىمۇ يوق ئىدى.

رەبھانىدىن ئاشۇ خىياللار بىلەن بېشى قېتىپ «دىۋانى يۇغروش» تا تەكىيەگە يۆلىنىپ ئولتۇراتتى، ئىشىك ئاستا چېكىلدى.

ـــ كىرىڭ.

ئۇنىڭ كاتىپى قارلۇق ھەسەن كىرىپ كەلدى.

— جانابلىرى، ھەرەمدىن بىر كېنىزەك كەلگەنىكەن، يۇغرۇش باشى بىلەن كۆرۈشمەن، دەيدۇ.
— باشلاپ كىرىڭ.
ھەسەن چىقىپ كېتىپ قارا پەرەنجىلىك بىر ئايالنى باشلاپ كىردى.
— ئەسسالام، يۇغرۇش باشى.
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — رەبھانىدىن سوئال نەزىرى بىلەن ئايالغا سەپسېلىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.
— رەھمەت يۇغرۇش باشى، دەرھال ھەرەمگە قايتمىسام بولمايدۇ. بېقىرە قۇنچۇي ئادىرا تۇركەن خاتۇنلىك كېنىزىكى بولمەن، قۇنچۇي ئۆزلىرىنى بۇگۈن ئوردىدىن قايتقاندا، ماڭا بىر يولۇقسۇن، دېگەنىدى.
— قۇنچۇي ئالىيلىرىغا يۇغرۇش باشى كېلىدىغان بولىدى، دەڭ.
كېنىزەك تەزىم قىلغىنىچە خانىدىن چىقىپ كەتتى.
رەبھانىدىن ئوردىدىن قايتىدىغان مەھەلدە ھەرەمگە قاراپ ماڭدى. يار قۇياشى ئۇنىڭغا ئوردىنىڭ غەربىدىكى ئېگىز سېپىل ئۈستىدە تۇرغاندەكلا بېقىن كۆرۈندى. ئىككى يانداكى دەل — دەرەخلەرنىڭ بىر — بىرىنى كېسىشكەن سايىلىرى، تالا — تالا شولىلار بىلەن قوشۇلۇپ، خىشلىق يولدا ئاجايىپ چىرايلىق مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى.
رەبھانىدىن بېگىدىن ھەل بېرىپ، نەقىش چېكىلگەن دەرۋازىدىن ئۆتۈپ، مەرھۇم ئەخمەت تۇغانخانىنىڭ قەسرىگە كەلدى:
— تۇرغاق، قۇنچۇي تۇركەن خاتۇن ئالىيلىرىغا يۇغرۇش باشى كېلىپتۇ، دەپ ئېيتىڭ.
ئايال نۆكەر توۋلىۋىدى، قەسردىن بىر كېنىزەك چىقتى.
— يۇغرۇش باشىنىڭ كەلگىنىدىن قۇنچۇي ئالىيلىرىنى

خەۋەردار قىلىڭ!
كېنىزەك كىرىپ كېتىپ ھايال بولماي چىقتى.
— قۇنچۇي ئالىيلىرى كۆتۈپ قالدى، قەدەم تەشرىپ قىلغايلا.
رەيھانىدىن كېنىزەك كەينىدىن مېڭىپ، گۈل ـ گىياھلار خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغان قەسىر ھويلىسىغا كىردى. ئۇچ پايپلىق پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ تام ـ تورۇسلىرىغا ئەگمە ناۋا چىقىرىلغان دەھلىزگە، ئاندىن پارىلداپ تۇرغان ئازادە مېھمان كۆتۈش ئۆيىگە كىردى ۋە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ سۇرە «مۇزەممىل» نى قىرائەت قىلىپ دۇئاغا قول كۆتۈردى. دۇئادىن كېيىن تۇرۇپ تۆردە، قارا پەردە كەينىدە تەكىيەگە يۆلىنىپ ئولتۇرغان قۇنچۇيغا سالام بەردى:
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالتۇن تارىم تۇركەن خاتۇن ئالىيلىرى، چاقىرغان ئىكەنلا، كەلدىم.
— ئەسسالام يۈغرۇش باشى، ئولتۇرسىلا، ئولتۇرسىلا. ئۆزلىرى سالامەت، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى تىنچ ـ ئامان تۇردىمۇ-كىن؟
— ئاۋۋەلەن خۇدا، ئاندىن قالسا ئالىيلىرىنىڭ دۇئالىرى بەرىكاتىدىن سالامەت تۇرۇپتىمىز. ئۆزلىرىنىڭ قۇزغۇنىدۇغا يەنە قەدەم تەشرىپ قىلغانلىرى، ئاۋامنى ھەيران، پىقىرنى غايەت خۇرسەن قىلدى، — رەيھانىدىن ئۇچ قات سېلىنغان كىمخاب پىكەندازدا ئولتۇردى، — تەكرىم ئالىيلىرىغا ئۆزۈن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي.
— رەھمەت جانابلىرى. مېنىڭ تۇيۇقسىز شۇنچە ئۇزۇن يوقاپ كېتىپ، يەنە ئۇشتۇمتۇت بالاساغۇنغا كېلىشىم، ئۆزلىرى قەيت قىلغاندەك ئاۋامنى ئەجەبلەندۇرىدۇ، ئەلۋەتتە. سىلى خانـ لىقىمىزغا سەممىي ـ سادىق بولۇپ كېلىۋاتقان دۆلەت ئەربابى. بەزى ئىشلار توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كۆرۈشەي

دېۋىدىم، ــ مەلىكە ئادىرا داستىخان ئېلىپ كىرگەن كېنىزەك-
لەرنى كۆرۈپ سۆزىنى توختاتتى. بىر كېنىزەك رەيھانىدىنىنك
قولىغا سۇ بەردى. يەنە بىر كېنىزەك، نان، گىزەك، يەل -
يېمىشلەر بىلەن داستىخاننى تولدۇرۇۋەتتى. ئۇلار چىقىپ كەت-
كەندىن كېيىن مەلىكە سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ ئۆزلىرىگە
مەلۇم، مەرھۇم ئىرىم ئەخمەت تۇغانخان ھاكاۋۇر، ئۆزۈمچىل
بولغىنى بىلەن جاسارەتلىك ئىدى. مېنى ناھايىتى قەدىرلەيتتى.
شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ نەچچە قېتىم قارارىنى ئۆزگەرتكەن، نىيىتىدىن
يانغانىدى. بەختكە قارشى ئۇ تۇيۇقسىز ۋاپات بولدى. بۇنىڭ
بىلەن مەنسۇرخانىنىڭ ئوشۇقى ئالچۇ چۈشۈپ، بۇغرا قاراخانلىق
تەختىگە ئولتۇرۇۋالدى.

ــ ئاكىلىرى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ يىراقتا
بولۇشىمۇ، مەنسۇرخانىنىڭ تەختىنى ئاسانلا ئىگىلىۋېلىشىغا سە-
ۋەب بولدى، قۇنچۇي ئالىيلىرى، ــ گەپ قىستۇردى رەيھانىدىن
زەپە سېلىنغان چايدىن ئوتلاپ.

ــ شۇنداق، يۇغرۇش جانابلىرى، ئاكام كۆكسى - قارىنى
كەڭ، ئەلنىڭ غېمىنىلا قىلىدىغان پادىشاھ. قۇزئوردۇغا لەشكەر
تارتىپ كېلىشى مۇقەررەر ئىدى، ئەمما مېنى دەپ ئۇنداق
قىلمىغانلىقىنى بۇ قېتىم ئوردۇكەنتكە بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن دىدار
كۆرۈشكىنىمدىن كېيىن بىلدىم، ــ مەلىكە ئادىرا ئىغىر تىندى
ۋە رەيھانىدىنىنى تاماققا تەكلىپ قىلدى.

ــ پېقىرمۇ شۇنداق ئويلىۋىدىم. ئالىيلىرىنىڭ يۈزىنى
قىلىپ، قېيناكسىغا بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى ئۆتۈنۈپ بەرگە-
نىدى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بۇ مەردانىلىكى بىلەن
ئاۋامنى سەرسان - سەرگەردان بولۇپ كېتىشتىن ساقلاپ قالغا-
نىدى. بۇ قېتىم بولسا ئاقىلانە تەدبىرى بىلەن مەملىكەتنى
پارچىلىنىشتىن، ئاۋامنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن يەنە بىر قېتىم ساق-
لاپ قالدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئالىيلىرىنىڭ ئوردۇكەنتكە بارغانلىرىدا-

نىڭ خاسىيىتى،ـــ دېدى رەبھانىددىن.
ـــ يۇغرۇش جانابلىرى، بۇ قېتىمقى قانلىق جەڭنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا، ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتى ھەممىدىن ئارتۇق، بۇ-نىڭدىن شاھ ئاكام بەك رازى. ئەسلىدە مەن ئوردۇكەنتتىن يولغا چىقىشتا جەڭگە قاتنىشىشنى نىيەت قىلغانىدىم ۋە لېكىن جانابلە-رى چارە ـ تەدبىر قوللىنىپ، بولۇشى مۇقەررەر بولغان جەڭ-نىڭ ئالدىنى ئالغاچقا، قىلىچىمنى قىنىدىن سۇغۇرماي قۇزئوردۇ دەرۋازىسىدىن كىرىشكە مۇيەسسەر بولدۇم. جەڭ بولغان بولسا ھايات قېلىشىم مۇمكىن ئەمەس ئىدى...ـــ مەلىكە ئادىرانىڭ كۆزلىرى ياشلاندى، ئۇ ناھايىتى ھاياجانلانغانىدى.
ـــ بىزنى ئۇرۇش بالاسىدىن ساقلىغان تەڭرىدىن مىن-نەتدارمەن، ئالىيلىرى.
مەلىكە ئادىرا، ئەخمەت تۇغانخان دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قاراخان بولغان مەنسۇرخان ۋاقتىدىكى بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى بىرقۇر ئەسلەپ، ئۆز مۇددىئاسىنى بىلدۇرۇشتىن بۇ-رۇن سورىدى:
ـــ يۇغرۇش جانابلىرى، ئاكام بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە ئولتۇرغانىنىڭ مابەينىدە، ئېلىمىزنى ئەمىلىك، ئاسايىشلىققا يۈز-لەندى، دەپ ئېيتالامدىلا؟
رەبھانىددىن ئازغىنا چاي قالغان پىيالىنى داستىخانغا قوي-دى. مەلىكىنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنداق دەپ سوراۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى توغرۇلۇق ئويلىنىپ قالدى. چىڭ تارتىلغان قارا پەردە قايرىۋېتىلگەن بولسا، ئۆزىنىڭ جاۋابىغا تەقەززا بولغان مەلىكە-نىڭ ئويچان چىرايىنى كۆرگەن بولاتتى. شۇنداقتىمۇ مەلىكە-نىڭ بوش، ئەمما مۇڭلۇق ئاۋازلانغان ئۇنىدىن سەمىمىي جاۋاب بېرىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىپ دېدى:
ـــ قۇنچۇي ئالىيلىرى، راست گېپىمنى ئېيتسام، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ بۇغرا قاراخان بولغانلىقى مەملىكە-

تىمىزلىك ئادىل ۋە دانا خاقانغا يېتىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما بۇ، ئەلنى پۈتۈنلەي ئەمىن تاپتى، ئاسايىشلىققا ئېرىشتى، دېگەنلىك ئەمەس.

— نېمىشقا، جانابلىرى؟

— بۇنىڭدا ئىككى سەۋەب بار، ئالىيلىرى. بىرىنچى سەۋەب: مەنسۇرخاننى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىشقا سايە قىلغانلار بىر دومىلاپلا يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ تەرەپكە ئۆتۈۋېلىپ، «خىزمەت كۆرسەتكەن» بولۇۋالدى. ئىككىنچى سەۋەب: بۇ يېڭى بۇغرا قاراخانىمىز ئادىل، دانا بولسىمۇ، ئەنە شۇنداق ئىككى يۈزلىمىچى كاززاپلارنى ناھايىتى مۇھىم خىزمەتكە قويدى. مۇنداق ئەھۋالدا ئېلىمىزنى قانداقمۇ ئەمنىلىك، ئاسايىشلىققا ئېرىشتى، دېيەلەيمىز؟

— يۇغرۇش جانابلىرى، توغرا ئېيتتىلا، پىكرىمىز ئوخشاپ كېتىدىكەن. ئاكام بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە چىققان بولسىمۇ، ئاۋامنىڭ، ئۆزلىرىدەك پەزىلەتلىك زاتلارنىڭ ئىشەنچىسىدىن چىقالمىغىنى يوق. بىر ئوچۇم ئىككى يۈزلىمە، قارا نىيەتلەرگە بۇغرانىڭ تىزگىنىنى تۇتقۇزۇپ ناھايىتى يامان قىلىدى. ئاتقان ئوقنى، ئېيتقان سۆزنى قايتۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ. ھالبۇكى، خان ئاكام ئىتتىپاقلىقنى، ئامانلىقنى كۆزدە تۇتۇپ بەزىلەرگە يول قويغان بولسىمۇ، يەنە بەزى خەلق غېمىنى يەيدىغان، ئەلگە جان كۆيدۈرىدىغان زاتلارغىمۇ يۇقىرى مەرتىۋە، ئورۇن بېرىپ، دۆلەت ئەربابلىرىنى تەڭشىدى. ئۆزلىرىنى چاقىرتىشمىنىڭ سەۋەبى مۇشۇ ھەقتە پىكىرلىشىش ئىدى.

مەلىكىنىڭ ئوچۇق سۆزلۈكلۈكى رەيھانىدىنىنى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ دۆلەتكە، ئاۋامغا كۆڭۈل بۆلگىنىدىن تەسىرلىنىپ سورىدى:

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، كۆڭۈل سۆزلىرىمنى ئاڭلىدىلا، ئەمدى پىقىرنى نېمە ئۈشقا بۇيرۇماقچى بولۇۋاتىدىلا؟

— يۇغرۇش جانابلىرى، مەن ئۆزلىرىنى خىزمىتىمگە سالماقچى ئەمەسمەن ھەم ئۇنداق ھوقۇقمۇ مەندە يوق. لېكىن خانلىقىمىزنىڭ پارچىلىنىشىنى، زەئىپلىشىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىنى خالىمايمەن. ئۇلۇغ بوۋام سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ روھى قورۇنۇپ قالمىسدى، دەپ غەم يەيمەن، — مەلىكە ئېسەدەپ سۆزلىيەلمەي قالدى. بىر كېنىزەك كەينىدە تۇرۇپ يەلپۈۋاتاتتى، قارا پەردە كۆپۈپ تىترىمەكتە ئىدى.

رەيھانىدىن مەلىكىنىڭ يىغلاۋاتقىنىدىن كۆڭلى بۇزۇلغان ھالدا دېدى:

— ئۇمىدسىزلەنمىسلە، قۇنچۇي ئالىيلىرى. بۇغرا قارا-خان غازى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان ھاياتلا بولىدىكەن، مەملە-كىتىمىز پارچىلانمايدۇ، بەلكى قۇدرەت تاپىدۇ. چۈنكى ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاۋام ئاكىلىرىنى ھمايە قىلىدۇ. سەمەنى، سادىق يۇغرۇش، سۇباشىلار، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئارسلانخانلىرى، يابغۇلىرى ئۇنى قوللايدۇ. قارا نىيەتلەر رەزىل مەقسىتىگە ھەرگىز يېتەلمەيدۇ.

— تەكرىم ئېيتقانلىرىغا يەتكۈزسۇن، — مەلىكە ياشلىرى-نى سۈرتۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — مېنىڭ خاتىرجەم بولالمايۋاتقىنىمنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئاكامنىڭ ئىككى ئىنىسى ئەخمەت تېكىن بىلەن، ئەلى تېكىننىڭ سەلتەنەتكە ھېرىس بولۇپ، بۇغرا قاراخانىغا ئاسىيلىق، خەلقە زۇلۇم قىلىشىدىن ئەندىشىدە قىلىۋاتىمەن.

— پېقىرنىڭ بىلىشىگە بولامدىكىن، نېمىشقا ئۇلارنى ئاسىيلىق قىلىدۇ، دەپ گۇمانلىنىلا، ئالىيلىرى، بۇغرا قاراخانىنىڭ ئىنىلىرىغۇ ئۇلار؟

— شۇنداق، جانابلىرى. ئەمدى گەپنى باشتىن سۆزلەي: ئاتام ھارۇن بۇغراخانىنىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە بىر قىزى بارلىقى ئۆزلىرىگە مەلۇم. ئاتام، ھاممىسىنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارس-

لانخان شهىت بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەخمەت تۇغانخان، مەنسۇر، مۇھەممەت تىكىن قاتارلىق ئوغۇللىرىنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغانىدى. ئاكىلىرىم يۈسۈپ قادىرخان، ئەخمەت، ئەلى تىكىنلەر بىلەن ئۇلارنى ئوخشاش كۆرگەن ئاتام پۈتۈن مېھىر-مۇھەببىتىنى بېغىشلاپ چوڭ قىلدى. ئەخمەت تۇغانخانغا مېنى ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا قۇزئوردۇنى، ناسىر تىكىنگە ماۋەرائۇن-نەھرنى، مەنسۇر تىكىنگە ئۇزگەن دىيارىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. يۈسۈپ قادىرخان ئاكامنى ئوردۇكەنتكە تامغاچ بۇغرا-خان قىلدى. مەملىكەتنى تىنچ، خاتىرجەم ئاۋات قىلىشتىن ئىبارەت ياخشى تىلىكى بىلەن تىكىنلەرگە ئۇلۇغ ۋەتەننىڭ زېمىنلىرىنى بۆلۈپ بېرىش — ئۇلارنى مەغرۇرلاندۇرۇپ، بىر - بىرىنىڭ ھەققىگە قارا سانايدىغان قىلىپ قويىدىغانلىقى ئاتامنىڭ نەدىمۇ خىيالىغا كەلسۇن؟ — مەلىكە سۈكۈت قىلىپ جىم بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭغا يەنە سۆزلەش ئېغىر كېلىۋاتاتتى. ئۆز يارىسىنى ئېچىش دىلىنى ئاغرىتىۋاتاتتى. ئاچمىسا يارىغا داۋا تاپقىلى بولمايتتى. رەبھانىدىن بۇنى چۈشىنىپ، مەلىكىنىڭ سەممىيىتىدىن چوڭقۇر تەسىرلەندى

مەلىكە سۆزىنى داۋام قىلدى.

— ئېرىم ئەخمەت تۇغانخان، ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى، تاجۇ تەخت بىزگە مەنسۇپ دەپ بىلىپ، ئاكام يۈسۈپ قادىر-خانىنى چەتكە قېقىپلا قالماي، ئۇنىڭ پېيىنى قىرقىش كويىدا بولدى. مەنسۇرخانىنى بېنىغا تارتتى. ئېلىمىزگە ھەمىشە تەھدىت سېلىپ كېلىۋاتقان سامانىلار خانلىقىنى ئاكام بىلەن بىرلىكتە مەغلۇپ قىلغان ناسىر ئىلىكخانىنىڭ غەلىبىسىدىن كۆزى قىزار-غان ئېرىم، ئۇنىمۇ كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى بىلەن بېقىنلىشىپ تىل بىرىكتۈردى. ئاكام بۇنداق قىلىشقا قەتئىي قارشى تۇردى. مانا شۇ چاغدا ئۇدۇن پادىشاھى ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كەلدى. ئاكام دەرھال سەمەرقەنتتىن

قايتىپ، ئۇدۇن پادىشاھنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلدى ۋە ئۇلارنى قوغلاپ يول ـ يولدا مەغلۇپ قىلىپ، ئۇدۇن شەھىرىدىمۇ قاراخانىلارنىڭ ھال رەڭ تۇغلىرىنى لەپىلدەتتى. سەيىت ئەلى ئارسلانخان دەۋرىدىن باشلىنىپ، قىرىق يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشقان بولدى. ئىرىم تۇغانخانىمۇ باستۇرۇپ كەلگەن قىتانلارنى تارمار قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنە سۇيقەستچى، قارا نىيەت يۇغرۇشلار-نىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن ئاكام يۇسۇپ قادىرخانغا قارشى قوزغۇردۇغا لەشكەر تارتىپ بارماقچى بولدى. قالغان ئىشلار سىلىكە مەلۇملۇق يۇغرۇش. ئاكام ئەخمەت تىكىن بىلەن ئەلى تىكىنگە كەلسەك، ـــ مەلىكە سۆزىنى توختىتىپ چايدىن بىر سۇمۇرۇپ خورسىنغان ھالدا ئىغىر تىندى، ـــ مېنىڭ بۇ ئاكا-لىرىم چوڭ ئاكام يۇسۇپ قادىرخانغا زادىلا ئوخشمايدۇ. ئات مىنىش، قىلىچۇازلىق قىلىش جەھەتتە ماھىر چەۋەندازلاردىن ھېسابلانسىمۇ، چوڭ ئاكامدەك بوگۇ بىلگە بولالمىغانىدى. جەڭگە ـ جېدەلگە ھېرىس بولۇپ، تىنچ تۇرمۇشنى ياقتۇرمايتى. ئات ئويناش تەرىپىە يۇقمىغاچقا ھاكاۋۇر، ئۆكتەم چوڭ بولغانىدى، قارام ئىدى. بىرقانچە قېتىملىق جەڭلەردىكى باتۇرلۇقلىرى-نى ھېسابقا ئالمىمۇ ياكى ئەلنى سوراپ يول تېپىپ كېتەلەيدۇ، دەپ قارىمىمۇ، بىلمىدىم، ئاكامنىڭ بۇنداق ئىلتىپات كۆرسىتى-شىدە قانداق غەرىزى بار ئىكىن، ئۇلارنى مۇنبەت، ئاۋات دىيارلارغا ئىلىكخان قېلىپلا قالماستىن، ئۆزىگە جان ـ جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ كەلگەن بولۇنبەگ، دوقاقبەگدەك سۇيە-قەستچىلەرنى يۇغرۇش باشى قىلىپ بەردى. ئۇلار ئىش كۆرمە-گەن مەغرۇر ئاكىلىرىمنى ئۆز مەيلىگە قويارمۇ؟ ئاسىيلىق قە-لىشقا قۇتراتماسمۇ؟ مەن مانا شۇنىڭدىن ئەنسىرەيمەن.

ـــ ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى، بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشى مەقسەت-

سىز بولمىسا كېرەك. ۋەھالەنكى ئۆزلىرىنىڭ ئەندىشىسىمۇ ئو-
رۇنسىز ئەمەس، ئەلۋەتتە. پېقىرنى بېسىۋالغان غەم تېخىمۇ ئەنە
شۇ، بۇنى بايا دېگەنىدىم.

— يۇغرۇش جانابلىرى، ئەمدى چۈشەندىم. ئۆزلىرىدىن
ئۆتۈنىدىغىنىم: مەملىكىتىمىزنىڭ پارچىلىنىپ، خانلىقىمىزنىڭ
زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، يەنە بىر
قېتىم پىداكارلىق كۆرسەتكەن بولسىلا، بۇ، ئادا قىلىشلىرى
زۆرۈر بولغان ۋە مەن تاپشۇرغان مۇھىم خىزمەت بولۇپ قالا-
سۇن.

رەيھانىدىن دەس تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

— باش ئۈستىگە، ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى.
ئۆزلىرى تاپشۇرغان بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا جان تىكىپ
تىرىشقايمەن، خاتىرجەم بولسىلا.

— يۇغرۇش جانابلىرى، مەن ئاكامنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا
ئارىلاشماقچى ئەمەسمەن ھەم ئۇنداق تەمەيىمۇ يوق. مەرھۇم
ئېرىم ئەخمەت تۇغانخاندىن بولغان ئۇچ قىزىم بار. ئۇلارنى
ۋاپادار ئايال، مېھرىبان ئانا قىلىپ تەربىيلەپ چىقالىسام تىلە-
كىمگە يەتكەن بولاتتىم. پات ئارىدا قۇزغۇردۇدىن يىراقتا
كېتىمەن،— مەلىكىنىڭ كۆزلىرى يەنە ياشلاندى.

— ئوردۇكەنتكە كېتەمدىلا ئالىيلىرى؟ نېمىشقا كەتمەكـ
چى بولۇۋاتىدىلا؟ ئۆزلىرىدەك غەمگۇزار بۇزرۇكۋار ئانىغا قۇز-
غۇردۇلۇقلار ناھايىتى موھتاج. كەتمىسلە، ئالتۇن تارىم.

— مەن ئوردۇكەنتكە كەتمەيمەن، ئولتۇرسىلا،— رەيھا-
نىدىن ئولتۇرغاندىن كېيىن مەلىكە سۆزىنى داۋام ئەتتى،—
ئاتام يەتتە ياشقا كىرگىنىمدە «چولپان يۇلتۇزىدەك پاكلىق
كۆكسىدە نۇر چېچىپ ياشىغىن» دەپ ئاشۇ ئىسىمنى قويۇپ
قويغانىدى. تاكى بۇگۈنكى كۈنگىچە كىشىلەر بوۋاق چېغىمدا
قويغان ئىسىمنى ئاتىشىپ كەلمەكتە. «چولپان» دېگەن ئىسىم

يۈرەك قېتىمدا ساقلىنىپ قالدى. ئاتامنىڭ ئۈمىدىدەك پاك ياشاپ ئۆتكۈم بار، يۇغرۇش جانابلىرى. ھازىر مەن بىر ئايال، بىر ئانا. دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقۇم يوق. ئۇچ قىزىمنى ئېلىپ ئوردۇ ھىسار قەلئەسىگە[1] كەتمەكچىمەن.

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، ھەزرىتى سېيىت ئەلى ئارسلان-خان غازى پادىشاھىم، بۇرۇن ئۇدۇن پادىشاھى خۇل خالۇماجىن بىلەن، كېيىن نوقتى رىشىت، چۇقتى رىشىت ئاتلىق پادىشاھلار بىلەن جەڭ قىلىپ شېھىت بولغاندىن تارتىپ، ئوردۇ ھىسار قەلئەسى تامامەن ۋەيران بولۇپ، قۇم بېسىپ كېتىپتىكەنغۇ؟

— بىلمىدىكەنسىز، يۇغرۇش جانابلىرى. ماڭمۇ ئاتام دەپ بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ بەرگە بېرىپ شېھىت بولغان چوڭ دادىمىزنىڭ چىرىغىنى يورۇتۇپ، ئاكىلىرىمغا، ئۇرۇق — تۇغقان-لىرىمغا ئاللادىن ئىنسان تىلەپ ئىستىقامەت قىلاي دەيمەن. ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئادىرا ئەمەس، بۇۋى چولپان بولۇپ ئۆتكۈم بار، — مەلىكە كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ ئورنىدىن تۇردى، — ئۆزلىرىنىڭمۇ پەرزەنتلىرى چوڭ بولۇپ قالغاندۇ؟

— چوڭ بولدى، ئالتۇن تارىم. تۆت قىزىمنىڭ ئۈچىنى ياتلىق قىلدىم، بىر قىزىم رەسىدە بولاي دەپ قالدى. ئوغلۇم تېخى كىچىك.

— ئوغۇللىرىنىڭ ئېتى نېمە؟ — مەلىكە ئادىرا ئىختىيار-سىز سورىدى. ئۇ بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈشكە شۇنچە ئىنتىزار ئىدى، ئەمما بۇ ئارزۇسىغا يېتەلمىگەنىدى.

— يۈسۈپ.

— ئەجەب چىرايلىق ئىسىم قويۇپلا، ئۆزىمۇ شۇنداق

---

① ئوردۇ ھىسار قەلئەسى — قەدىمكى ئۇسسار بەگلىكىنىڭ مەر-كىزى — ئۇسسار شەھىرى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان باشچىلىقىدىكى قاراخانىلار قوشۇنى بىلەن چۇقتى رىشىت، نوقتى رىشىت باشچىلىقىدىكى ئۇدۇن خانلىقى قوشۇ-نىنىڭ شىددەتلىك جەڭلىرى ئاقىۋىتىدە ۋەيران بولۇپ قۇم بېسىپ كەتكەن.

چىرايلىقتۇ؟
— چىرايلىق ھەم ئەقىللىق.
— قانچە ياشقا كىردى؟
— بۇ يىل ئون بىر ياشقا.
— مەن يولغا چىققۇچە ئوغۇللىرى يۈسۈپ بىلەن بىر دىدارلاشقۇم بار. چاقىرتسام ئېلىپ كېلەلەمدىلا؟
— سىلى دېگەن مەھەلدە ئوغلۇمنى ئالدىلىرىغا ھازىر قىلىمەن، ئالىيلىرى.
— ئۇنىڭغا بۆرەتىكىنىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەپ بەرگۈم كېلىۋاتىدۇ.
— ئوغلۇم «ئوغۇزنامە» نى ئاڭلاپ چوڭ بولغان، باتۇر-لار قىسسەسىگە خۇشتار.
— يۇغرۇش جانابلىرى، قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى ئالدىم، كەچۈرگەيلا، — مەلىكە ئادىرا قارا پەردىنىڭ كەينىدە تەزىم قىلىپ رەيھانىدىنىنى ئۇزىتىپ قويىدى.

2

رەيھانىدىن ھەرەم قەسىرى ۋە ئوردىدىن چىقىپ ئۆيىگە قاراپ ماڭغاندا، بولۇنبەگنىڭ دېرىزىلىرى باغقا قارايدىغان ئۆيى-نى كاۋاپنىڭ مەززىلىك ھىدى قاپلىغانىدى. ئوچ كىشىنىڭ قولى داستىخانغا قويۇلغان مىس تەلەڭگىدىكى بۆدۈنە كاۋىپىغا كەينى ـ كەينىدىن ئۇزىتىلماقتا ئىدى.
— بولۇنبەگ جانابلىرى، ئامەت قۇشى باشلىرىغا قوندى. بۇغرا قاراخانىنىڭ قۇدىسى بولۇشتەك كاتتا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدىلا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟
— ئەلۋەتتە شۇنداق، دوقاقبەگ جانابلىرى. مېنىڭ ماقۇل بولغىنىمنى مۇھەممەت تىكىن ئالىيلىرىغا يەتكۈزۈپ سۆيۈنچ

ئالسلا، بېشىم كۆككە يېتەتتى ھەم نېمە دېسىلە شۇنى ئۆزلىرىگە سوۋغا قىلاتتىم.

— قارلۇقلارنىڭ يۇز تېپىشى مەن ئۇچۇن كاتتا سوۋغا، قارلۇقلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى مەن ئۇچۇن ئامەت، بولۇنبەگ جانابلىرى. قىزلىرىغا كۆزى چۈشكەن مۇھەممەت تىكىننىڭ مېنى ئالدىلىرىغا ئەۋەتىشىمۇ ھېكمەتسىز ئەمەسلىكىنى بىلىپ يەتكەنلا. ئامەتنى ئۆيلىرىگە باشلاپ كەلگەنمەن. قىلىچ كۆتۈرەمەيلا بۇغرا قاراخان جەمەتىگە بۆسۈپ كىرىدىغان بولدىلا، — دوقاقبەگ پۇشۇلداپ تىنىپ، سۆزىگە سەما بولۇپ ئولتۇرغان بولۇنبەگكە، ھەدەپ كاۋاپ يەۋاتقان بوزاغۇغا كۆز سېلىپ ھىجايدى، — ساھىبجامال قىزلىرى بىلەن مۇشۇ قارام ئوغۇللىرى بولىدىكەن، باشلىرىغا قونغان ئامەت قۇشى ھەرگىز ئۇچۇپ كەتمەيدۇ.

— ياخشى تىلەكلىرى پېقىرغا ئۇمىد بېغىشلىدى، دوقاقبەگ جانابلىرى. لېكىن سىلى بىلەن ئىككىمىز قۇزئوردۇدىن يىراقتا كېتىدىغان بولدۇق. رەيھانىدىنبەگ يۇغرۇش باشى بولۇپ قالىدىغان بولدى، ئۇ ئامەت قۇشىنى بېشىمدىن ئۇچۇرۇۋەتمىسە بولاتتى.

— ئاتا، رەيھانىدىنبەگدىن نېمانچە قورقىسەن؟ ئۇنىڭ ئەدىپىنى ئۆزۈم بېرىمەن. ئۇ يۇغرۇش باشى بولسا، مەن ئىلىگ-خانغا ھەمىشە ھەمراھ بولىدىغان جاندارلارنىڭ باشىمەن، خاتىرجەم كېتىۋەرگىن، — دېدى بوزاغۇ زىخنى داستىخانغا زەردە بىلەن تاشلاپ.

— ئوغلۇم، رەيھانىدىنبەگنى بوش چاغلىما. ئۇ شۇنچە زور تەبىيارلىق بىلەن ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلغان مەنسۇرخاننى ئوڭدا قويدى ئەمەسمۇ؟ — دېدى ئاشۇ چاغدا لېۋىنى چىشلەپ قالغان بولۇنبەگ.

— ئاتا، مەن بۇ تۈلكىنىڭ بېشىنى يانجىۋېتىمەن، —

بوزاغۇ خۇمۇردەك جاملارغا شاراب قۇيۇپ دوقاقبەككە سۇندى، ــ ئاغا، ئاتامنى خاتىرجەملەندۇرۇپ قويسىلا.

ــ بالام، رەيھانىدىنبەگنىڭ ئۇچىنچى قىزىنى ئەپقېچىپ كېلىپمۇ ئەمرىگگە ئالالمىغىنىڭ ئېسىگىدىدۇ؟ ــ بولۇنبەگ ئوغلى سۇنغان شارابنى يۇلۇپ ئېلىپ ئىچىۋەتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئايتمىش قىزنىڭ نومۇسىسىز قىزىرىپ كەتكەن يۈزى، بويانقار، ئۇدمۇشلارنىڭ غەزەپلىك چىرايلىرى كەلدى...

ــ ئايتمىش قىزنى ئالالماسلىقىمغا سېنىڭ قورقاقلىقىڭ سەۋەب بولغان ئاتا. ئانامدىكى جۇرئەت سەندە بولغان بولسا، ئۇ نازىنىن قىزنى ئەمرىمگە ئېلىپلا قالماي، بىر زەردار جەمەتىنىڭ ھۇ دېپىمغا ئۇسسۇل ئويناتقان بولاتتىم. مۇشۇ ئاتامزە، مەككار بولغان بىلەن بەك يۇرەكسىز.

ــ نېمە دەۋاتسەن كاززاپ!... ــ بولۇنبەگ بوزاغۇنى ئۇرۇش ئۈچۈن قولىنى كۆتۈردى.

ــ توختاڭلار، ئاتا ـ بالا نېمە بولدۇڭلار؟ ــ دوقاقبەگ ئۇلارنىڭ مەيدىسىدىن ئىككى يانغا ئىتتىرىپ، سوقۇشقاق چۇجە خورازلاردەك ھۇرپەيشكەن ئاتا ـ بالىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۇگۈندى، ــ رەيھانىدىنبەگدىن ئېھتىيات قىلمىساقمۇ بولمايدۇ، ئالىپ يېگىت. بەك ئېھتىيات قىلىپ ئۇنىڭغا يول قويساقمۇ بولمايدۇ. پەم بىلەن ئىش كۆرۈش لازىم. بۇ گەپ مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن، ــ دوقاقبەگ ئىككى جامغا تولدۇرۇپ شاراب قۇيۇپ ئاتا ـ بالىغا تۇتقۇزدى، ــ ئىچىپ ئۆزۈڭلارنى بېسىۋېلىڭلار. ئەمدىكى گەپ ئەخمەت بىننى ھەسەن ئىلىكخان بىلەن ئەلى بىننى ھەسەن ئىلىكخانىنى قولغا كەلتۇرۇپ، ئۇلارنى ئاكسىغا قانداق قارشى قويۇشتا، تەدبىرلىك بولۇشىمىزدا قالدى. قېنى، ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن كۆتۈرەيلى.

ئۇچەيلەن جاملارنى بوشاتتى.

ــ قاپۇغچى باشى، مەن ئەلى بىننى ھەسەن ئىلىكخاڭ-

ئىنك ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، مەسلىھەتىمسىز ھېچقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدىغان قىلىپ قويالىسام، ئوغلۇممۇ ئەخمەت بىننى ھەسەن ئىلىكخانىنى شۇنداق قىلالىسا، ئۇ چاغدا، بۇ ئىككىيلەننى ئاكىسىغا قارشى ئاتلاندۇرالايمىز. شۇنىڭ بىلەن ئۆز بېغىدا ئۆز كۆشىنى قوروپ، ياغمىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇروپ تاشلىيالايمىز.

— ھەبىبەللى! — يۈغرۇش باشىدەك گەپ قىلدىلا بۇرا-دەر. تويدىن كېيىنلا كۈيئوغۇللىرى مۇھەممەت ئىلىكخان بارد-سىغانغا كېتىدۇ، مەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن ماڭىمەن. سىلى سەمەر-قەنتكە ماڭىدىلا. ئوغۇللىرى قۇزئوردۇدا قالىدۇ. تەقدىرنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىكى ھېكمەت شۇكى، ھېلى سىلى ئېيتقاندەك قىلالىساق مەقسىتىمىزگە چوقۇم يېتىمىز. كۈيئوغۇللىرى مۇھەم-مەت ئارسلانخانغا كۈندە نەچچە قېتىم كۆرۈنۈش قىلىپ كۆڭ-لىنى ئۇتسىلا. توي جەريانىدا، تويدىن كېيىنمۇ توققۇز تارتۇق قىلىپ ھۆرمەت كۆرسەتسىلە، سىلىنى ھەرقاچان قوللايدىغان بولسۇن. تويىنى تۈگەتكەندىن كېيىن يەنە مەسلىھەتلىشەرمىز. ھازىر مېنىڭ قۇمارىم تۇتۇۋاتىدۇ. بۇ شاراب قۇمارىمنى باسالمە-دى. بۇرادەر، ماڭا نەشە ئۇۋۇلاپ بەرگەن بولسىلا.

بولۇنبەگ قاپىقى تۇرۇلگەن بوزاغۇغا قارىدى.

— ئوغلۇم، چىلىمنى ئېلىپ چىق.

بوزاغۇ ئۇندىمەي بىر غۇلاچ نەيچىسى بىلەن ناھايىتى چىرايلىق ياسالغان چىلىمنى ئېلىپ چىقتى. بولۇنبەگ خالتىدىن لاتا قەغەزگە ئورالغان نەشىنى ئالىدى، ئۇۋۇلاپ يېمە-رىپ كۈلدەك خېمىر قىلدى، چىلىمنىڭ ۋىلىلداپ تۇرغان چوغدىنىغا سېلىپ ئىچىگە تارتتى...

ئىككىسى تاكى نەشە كۆيۈپ تۈگىگىچە چېكىشتى، تەنلە-رى بوشىشىپ سۈنايلىنىپ يېتىشتى. بوزاغۇ كاۋاپ يەپ، شاراب ئىچىپ ئۆزىچە غودۇكشىدى:

ـــ سىگلىمىنىگمۇ تويى بولىدىغان بولدى، بۇ دۇنيادا ماڭىلا قىز چىقمايدىغان ئوخشايدۇ...

ئىشىك يېنىدا باياتىن ئۇلارنىڭ گېپىنى تىڭشاپ تۇرغان ھۇماربىكە ئاڭلاپ پىسىگگىدە كۈلۈپ قويدى ـ دە، ھۇجرىسىغا كىرىپ يېشىنىپ ياتتى. «قاپۇغچى باشى مېنى سوراپ ئەلچى بولۇپ كەپتۇ. ۋاي خۇدايىم، ئەمدى مېنىڭ تويۇم بولىدۇ. ئويلىمىغان يەردە ماڭا تىكىننىڭ كۆزى چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان. ئۇ بۇغرا قاراخانىنىڭ ئىنىسىكەن. «ماڭا كۆزىڭىز چۈشكەن بولسا، يۇغرۇش باشى بولۇنبەگنىڭ ئىشىكىگە دوقۇر-غايلا» دېگەن سۆزۈمنى ئۇنتۇماپتۇ. ماڭا ئىشقى چۈشۈپ تۇرال-ماي قاپتۇ ـ دە. ئالتۇن تارىم بولۇش ئارزۇيۇم كۈل ئاچىدىغان بولدى...» قۇماربىكە شېرىن خىيال ئىلكىدە كۈلۈمسىرىگىنىچە ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇ ئويغانغاندا، ۋۇجۇدىنىڭ باشقىچە بولۇپ قالغىنىنى، ئاجايىپ بىر تاتلىق تۇيغۇدىن ھۇزۇرلىنىۋاتقىنىنى ھېس قىلىپ، بويۇن ـ بېشىنى، ئالمىدەك چىڭ كۆكسىنى، يۇمران تېقىملىرىنى سىلاۋېتىپ، قولىنى ئىتتىك تارتىۋالدى. قولى ئىشتىنىنىڭ ئېغىدىكى ھۆلگە تەككەنىدى. «ۋاي خۇدا-يىم، مېنى شەيتان ئاتلاپ قالغان ئوخشىمامدۇ؟ ھە ـ راست، چۈشۈمدە ئاشۇ قوڭۇر بۇرۇتلۇق شاھزادە مېنى بېسىۋال-غانىدى...» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ كۈلۈپ كەتتى.

قۇماربىكە تۇرۇپ، ھامامغا كىرىپ يۇيۇندى. غۇنچە بوي، ئاق ـ سېرىق ئەتلىك بۇ قىز ھەقىقەتەن چىرايلىق ئىدى. ئۇنىڭ ھەمىشە مەسخىرە كۈلكىسى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان يۈمە-لاق يۈزىدىكى سۈزۈك ئاسماندەك كۆك كۆزلىرىدىن پىشىل ئۇچقۇن چاقناپ تۇراتتى. ئۇ ھامامدىن دەھلىز ئۆيگە چىقىپ، قىپيالىگاچ ھالدا ئەينەك ئالدىغا كەلدى، كېلىشكەن بەدىنىنى كۆرۈپ ئاجايىپ بىر زوق بىلەن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، سەكرەپ پىرقىراپ ئايلاندى، ئۇزۇن چاچلىرى ئىنچىكە بېلىگە

يۆگلىپ قالدى:
— قۇمارى، نەدىسەن؟ — ئانىسىنىڭ بۇ ئاۋازى ئۇنى ئەندىكتۇرۇۋەتتى.
— نېمانداق قۇمارى، قۇمارى دەپ تووۋلاۋېرىسەن، مەن هامامدا يۇيۇنۇۋاتىمەن.
— بالام، چاپسانراق چىق، ساڭا ئېيتىدىغان خۇش خەۋىرىم بار.
«تايىنلىق ماڭا ئەلچى كەلگىنىنى ئېيتىدىغاندۇ، ئاخشاملا بىلىپ بولغان تۇرسام.»
— مانا، هازىر چىقىمەن.
قۇماربىكە ئالدىرىماي ياساندى. تېقىمىغا ئۇرۇلۇپ تۇرغان چاچلىرىنى تارىماپلا ئارقىسىغا تاشلاپ، پېشايۋاندا دېدەكلەرگە ئىش بۇيرۇۋاتقان ئانىسىنىڭ يېنىغا چىقتى:
— قانداق خۇش خەۋەر ئۇ؟ تېزرەك ئېيتقىنا، ئانا.
— پەرىزات بولۇپ كېتىپسەن، قىزىم. سېنىڭ مۇشۇنداق گۈزەل جامالىڭغا مەپتۇن بولغان بۇغرا قاراخانىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئارسلانخان تۇنۇگۈن كەچ ئەلچى كىرگۈزگەنىكەن. ئاتاڭنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ تۇن يېرىم بولغاندا كەتتى. بېشىڭغا تەلەي قۇشى قونىدىغان بولدى، بالام.
قۇماربىكە ئەقلىنى ئازدۇرغۇچى جاراڭلىق كۈلكىسى بەلەن پېشايۋان تۇۋرۈكىنى ئېسىقلىق قەپەستىكى مۇگدەپ قالغان شاتۇتىنى چۆچۈتۈۋەتتى. بۇ شەرەنداز قۇش ئىشىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەي دوراپ قاقاقلىغىلى تۇردى.
قۇماربىكە خۇشاللىقىدىن تېرىسىگە پاتماي قالغانىدى. ئۇ باغقا كىرىپ كېپىنەك قوغلاپ ئويناندى. تۇتۇۋالغان كېپىنەكلەرنى يەرگە ئۇرۇپ، ئايىغى بىلەن دەسسەپ يانجىيتتى، قاناتلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ ئېرىقتىكى سۇغا تاشلايتتى، مىجىپ ئۆلتۈرەتتى ياكى قاناتلىرىنى تىتىپ توزىتىۋېتەتتى. بۇ قىلىقلە-

دىن قاقاقلاپ كۈلگىنىچە تاقلاپ ـ سەكرەپ ئۆيگە كىرىۋىدى، بۇلۇڭدا ياتقان ئاسلان مياڭلاپ كېلىپ، كۆڭلىكىنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ تارتىپ ئويناىدى، قۇماربىكە ئاپئاق نازۇك قوللىرى بىلەن ئاسلاننى كۆتۈرۈۋېلىپ بىر بوغۇپلا ئۆلتۈرۈپ قويدى. كۆزلىرى پۇلتىيىپ چىققان بىچارە ئاسلانغا قاراپ يەنە قاقاقلاپ كۈلگىنىچە ئۇسسۇل ئويناىغىلى تۇردى. ئاياناۇ دېدەكلەرگە تاماق كۆتۈرتۈپ كىردى. تاشئەينەك ئالدىدا غەلىتە قىلىقلارنى قىلىۋاتقان قىزىغا قاراپ:

ـــ بالام، ساراڭدەك نېمىلەرنى قىلىۋاتسەن، ـــ دېدى.

قۇماربىكە كۆكسىنى لىغلىدىتىپ، ئاسلاننىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرگەن پېتى پىرقىراپ كۈلۈۋەردى.

ـــ بالام، نېمە بولدۇڭ؟ ئاسلاننى ئۆلتۈرۈپ قويىسەن، قويۇۋەت.

ـــ مانا ئالە، ـــ قۇماربىكە ئايلىنىپ كەلگىنىچە ئاسلاننى ئانىسىغا تۇتقۇزۇپ قويدى.

ـــ ۋايجان، ئاسلاننى نېمە قىلدىڭ شۇم! ـــ چىرقىراپ كەينىگە داجىغان ئاياناۇ ئۇرۇلۇپ كېتىپ، دېدەكنىڭ قولىدىكى پەتنۇس يەرگە چۈشۈپ كەتتى. قاقاقلاپ كۈلگەن قۇماربىكە، گىلەم ئۈستىگە چۈشۈپ مۇرابا، ھەسەللىرى تۆكۈلگەن قەندەلـ لەرنى تېپىپ چېقىۋەتتى.

ـــ نېمە قىلغىنىڭ بۇ، شۇم! قولۇڭغا چىنە ـ قاچا ئالساڭ سۇندۇرۇۋېتىسەن، رەخت چىقسا يىرتىۋېتىسەن، زىننەت بۇيۇمـ لىرىنى بۇزۇۋېتىسەن، بۇنى ئازدەپ ئاسلاننىمۇ ئۆلتۈرۈپ قوـ يۇپسەن. قولۇڭ نېمىدېگەن قانلىق سېنىڭ جۇۋاينىمەك! ئالە بۇ نېمەڭنى! ـــ ئاياناۇ ئۆلۈك ئاسلاننى قىزىنىڭ كۆموش ئوتىقات قىستۇرۇۋالغان بېشىغا ئاتتـــى. قۇماربىكە ئۆزىنى ئېـ لىپ قاچتى. ئۆلـۈك مۇشـۇك دېرىزە ئەينىكىگە تېگىپ تەكـ چىكە چۈشتى، ـــ بەتبەخت! نېمىشقا چوڭ بولمايدىغانسەن.

تەلەي قۇشى بېشىڭغا قونغىلىۋاتسا، قىلىپ يۈرگەن ئىشىڭنى قارا، ـــ ئاييانۇ چالۋاقاپ، دېدەكلەرنى چېقىلغان قەندەل بىلەن ئۆلۈك ئاسلاننى ئاچقىۋېتىشكە بۇيرۇدى.

ـــ ھە، مېنىڭ قولۇم شۇنداق قانلىق، سۇندۇرىمەن، يىرتىمەن، ئۆلتۈرىمەن، نېمە قىلغۇم كەلسە شۇنى قىلىپ كۆڭۈلۈمنى خۇش ئېتىمەن. قانداق قىلالايتتىڭ؟

ـــ ماۋۇ بىغەرەزنىڭ شۇم ئېغىزلىقىنى! ـــ قۇماربىكە ئۇرماقچى بولۇپ قولىنى كۆتۈرگەن ئاييانۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋالدى.

ـــ ئانا، ئانىخان، بۇغرا قاراخانىنىڭ ئىنىسىغا ياتلىق بولغىلىۋاتقان نازىنىن قىزىڭنى ئۇرامسەن؟ بىرەر يېرىم زېدە بولۇپ قالسا، تىكىنگە نېمىدەپ جاۋاب بېرىسەن؟ ئانا، ئانىخان، قىزىڭنى ئۇرىمەن دېمەي سۆيۈپ قوي، ـــ قۇماربىكە ئانىسىنى بېلىدىن قامالاپ ئايلاندۇردى، ـــ تويۇم بولسۇن، مېنى شۇ چاغدا كۆرۈڭلار. سىلەرنى زەرگە كۆمۈۋېتىمەن. دۈشمىنىڭلارغا نەيزىدەك سانجىلىپ، قارلۇق قىزى ئىكەنلىكىمنى ئالەمگە بىلدۈرۈپ قويىمەن، ئانا.

ئاييانۇ ئىككى قولى بىلەن قىزىنىڭ كۆلكە يېغىپ تۇرغان يۈزلىرىدىن تۇتۇپ، سىنچىلاپ قاراپ كەتتى.

ـــ مېنى بۇرۇن كۆرۈپ باقمىغاندەك سەپسېلىپ كەتتىڭغۇ ئانا. گۈزەل رۇخسارىمدىن نېمىنى كۆرۈۋاتسەن؟

ـــ كەلگۈسىڭنى كۆرۈۋاتىمەن، قىزىم. قولۇڭغا ئالغان قىلىچتىن قان تېمىپ تۇرۇپتۇ، شۇنداق قورقۇنچلۇق...

قۇماربىكە ئىككى تىزىنى شاپىلاقلاپ كۈلدى.

ـــ مېنى تەڭرىم ئۇسسۇل ئويناشقا ئەمەس، قىلىچ چېپىشقا، نەيزە سانجىشقا، قان تۆكۈشكە يارىتقان، ئانا. مۇھەممەت ئارسلانخانغا تەككىنىمدىن كېيىن كۆرسەن، مەن شۇنداق ئالىتۇن تارىم بولىمەنكى، مەن ـ مەن دېگەن ئالىپ تىكىنلەرنى

چاترىقىمدىن ئۆمىلەپ ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلىمەن تېخى...
— تەگرىم كۆگىلۈگگە ئىنساپ بەرگەي، قىزىم...
— ئاكامغا ئىنساپ تىلە ئانا. قولىغا چۈشكەن قىزغا ئىگە بولالماي ھازىرغىچە ئۆي - ئوچاقلىق بولالمىدى. ئەگەر مەن ئۇنىڭ ئورنىدا بولۇپ قالسام، شور پېشانە ئايتمىشنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتىم،— دېدى ئانىسىنى نېرى ئىتتىرىپ. ئۇنىڭ كۆك كۆزلىرىدىن غەزەپ ئوچقۇنلىرى چاقنىدى. ئالدىغا چۈشۈپ قالغان چاچلىرىنى قامالاپ تۇرۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى،
— مەن ئەل سورايدىغان خانىش بولغاندا، ئۇ لاتىپۇرۇشنىڭ قىزىنى ئېگىنىمنى يۇغلى سالمەن، ئانا. ھازىر قورسىقىم ئېچىپ كەتتى، چاپسانراق تاماق يەيلى.
— تۇنۇگۈن ئەلچى بولۇپ كەلگەن دوقاقبەگنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن سويغان قوينىڭ ئۆپكە - ھېسىپىنى قۇيغۇزغانىدىم، يەمسەن ياكى ئاتاڭغا ئەتكەن پېتىر مانتىدىن يەمسەن؟
— ھەر ئىككىلىسىدىن، يەنە كاۋاپمۇ يەيمەن ئانىخان.
— نەپسىڭ بار - دە، سېنىڭ قىزىم. يە، بېگىن. ئەتە كۈيئوغلۇمنى چاقىرىۋالماقچى بولۇۋاتىمىز. بۇغرا قاراخان ۋە ئۇنىڭ خانىشىمۇ قەدەم تەشرىپ قىلىشى مۇمكىن. ئۆزۈڭنى ئوبدان تۇزەشتۈرۈپ، ئالتۇن تارىمغا بېقىملىقراق كۆرۈنۈشكە تىرىشقىن.
— مەن ئېرىمگە بېقىملىق كۆرۈنسەم بولدى، ئانا. مېنى ئۆز مەيلىمگە قويۇۋەت، بولامدۇ؟
— ماقۇل، ماقۇل، شەيتىنىم. ئەمسە ئولتۇر. مېنى چارچىتىۋەتتىڭ. تاماق يەيلى. ھەي، تاماقنى ئەكىرىڭلار.
«ئەتە مۇھەممەت ئارسلانخان كەلگۈدەك بولسا، ئۇنى پىراق ئوتىدا ئۆرتىۋېتەي، دىدارىمنى تېزرەك كۆرۈشكە ئىنتىزار بولسۇن...» تاماق ۋاقتىدىمۇ، تاماقتىن كېيىنمۇ، ئاتسى كەلگەندىمۇ، كەچ كىرگەندىمۇ بۇ خىيال قۇمارىبىكەنىڭ كاللىسىدىن

دىن كەتمىدى. ئۇ ئۇياققا ئۆرۈلۈپ ـ بۇياققا ئۆرۈلۈپ، شاھ-
داندىكى شامنىمۇ ئۆچۈرمەي ئاخىر ئۇخلاپ قالدى...

قۇماربىكە مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن چاھار باغدىكى كۆل بويىدا شاھ سۇپىسىدىكى ئالتۇن قۇببىلىق تەختتە كۈلۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئالتۇن ئوتىقاتنىڭ شولىسى سۇغا جۇلا تاشلىغانىدى. پەرىلەردەك ياسانغان كېنىزەكلەر ئۇسسۇل ئويناۋاتاتتى.

ـــ توختاڭلار! ھازىر ئالتۇن تاردىم ئۇسسۇل ئويـ-
ناي‌دۇ، ـــ دېدى شاپ بۇرۇتلىرىنى تولغاپ مۇھەممەت ئارس-
لانخان.

گۈللۈك بىپەك رەختتىن ئۇزۇن كۆڭلەك، تەتىللا جىلىتكە كىيىپ، ناۋات رەڭ ھىلىلە رومال سالغان قۇماربىكە، پۇتلىرىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، قاناتلىرىنى كېرىگەن توزدەك قوللىرىنى يېيىپ، شۇنداق نازاكەت، جىلۋە بىلەن ئويىنىدىكى، مۇھەممەت ئارسلانخان ئولتۇرالماي تۇرۇپ كەتتى. بىر تەلەڭگە تىللا كەل-
تۈرۈپ قۇماربىكەنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ چاچتى. شاھ سۇپىسىغا سېلىنغان رەڭدار ئىران گىلىمى ئوتقاشتەك پارىلداپ كەتتى. قۇماربىكەنىڭ جادۇ كىرپىكلىرى ئوراپ تۇرغان كۆك كۆزلىرى-
دىن ئوت چاقناپ، كېپىنەك قانىتىدەك يەلپۇنگەن گۈللۈك كۆڭلىكى بېپىلىپ ـ ئېچىلغاندا، مۇھەممەت ئارسلانخانىڭ شەھۋانىي ھەۋىسى قوزغىلىپ قالدى. شۇ چاغدا پىرقىراپ ئايلى-
نىۋاتقان قۇماربىكە، ئىككى قولىنىڭ بېيگىدىن ئىككى خەنجە-
نى چىقىرىپ، نازلىنىپ بارغىنىچە مۇھەممەت ئارسلانخانىڭ غەپلەتتە قالغان بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى، ئوغلى ھۈسەين ئارسلانخانىمۇ بوغۇزلىۋەتتى. كۈنداشلىرى بولغان خانىش، چۆرىلەرگە، ئۇلارنىڭ بالىلىرىغىمۇ خەنجەر ئۇرۇپ قانغا غەرق قىلدى. ئۇ ئەتراپىغا قاراپ قانغا چۆكۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ دەھشەت ئىچىدە ۋارقىرىۋەتتى:

— دادا! ئابا!...

قۇماربىكە ئۆز ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغانغاندا، چىلىق — چىلىق تەرگە چۆكۈپ ياتاتتى. «ئاجايىپ قورقۇنچلۇق چۈش كۆرۈپتىمەنا، تووۋا خۇدايىم، تووۋا...»

— بالام، نېمە بولدۇڭ؟ ئەجەب توۋلاپ كەتتىڭغۇ، — دېدى ھاساسلاپ كىرىپ كەلگەن ئابيانۇ.

چاچلىرى چۈۋۈلۈپ، چىرايى تاتارغان قۇماربىكە كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ ئېڭىشىپ تۇرغان ئانىسىغا قارىدى:

— مەن غەلىتە بىر چۈش كۆرۈپتىمەن، ئانا. شۇنداق قورقۇنچلۇق، شۇنداق دەھشەتلىك!...

— جېنىم بالام، ئېيىت، قانداق چۈش كۆرۈپسەن؟ ئاڭلاپ باقاي.

— قۇماربىكە تىزلىنىپ ئولتۇرغان ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا باش قويغان ھالدا كۆرگەن چۈشىنى دەپ بەردى.

— تۈۋ — تۈۋ... سېنى قارا بېسىپتۇ قىزىم، سەدىقە بېرىۋېتەيلى. كۈن چىققۇچە ئۇخلىغان بارمۇ، تۇرغىن، يا تو- يۇڭنى قىلمىساق بولارمىكىن.

— قۇماربىكە پۈت ئېتىپ قاقاقلاپ كۈلدى:

— مۇھەممەت ئارسلانخانغا تەگكىنىم — تەگكەن، ئۇنىڭ، ئۆزۈمنىڭ نېمە بولۇشۇمدىن قەتئىينەزەر، ئالتۇن تارىم بولىمەن. بۇ تويىنى ھېچكىم توسۇيالمايدۇ، بېشىمدىكى ئالتۇن دىدىم[1] قۇزئوردۇ ئاياللىرىنىڭ كۆزىنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتىدۇ.

— بالام، تۇرغىن، مېھمانلار كېلىدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى. ئاباڭ قوي سويدۇرۇۋاتىدۇ.

قۇماربىكە تۇرۇپ، كىيىدىغان كىيىملىرىنى،

---

① ئالتۇن دىدىم — توي كېچىسى توپى بولىدىغان قىز كىيىدىغان تاج.

ئاسسىدىغان، تاقايىددىغان زەبۇزەننەتلەرنى ئالـ-
ىدىراپ تاللاشقا كىرىشتى.

3

دۇنيادا كۆتۈلمىگەن ئىشلار كۆتۈلمىگەن ۋاقىتتا، كۆتۈل-
مىگەن جايدا يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بۇنى بەزىلەر خالىسا، بەزىلەر
خالىمايدۇ. خالىغانلار پايدا ئالسا، خالىمىغانلار زىيان تارتىدۇ.
بۇنىڭ ئەكسىچە، خالىمىغانلار پايدىغا ئېرىشىپ، خالىغانلار زد-
يان تارتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ.

قۇمارىبىكەنىڭ تويىمۇ ئەنە شۇنداق كۆتۈلمىگەن قىس-
مەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بالاساغۇن شەھىرىنى تەۋرىتىۋەتتى.
بۇ توي قارلۇقلارنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ، مەغرۇرلاندۇرۇپ
قويغان بولسا، ئەجەبسىنگەن ياغمىلارنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈر-
دى. قىپچاق، باسمىل، توغرا، چىگىل قاتارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلـ-
رىنى ھەيران قالدۇردى. بولۇنبەگنى ياقتۇرمايدىغانلار بۇ
تويىنىڭ بولۇشىنى خالىمايتتى، ياقتۇرىدىغانلار خالايتتى.
پۈتۈن ئەلنى بۇ توي توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆزلەر
قاپلاپ كەتتى.

بۇگۈن كەچ ئوردىدىن قايتىپ كەلگەن رەيھانـ-
ىدىن پىشايۋاندا ئولتۇرۇپ، بابا تاپشۇرۇۋالغان باغاقنى
ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلاي-
مەن. جانابى ھۆرمەتلىك يۈغرۇش باشى رەيھانىدىنبەگ كراملـ-
رى: تەڭرىنىڭ خالىشى بىلەن، ئەتە شەنبە كۈنى يۈسۈپ
قادىرخان بۇغرا قاراخان ۋە قارلۇق يابغۇسى يۈغرۇش بولۇنبەگ
پەرزەنتلىرىنىڭ توي مەرىكىسىگە قەدەم تەشرىپ قىلغايلا.

هۆرمەت بىلەن: بۇغرا قاراخان غازى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان

چۈشتىن بۇرۇن بولۇنبەگ قەسرىدە، چۈشتىن كېيىن چۈ دەريا‌سى بويىدىكى بۇغرا قاراخان مەيدانىدا توي داۋاملىشىدۇ.

ھىجرىيە 415 ـ يىلى شەئبانىنىڭ 9 ـ كۈنى».

رەيھانىدىن بولۇنبەگ نامىدا يېزىلغان يەنە بىر باغاقمۇ كۆز يۈگۈرتتى، مەزمۇنى ئوخشاش ئىدى.

ـــ ئاتا، قايتىپ كەلدىڭمۇ؟ـــ ئىشىكتىن جىلتىنى پۇ-لاڭلىتىپ يۈگۈرۈپ كىرگەن يۈسۈپ كەلگىنىچە، ئورنىدىن تۇرغان دادىسىنىڭ بىلىدىن قۇچاقلىۋالدى. ئۇ بادام دوپپا، ئاق كۆڭلەك، قارا شىم كىيىۋالغانىدى، خۇش چىھرىدە كۈلكە ئويـ-ناپتتى.

ـــ بالام، ماۋۇ باغاقلارنى بوۋاڭ بىلەن مومامغا ئەكىرىپ بەرگىن.

ـــ ماقۇل، ئاتا، نېمە باغاق ئىكەن؟

ـــ ھېلى دەپ بېرىمەن، ئاۋۋال باغاقنى بېرىپ چىق.

ـــ ماقۇل،ـــ يۈسۈپ ھايال بولماي ئىچكىرىكى ھويلىغا كىرىپ چىقتى،ـــ ئەمدى دەپ بەرگىن.

ـــ بۇ، مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن قۇماربىكەنىڭ توي باغىقى.

يۈسۈپ قولىغا ئېلىپ كۆردى، كەشمىرنىڭ پاتلىق قەغـ-زىگە ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان قۇرلارنى كۆزدىن كەچۈردى.

ـــ ھە، بۇ بۇغراخان ئوغلىنىڭ تويىكەنغۇ.

ـــ شۇنداق بالام، ئولتۇرغىن.

يۈسۈپ، رەيھانىدىنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

ـــ ئېيتىپ بەرگىنە ئاتا، بۇغرا قاراخانىنىڭ نەچچە ئوغلى بار؟

ـــ سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەت ئارسلانخان، مەھـ-

مۇت تىكىن ئاتلىق ئۇچ ئوغلى، ئوندىن ئارتۇق نەۋرىسى بار.
— يۈسۈپ قادىرخان بۇغرا قاراخان كىمنىڭ ئوغلى؟
— ھارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخاننىڭ ئوغلى.
— ھارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخاننىڭ قانچە ئوغلى بار، ئابا؟ — يۈسۈپ توختماي سورىغىلى تۇردى.
— سوراۋېرەمسەن، ئوغلۇم؟
— سورىسام بولمامدۇ، ئابا؟ — يۈسۈپ يېلىنىش نەزىرى بىلەن قارىدى.
— سورىساڭ بولىدۇ، نېمىشقا بولمايدىكەن. ھە، سورا-ۋەرگىن.
— پادىشاھلىرىمىزنىڭ ئەجدادىنى، ئەۋلادىنى بىلۈۋالاي دەيمەن، ئابا.
— ماقۇل بالام، ياخشى ئويلاپسەن. سوئالىڭغا جاۋاب بېرەي: ھارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخاننىڭ يۈسۈپ قادىرخان، ئەخمەت، ئەلى ئاتلىق ئۇچ ئوغلى، ئادىرا ئاتلىق بىر قىزى بولغانكەن.
— ئابا، بۇ ئادىرا دېگىنىڭ مەرھۇم بۇغرا قاراخان ئەخمەت تۇغانخاننىڭ خانىشى ئەمەسمۇ؟ مەنسۇر بۇغرا قاراخان بولغاندا تۇيۇقسىز غايىب بولۇپ كېتىپ، كېيىن يەنە كەلگەنلەكىنى ئېيتىپ بەرگەنىدىڭ. مېنىمۇ سوراپتىكەنغۇ.
رەيھانىدىن كۈلۈمسىرىدى:
— ئۆزۈڭ كىچىك بولغان بىلەن گېپىڭ پۇتۇن، ئوغلۇم. ئېسىڭدە تۇتۇپسەن. قۇنچۇي بىزنى چاقىرتىمەن دېگەنىدى، ۋاقتى يەتمەيۋاتقان بولسا كېرەك.
يۈسۈپ ئويلاپ قېلىپ سورىدى:
— مەرھۇم ھارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخان ئوردۇكەنت بۇغراخانى سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوغلىمۇ؟
— ياق، بالام. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى.

— ئۇنداق بولسا ئەخمەت تۇغانخانمۇ سۇلايمان ئارسلان-
خاننىڭ ئوغلىمۇ؟

— ئۇنداق ئارىلاشتۇرۇپ قويما بالام. ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ھەمشىرىسى ئالتۇن تارىم نۇر ئەلانۇر خېنىم تۇركەن خاتۇننىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ بالىسى.

— ھە، بىلدىم ئاپا، سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن قۇن-چۇي نۇر ئەلانۇرخېنىم ئاكا ـ سىڭىل ئىكەن ـ دە. بۇلار سەن تولا تەرىپىنى قىلىدىغان ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغرا-خاننىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرىمۇ؟

— توغرا دېدىڭ بالام. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تۆت ئوغۇل، ئۈچ قىزى بولغان. قوشكېزەك ھەسەن ـ ھۇسەن، بايتاش مۇسا، سۇلايمان ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ، قىزلىرى نىسىپ تۇركەن خېنىم، نۇرئەلانۇر خېنىم، بۇد تۇركەن خېنىم نامى بىلەن مەشھۇر. نۇرئەلا نۇر خېنىم بىر ئوغۇل تۇغقان، ئېتى سېيىت ئەلى ئارسلانخان، ئوردۇكەنتنىڭ بۇغراخانى بولغان.

— سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ دادىسى كىم، ئاپا؟

رەيھاندىن جاۋاب بەرمەي جىم بولۇۋالدى. يۇسۇپ قايتا سورىۋىدى، ئويلىنىپ تۇرۇپ ئېغىز ئاچتى:

— ئوبۇلپەتتاھ بىننى ئەبۇنە سىرسامانى، يەنى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۇستازىنىڭ ئوغلى.

— چۇشەندىم، ئاپا. ئەمدى ئېيتقىنا، بۇغرا قارا-خانلىق تەختىدىن چۇشكەن مەنسۇر بۇغراخانچۇ، ئۇ كىم-نىڭ ئوغلى؟

— سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئۇچىنچى ئوغلى. ئۇنىڭ-دىن باشقا، ئەخمەت تۇغانخان، ناسىر ئىلىكخان، مۇھەممەتخان ئاتلىق ئوغۇللىرىمۇ بولغان. بۇلار ئىچىدە ناسىر ئىلىكخان

ئەقللىق، باتۇر، ئەل سۆيەر ئىدى. ئەپسۇس، ئۇ تازا دەۋر سۈرۈۋاتقان چاغدا كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

— بولدى، ئابا. ھازىر شۇنچىلىك بىلىپ تۇراي، بىلىمەكچى بولغىنىم بەك كۆپ، بارا ـ بارا سوراپ بىلىۋالارمەن. ئەگەر قۇنچۇي ئادىرا چاقىرتىپ قالسا، مېنى بىللە ئېلىپ بېرىشنى ئۇنتۇپ قالما، بولامدۇ؟

— ئۇنتۇپ قالمايمەن، بالام، چاقىرتىپلا قالسا چوقۇم ئېلىپ بارىمەن. ھازىر بۇۋاڭ بىلەن بۇغرا قاراخانىنىڭ قارارگاھىغا توي پەتىسكە بېرىپ كېلەي.

— تاماق تەييار بولدى ئاتىسى، يەپ ماڭسىلا، — دېدى ئۆيدىن چىققان يابىرا.

— ماقۇل، ئاتا ـ ئانام بىلەن غىزالىنىپ ماڭاي. يۈر بالام، بوۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ تاماقنى شۇ يەردە يەيلى.

— بۇ تويغا قانداق سوۋغات تەييارلاپ قويدىلا يۇغرۇش باشى؟ — مەنىلىك قىلىپ سۆزىدى يابىرا.

— ھېچنېمە.

— نېمىشقا؟

— بۇنى كېيىن دەپ بېرەي.

رەيھانىدىن توي كۈنى بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخانغا ـ ھۇ، مۇھەممەت ئارسلانخانغىمۇ توي سوۋغىتى ئېلىپ بارمىدى. زەمۇران ئانا، يابىرالارنىمۇ تويغا بارغۇزمىدى. ئۆزى بولۇنبەگ ـ نىڭ قەسرىگە بارغان بولسىمۇ، توي ئېشىغا داخىل بولمايلا ئۇزاپ ئۆيگە قايتىپ كەلدى. ئۇ، بۇ تويىنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەنسىزلىككە چۈشكەنىدى. كېرىلىپ يوغىناپ كەتكەن بولۇڭ ـ بەگ، مۇز چىرايى بىلەن ئالىيىپ قارىغان بوزاغۇ، غادىيىۋالغان دوقاقبەگلەرنىڭ ئەلپازىدىن ھەزەر ئەيلىگەنىدى. «مەنغۇ بىر كىشى، بۇلاردىن خانلىققا ئاپەت، ئەلگە تالاپەت يەتمىسىدى» دەپ ھەسرەت چېكىپ مەيۈسلىنىپ قالغانىدى.

— ئابا، چۇشتىن كېيىن چۇ دەريا‌سى بويىدىكى بۇغرا قاراخان مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلمەكچى بولغان توي مەرىكىسىگە بارمامسەن؟ — دەپ سوردى قارىيخاندىن تاماققا كەلگەن يۇسۇپ، — كىشى قارا، مەرىكىگە بېرىپ كېلىڭلار، دەپ بالىلارنى قويۇۋەتتى.

— مەن بارالمايمەن، بالام. سەن ئاناڭغا دەپ قويۇپ، ياروق، ئادار ئاغىلىرىڭ بىلەن بېرىپ كەلگىن. تۇلپار ئېتىڭنى مىنىۋال. ئۆسمۇرلەرنىڭمۇ بەيگىسى بولۇپ قالسا مەيدانغا چۇش. ئاشانبۇقا بوۋاڭنىمۇ ئېلىۋېلىڭلار، ئۆزىنى بىر كۆرسىتىپ قويسۇن.

— خوپ، ئابا.

— خۇداغا ئامانەت، بالام.

يۇسۇپ نامازشامغا يېقىن ئىشىكتىن كىرىپ كەلدى.

— بالام، ئەجەب يولۇڭغا تەلمۇرتۇۋەتتىڭغۇ، — رەيھانىدىنىڭ پىنىدا ئولتۇرغان يابىرا قوپۇپ يۇسۇپنى باغرىغا ياقتى، — سۆزلەپ بەرگىنە، مەرىكە قانداقراق بولدى، قىزىدىمۇ؟

— ياروق، ئادار ئاكاملارنىڭ تويىدىكىدەك قىزىمىدى.

— نېمىشقا؟ — رەيھانىدىن يۇسۇپنى پىنىدا ئولتۇرغۇزدى.

— ئادەملەر بەك كۆپ چىقىپتىكەن. ئۆرىتۆپە بولۇپ دەۋرەپ كېتىۋىدى، ھېلىقى جاندارلار ئەمرى بوزاغۇ دېگەن نۆكەرلىرى بىلەن ئۇرۇپ سۇر ـ توقاي قىلىپ مەيدانىنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. بۇغرا قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئەلەمدار، قەلەمدارلىرى خالايىقنى تەرتىپكە ئۇندەپ مىڭ تەسلىكتە سەپراس قىلىپ ئات بەيگىسىنى باشلىدى، ئابا.

— بەيگىدە كىم ئۇزۇپ چىقتى، بالام؟

— ياروق ئاكام.

— چېلىشتىڭمۇ؟
— چوڭلاردىن ئاشانبۇقا بوۋام.
— ئۇ كىم بىلەن چېلىشقا چۈشتى؟
— قاپۇغچى باشى بولغان دوقاقبەگ دېگەن ياۋا توڭگۇز بىلەن. ئۇ ناھايىتى ھەيۋە بىلەن مەيدانغا كىردى.
رەيھاندىن ئوغلىنىڭ بۇ ئوخشىتىشىدىن زوقلىنىپ كۈلۈۋەتتى.
— سۆزلە، قايسىسى يېقىلدى؟
— دوقاقبەگ ئاشانبۇقا بوۋامنى كۆتۈرۈپ ئېتىپ يەرگە چاپلىۋەتمەكچى بولغاندىدى، لېكىن ئۆزى يەرگە چاپلىشىپ قالدى.
— ھا ـ ھا ـ ھا!... رەسۋا بولۇپتۇ ـ دە، ئۇ قېرى تۈلكە، — يابىرامۇ كۈلۈپ كەتتى.
— ياشلاردىن ئۇدمىش ئاكام بوزاغۇنى يەرگە ئېتىپ، ئاشانبۇقا بوۋامدەك ئاۋامنىڭ ئالقىشىغا، بۇغرا قاراخاننىڭ بىر لېگەن تىللا تارتۇق قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى.
— بوزاغۇ يەنە ئوسال بولۇپتۇ ـ دە، خوپ بوپتۇ، «نىيىتى ياماننىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن مانا شۇ.
— نىيىتى ياماننىڭ ئىشىنى تەڭرىمۇ ئوڭىدىن كەلتۈرمەيدۇ، — دېدى يابىرا ئېرىنىڭ سۆزىگە ئۈلاپ.
— توپىغا مىلەنگەن بوزاغۇ مەيداندىن چىقىپ ئىككىنچى كۆرۈنمىدى. خۇددى مۇشۈكنى كۆرۈپ كامارغا كىرىپ كەتكەن چاشقاندەك.
يۈسۈپنىڭ بۇ سۆزى ئاتا ـ ئانىسىنى يەنە بىر قېتىم كۈلدۈرۈۋەتتى.
چۇ دەرياسى بويىدىكى بۇغرا قاراخان مەيدانىدا مەيدانغا چۈشكەن ئاۋاملىشىۋاتاتتى. توينىڭ يەتتە ـ سەككىزىنچى كۈنلىرى قىلىچۋازلىق، نەيزە ئۇرۇش، ئوقيا ئېتىشتا ئۇدمىش، بويانقارلار

ئۇتۇپ چىقىپ، بۇغرا قاراخاندىن تارتۇق ئالدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن كەچقۇرۇن ئادامتوغرىل، ئاشانبۇقا ئائىلىسىدىكىلەر بەگ-تۆمۇر قورۇسىغا كېلىپ يىگىتلەرنىڭ مۇڭۇپپەقىيىتىگە تەنتەنە قىلىشتى. ئايتولۇن، ئايسىلىگ، ئايتمىشلارمۇ ئەرلىرى بىلەن كېلىشكەنىدى. ئېغىر ئاياغ بولۇپ قالغان قىزتۇرمىش ئادار بىلەن كېلىپ بۇ خۇشاللىقتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشتى. ئار-چۇن يۇسۇپ بىلەن باغدىن تېرىپ كىرگەن گۈللەرنى يىگىت-لەرنىڭ مەيدىسىگە قاداپ قويدى. ئەگەر مەلىكە ئادىرا ئەۋەت-كەن كېنىزەك كەلمىگەن بولسا، يۇسۇپمۇ بۇ خاسىيەتلىك ئاخشامنى ئۇلار بىلەن بىرگە تەنتەنە قىلىپ ئۆتكۈزگەن بولاتى. مەلىكە بىلەن دىدار كۆرۈشۈش ئىستىكى، ئۇنى ئاتىسى بىلەن ھەرەم قەسىرىگە بېرىشقا ئالدىراتتى.

ئون ئۇچىنچى باب

بۆره تىكىن

1

قارا پەرەنجە يېپىنغان مەلىكە ئادىرا كېنىزەكلىرى بىلەن ئۇلارنى قەستىر ھويلىسىدا كۈتۈۋالدى. شام ـ چىراغلارنىڭ نۇرىدا چاقناپ تۇرغان خاس ھۇجرىسىغا باشلاپ كىرىپ، ئول-تۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. كېنىزەكلەر داستىخان سالدى. مەززە ـ گىزەك قويۇپ، بۆدۈنە، قىرغاۋۇل كاۋاپلىرىنى كەلتۈر-دى، قارا پەردىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ئولتۇرغان مەلىكە:

ـــ رەيھانىدىنبەگ، ئوغۇللىرى بىلەن كېلىپ پېقىرەنى كۆپ خۇرسەن قىلدىلا. ئاۋۋال تاماققا ئېغىز تېگىپ ئاندىن پاراڭلىشايلى. قېنى بەگيۇسۇپ، كاۋاپتىن ئالسىلا، ـــ دېدى.

ـــ رەھمەت قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۆزلىرىنىڭ تەرىپىنى ئابام، مومامىلاردىن كۆپ ئاڭلاپ دىدارلىرىنى بىر كۆرۈشكە مۇشتاق بولغانىدىم. كۆرۈشۈپ بىلدىمكى، مېھرىبان، غەمخان ئانا ئىكەنلا، ـــ دېدى يۈسۈپ.

«نېمىدېگەن ئەدەپلىك، پاساھەتلىك بالا ـ ھە! سۆزلىرى شۇنداق ئورۇنلۇق، ياخشى تەربىيىلىنىۋېتىپتۇ. كەلگۈ-سىدە كاتتا بوگۇ بىلگە بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ئويلىغان مەلىكە، پەردە كەينىدىن يۈسۈپكە سەپسالدى. يۈسۈپ قاراخانىلارنىڭ ھال رەڭ تۇغنا رەڭداش بۆك، ئۇ-

چىسىغا يوللۇق شايى تون كىيىپ، كۆموۋش كەمەر باغلىۋال-
غانىدى. كۆڭلىكىنىڭ ئاپئاق ياقىسى ئاستىدىن باغلانغان
چەكمە گۈللۈك بويۇندىق ئۇنى سالاپەتلىك قىلىپ قويۇ-
غانىدى.

— بالام، ئولتۇرۇپ كۆڭۈللىرى تارتقان بىمەكلىكتىن
بىسىلە، — مەلىكىنىڭ تەكلىپى بۇسۇپىنىڭ كۆڭلىنى يايرىتىۋەتـ-
تى. ئۇ بۆدۈنە كاۋىپىدىن يەپ، خۇشبۇي چايدىن ئوتلىدى،
ئاچچىق ـ چۈچۈك گىلاس شەربىتىدىن ئىچتى. ئاتا، مەلىكىگە
ئۆزىنى بالام دېگۈزگەن ئوغلىنىڭ پاساھىتىدىن سۆيۈنۈپ ئول-
تۇردى.

— يۇغرۇش باشى، سىلەر بىلىپ قېلىڭلار. مەن ئەمدى
سۆزلەپ بېرەي، بۇ ئادەمنىڭ ئەجەللەندۇرىدىغان
سەرگۈزەشتى، — ئادىرا مەلىكە سۆزىنى باشلىدى، — ئىرىم
ئەخمەت تۇغانخان تۇيۇقسىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا
بۇغرا قاراخان بولۇپ تەختكە چىققان مەنسۇرخان هالسىدىن
خەۋەر ئالغان بولۇپ، قەسرىمگە تولا كىشىدىغان بولۇۋالدى.
ئىرىمنىڭ ئىنىسى دەپ هۆرمىتىنى قىلىپ كۈتۈۋالسام، بۇ ئۆزۈ-
نى بىلمىگەن گالۋاڭ بىزەڭلىك قىلىپ: «قۇنچۇي، بۇنداق
يالغۇز تۇرسىلا مەن خاتىرجەم بولالمايمەن، ئاكامۇ قەبرىدە
تىنچ ياتالمايدۇ، سىلىنى قەسرىمگە ئاچىقۋالايمىكىن دەپ ئويـ-
لاۋاتىمەن» دېمەسمۇ. تاپىنمىدىن كىرگەن ئوت مېڭەمدىن
چىقىپ كەتتى. غەزەپ ئاچچىقىم بىلەن: «بۇغرا قاراخان، خاتا
ئويلاپلا، مەن ئۇنداق شاللاق خوتۇنلاردىن ئەمەسمەن، بۇغرا
قاراخاننىڭ قىزى — قۇنچۇيمەن. قېشىمدا كېنىزەكلىرىم بار،
يالغۇز قالغىنىم يوق. ئاغزىلىرىنى ئۇنداق قويۇۋەتمىسىلە، ئەنسـ-
رەپ ئاۋارىمۇ بولمىسىلا» دېدىم. ئۇ خاپا بولغاندەك خىڭىلداپ
قويۇپ چىقىپ كەتتى. ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتۈۋۈندى، يەنە
كىردى. توغرىدىن توغرا ئېتىمنى ئاتاپ: «ئادىرا، راستىنى

دېسەم سلىكە ئاشىق بولۇپ قالدىم. ئىددەت ① مەزگىلى توشقاندىن كېيىن ئەمرىمگە ئېلىش قارارىغا كەلدىم. رازى بولسىلەرمۇ - بولمىسىلەرمۇ سىلىنى ئالغىنىم - ئالغان» دېۋىدى، جان - پېنىم چىقىپ كەتتى. قولۇمغا چىققان نەرسىنى ئېتىپ قوغلاپ چىقاردىم. ئۇنىڭ دېگەنلىرى هار كېلىپ، بىر كېچە - كۈندۈز دۈم يېتىپ يىغلىدىم. بىر چاغدا كۆزۈمنى ئاچسام، بېشىمدا يەنە شۇ مەنسۇرخان هېجىيىپ تۇرۇپتۇ، «نېمە قىلغىلى كەلدىڭ ئەبلەخ!» دېدىم ئورنۇمدىن چاچراپ تۇرۇپ. «ئەرلىكىمنىڭ تەمىنى تېتىپ باقسۇن، دەپ كەلدىم ئادىرا. سىلى بەك چىرايلىق، مېنى مەهلىيا قىلۋالدىلا» دەپ تۇيۇقسىز مېنى قۇچاقلۋالدى. كىچىك چېغىمدىن ئات مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ چوڭ بولغىنىم ئۈچۈنمۇ، ئۇنىڭدىن قورقۇپ كەتمىدىم. غەزەپ ئاچچىقىم بىلەن بىر يۇلقۇنۇپ ئۇنىڭ ئېپلاس قولىدىن بوشىنىۋالدىم. تامغا ئېسىلىق قىلىچنى قولۇمغا ئېلىپ: «مەنسۇرخان، ئۆزۈڭنى بىلىپ چىقىپ كېتىڭ، بولمىسا شۇم كاللاڭنى ئېچىس قولۇڭغا تۇتقۇزۇپ قويىمەن» دەپ ئالدىمغا بىر قەدەم بېسىۋىدىم، ئۇ، «مەلىكە، مەن چىقىپ كېتەي» دەپ ئۆيدىن ئېتىلىپ چىقىپ كەتتى. مەن قەسىر هويلىسىغا چىقىپ كېنىزەكلىرىمنىڭ باغلاپ قويۇلغانلىقىنى كۆردۈم. مەنسۇرخان جاندارلىرى بىلەن قەسىر ئىشىكىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، بىردىن كەينىگە بۇرۇلدى. «ئادىرا قۇنچۇي، شۇنى بىلىپ قويۇڭكى، سەممىيەت بىلەن دېگىنىمگە ماقۇل بولمىسىڭىز، زەڭگىگە خوتۇنلۇققا بېرىۋېتىمەن، پۇشايمانىنى ئالدىغان قاچا تاپالماي قالىسىز» دېدى - دە، ئىشىكنى پۇتى

---

① ئىددەت — شەرئىەت هۆكمى بويىچە ئېرى ئۆلگەن ياكى ئاجراشقان ئايال يالغۇز هالدا ئۆتكۈزىدىغان مۆهلەت (ئۇچ ئاي ئون كۈن) بۇ مۆهلەت ئۆتسە ئەرگە تېگىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ.

بىلەن تېپىپ يېپىۋەتتى. ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ئەلپازى بەك قورقۇنچلۇق ئىدى. ئۇنىڭ قارا نېيتىدىن يانمايدىغانلىقىنى بىلىپ، قۇزغۇردۇدىن كېتىش قارارىغا كەلدىم.

— مۇنداق دېسىلە قۇنچۇي ئالىيلىرى. تازا يۇزسىزلىك قىلىپتىكەندە مەنسۇرخان. شۇنداق قىلىپ ئورىدىن قانداق ئايرىلدىلا؟

— قانداق غايىب بولۇپ كەتكەنتىلە قۇنچۇي ئالىيلىرى، — يۇسۇپ ئاخىرىنى ئاڭلاشقا تەقەززا بولۇپ ئاتەسىنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا سورىدى.

— مېنى خۇرسەن قىلمەن دېسىلە، قۇنچۇي ئالىيلىرى دېمەي، ئابا دېسىلە، بالام. ئالتۇن تارىم قۇنچۇي، تۇركەن خاتۇن دېگەن مەرتىۋىلىك ناملاردىن، ئابا دېگەن بۇ بىر كەلىمە سۆز ھەم ئۇلۇغ، ھەم يېقىملىقتۇر.

— مەنسۇرخانىنىڭ ئىجازىتى بىلەن دېدىلىمۇ، ئابا؟ — يۇسۇپنىڭ ھەيرانلىقتا ئاغزى ئېچىلىپ قالدى.

— ھەئە، بالام. مەن ئورىدىن قانداق چىقىپ كېتىش توغرۇلۇق كۆپ ئويلاندىم. ئاخىر ئامال تېپىلدى. پەرىزات ئىسىملىك بىر كېنىزەكىم بار ئىدى، ئۆزى كەنچەكلەردىن بولۇپ، ناھايىتى چىرايلىق ھەم ئەقىللىق قىز ئىدى. ئاكام يۇسۇپ قادىرخان ئۇدۇننى پەتھى قىلغاندا يەتتە ياشلىق بۇ قىزنى ئۆلۈكلەر ئارىسىدىن تېپىۋېلىپ قەشقەرغە ئېلىپ كەلگەنىكەن. مەن يالغۇز قىز بولغاچقا ماڭا ھەمراھ قىلىپ قويدى، شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە مەندىن ئايرىلماي كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا ئەھۋالنى ئېيتىپ مەسلىھەت سورىسام «ئوردۇكەنتكە كېتەيلى» دېدى. بۇ ئورۇنلۇق مەسلىھەت ئىدى. لېكىن مەنسۇرخانغا بىلدۈرمەي يولغا چىقىش ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟ بۇ-نىڭغىمۇ پەرىزات يول كۆرسەتتى: «بۇ ۋاقىتقىچە ئۆزلىرىدىن مەخپىي تۇتقان بىر سىرىم بار ئالتۇن تارىم، بۇغرا قاراخان

ئەخمەت تۇغانسخان دەۋردىدە جاندارلارنىڭ، ھازىر ياتاق-
لارنىڭ ① سەردارى بولۇپ كېلىۋاتقان قابانقۇنان مېنى ياخشى
كۆرىدۇ. ئۇ بىزگە جان دەپ ياردەم قىلىدۇ.» مەن ئۇنى
قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «ناھايىتى ئوبدان بولدى پەرىزات. ئاۋۋال
مەن مەنسۇرخاندىن شكارغا چىقىشقا رۇخسەت ئالاي. ئۇ رۇخ-
سەت قىلمىسا، يولغا چىقىدىغان ۋاقتىمىزنى بەلگىلەپ قابانقۇ-
نانىنى خەۋەردار قىلايلى، بىزنى ئوردىدىن چىقىرىپ قويسۇن»
دېدىم. پەرىزات ماقۇل بولدى. شكارغا چىقىشىمغا ئىجازەت
بېرىشنى سوراپ، مەنسۇرخان قېشىغا پەرىزاتنى چىقاردىم.
— ماقۇل بولدىمۇ ئابا؟— كۆزلىرىنى قارا پەردىگە
تىككەن يۈسۈپ ئالدىراپ كېتىپ سورىدى.
— ماقۇل بولۇشىنىڭ بولدى بالام، پەرىزاتقا جاۋابىنى
بەرمەي، ئۆزى قەسىرىمگە كېلىپ: «نېمىشقا شكارغا چىقىدىلا
قۇنچۇي؟» دەپ سورىدى. «كۆگىلۈمنى ئېچىپ كەلمەكچە-
مەن» دېدىم. «مەن بىرگە چىقايمۇ؟» دېۋىدى، «بۇ دورە
كېنىزەكلىرىم بىلەن چىقاي. راستىنلا كۆگىلۈم ئېچىلىپ قالغۇ
دەك بولسا، يەنە بىر قېتىمدا سىلى بىلەن چىقارمەن، خاقانىم
دەپ سىلىق جاۋاب بەردىم. «ماقۇل، ئالتۇن تارىم. شكار
چىقىپ كۆگۈللىرىنى ئاچقاچ، دېگەنلىرىمنى باشقىدىن ئويلاپ
كۆرەرلا، مەن سىلىگە موھتاج» دەپلا چىقىپ كەتتى. مەن
دەرھال كېنىزەكلىرىم بىلەن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتىم. ئۇچ
كۈندە تەييارلىق پۈتتى. قىرىق بىر كېنىزەكنىم بارئىدى. ئۇلار-
دىن ئون بىر مەرگەن چەۋەندازنى تاللىدىم. پەرىزاتقا: «بۇ
كېچە تاڭ ئاتماستىن بۇرۇن شكارغا ئاتلىنىدىغانلىقىمنى قابانقۇ-
نانغا بىلدۈرۈپ، ئوردا ئىشىكىدىن چىقىرىپ قويۇشقا ئۇنىڭ
ماقۇللۇقىنى ئېلىپ كېلىڭ» دەپ بۇيرۇدۇم. پەرىزات قايتىپ

---

① ياتاقلار — كېچىلىك قاراۋۇللار.

كېلىپ «ماقۇل بولدى» دېدى. پەرىزاتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئون بىر كىشىزىكىم بىلەن دۇبۇلغا، ساۋۇت كىيىپ، ئوقيا، قىلىچلىرىمنى ئالدىم. پەرىزات بىرقانچە كىشىزەك بىلەن بىرىپ ئاتخانىدىن ئاتلارنى ئېلىپ كەلدى. يۈك ـ تاقلىرىمىزنى ئارتىپ يولغا چىقتۇق. قالغان كىشىزەكلەر كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ئۇزۇتۇپ قېلىشتى. ئوردا ئىشىكلىرىدىن، قۇزئوردۇ دەرۋازىسىدىن توسقۇنلۇققا ئۇچرىمايلا چىقىپ كەتتۇق. چۈ دەريا سۇيىمۇ كەينىمىزدە قالدى. ئارقىمىزدىن قوغلاپ كېلىپ قالمىسۇن، دەپ، كەچ كىرگۈچە ئاتتىن چۈشمەيلا ماڭدۇق. شام بولاي دېگەندە يول چېتىگە چۈشۈپ، چارچىغان ئاتلارنى بىردەم سۇۋۇتۇپ بوغۇز بەردۇق. ئۆزىمىزمۇ ئېلىۋالغان بىمەكلىكتىن بەپ يەنە بولغا چىقتۇق. مەن بىرقانچە رەت ماڭغانلىقىم ئۈچۈن، ئوردۇ-كەنتكە بارىدىغان يولنى ئوبدان بىلەتتىم، شۇڭا ئېزىپ قېلىشتىن قورقماي كېتىۋەردۇق. ئۈچ كۈن ئۆتتى، ئارقىمىزدىن قوغلاپ كېلىشمىدى. تۆتىنچى كۈنمۇ ئۆتتى. قورقۇش، خەۋپ-سىرەش، ئەنسىزلىك ئاستا ـ ئاستا كۆڭلۈمدىن كۆتۈرۈلۈشكە باشلاپ روھلىنىپ قالدىم. بەشىنچى كۈنى چۈش مەھەلدە بىر توقايغا يېتىپ كەلدۇق. مەن ئاتتىن چۈشۈپ چېدىر بارگاھ قۇرۇشنى بۇيرۇدۇم. پەرىزات باشلىق كىشىزەكلىرىم توقايىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى بىر ئوچۇقچىلىققا چېدىر بارگاھنى تىكتى. ئەتراپ يايپېشىل دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار بىلەن قاپلانغان-دى. ھەممە ياندىن بۇلبۇل ـ تورغايلارنىڭ بېقىملىق ساداسى ئىشىتىلىپ تۇراتتى. ئوچۇقچىلىقتىن سەل پەستەرەك بىر ئېقىن سۈنىڭ شەرقتىن غەربكە ئېقىۋاتقانلىقىغا كۆزۈم چۈشكەندە، ناھايىتى سۆيۈنۈپ كەتتىم. يازنىڭ راھىتى ـــ ئېقىن سۇ. ئېقىن سۇ بار يەردە بوستانلىق، خۇش ھاۋا بولىدۇ. كۆكسۈمگە ئۇرۇلۇپ تۇرغان مەيىن شامال مېنى ئىختىيارسىز كۆۋجەپ ئېقىۋاتقان سۇ بويىغا ئېلىپ باردى. كۆز سالسام، ئەتراپتا

دەل ـ دەرەختىن باشقا نەرسە كۆرۈنمىدى. كېنىزەكلىرىمگە تاماقنى ئېقىن بويىدا يېمەكچى بولۇۋاتقىنىمنى ئۇقتۇردۇم. تاماق ـ تىن كېيىن ئالتە كېنىزەكنى قاراۋۇللۇق قىلىشقا بۇيرۇپ، بەش كېنىزىكىم بىلەن ئېقىن سۇغا چۈشتۇم. تەنلىرىم يايراپ كەتتى. بۇ سۇ خۇددى ئاستىغا ئوت قالاپ ئىسسىتىپ قويغاندەكلا ئىللىق ئىدى. بەك ھۇزۇرلاندىم، سۇدىن زادى چىققۇم كەلمە ـ دى. بىر ـ بىرىمىزگە سۇ چېچىپ ئويناپ پەيزى قىلىۋاتساق، پەرىزات: «قۇنچۇي ئالىيلىرى، بىر توپ تۇلۇملۇق ئەرلەر بۇياققا كېلىۋاتىدۇ» دېمەسمۇ. «مەنسۇرخانىنىڭ ئادەملىرى بولسا كې ـ رەك، قوغلاپ كەپتۇ ـ دە، مەلئۇنلار» دەپ ئاچچىقلىنىپ، ئالدىراشلىقتا تاشقى لىباسىمنى، ساۋۇت ـ دۇبۇلغامنى ئىتتىك كىيىپ، قولۇمغا قىلىچنى ئالدىم. كېنىزەكلىرىمنى جەڭگە تەيـ يارلىنىشقا بۇيرۇدۇم. قورشاۋغا چۈشۈپ قالغىنىمزنى تۇيدۇم. تۇلۇملۇق ئەرلەر تۆت تەرەپتىن يېقىنلاپ كېلىشكە باشلىدى. قالپاق كىيگەن قۇش بۇرۇن بىرسى: «ئەي نازىنىن، سىز پادىشاھنىڭ خانىشىمۇ ياكى قىزى؟» دەپ سورىدى. «پادىشاھـ نىڭ قىزىمەن، ئېرىممۇ پادىشاھ» دەپ جاۋاب بەردىم. «بىز قاراقچى، مەلىكە. مەن سەردار. بىزگە سىز ئەمەس، مال ـ دۇنيايىگىز كېرەك» دېدى. يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان بۇ نامەردلەر بىلەن ئېلىشىشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئۇلارنىڭ سورىغىنىنى بېرىپ بولغا راۋان بولۇشنى ئەۋزەل بىلدىم. ئېلـ ۋالغان ئالتۇن ـ كۆمۈشنىڭ بېرىمىنى ئايرىپ: «مانا ئېلىڭلار، مەندە بارى مۇشۇ، بىز شكارغا چىققانىدۇق، ئەگەر ئاز كۆر ـ سەڭلار، قايتقاندا، ئوردىدىن يەنە ئېلىپ بېرىشكە ۋەدە بېرەي. ئەگەر بىزگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈشكە ئۇرۇنساڭلار، بۇغرا قاراخانىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايسىلەر. بۇ يەردىن دەرھال قايتىپ كېتىڭلار» دەپ تەھدىت سالدىم. «قۇنچۇي خېنىم، ئۇنداق بولسا، بويۇن ـ قۇلاقلىرىدىكى زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ بىزگە

بېرىۋەتسلە» دېدى ھېلىقى قاراقچىلارنىڭ سەردارى ئاچ كۆز-
لۈك بىلەن قادىلىپ.

بوينۇمدىكى گۆھەر كۆزلۈك زۇننارنى، ئالتۇن ھالقامنى، ئالماس كۆز قۇيغان ئۈزۈكلىرىمنى ئېلىپ تاشلاپ بەردىم. ھېلىقى ئەبلەخ سەت ھىجىيىپ: «قۇنچۇي خېنىم، ئەمدى سىزدە ماڭا بېرىدىغان بىر ئېسىل نەرسە قالدى. ئاۋۇ دەرەخنىڭ دالدىسىدا بېرىم سائەت سىردىشۋالايلى، ئاندىن يولغا سېلىپ قويايلى، سەپەرلىرى بەخەتەر بولىدۇ» دەپ ئالدىغا قەدەم تاشلىدى. «توختا، ماڭا بېقىنلاشقۇچى بولما!» دەپ قىلىچىمنى كۆتۈردۈم. كېنىزەكلىرىمۇ مېنى قوغداشقا تەييارلىنىپ قىلىچ-لىرىنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈشتى. مەن قاراقچىلارنىڭ سەردا-رى بىلەن قىلىچلىشىپ كەتتىم. ئىككى بېنىمدىن ئىككى قاراق-چى ھۇجۇم قىلدى. «تەگمە، ماڭا ئۆزۈڭنى مەدەتكار! گۈزەل ياراتقان تېنىمنى پاك ساقلىغايسەن» دەپ ئۇرغان قىلىچىم، ئۇنىڭ ئۇمۇتىغا تېگىپ سۇندى. قاراقچىلار سەردارى: «بۇ قۇنچۇي خېنىمنى ئۆزۈمگە قويۇپ بېرىش» دەپ ئۇمۇتىنى ئوينىتىپ بېقىنلاپ كەلدى. كەينىمگە داجىپ ـ داجىپ يېقىلىپ ياتقان دەرەخكە پۈتلىشىپ ئوڭدامغا چۈشتۈم. «تەگمە، پاك پېتىم شېھىت بولغىلى نېسىپ ئەيلە» دەپ، قوللىرىمنى يەرگە تىرەپ قوپماقچى بولۇۋاتقىنىمدا، «تارت قولۇڭنى ئەبلەخ!» دېگەن سۈرلۈك ئاۋاز قۇلقىمغا كىردى. قارىسام، قابانقۇنان قاراقچىلارنىڭ سەردارىنى چېپىپ تاشلاپتۇ. «قۇنچۇي ئالىيلە-رى، زەخمىلەنمىگەنلا، قاراقچىلار قېچىپ كېتىشتى. ئەمدى ئۇلار سىلىگە خەۋپ تۇغدۇرالمايدۇ» دېدى ئۇ تەزىم قىلىپ.

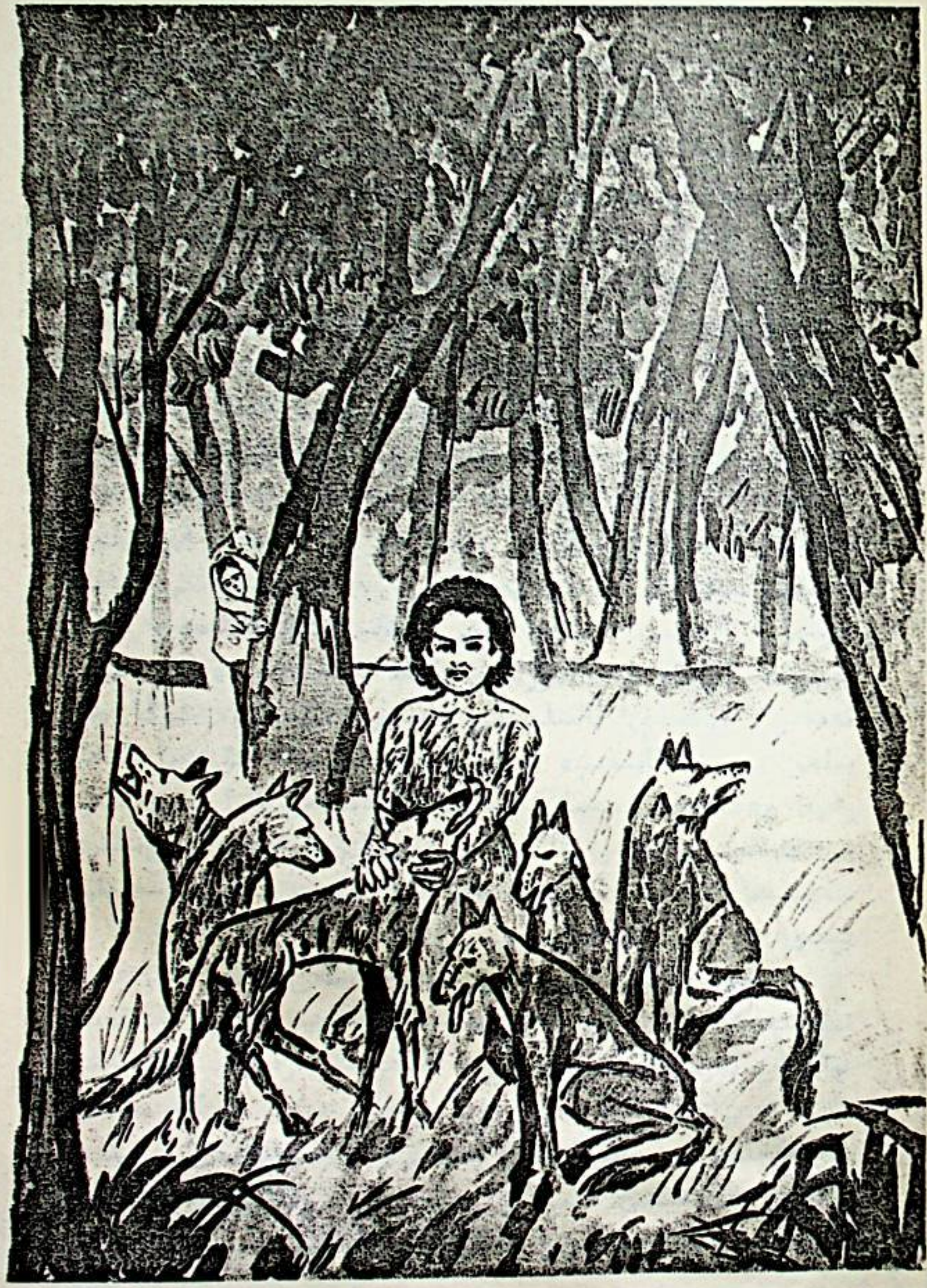
ئەتراپ قان بىلەن بويىلىپ كەتكەنىدى. بوغۇزلانغان، چېپىلغان كېنىزەكلىرىم قانغا مىلىنىپ ياتاتتى. چېپىلىپ، نەيزە سانجىلىپ ئۆلگەن بىرقانچە قاراقچىنىڭ جەسىتى ئوڭدا ـ دۈم بولۇپ قالغانىدى. باغلاپ قويۇلغان ئاتلار يۇلقۇنۇپ ئەنسىز

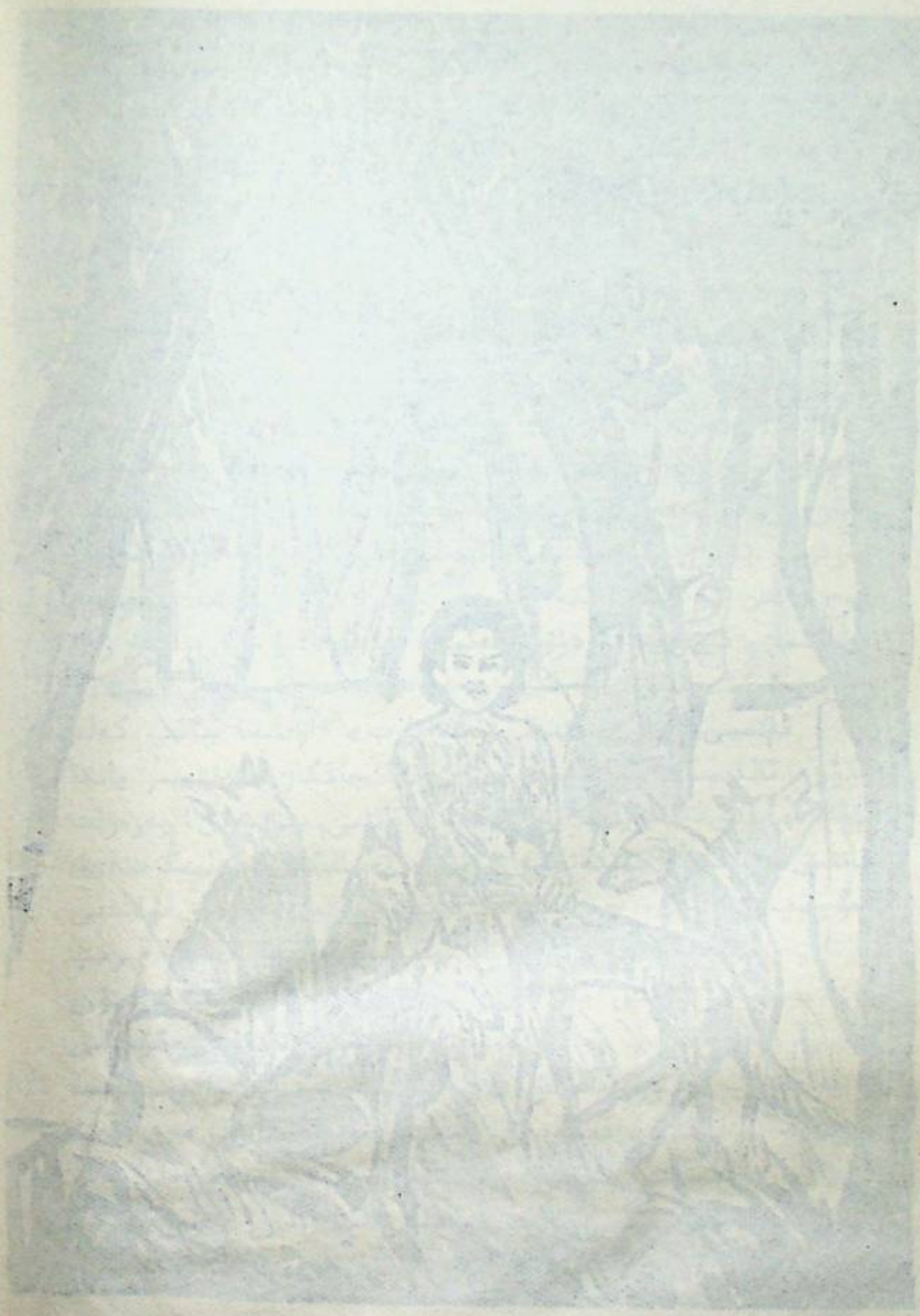
كىشىنىشەتتى. مەن كېنىزەكلىرىمنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ پەريات ئوۇر-
دۇم. «قوڭچوڭي خېنىم، مەن بۇ يەردە» دەپ، ئۆلگەن قاراقچە-
نىڭ يېنىدىن ئاستا تۇرغان پەرىزات يېنىمغا كەلدى. «ئاھ،
تەڭرىم، بۇ نېمە بالا ــ قازا» دەپ يىغلاپ كەتتىم. «يىغلىمىسلا
قوڭچوڭي خېنىم، ساق قالغانلىرىغا شۇكۇر قىلسىلا» دېدى قاباڭ-
قوڭان. مەن: «بۇ يەردە ئىكەنلىكىمنى سىز قانداق بىلدىڭىز؟» دەپ
سورىدىم. «ئالىيلىرىنى يولغا سېلىپلا، بۇغرا قاراخانىنىڭ بۇيرۇقى
بىلەن كەينىلىرىدىن ئىز بېسىپ ماڭغانىدىم» دېدى ئۇ. «ئۇنۇ-
داق بولسا، قاراقچىلارنىڭ بىزنى قورشۇالغىنىنى كۆرۈپ تۇ-
رۇپسىز ــ ھە» دېدىم. «كۆرۈپ تۇردۇم قوڭچوڭي ئالىيلىرى»
دېدى. «قاراقچىلار كېنىزەكلىرىمنى ئۆلتۈرۈۋاتسا، نېمىدەپ قا-
راپ تۇردىڭىز؟» دەپ سورىدىم. «ئالىيلىرىنى يالغۇز قالدۇرۇش
ئۇچۇن» دەپ پەرىزاتقا قارىدى. چىرايى ساماندەك سارغىيىپ
كەتكەن قىز كۆكسۈمگە بېشىنى قويۇپ يىغلاپ كەتتى. «مېنى
يالغۇز قالدۇرۇشتىكى مۇددىئايىڭىز نېمە؟» دەپ سورىدىم سو-
غۇق نەزەر تاشلاپ تۇرغان قابانقۇناندىن. «ئالىيلىرىنى ئاس-
راش»، دېدى ئۇ. مەن چۈشىنەلمىدىم. «مېنى ئاسراپ قېلىش
ئۈچۇن قاراقچىلارنىغۇ ئۆلتۈرۈڭلار، كېنىزەكلىرىمۇ ئۆلۈشى
زۆرۈرمىدى؟» دەپ سورىۋىدىم، قابانقۇنان ھىجايدى: «سىلە-
نىڭ ساق قېلىشلىرى ئۈچۇن، دۇنيادىكى ھەممە ئاياللار ئۆلسە
ئەرزىيدۇ، قونچوڭي خېنىم. بۇنى چۈشىنەلمەيۋاتاملا؟ ماۋۇ ئۆ-
لۈشكە تېگىشلىك بولغان قىزمۇ ساق قالدى، ئۇ سىلىگە ھەمراھ
بولىدۇ» دەپ پەرىزاتقا شۇنداق بىر قارىۋىدى، ۋەھىمە ئىچىدە
قىسىلغان يۈرىكىم جىغىلداپ كەتتى. «بۇ ئادەمنىڭ كۆڭلىدە
نېمە باردۇ؟» دەپ ئويلاپ تۇرۇۋىدىم، ئۇ: «بۇ يەردىن تېز
كېتەيلى قوڭچوڭي ئالىيلىرى، قاچقان قاراقچىلار ئادەم يىغىپ
يەنە كېلىشى مۇمكىن،ـــ دېدى ۋە قولىدىكى نەرسىلەرنى ماڭا
تەڭلىدى،ـــ بۇ زىبۇزىننەتلىرىنى ئېلىۋالسىلا، يەنە لازىم بولـ-

دۇ.» قولۇمنى ئۇزاتقۇم كەلمىدى. «مەن كىشىگە بەرگەن نەرسىنى قايتۇرۇۋالمايمەن، سىزدە قالسۇن» دېدىم. «رەھمەت، ساقلاپ قويىاي، ئەسقېتىپ قالار» دەپ ئېتىغا ئارتىۋالغان خۇر-جۇنىغا سېلىپ قويدى.

مەن: «بۇ كېنىزەكلەرنىڭ جەسىتىنى كۆمۈۋېتىپ ئاندىن ماڭايلى» دېدىم. «بۇ ئىشنى نۆكەرلەرگە تاپشۇرۇپ، تېز يولغا چىقايلى» دېدى ئۇ ئالدىرىتىپ. «نۆكەرلەر بىز بىلەن بىرگە ماڭمامدۇ؟» دېۋىدىم، ئۇ: «ياق، ئادەم كۆپ بولسا، ئاۋارىچىلىك تولا بولىدۇ. نۆكەرلەر ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولدى، ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرى خالىغان جايغا كېتىدۇ» دېدى. مەن ئەجەبلەن-گەن هالدا ئېتىمغا منىدىم، ئۇنىڭدىن يەنە سوراشنى خالىمىدىم. پەرىزات بىلەن قاتارلىشىپ ماڭدىم. قابانقۇنان يۈك ئارتىلغان ئۇچ ئاتنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ ئېلىپ ماڭدى. شۇ ماڭغانچە توختىماي كېچىچە يۈردۇق. مەنمۇ، قابانقۇنانمۇ، پەرىزاتمۇ زۇ-ۋان سۈرۈشمىدۇق.

ئەتىسى زاۋال ۋاقتىدا «بەدەلئارت» داۋىنىغا يېتىپ كەل-دۇق. ئالدىمىزدا ئېگىز تاغ، بىر ياندا جاڭگال، يەنە بىر ياندا كەڭ سايلىق، ئاجايىپ يەر ئىكەن. ئاتتىن چۈشتۇق. پەرىزات قاتتىق قورقۇپ كەتكەنمۇ، تېخىچە ئەسلىگە كېلەلمىگەندى، چۆچۈپ تۇراتتى، چىرايىدا قان يوق ئىدى. ئۇنىڭ قولىدىن تارتىپ، كۆرۈنۈپ تۇرغان تارام ئېقىنىنىڭ بويىغا ئېلىپ بېرىپ يۇز ـ قوللىرىمىزنى يۇيدۇق. بىز كەلسەك قابانقۇنان ئوتۇن يىغىپ غۇلا سېلىپ ئىككى قىرغاۋۇل، بىر توشقانىنىڭ گۆشىنى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇۋېتىپتۇ. «بۇلارنى بايىاتىن ئېتىۋالدىم، سە-لەرنىڭ رىزقىڭلار» دېدى ئۇ مىننەت قىلغان هالدا. مەن گەپ قىلماي، يۈكلىرىنى چۈشۈرمەيلا باغلاپ سوۋۇتۇپ قويغان ئات-لارنىڭ يېنىغا باردىم. يېمەكلىكلەر قاچىلانغان خۇرجۇندىن نان، تالقان ۋە چاي قاينىتىدىغان چۆگۈن ئالدىم. كەينىمگە

ئۆرۈلسەم پەرىزات لاغلداپ تۇرۇپتۇ، ئۇنىڭ يالغۇز ئولتۇرغۇسى كەلمىگەن ئوخشايدۇ. چۆگۈننى بېرىپ: «سۇ ئېلىپ كەلگىن، چاي قاينىتىمىز» دېدىم ئۆزۈمنى قورقۇمسىز كۆرسىتىپ. ئاندىن ئوت يېنىغا كېلىپ ئولتۇردۇم. پەرىزات چۆگۈننى يالقۇنجاپ تۇرغان ئوتتا قويۇپ چاي قاينىتتى، مەن ياغلىق ئۇستىگە نانىنى ئوشتۇپ بىر پارچىنى ئاغزىمغا سالدىم. «ماۋۇ كاۋاپتىن يەڭلار» دېدى قابانقۇنان. مەن ئاڭلىمىغان بولۇپ ناندىن يەپ، چايدىن ئىچىۋەردىم. پەرىزاتقىمۇ جان كىرگەندەك بولدى. ئۇ: «سەردار، ئەگەر مېنى قاراقچىلار ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسا قانداق قىلاتتىلە؟» دەپ سورىدى. بۇ قىزنىڭ ھازىرغىچە ئاشۇ پاجىئەنى ئويلاپ كېلىۋاتقانلىقى، ئەندىشىسىنىڭ تېخىچە تۈگىمىگەنلىكىنى كۆرۈستەتتى. «ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسا ئۆزۈم كۆمۈپ قويىاتتىم.» قابانقۇنانىنىڭ بۇ جاۋابى پەرىزاتنى سەسكەندۈرۈۋەتتى، مەنمۇ چۆچۈپ كەتتىم. «سىلى مېنى ياخشى كۆرەتتىلىغۇ» دېدى پەرىزات. ئۇنىڭ قوي كۆزلىرى ياشقا تولغاندى. «ياق، سىزنى ئەمەس، قۇنچۇي ئالىيلرىنى ياخشى كۆرەتتىم، شۇڭا سىز بىلەن بېقىنلاشقانىدىم» دېدى قابانقۇنان ماڭا كۆز قىرىدا قاراپ. «ھە، بىلدىم، سىلى نېمىدېگەن تاش يۈرەك! كېنىزەكلەرنى قاراقچىلار ئۆلتۈرۈۋاتقاندا، يوشۇرۇنۇپ قاراپ تۇرۇشلىرى سەۋەبسىز ئەمەس ئىكەن، بەك قارا نىيەت ئىكەنلا سەردار» دېدى پەرىزات ئەلەم بىلەن.

«ھۇ، ئۆزىنى بىلمىگەن ئەبلەخ! سەن تېخى ماڭا قانات سۆرەپ كېلىۋېتىپسەن ـ دە!» دېدىم غەزەپ بىلەن. قابانقۇنان چاچراپ تۇرۇپ قىلىچىنى شارت قىلىپ سۇغاردى ـ دە، چاپتى. ئاھ! پەرىزاتنىڭ تېنىدىن جۇدا بولغان بېشى يەرگە چۈشۈپ توپىغا مىلەندى، بايا تارىغان چاچلىرى قانغا چىلاندى... چىدىدىيالماي قىلىچىمنى قىنىدىن سۇغاردىم. «تەگرىم، پاك ھالدا شېھىت بولاي، ھەرگىزمۇ بۇ قانخورنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈر-

مه» دەپ ئىلتىجا قىلىپ، ئۇنىڭ بېشىغا چاپتىم. ئۇ ئۆزىنى يانغا ئالدى، قىلىچىم بىر قىرلىق تاشقا تېگىپ ئوت چاچرىدى. قابانقۇنان قاقاقلاپ كۈلۈپ: «مېنى ئۆلتۈرەلەيدىغان قۇنچۇي تېخى دۇنياغا تۆرەلگىنى يوق» دېدى ـ دە، كاۋاپ بولغان قىرغاۋۇل گۆشىنى مالاچلىتىپ يېگىلى تۇردى. ئۇنىڭغا قاراپ تۇرۇشنى نومۇس بىلىپ، قىلىچىمنى كۆتۈرگىنىمچە ئېقىن بويـ- غا كەلدىم. يېگى چىققان ھىلال ئاينىڭ شولىسى سۇ يۈزىدە چاقنايتتـــى، پاقىلار مۇڭلـــۇق كۈرۈلدايتتى، قانداقتۇر ئۇچار قۇشلارنىڭ، ھايۋانلارنىڭ خىلمۇخىل سادالىرى ئىشتىلىپ تۇ- راتتى، تىترەك بېسىپ قورقۇنچ ئىچىدە قالدىم. بۆرىنىڭ ھۇۋلـ- غىنى ئاڭلىنىپ ۋۇجۇدۇمغا غەيرەت كىرگەندەك بولدى. «قو- لۇڭغا تىرىك چۈشكەندىن كۆرە، بۆرىگە يەم بولغىنىم مىڭ ياخشى» دەپ تەرەت ئالدىم. ئاياغ تاۋۇشىنى ئاڭلاپ، قارىسام قابانقۇنان كېلىۋېتىپتۇ. دەرھال قىلىچنى قولۇمغا ئېلىۋالدىم. «ھە، قۇنچۇي، ئويلىنىۋالدىلىمۇ؟ ئۆلگەندىن يەنىلا تىرىكلىك ئەلا. بۇ دەشتتە ئىككىمىزلا قالدۇق. جاھىللىق قىلماي، مەن بىلەن بۇ كېچىنى بىرگە ئۆتكۈزسىلە، ئوردۇكەنتكە سالامەت يەتكۈزۈپ، ئۆمۈر بويى قۇللىرى بولۇشقا ۋەدە بېرىمەن» دېدى قابانقۇنان. «جۆيلۈمە كاززاپ! سېنىڭ خىلىڭ قانچۇق ئىت. تولا سۆزلىمەي چاپ قىلىچىڭنى!» دەپ ۋارقىرىدىم. قوتازدەك دېۋەڭ بۇ مەلئۇن خىرىلداپ كۈلدى: «ماقۇل، قۇنچۇي خېنىم، قاراڭغۇ چۈششۇن، جانلىرىغا ئىچلىرى ئاغرىمىغان بىلەن مېنىڭ ئىچىم ئاغرىۋاتىدۇ. سەل تەخىر قىلسىلا، يا مېنىڭ دېگىنىمچە بولار، يا سىلىنىڭ دېگەنلىرىچە بولار.» ئۇ قىلىچنى كۆتۈرگـ- ىنىچە ئاتلارنىڭ يېنىغا كەتتى.

ئەجەب ئىش، قابانقۇنان يېقىنلاپ كەلسە ۋۇجۇدۇمدىن قورقۇنچ كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى، يىراقلاپ كەتسە قورقۇنچ ئىچىدە قالاتتىم. كۆك يۈزىنى بۇلۇت قاپلاپ ھاۋا گۈلدۈرلەشكە باشلـ-

دی، لېكىن يامغۇر ياغمىدى. قارائغۇلۇق باستى. ئوتقاشنى كۆتۈرگەن قابانقۇنان يېقىنلاپ كەلدى. مېنى ئورنۇالغان قور- قۇنچ ۋۇجۇدۇمدىن كۆتۈرۋالدى. قىلىچنى كۆتۈردۇم. ئۇ نەيزە- سىنى تەڭلەپ بارغانسېرى ماڭا يېقىنلىدى، نەيزىنىڭ ئۇچىنى كۆكسۈمگە تىرىدى، تۆمۈر ساۋۇت كىيىۋالمىغان بولسام نەيزە يۈرىكىمگە قادالغان بولاتتى. ئۇ نەيزىنى كۆكسۈمگە قاداپ تۇرۇۋەردى. قىلىچ بىلەن بىرقانچىنى ئۇرۇۋېمۇ نەيزىنى سۇندۇ- رالمىدىم. ئۇ قاقاقلاپ كۈلۈپ: «قۇنچۇي خېنىم، قىلىچنى تاشلىسىلا، ئەمدى سىلىگە ھېچكىم پاناھ بولالمايدۇ» دېدى ۋە نەيزىنى كۈچ بىلەن كۆكسۈمگە ئۇردى. سەنتۈرۈلۈپ يىقىلدىم. قۇلىقىمغا بۆرىنىڭ ھۇۋلىغىنى يەنە ئىشىتىلدى. قابانقۇنان مېنى بېسىۋالدى. پۈتۈن كۈچۈم بىلەن ئۇنى ئىتتىرەتتىم، ئۇ ئىككى تىزى بىلەن كۆكسۈمگە نىقتاپ تۇرۇپ گېلىمنى بوغۇۋالدى. دېمىم سىقىلىپ تىنالماي قالدىم. بىردىن ئۇنىڭ قوللىرى بوشاپ بىر يانغا پۈلاڭلىدە يىقىلدى. دەررۇ ئورنۇمدىن تۇردۇم، قاراپ داڭ قېتىپ قاپتىمەن. كۆزلىرى چىراغتەك يانغان بۆرىلەر ئەترا- پىمنى قاپلاپ كەتكەنىدى. چاچلىرى گەدىنىگە چۈشكەن بىر يالىڭاچ بالا بىر قولىدا ئوتقاشنى، بىر قولىدا ئۇچلۇق قورام تاشنى تۇتۇپ ئالدىمدا تۇراتتى، تاش قانغا مىلەنگەنىدى. ئۇ بالا بۆرىدەك ئۇزۇن ھۇۋلىدى، بۆرىلەرمۇ تەڭ ھۇۋلاپ كېتىش- تى. قورقمىنىمدىن پۈت ـ قولۇمدا جان قالماي ئولتۇرۇپ قالدىم. بالا تۈك باسقان قوللىرىنى پۈلاڭلىتىپ چىرقىرىۋىدى، بۆرىلەر كەينىگە يېنىپ جاڭگالغا كىرىپ كېتىشتى. ئۇ، دۈم يېتىقان قابانقۇنانىڭ بېقىن ـ باشلىرىغا بىر نەچچىنى تەپتى. ئۇ ئۆلگەنىدى. بالا ماڭا قاراپ غەلىتە بىر ئاۋاز چىقاردى ـ ده، بېرىپ قابانقۇنان بايا يېقىن ئوت ئۇستىگە ئوتۇن تاشلاپ تۇتاشتۇردى. پاراسلاپ يانغان ئوتنىڭ قىزىل تىللىرى ئەتراپنى يورۇتتى. مەن شۇ چاغدىلا ئۆزۈمنىڭ جەسەت يېنىدا تۇرغىنىمـ

نى بىلىپ، قورقمىنمدىن چىرقىرىغىنىمچە يۈگۈرۈپ ئوت يېنىغا بېرىۋالدىم. بالىنىڭ تۈك باسقان يۈزىدە كۈلكە پەيدا بولدى. كۆزۈم ئۇنىڭ بوينىدىكى ئېسىل تۇمارغا چۈشتى، نەچچە قېتىم قولۇمنى ئۇزىتىپ، تۇمارنى ئېلىشقا جۈرئەت قىلالماي قايتۇرۇۋالدىم. بالا بۇنى سەزگەن بولسا كېرەك، بوينىدىن تۇمارنى ئېلىپ ماڭا بەردى. زەنجىرى ئالتۇن ئىكەن. تۇمارنى سۆكۈپ، ئىچىدىن ئايەت يېزىلغان سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق قەغىزىنى ئالىدىم. ئوتقا يېقىن ئاپىرىپ، يېزىلغان خەتلەرنىڭ قۇرئان ئايەتلىرى ئىكەنلىكىنى كۆردۈم. كۆزۈم ئەڭ ئاستىدىكى قۇرلارغا چۈشكەندە، بىردىن قاتتىق ۋارقىرىۋەتتىم: «ئىبراھىم تىكىن!». مەن بالىغا قاراپ: «ئىبراھىم تىكىن، جېنىم ئۇكام!» دەپ پىچىرلىدىم...

مەلىكە ئادىرا سۆزدىن توختاپ قالدى. پۈتۈن دىققىتى بىلەن ئاڭلاۋاتقان يۈسۈپ قارا پەردىدىن كۆزىنى ئالماي كۈتۈپ ئولتۇردى. ئۆيىنى جىمجىتلىق باستى. رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ بىتاقەت بولۇۋاتقىنىنى بىلىپ:

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، ئىبراھىم تىكىن دېگەنلىرى كىم بولىدۇ؟— دەپ سورىغان بولسىمۇ جاۋاب بولمىدى. يۈسۈپ دادىسىغا قاراپ قويۇپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، قارا پەردىنى سەل قايرىپ، مەلىكىنىڭ چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە ياش تۆكۈۋاتقىنىنى كۆردى. ئۇنىڭغا قارىغان مەلىكە:

— بالام، كېلىپ ئولتۇرسىلا،— دېدى.

يۈسۈپ پەردىنى قويۇپ بېرىپ، مەلىكىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

— ئابا، ئىبراھىم تىكىن دېگەنلىرى ئاشۇ بۆرە بالامۇ ـ ھە؟— دەپ سورىدى ئۇ.

— ھەئە بالام. ئۇ مەرھۇم ئېرىم ئەخمەت تۇغانخانىنىڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىكخانىنىڭ ئوغلى بولىدۇ.

ـــ ئۇ شاھزادە قانداق بولۇپ بۆرە توپىغا قېتىلىپ قاپتۇ، ئابا؟

ـــ بۇ ۋەقە مۇنداق بولغان، بالام،ـــ مەلىكە ئادىرا كېنىزەك قۇيۇپ قويغان كۈمۈش جامدىكى چايدىن بىر ئوتلەم ۋېلىپ سۆزىنى باشلىدى،ـــ ناسىر ئىلىكخان ئاكام يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سامانىلار خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، خارەزىم پادىشاھىنىمۇ ئۆزلىرىگە ئەل قىلىپ، قاراخانىلار زېمىنىنى ناھايىتى كېڭەيتكەن ھەم سەمەرقەنتتە تەختتە ئولتۇرغانىدى. ئۇ، باتۇر، ئەقىللىق ھەم ئادىل پادىشاھ ئىدى. مەملىكەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ھمايە قىلغاچقا، بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنغانىدى. لېكىن ئېرىم ئەخمەت تۇغانخان ئۇنىڭ ئابرۇي قازىنىپ كەتكىنىنى كۆرەلمەي، لەشكەر ئەۋەتىپ ئۇنى يوقاتماقچى بولىدۇ. بۇ ناسىر ئىلىكخانغا بەك ئەلەم قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يۈرەك كېسىلى بولۇپ قالىدۇ. ئېرىم ئەۋەتكەن لەشكەرلەرنى نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلىپ چېكىندۈرىدۇ. يۈرەك كېسىلى تۇيۇقسىز قوزغىلىپ ۋاپات بولغاندا، ئىبراھىم تېكىن بىر ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ ئۇچ ياشقا كىرگەندە، غەزنەۋىلەر سۇلتانى خارەزىمغا بېسىپ كىرىدۇ. ئىبراھىم تېكىنىڭ ئانىسى ئالتۇن تارىم بۇلاقىدىكى بىرقانچە كېنىزەكلىرى بىلەن ئۇچ قۇل زەڭگىنىڭ مۇھاپىزىتىدە سەمەرقەنتتىن يولغا چىقىدۇ، ئەمما ئوردۇكەنتكە بارالمايدۇ. كېتىۋاتقان كارۋان بۇ خانىشىنىڭ جەسىتىنى چۆل بويىدا ئۇچرىتىدۇ. مەن ئۇ چاغدا ئوردۇكەنتتە ئىدىم، ئىبراھىم تېكىنىڭ ئاكىسى مۇھەممەت تېكىنمۇ ئوردۇكەنتتە ئىدى. كارۋان ئەھلىدىن ئالتۇن تارىم بۇلاقىنىڭ چۆلدە قازا قىلغىنىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئېچىندۇق، ئەمما ئوغلى ئىبراھىم تېكىنىڭ ھايات ياكى ئۆلگەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق خەۋەر ئېرىشەلمىدۇق. مانا، سەككىز يىل ئۆتۈپ ئۇنى بۆرىلەر توپى بىلەن ئۇچراتتىم. ئۇ ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ھاياتمىنى

قۇتقۇزۇپ قالدى، بۇنى ئاڭلىغان ھەرقانداق ئادەم ئەجەبلەنمەي قالمايدۇ.

— قۇنچۇي ئابا، شۇنداق قىلىپ ئىبراھىم تىكىننى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كەتتىلمۇ؟

يۇسۇپنىڭ بۇ سوئالىنى ئاڭلاپ تۇرغان رەيھاندىن كۈلۈمسىرەپ، مەلىكىنىڭ جاۋابىغا قۇلاق سالدى.

— بىللە باردى، لېكىن بۇ ئاسانغا چۈشمىدى، بالام. دەسلەپ مەن ئۇنىڭغا گېپىمنى زادىلا ئۇقتۇرالمىدىم. بىر ئاي ئاشۇ داۋان باغرىدا بۆرە بالا بىلەن بىرگە ياشىدىم. ھەر كۈنى نەچچە قېتىم بۆرىلەر توپ ـ توپ بولۇپ كېلىپ، ئىبراھىم تىكىننى چۆرىدەپ زوڭ ئولتۇرۇشۇپ ھۇۋلىشاتتى، يەنە ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن كېتىشەتتى. بارا ـ بارا بۆرىلەردىن قورقمايدىغان بولۇپ قالدىم. ھەر سائەتتە نەچچە ئون قېتىم بۆرە بالىنىڭ ئىبراھىم تىكىن دېگەن ئىسمىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا بولغان ۋەقەنى ئەسلەتمەكچى بولدۇم. ئاخىر ئەجرىم بىكارغا كەتمىدى، بالا ئويلىنىدىغان بولۇپ قالدى، بەزىدە ئۇزاققىچە ماڭا قاراپ ئۆكسۈپ يىغلاپ كېتەتتى. مېھرىبانلىق، كۆيۈمسم بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئۆزۈمگە نىسبەتەن بالىلىق مېھىر ـ مۇھەببەت پەيدا قىلدىم. ئوردۇكەنتكە كېتىش توغرۇلۇق تولا سۆزلەپ ئاخىر ئۇقتۇردۇم. ئۇمۇ ئاخىر زۇۋان سۈردى، باش ـ چايقاپ مەن بىلەن كېتىشكە ئۇنىمىدى. باش ـ كۆزىنى سلاپ باغرىمغا باستىم، پىشانىسىگە سۆيدۈم، ئاندىن ئاتقا مىنىپ خوش ئېتىپ ماڭدىم، ئۇ قاراپ قالدى. بىر چاغدا «ئابا!» دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرۈپ ماڭا يېتىشۋالدى. مەن ئۇنىڭغا ئۆگەتكەن بىرىنچى سۆزمۇ «ئابا» دېگەن ئۇلۇغ سۆز ئىدى. بوينۇمغا گىرە سېلىپ مەن بىلەن كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. خۇشال بولغىنىمدىن يىغلاپ تاشلىدىم. ئەتراپىمىزغا بۆرىلەر يىغىپ كەتتى. ئىبراھىم تىكىن كۆزلىرى ئوتتەك يانغان بىر بۆرىنىڭ يېنىغا بېرىپ

قۇچاقلاپ سۆيدى، ئېھتىمال، بېقىپ چوڭ قىلغان بۆرە شۇ بولۇشى مۇمكىن. باشقا بۆرىلەر بىلەنمۇ قۇچاقلىشىپ خوشلاشـ تى. قولىنى پۇلاڭلىتىپ دەسلەپ كۆرۈشكەندە چىرقىرىغاندەك چىرقىرىۋىدى، بۆرىلەر جاڭگالغا كىرىپ كېتىشتى. بۆرە بالا ئاتقا مىندى. ئىككىمىز «بەدەلئارت» داۋىنىدىن ئۆتۈپ، ئون كۈن يول يۈرۈپ ئوردۇكەنتكە يېتىپ كەلدۇق. مۇھەممەت تىكىن ئۇكسىنىڭ كەلگىنىدىن غايەت خۇشال بولدى. ئاكام يۈسۈپ قادىرخان ئىبراھىم تىكىنىنمۇ ئۆز تەربىيىسىگە ئالدى. ئۇ شۇـ نىڭدىن باشلاپ بۆرەتىكىن نامى بىلەن مەشھۇر بولدى. ھازىر ئوردۇكەنتتىكى ساچ مەدرىسىدە ئوقۇۋاتىدۇ.

ـــ ھە!ـــ يۈسۈپ ھەيرانلىقتىن كۈلۈمسىرىدى ۋە كۆڭلىدە پەيدا بولغان ئارزۇسىنى پىچىرلاپ ئېيتتى،ـــ خۇدا بۇيرۇسا ئوردۇكەنتكە بارسام بۆرەتىكىن بىلەن كۆرۈشمەي قويـ مايمەن.

مەلىكە ئادىرا يۈسۈپنىڭ بېشىنى سىلىدى.

ـــ بالام، بۆرەتىكىن سىلىدىن ئۈچ ياش چوڭ. ئۇ ئون تۆت ياشقا كىردى. سىلىدەك تىرىشىپ بىلىم ئىگىلەۋاتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ مەقسىتى ئالىم بولۇش ئەمەس، ھۆكۈمران بولۇش، ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بۆرىلەرنىڭ خۇيى بار...

ـــ بىلىدىم، قۇنچۇي ئابا. مەن ئالىم بولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن. ئۇنىڭ بۆرىلەر توپىغا قانداق بولۇپ قوشۇلۇپ قالغـ ىنىنى ئاڭلىغۇم بار، سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا.

ـــ ماقۇل، سۆزلەپ بېرەي بالام. بۆرەتىكىن ئانا تىلىدا سۆزلەشنى راۋۇرۇس ئۆگىنىۋالغاندىن كېيىن، ئۈچ ياشتىن ئاشـ قان ۋاقتىدا يۈز بەرگەن پاجىئەنى ئېسىدە قالغىنى بويىچە دەپ بەرگەندى. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدىن ماڭا مەلۇم بولغىنى مۇنداق،ـــ مەلىكە ئادىرا ئاغزىنىڭ ئۇچىغا كەلگەن سۆزنى ئىچىگە يۇتۇۋەتتى. بۇ بالاغەتكە يەتمىگەن ئۆسمۈر گۆدەككە،

نومۇسلۇق پاجىئەنى قانداق بايان قىلىپ بېرىش توغرىسىدا ئويلىنىۋېلىپ، ئاندىن گېپىنى داۋام قىلدى، ـــ خانىش بۇلاق-ئاينى مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭغان ئۇچ قۇلنىڭ بولدا نېيىتى بۇزۇلۇپتۇ. ئۇلار كېنىزەكلەرنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، بىر - بىرىگە يول قويماي قىلىچلىشىپ كېتىپتۇ. كۈچتۈڭگۈر قارام بىرسى ئىككى بۇرادىرىنى ئۆلتۈرۈپ، خانىشنى ئېلىپ قاچاقچى بولۇپ-تۇ. ئەمما خانىش خەنجەر تەگكەپ، ئۇنى بېنىغا يولاتماپتۇ. قارا نىيىتىگە يېتەلمىگەن ۋەھشىي قۇل خانىشنىڭ باغرىغا قىلىچ ئۇرۇۋېتىپتۇ. شۇ چاغدا تۈيۈقسىز كېلىپ قالغان بىر توپ بۆرە، ئۇ قۇلنى يان - يېنىدىن چىشلەپ بىر دەمدىلا يەۋېتىپتۇ. ھەيران قالارلىق يېرى شۇكى، ئانىسىنىڭ قانغا بويالغان باغرىدا يىغلاپ ياتقان ئىبراھىم تىكىنىنى بۆرىلەر ئېلىپ كېتىپتۇ. سەكـكىز يىل بۆرىلەر ئارىسىدا يۈرۈپ سۆزلەشنى ئۇنتۇپ كېتىپتە-كەن، ھازىر راۋان سۆزلەيدىغان بولدى.

ـــ ھە!ـــ يۈسۈپ ھەيرانلىقتىن جىم بولۇپ ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭغا كۆزلىرى ئوتتەك يانغان بۆرىلەر توپى ئارىسىدىكى ئىبراھىم تىكىن كۆرۈنگەندەك بولدى.

ـــ مانا بالام، سىلىگە سۆزلەپ بەرمەكچى بولغان سەرگۈزەشتەم شۇ. بۆرەتىكىن ھېكايىسىنى مەشەدە توختىتاي، قالغىنىنى سىلى بوگۈ بىلگە بولغاندا ئىزدەپ - سوراپ ئاڭلاۋالارلا.

يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ مەلىكىگە باش ئەگدى:

ـــ رەھمەت قۇنچۇي ئابا، مەن سىلىنىڭ ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن،ـــ كۆزلىرىگە ياش ئالغان يۈسۈپ، مەلىكىنىڭ ئوتلۇق لەۋلىرى تەگكەن پېشانىسىنى سىلىغان پېتى قارا پەردىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئاتىسىنىڭ باغرىغا تاشلاندى. ئۇ ناھايىتى ھاياجانلانغانىدى. مەلىكە ئادىرانىڭ مۇڭلۇق ئۇنى يەنە ئاڭلاپدى:

— رەيھانىدىنبەگ، دېمەكچى بولغىنىمنىڭ ھەممىسىنى ئاڭلىدىلا، بايا ئېيتقىنىمدەك، قۇزغۇنلاردۇغا كېلىشتىكى مەقسىتىم جەڭدە شېھىت بولۇش ئۈچۈن ئىدى، بۇ ئارزۇيۇمغا تەڭرىم يەتكۈزمىدى. جەڭدە شېھىت بولغان سېپىت ئەلى ئارسلانخان بوۋىمىزنىڭ ياتقان جايىغا بېرىپ، ئەۋلادىمغا ئىنساپ، شىجائەت تىلەپ، قالغان ئۆمرۈمنى تائەت ـ ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزمەكچى- مەن. بۇنى سىلى ئۆزلىرىلا بىلىپ قالسىلا، رەيھانىدىنبەگ. خانلىقىمىزنىڭ ناقابىل خاقان، قارا نىيەت يۇغرۇشلار ئىلكىدە زەئىپلىشىپ، پارچىلىنىپ كېتىشكە ھەرگىزمۇ قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرمايدىغانلىقلىرىغا ئىشىنىمەن. سىلىدىن، ئوغۇللىرىدىن كۈتىدىغان ئۈمىدىم شۇ.

— باش ئۈستىگە، قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۆزلىرى بۇ نىيەتكە كەلگەن ئىكەنلا، پېقىر قانداقمۇ توسۇپ قالاي. تەڭرىم- گە ئامانەت. ئاقيۇزلۇق، ئاقيوللۇق بولغايلا، — رەيھانىدىن قوپۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— رەيھانىدىنبەگ، خوشلىشىش ۋاقتىمدا خاندانلىقىمىز- نىڭ توختاپ قالغان بىر ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇشنى ئۆزلىرىد- گە ھاۋالە قىلماقچىمەن. ئۇ بولسىمۇ، ھەرزىتى سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان بوۋام زامانىدىن يولغا قويۇلغان — ھەر كۈنى توقسان توققۇز مېيىپ، يېتىم، مۇساپىرلارغا تاماق بېرىش. بۇ خاسىيەتلىك ئەنئەنە ئەخمەت تۇغانخان دەۋرىدە توختىتىپ قويۇلغانىدى، مەنسۇرخان ۋاقتىدا ھېچكىم تىلغا ئالمىدى. بۇ ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش — پادىشاھلارنى ئىنساپقا ئۈندەش ئۈچۈندۇر.

— بۇ تەلەپلىرىنى ئورۇنداشقا بەجانىدىل كۈچ چىقىرد- مەن، قۇنچۇي ئالىيلىرى.

— قۇنچۇي ئابا، خۇدا بۇيرۇسا چوڭ بولغاندا يانلىرىغا بېرىپ ھال سوراپ كېلىمەن، — يۈسۈپمۇ تۇرۇپ قوللىرىنى

كۆكسىگە قويدى.

ـــ بالام، ئەل ـ يۇرتقا خالىس خىزمەت قىلسىلا، قارا نىيەت كاززاپلاردىن پەخەس بولسىلا، بىلىكىنى، ئاۋامنى دوست تۇتسىلا، خۇداغا ئامانەت، بالام.

رەيھانىدىن يۇسۇپ بىلەن ئارقىسىچە مېڭىپ ئۇزاپ چىقـ تى. توققۇز ـ ئون كۈنلۈك بولغان ئاي خېلىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى.

ـــ ئابا، قۇنچۇي ئابام ئېيتقان خاسىيەتلىك ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش توغرىسىدا بۇغرا قاراخان، ئىلىكخانلارغا مەسلـ ھەت بېرەمدىلا؟ سوردى ئاتىسىنىڭ قولىنى تۇتۇپ كېتىۋاتقان يۇسۇپ مەلىكە ئادىرانىڭ دېگەنلىرىنى ئويلاپ.

ـــ ئەلۋەتتە، بالام. مەسلىھەت بېرىپلا قالماي، بۇ ئەنئەـ نىنى دەرھال جارى قىلىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىمەن.

ـــ ئابا.

ـــ ھە، بالام.

ـــ بۇغرا قاراخان ھەر كۈنى توقسان توققۇز مېيىپ، يېتىم، مۇساپىرلارغا تاماق بەرگەن يەردە، بىزمۇ بىئىلاج ـ بىئارام توققۇز كىشىگە تاماق بېرىشنى جەمەتىمىزنىڭ ئەنئەنىسى قىلساق بولمامدۇ؟

ـــ بولىدۇ، ئوغلۇم. بىز بۇ ئەنئەنىنى چوقۇم داۋاملاشتۇـ رۇپ، پادىشاھ ۋە بايلارنى ئىنساپقا ئۈندەيلى.

ئاتا ـ بالا تەڭلا بىر ـ بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرىدى.

ئون تۆتىنچى باب

ئاسىيلىق

1

تومۇز ئۆتكەن بولسىمۇ، ئىسسىق بولۇۋاتاتتى. چۈ دەريا-سىغا كەلگەن ئاخىرقى كەلكۈن كۆۋرۈكنى ئېقىتىپ كېتىپ ئاندىن تىنچلاندى. بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان پۇختا، كۆركەم كۆۋرۈك ياساش ئۈچۈن ئون مىڭ سەر ئالتۇن پۇل چىقىم قىلىشنى بۇيرۇپ، قۇزغۇنلىرىدۇ ئىلىكخانى بولغان ئەخمەت تېكىنگە يارلىق چۈشۈردى. ئەخمەت ئىلىكخان بۇ كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىغا باشچىلىق قىلىشنى يۇغرۇش باشى رەبھانىدىنغا تاپ-شۇردى.

بىر تەرەپتىن، ئاۋامنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ دەريانىڭ يا ئېلىپ كەتكەن جايلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، قىرلاش، يەنە بىر تەرەپتىن، كۆۋرۈكنى تېز ياساپ پۈتتۈرۈش ئۈچۈن، ئىش بېشىغا قابىل باشلامچىلارنى قويغان رەبھانىدىن دۆلەت خىزمىتى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ باغدات خەلىپىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋالدى. خەلىپە يۈسۈپ قادىر-خان غازى پادىشاھ بۇغرا قاراخانغا «مەلىكۈل مەشرىق» دەپ نام بېرىپ، ئالتۇن تاج، ئالتۇن ساپلىق زۇلپىقار ئەۋەتكەنىدى. بۇ، ئۇتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ خان، سۇلتانلە-رىدىن يۈسۈپ قادىرخانىنى ئۈستۈن ئورۇندا قويغانلىقىنىڭ

بەلكىسى ئىدى. رەيھانىدىن ئوغلىغا، باغدات ئەلچىسىنىڭ ئالتۇن تاجنى يۈسۈپ قادىرخانغا كىيگۈزۈپ، ئالتۇن ساپلىق قىلىچنى سۇنۇپ بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىپ:

— بالام، مەلىكۈل مەشرىق بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ئوردۇكەنتكە كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ، ئۇزاتقىلى چىقارسەن، — دېدى.

— چىقمەن ئابا، — دېدى يۈسۈپ خۇشاللىق بىلەن ۋە ئويلاپ قېلىپ سورىدى، — نېمىشقا قۇزئوردۇدا قالمايدىكەن؟

— ئوردۇكەنت قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ چوڭ پايتەختى. بۇغرا قاراخان ئەلۋەتتە ئوردۇكەنتتە تۇرۇشى كېرەك، بالام.

— قۇزئوردۇمۇ پايتەختقۇ. ئەخمەت تۇغانخان، مەنسۇرخان قاتارلىق قاراخانىلار بۇ يەردە تۇرغانغۇ.

— ئاري ئوغلۇم، قۇزئوردۇمۇ گۈزەل پايتەخت، ئەمما ئوردۇكەنت ئاساسلىق پايتەخت. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قاراخانىلار ئىسلام دۆلىتىنى قۇرغان ئەزىزانە شەھەر.

— ھە، ئەمدى چۈشەندىم، ئاتا. مېنىڭ ئوردۇكەنتكە بارغۇم كېلىۋاتىدۇ، — يۈسۈپنىڭ كۆڭلىدە يېڭىدىن تۇغۇلغان بۇ ئارزۇ، رەيھانىدىنىڭ ئېڭىدا بىر ئىستەك پەيدا قىلدى.

— سەل چوڭ بولغىن ئوغلۇم. تەڭرىم نېسىپ قىلسا، سېنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ بېرىپ كاتتا ئۇستازلار بىلەن دىدار كۆرۈشتۈرىمەن.

— تەڭرى تىلىكىنى بەرسۇن ئابا، — دېدى يۈسۈپ سۆيۈنگىنىدىن سەكرەپ.

يۈسۈپ قادىرخاندىن بۇرۇن مەلىكە ئادىرا يولغا چىقتى. بەگتۆمۈر، زەمۇران ئانا، رەيھانىدىن، يابىرالار يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى. كۆزىگە لىققىدە ياش ئالغان يۈسۈپ، مەلىكىنىڭ قارىسى يېتكۈچە ئارقىسىدىن قاراپ قالدى.

يەنە بىر ھەپتە ئۆتۈپ، يۈسۈپ قادىرخانمۇ ئوردۇكەنتكە قاراپ يولغا چىقتى. بالاساغۇندىكى بارچە خالايىق ئون بىر چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزاتتى.

يۈسۈپ باشلىق ھەممە شاگىرتلىرىنى ئېلىپ چىققان ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم «تارىخى كاشغەر» دېگەن كىتابىنى يوللۇق تۇتتى:

— ئەل باشى مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، بۇ كىتابىمنى قوبۇل قىلغايلا، كەمىنە پىقىر ئاچقان قارىيخانىنى «بۇغراخان مەدرىسى» قىلىپ ئۆزگەرتىش توغرىسىدا چۈشۈر-گەن مۇبارەك يارلىقلىرى بىلىك ئىخلاسمەنلىرىنى غايەت خۇر-سەن قىلدى. ئالىيلىرى يولغا چىققان بۇ قۇتلۇق سائەتتە، بالاساغۇن ئەھلى ناھىدىن سەمىمي تەشەككۇر ئېيتىمەن.

— رەھمەت، كىشى قارا. «بۇغراخان مەدرىسى» ئەۋلاد-لار ئۈچۈن شۇنداق بىر مەرپەت باغچىسى بولۇپ قالسۇنكى، ئۇنىڭدىن بوگۈنكىلەرنىڭ، پىداكار ئالىپلارنىڭ قەدىمى ھېچ-ۋاقىت ئۇزۇلمەيدىغان بولسۇن.

— تىلەكلىرىنى كۆڭۈل كۆزىمىزگە مەشئەل قىلغايمىز، ئالىيلىرى. ئاقيوللۇق بولسىلا، — دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ۋە قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپكە ئىشارەت قىلىپ قويدى.

چۆرىسىگە گۈل نەقىش چېكىلگەن، سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق ئاق قەغىزىگە:

«ئەقىل قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا بۈيۈكلۈك تاپۇر.
ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.»

دېگەن مىسرالار ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان يادىكارنامىنى باش ئۈستىگە كۆتۈرگەن يۈسۈپ، بۇغرا قاراخانغا سۇنۇپ بەردى.

— ئەل باشى ئاتا، ئېسىل لىباسىنى، زەر — جاۋاھىرنى

چوڭلار يوللۇق تۇتتى. پىقىر پەرزەنتلىرى ئالىيلىرىغا كۆڭۈل سۆزۈمنى يوللۇق تۇتۇشنى ئەۋزەل بىلدىم، قوبۇل قىلغايلا.

يۈسۈپ قادىرخان سەل ئېگىلىپ يادىكارنامنى قولىغا ئالدى ۋە ئىچىدە ئوقۇپ كۆلۈمسىرىدى:

— يارايسەن بالام، سېنىڭ بۇ يوللۇقۇڭ ھەممە سوۋغا-لاردىن ئۈستۈن ۋە قىممەتلىك ئىكەن. نېمىشقا ئىسمىڭنى يازمىدىڭ؟

— بۇ يالغۇز مېنىڭلا سوۋغام بولماستىن، سانسىز ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ ئارزۇ ـ تىلىكى. ئىسسم پېزىش ھاجەتسىز، بۇغرا قاراخان ئاتا.

— ئوھوي، مۇنداق دېگىن بالام،— يۈسۈپ قادىرخا-نىڭ ئەگىم قارا قاشلىرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، بۆرىنىڭكىدەك ئوتلۇق كۆزلىرى يۈسۈپكە تىكىلدى،— مەن بۇ يادىكارنامنى يادلىۋېلىپ كۆڭلۈمدە ساقلايمەن.

— رەھمەت ئەل باشى ئاتا، ئاقيوللۇق بولسىلا.

— سالامەت بولغىن يۈسۈپ، بىز يەنە كۆرۈشىمىز.

يۈسۈپ قادىرخان بالاساغۇن ئەھلى بىلەن خوشلىشىپ مېڭىپ كەتتى.

يەنە بىر ھەپتە ئۆتتى. ئاي تولۇپ كىچىكلەشكە، تومۇز ئۆتۈپ ھاۋا سالقىنلاشقا باشلىدى. مۇھەممەت ئارسلانخانمۇ ئۇزىدى. بولۇنبەگ بۇ كۈيئوغلى بىلەن قىزى قۇماربىكەگە قارلۇق گۈزەللىرىدىن خىللىۋالغان قىرىق نەپەر كېنىزەكنى، قىساسكار قارلۇق يىگىتلىرىدىن تاللىۋالغان قىرىق نەپەر مەرگەن-نى سوۋغا ئورنىدا يوللۇق تۇتتى. ئۇلارنىڭ مىڭەن ئاتلىرى ئۇچقۇر، كىيىكەن كىيىملىرى ئېسىل ئىدى.

بولۇنبەگ خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرى بىلەن ئون بىر چاقىرىم يەرگىچە ئۇزىتىپ باردى. قۇماربىكە ئاتىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ:

— بۇزرۇكۇارىم، ئۆزلىرىنىڭ مەدىتى بىلەن قارلۇق مەلـ
كىسى بەختىگە يەتتى. خۇشال ـ خۇرام قېلىڭلار، ھەرگىز ياش
تۆكمەڭلار،— دەپ خوش ئېيتتى. ئۇنىڭ كۆڭ كۆزلىرىدىن
تۆكۈلگەن كۈلكە لەۋەن چىرايىنى ئېچىلغان گۈلدەك يېقىملىق
قىلىۋەتتى. ئۇنىڭغا سەپسېلىپ تۇرغان مۇھەممەت ئارسلانخان
خوتۇنىنىڭ سۈلكەت ـ نازاكىتىدىن زوقلانغان ھالدا ئانتا مىنـ
دى. بولۇنبەگ قىرىق تۆگە، قىرىق ئانتا ئارتىلغان قىممەت
باھالىق قىز مېلىنى، قىرىق نەپەر قۇل ـ دېدەكلەر بىلەن
ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدۇردى.
رەبھانىدىن ئۇلارنى ئۇزىتىشقا چىققان ئوردا ئەربابلىرى
بىلەن يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ يانغانىدى.
— بالام، زەن قويدىلمىكىن، بولۇنبەگ كېرىلىپ تېرىـ
سىگە پاتماي قالغاندەك كۆرۈنىدۇ،— دېدى بەگتاش ئابدۇللا
داموللا، تىزگىننى بوش قويۇۋەتكەن كۈيئوغلىغا ياندىشىپ.
— شۇنداق، ئاتا. تۈلكىمۇ توشقانىنى تۇتۇۋالسا كۆرەڭـ
لەپ كېتىدۇ،— رەبھانىدىن قېينىتىسىنىڭ بۇ توغرىدىكى ئوي
ـ پىكرىنى بىلمەكچى بولۇپ ئېيتىنى ئاستىلاتتى.
— ھېچ بىلمىدىم، بۇغرا قاراخان بولغان شۇنداق ئەقىلـ
لىق زات، قاراپ تۇرۇپ ئوغلىغا بىر سۇيىقەستچى قارا نىيەتنىڭ
ھازازۇل قىزىنى ئېلىپ بەردى. بۇ زادى نېمە ئۈچۈن، نېمە
ئۈچۈن قۇدام؟— رەبھانىدىنغا يېتىشۋالغان ئادامتوغرىلىمۇ
كۆڭلىگە سىغدۇرالمايۋاتقان ئەندىشىسىنى بىلدۈردى.
— پېقىرمۇ تەقدىر ـ ئىرادىنىڭ بۇنداق بولۇشىدىن
ئۈمىدۋار ئەمەس،— دېدى رەبھانىدىن خىيالچان ھالدا،—
ئەسلىدە، بۇغرا قاراخانىنىڭ ئوغلىغا بولۇنبەگنىڭ قىزىنى ئېلىپ
بېرىش ياغما ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنى
كۆتۈرۈۋېتىش ئۈچۈن ئىدى، ئىش ئۇنداق بولمايدىغاندەك
تۇرىدۇ...

— توغرا دېدىله، بالام، — قوشۇلدى بەگتاش ئابدۇللا داموللا ئۇھ تارتىپ، — ئىشلار بىز كۈتكەندەك بولمايدىغان ئوخشايدۇ.

ئۇلارنىڭ ئېيتقىنىدەك، ھەقىقەتەنمۇ ئىشلار كۈتكەندەك بولمىدى.

كۈيئوغلى بىلەن قىزنىى يولغا سالغان بولۇنبەگ شەئبان ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە ئەلى تېكىن بىلەن يولغا چىقتى. ئۇ بالىۋاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ ماڭغانىدى. بالاساغۇندا قالغان چوڭ ئوغلى بوزاغۇدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي، خېلى يەرگە بارغۇچە ئارقىسىغا قاراپ ئۇنىڭغا خوش ئېيتتى. لېكىن كۆڭلىنىڭ بىر يېرىدە، بۇ قېتىمقى ئايرىلىشتىن خۇش ئىدى. ماۋەرا ئۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خارەزىم دىيارىنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتنىڭ ئىلىك خانى ئەلى تېكىنىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلالايدىغانلىقىدىن، ئوغلىنىڭ بالاساغۇندا ئەخمەت تېكىنىنى مايىل قىلىپ، ۋاقتى كەلگەندە ئۆزىگە ھەمدەم بولغۇزالايدىغانلىقىدىن نېمىشقا سۆيۈنمىسۇن؟

بولۇنبەگ سەمەرقەنتكە كەلگەندىن باشلاپلا ئەلى تېكىنىڭ ئاغزىدىن كىرىپ، بۇرنىدىن چىقىپ، ئۇنى ئۆزى بىلەن مەسلىھەتلەشمەي تۇرۇپ بىر ئىشقا تۇتۇش قىلالمايدىغان، ئۆزىڭ رازىلىقىنى ئالماي تۇرۇپ جەڭگە ئاتلىنالمايدىغان ھالغا كەلتۈردى. ئوغلى بوزاغۇ سىرداش بۇرادىرى دوقاقبەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇردى.

— ئەلى تېكىن ئالىيلىرى، پاساھەت، شىجائەت بابىدىن ئېيتقاندا، ئىلىكخان ئەمەس، بۇغرا قاراخان بولۇش ھەزرەتلىرىگە ئەڭ مۇناسىپ كېلىدۇ. ئاۋاممۇ ئۆزلىرىنى «ئەلى تېكىن

---

① «ئەلى تېكىن سانى» — ئەلى تېكىن ئىككىنچى دېگەنلىك بولىدۇ.

سانى» دەپ ھۆرمەت بىلەن ئاتىماقتا. ئەلۋەتتە، ئۆز ئوروۇن-لىرىنى ئۆزلىرى ئىگىلىمىسىلە، باشقىلار ھەرگىز ئۆتۈپ نۇپ بەرمەيدۇ،— دېدى بولۇنبەگ قىشلىق سارايدا ئوسسۇلچى قىزلارنىڭ ئويۇنىنى كۆرۈۋاتقان ئەلى ئىلىكخانىنى قۇتراتىپ.

— نېمە دېدىگىز يۇغرۇش؟— پۈتۈن دىققىتى نېپىز يىپەك كىيىملەر بىلەن ئوسسۇل ئوينىۋاتقان قىزلاردا بولغان ئەلى تىكىن سىگارىيان بولۇپ، بولۇنبەگكە قۇلىقىنى يېقىن قىلدى.

— ئالىيلىرى بىلەمدىلىكىن، دۇنيادا ئەڭ ساھىبجامال قىزلار سۇللاغدىن چىقىدۇ. ئەگەر ھەزرەتلىرى بۇغرا قاراخان بولغان بولسىلا، سۇللاغ قىزلىرىنىڭ ئوسسۇلىدىن ھۇزۇرلىنىپ زادى قېرىمايتتىلە،— بولۇنبەگ مۇددىئاسىنى ناھايىتى ئوستا-لىق بىلەن بىلدۈردى.

— ھا ـ ھا ـ ھا،— تەختتە يانپاشلاپ ئولتۇرغان ئەلى تىكىن قاقاقلاپ كۈلدى.

— قەشقەر قىزلىرى سەمەرقەنت نازىنىنلىرىدىن گۈزەل-مۇ؟

— گۈزەل، گۈزەل، ئالىيلىرى. يېقىملىق ئاۋازىدىن كۈيچى بۇلبۇلنى، لەۋەن چېھرىدىن قىزىلگۈلنى خىجىل قىلغۇدەك ساھىبجامال. كۆرسىلە بىلىدىلا، شۇنداق...

— كۆرگەن،— ئۇنىڭ گېپىنى بۆلدى ئەلى تىكىن،— ئوغانلارنىڭ قىزلىرىنى، كوچا ـ كويلاردىكى قىزلارنى كۆرگەن، مانا ئۇنچىۋالا چىرايلىق كۆرۈنمىگەنىدى، يۇغرۇش.

بولۇنبەگ گەپتە كەتكۈزۈپ قويغانلىقىنى بىلىپ ئالدىراپ دېدى:

— توغرا دېدىلە ئالىيلىرى، سىلى كۆرگەن قىزلار بۇغرا قاراخانغا تارتۇق قىلىنغان سۇللاغ رەنالىرىدەك گۈزەل ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇنداق ئۇز، دىلرەبا قىزلارغا بۇغرا قاراخان بولغاندىلا

ئېرىشكىلى بولىدۇ، — بولۇنبەگ بۇ سۆزنى بىلەن ئەلى تىكىنىڭ كۆڭلىگە بىر ئوت سالدى.

«بۇغرا قاراخان بولۇشۇم كېرەك. ئاكام ئەخمەت تىكىن بىلەن بىرلىشىپ، ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماي قويمايمەن» دەپ ئويلىغان ئىلىكخان ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كېنىزەكلەرگە، ۋەزىر ـ ۋۇزرالارغا رۇخسەت بېرىپ ئورنىدىن قوپتى.

— يۇغرۇش باشى، سىز قېلىڭ.

— خوپ، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن، ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ تىزلاندى.

يۈزلىرىدە چېچەك ئىزى قالغان شالاڭ ساقاللىق ئەلى تىكىن يەنە تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

— تۇرۇڭ يۇغرۇش، ئولتۇرۇڭ.

بولۇنبەگ قورقۇمسىراپ ئولتۇردى. ئەلى تىكىن سەل ئېگىشىپ دېدى:

— سىز بابا، بۇغرا قاراخان بولۇش — ئالىيلىرىغا مۇناسىپ دېدىگىز. بۇ ئېيتىش ئاسان بولغان بىلەن، ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىنتايىن قىيىن بولغان مۇشكۈلات. مەن بىلەن بىر ئانىدىن بولغان ئاكام ئەخمەت تۇغانخان سانى بىلەن بىرلىشىپ، يۈسۈپ قادىرخاننى تەختتىن چۈشۈرەيمىكىن دەيمەن.

— دانا ئىكەنلا، ئالىيلىرى، ئەمما، ئالدى بىلەن بىرلىشىدىغان ئۇ ئاكىلىرى ئەمەس، سەلجۇق ئېلىنىڭ شاھى توغرۇلبەگ بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇقبەگدۇر،[1] — يۈرىكى ئورنىغا چۈشكەن بولۇنبەگ ئىلىكخانىڭ ئۆزىگە مايىل بولغىنىدىن خۇش بولدى. قورقۇش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ ھىجايدى.

---

① سەلجۇقبەگ — سەلجۇقلار سۇلتانلىقىنى قۇرغۇچى، توغرۇلبەگ ئۇنىڭ نەۋرىسى.

— نېمە ئۇچۇن؟ — ئەلى تىكىن جاۋاب بەرمەستىن سوئال قويدى.

— ئالىيلىرى، سەلجۇقلارنىڭ سۇلتانى بولغان توغرۇل-بەگ غەزنەۋىلەرنىڭ بىرمۇنچە يېرىنى تارتىۋالدى. رۇم پادىشا-ھىغا زەربە بەردى. پارسلارنى قورقۇتتى. ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىدىغان بولسىلىرى، يۇسۇپ قادىرخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپلا قالماي، ئاكىلىرى ئەخمەت تۇغانخان سانىنى بۇغرا قاراخان بولۇش توغرىسىدا ئېغىز ئاچالمايدىغان قىلىپ قويغىلى-مۇ بولىدۇ.

ئالتۇن تاج پارىلداپ تۇرغان بېشىنى ئاستا لىڭ-شىتىقان ئەلى تىكىن، بولۇنبەگنىڭ سۆزلىرىنى ئورۇنلۇق بىلىپ سورىدى:

— سەلجۇقلارنىڭ ئۇ سۇلتانى بىلەن قانداق مۇناسىۋەت باغلايمەن؟

— بۇ ئىشنى ماڭا تاپشۇرسىلا، ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ تىزلاندى.

— بولىدۇ، يۇغرۇش، سىزگە تاپشۇردۇم، — ئەلى تىكىن بىرەم ئويلىنىۋېلىپ، بولۇنبەككە كۆزلىرىنى تىكتى، — سەلجۇق-لار ئېلىگە يالۋاچ بولۇپ بېرىپ كېلىڭ. سۇلتان توغرۇلبەگ ماڭا ئەللىك مىڭ لەشكەر بىلەن يارەم بېرىشكە ماقۇل بولسىلا، قاراخانىلار مەملىكىتى ئۇنىڭ ھامىيلىقىدا بولىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈڭ.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، بەك دانا ئىكەنلا...

بولۇنبەگ بۇ مەسلىھەت بولۇپ ئۇچىنچى كۈنى تۇنده، ئۆزىنىڭ قۇل چاپارمىنى چاۋاربەگنى بارىسخاندىكى قىزى قۇما-رىبىكەنىڭ يېنىغا، خاس نۆكىرى قاباننى بالاساغۇندىكى ئوغلى بوزاغۇنىڭ يېنىغا ماڭغۇزدى. ئاندىن بىر ھەپتە تەييارلىق قى-لىپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن سەلجۇقلار ئېلىنىڭ

پايتەختى رەي ① شەھرىگە يۈرۈپ كەتتى.

سوغۇق قىش ئۆتتى. ئىللىق كۆكلەم ئالەمگە قۇچاق يايدى. دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار كۆكىرىپ، ئالما ـ شاپتۇللارنىڭ چېچەكلىرى ئېچىلدى. سەمەرقەنت توي كۈنى ياسانغان قىزدەك ئاجايىپ گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. تاقىتى تاق بولغان ئەلى تىكىن بولۇنبەگنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈۋاتاتتى. غورا ئالا بولغاندا ۋەزىر قايتىپ كەلدى. ئۇ ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن تاج بىلەن كۈموش ساپلىق زۇلپىقار، سەپىرىنىڭ ئۇتۇق-لۇق بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. ئۇنىڭ جاۋابىغا تەقەززا بولغان ئەلى تىكىن كۆكلەم تۈسىنى ئالغان باغچا سارايدا قوبۇل قىلدى.

— سۈلتان توغرۇلبەگ لەشكەر بىلەن ياردەم بېرىشكە ماقۇل بولدىمۇ؟ — سورىدى ئۇ.

— سۈلتان توغرۇلبەگ بىننى مىكائىل بەگ ئالىيلىرى ناھايىتى كاتتا شاھىنشاھ ئىكەن. ئۇ مىكائىل بىننى سەلجۇقبەگ-نىڭ ئوغلى بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى كۆرەڭ، رەھىمسىز بولۇپ، ئالىمەن دېگەن يەرنى ئالماي قويمايدىكەن. ئۇنىڭ ھەشەمەتلىك تەختگاھى ئالدىدا مېنى تىترەك باستى...

— بەس، ئۇنىڭ شۇنداق كاتتا سۈلتانلىقىنى بىلدىم، يۈغرۇش. زادى ماڭا ياردەم قىلغۇسى بارمىكەن ـ يوقمۇ؟ مۇشۇنى سۆزلەڭ.

— ئالىيلىرى، بار ئىكەن، بار ئىكەن، — ئالدىراپ جاۋاب بەردى بولۇنبەگ، — ئەمما ناھايىتى تەستە ماقۇل بول-غۇزدۇم.

— ماقۇل بولدىمۇ زادى؟

— ئۇ، مەن ئۈچۈن ئەللىك مىڭ لەشكەر ھېچ گەپ

① رەي — ئىراننىڭ شەرقىدىكى قەدىمىي شەھەر.

ئەمەس. ئەلى تىكىن قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ مېنىڭ ھامىلە-
قىمدا بولۇشىنى خالىسىلا، يۈزمىڭ لەشكەر بىلەن يارداەم بېرىش-
كە تەييارمەن، دەپ بۇ ئالتۇن تاج بىلەن قىلىچنى ئالىيلىرىغا
سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى.

— يۇغرۇش، سىزدىن بەك مىننەتدارمەن.

— ئالىيلىرى ئۇچۇن پەرمانبەردارمەن. سۇلتان توغرۇلـ
بەگ ئالىيلىرىغا قايىل بولدۇم. ئۇ قورقۇمسىز باھادىر ئىكەن.
پارس، ئىراق، خۇراسان ئەللىرىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا
ئاپتۇ. غەزنەۋىلەر پادىشاھى سۇلتان مەھمۇدنى مەغلۇپ قىلىپ،
ئۇ مىنىپ جەڭگە كىرگەن پىلنى ئولجا ئاپتۇ. زۆرۈر تېپىلسا
ئۆزى مىنىپ جەڭگە كىرىدىكەن. ئۆزلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ
ئاشۇ پىلغا مېنى مىنگۈزدى. دۇنيادا تەڭدىشى يوق دانا يۇغرۇش
باشى نىزامۇلمۇلۇك بىلەن سەير قىلدىم.

— سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ ئوبدان قىپتۇ.
ئۇنىڭ بىلەن ئاكام يۈسۈپ قادىرخان قۇدا بولۇشۇپ يېقىنلـ
شىپ كەتكەنىدى.

— پاخشى بولغان تۇخۇم ئەسلىگە كەلمەيدۇ، ئالىيلىرى،
زەربە يېگەن غەزنەۋىلەر ئاكىلىرى يۈسۈپ قادىرخانغا قاياش
بولالمايدۇ. ئەمدىكى گەپ، بىر قورساقتىن چۇشكەن ئاكىلىرى
ئەخمەت تۇغانخان سانىنى ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىشقا ئالدىـ
رىتىش.

— ئالدىرىتىش؟ — ئەجەبلەنگەن ئەلى تىكىنىڭ
قاشلىرى سەكرەپ كەتتى.

— ماقۇل قىلماي تۇرۇپ، قانداق ئالدىراتقىلى
بولىدۇ دەپ، بۇ گېپىمدىن ھەيران قېلىۋاتىلىغۇ — ھە ئالىيلىـ
رى؟ دېمەكچى بولغىنىم، ئەخمەت تۇغانخان چوقۇم ماقۇل
بولىدۇ. ئۇنى ماقۇل قىلىپلا قالماي، ئالدىرىتىش پايدىلىقكى،
تۆمۇرنى قىزىقىدا سوقۇش كېرەك!

— قانداق قىلىپ يۇغرۇش؟
— بۇ ئىشنىمۇ ماڭا قويۇپ بەرسىلە، كۆڭۈلدىكىدەك ئادا قىلىمەن.
— ئۇنداقتا، قۇزغۇنلىرىمىزغا سىزنى ئەۋەتسەم بولغۇدەك.
— ئەلۋەتتە، بۇ كۆرەك ئاكىلىرىنى مەنلا ئىندەككە كەلتۈرەلەيمەن، تەدبىرنىمدىن ھەيران قالىدىلا.
— قانداق تەدبىر بۇ؟
— چەللىدە ئات چاپتۇرۇش تەدبىرى.
— ياخشى. قۇزغۇنلىرىمىزغا بېرىپ، ئاكامنى ئوتتۇز مىڭ لەشكەر بىلەن يۇرۇش قىلىشقا كۆندۈرۈڭ ـ دە، ھايال بولماي سەمەرقەنتكە تېزرەك قايتىپ كېلىڭ.
— باش ئۈستىگە. ئاكىلىرىڭنىڭ سوۋغا ـ سالىمى بىلەن خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلىمەن، خاتىرجەم بولغايلا.
— سىز يېنىمدا بولمىسىڭىز، قانىتى كېسىلگەن قۇشتەك تېپىرلاپ قالىدىكەنمەن، يۇغرۇش.
— تېز قايتىپ كېلىپ يانلىرىدا بولىمەن، ئالىيلىرى.
— ئەگەر مەقسىتىمىز ئەملگە ئېشىپ مەن بۇغرا قاراخان بولسام، سىزنى سەمەرقەنتكە ئىلىكخان قىلىمەن.
— مەن ھەممىدىن ئالىيلىرىنىڭ يېنىدا تۇرۇشنى ئەۋزەل بىلىمەن.
— ئۇنداق بولسا، يولغا چىقىش تەييارلىقىنى قىلىڭ.
— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى،— بولۇنبەگ كەينىچە مېڭىپ باغچا سارايدىن قايتىپ چىقتى. ئوردا ئىچىدىكى قەسىر-رىگە كېلىپ خوتۇن ـ چۆرىلىرى، باللىرى بىلەن كۆرۈشتى. ئاييانۇ سەمەرقەنتكە كەلگەندىن بېرى بورداپ باققان قويىدەك قۇيرۇق سېلىپ سەمرىپ كەتكەنىدى. بۇ خوتۇندىن رايى يېنىپ قالغان بولۇنبەگ، خالىمايراق ئۇنىڭ بىلەن كېچىنى بىرگە ئۆتكۈزدى. بوزاغۇ بىلەن قۇماربىكەنىڭ ئانىسى بولغان ئاييانۇ

خېلىلا هال تارتىپ قالغانىدى. تاشقىرىدا مۇشۇكتەك بەز پۇراپ يۈرىدىغان ئېرىنى ئۆيدە بولسىلا كىرگىلى تۆشۈك تاپالماي قالغان چاشقاندەك بىچارە قىلىپ قويماتتى، ھەرنە قىلىپ ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇناتتى. تۇلكىدىنمۇ قۇۋۇ، مەككار بولغان بولۇنبەگ، قىزىل گۆھەر كۆزلۈك، ئالتۇن زەنجىرلىك زۇننارنى ئاييانۇنىڭ ياغ تولۇپ كەتكەن بوينىغا ئېسىپ:

— ئاغىچا خېنىم، گۈزەل رەي شەھرىدىن ئېلىپ كەلدىم. شاھىنشاھ توغرۇلبەگ ئالىيلىرىنىڭ دانىشمەن ۋەزىرى نىزامۇلمۇلۇك ئالاھىدە سىزگە سوۋغا قىلىپ بەردى،— دەپ بەشەم، كوت ـ كوت خوتۇنىنى يېلەكتەك يۇمشىتىۋەتتى. ئاييانۇ:

— رەھمەت ۋەزىرئەزەم، سىلىنى خويمۇ سېغىنغانىدىم، كېلىپ مېنى سۆيۈندۈرۈۋەتتىلە،— دېدى لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىنى يېقىپ. بىراق ئېرىنىڭ بالاساغۇنغا باردىغانلىقىنى ئاڭلاپ:

— سىلىدىن باشقا كىشى يوقمىكەن، ۋەزىرئەزەم. قەيەرگە بۇيرۇسا بىر پارچە نانغا زار دېدەكتەك غۇيۇلداپ كېتىۋېرىدىغانلا. تاينلىق قۇزئوردۇدىكى سالپاساياق جالاپلارنى سېغىنىپ قالغان بولغىيدىلە،— دېدى پەيلىنى بۇزۇپ.

— يوقسۇ خوتۇن، ئىلىكخان ئالىيلىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە زۆرۈر بىر ئىشنى بېجىرىش ئۈچۈن بارماقچى بولۇۋاتىمەن، بولمىسا ئوتلۇق قۇچىقىڭىزدىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلغۇم يوق،— ئۇ، خوتۇنىنى ئالداپ ـ سلاپ ئاخىر ماقۇل قىلدى.

2

بولۇنبەگ بۇ قېتىم، رەي شەھىرىگە بىرگە بارغان نۆكەر ـ ياساۋۇللاردىن ئىككى ھەسسە كۆپ سىپاھ بىلەن

ھەيۋەتلىك سەپ تۇزۇپ يولغا چىقتى. شۇ ماڭغان پېتى بارىس-
خانغا باردى. خوتۇنىغا كۇندىن - كۇنگە ھېرىس بولۇپ
كېتىۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخان، بۇ ئۇشتۇمتۇت كەلگەن
قېيناتىسىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۇتۇۋالدى. قۇمارىبىكە
ئاتىسىنىڭ نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن كەلگىنىدىن
خۇشاللانغان بولسىمۇ، مۇددىئاسىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى.
ئۇ جىددىي تۇستە:

— ئاتا، ئالدىراپ كەتكەندەك قىلىسەن. بۇ ئىشقا بىزنى
ئارىلاشتۇرما، مېنىڭمۇ ئويلىغانلىرىم بار، ساڭا پۇتلىكاشاڭ بول-
مايمەن، ئەگەشكۇممۇ يوق، — دەپ گەپنى ئۇزۇۋۇتتى.

بولۇنبەگ، قىزىنىڭ ئۆزىگە زىيان يەتكۇزمەيدىغانلىقىغا
ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئارتۇقچە تالاش - تارتىش قىلماي،
ئالدىراپ بالاساغۇنغا يول ئالدى.

ھاۋا كۇندىن - كۇنگە ئىسسىپ، چۇ دەرياسىغا تېرىلغان
بۇغداي مايسىلىرى باشاق تۇتقانىدى. ھەر ياقتىن كاككۇك،
بۇلبۇلنىڭ ئاۋازى ئاڭلىناتتى. ئۇ سېپاھلارغا، دەريا بويىدا توخ-
تاپ تۇرۇشنى بۇيرۇپ ئاتتىن چۈشتى. زاۋال ۋاقتى بولۇپ
قالغانىدى.

بولۇنبەگ ئوقچۇپ ئېقىۋاتقان دەريادا كۆز سالدى. بۇ
دەريادا چۆمۈلۈپ، قىرغىقىدا ئويناپ ئۆسكەنلىكى يادىدىن
كەچتى. بۇ ياشقا كەلگۈچە ئېغىر كۇنلەرگە قالماي، ھۇزۇر -
ھالاۋەتتە ياشاپ كەلگەنىدى، ئۇ بۇنىڭغا قانائەت قىلمايتتى.

كۇن پېتىپ، قارا تۇن چۇ دەريا ۋادىسىغا چىدىرىنى
يايدى. بولۇنبەگ سېپاھلارنى ئاتلاندۇرۇپ مېڭىپ، «دەرۋازەئى
سەمەرقەنت» تىن بالاساغۇن شەھىرىگە قەدەم قويدى. «رەبھا-
نىدىنبەگ نېمە ئىشلارنى قىلۇەتتىكىن؟ ئىلىكخاننى ئۆزىگە
تارتىپ كېپىدىن چىقمايدىغان قىلۇالدىمىكىن؟ مەيلى، قانچە-
لىك يۇز - ئابرۇي تاپقانلىقىدىن قەتئىينەزەر، بۇ نۆۋەت ئۇنى

قاپقانغا دەسسەتمەي قويمايمەن. بوزاغۇ قانداق تۇردىكەن؟ ئۇ- نىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ باقاي...» ئۇ خيال بىلەن ئۆز قورۇسى- نىڭ بوسۇغىسى ئالدىغا كېلىپ قالغىنىنى بىلمەي قالدى. ئاي قاراڭغۇسى ئىدى. بولۇنبەگ ئوتقاش يورۇقى چۈشكەن ئىشىك تۈچ هالقىسىنى قاقتى.

— كىم؟ — بىرسىنىڭ خىرىلدىغان ئاۋىنى ئاڭلاندى.

— بۇ، مەن، ئادابۇ، ئىشكىنى تېز ئاچ!

زەنجىر شاراققىدە ئېلىنىشى بىلەن ئىشىك غىچىلداپ ئې- چىلدى. چاچ ـ ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقارغان بىر بوۋاي جىنچە- راغنى بولۇنبەگنىڭ توپا ـ چاڭ باسقان يۈزىگە تۇتۇپ، هاپىلا ـ شاپىلا تىزلاندى. ئۇ لاغىلداپ تىترىدى.

— يۇغرۇش باشى جانابلىرى بەگ غوجام، مۇبارەك قەدەملىرى قورۇيىمىزغا قۇت كەلتۈرگەي.

— ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، بوۋاي. تۇرغىن، ئوغلۇم ئۆيدىمۇ؟

— ئۆيدە، بەگ غوجام، — بوۋاي تەستە تۇردى.

بولۇنبەگ چاۋاربەككە سپاهلارنى ئارقا قورۇغا ئورۇنلاش- تۇرۇشنى بۇيرۇپ، هويلىغا ئاياغ باستى. كۈندۈزى بولغان بولسا پىشايۋاندىكى توپا ـ چاڭنى، تورۇسلاردىكى ساڭگىلاپ كەتكەن تورلارنى كۆرۈپ كايىغان بولاتتى. قاراڭغۇ ئۆن قورۇدىكى مەينەتچىلىكنى ئۇنتۇغا كۆرسەتمىدى. شام ـ چىراغلار يېنىپ تۇرغان مېهمانخانىغا كۆز سالغان بولۇنبەگنىڭ قۇلقىغا شوخ پەدىكە چېلىنغان ئۇد، داپنىڭ ئاۋىنى كىردى. دېدەك ـ خىزمەت- كارلار ئىچىدىغان، يەيدىغان نەرسىلەرنى توشۇۋاتاتتى. بولۇن- بەگ تەزىم قىلىپ تۇرغان ئادابۇغا قارىدى:

— بۇ نېمە گەپ؟

— ئالىپ بوزاغۇ غوجامنىڭ مېهمانلىرى بار.

بولۇنبەگ «ئوغلۇم تىكىن، چاغرىبەگلەرنى چاقىرغان

ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ دەھلىزگە، ئاندىن مېھمانخانىغا كىردى. بۇرنىغا شارابنىڭ ھىدى ئۇرۇلدى. يۈزى ئوچۇق بەتبەشىرە چوكانلار بىلەن شاراب ئىچىۋاتقان بوزاغۇ بولۇنبەگنى كۆرۈپ تۇردى.

— ئاتا، كەلگىنىگنى بىلمەپتىمەن.

— بۇ نىجىس قانجۇقلىرىگنى دەرھال يولغا سېلىۋەت!

— ماقۇل، — بوزاغۇ چوكانلارنى تېز چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇدى.

ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، كەيپى ئۇچقان بوزاغۇ دېدى:

— ئەجەب تۈيۇقسىز كېلىپ قالدىڭغۇ، ئاتا. بۇنداق كېچىدە كېلىشىگدىكى سەۋەبنى ئېيتىپ بېرەرسەن؟

«نېمىدېگەن قوپال مەخلۇق بۇ؟ بىر ئوغۇل بولۇپ قالدى — دە، خەير...» دەپ ئويلىغان بولۇنبەگ، ھۈرپىيىپ تۇرغان ئوغلىنىڭ مۇرىسىدىن بېسىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزىمۇ كۆرپىگە يۆكۈندى. كېلىش سەۋەبنى يوشۇرماي ئېيتىپ بولۇپ دېدى:

— ئوغلۇم، ئەمدى گەپ ئەخمەت تۇغانخان سانىدا قالدى. بۇ تىكىن مەرھۇم بۇغرا قاراخان تۇغانخاندەك قارامىلىقى، شۆھرەتپەرەسلىكى بىلەن تۇغانخان سانى دەپ ئاتالغان. ئۇ نام قازانسىلا شۇنىڭغا مەغرۇرلىنىپ ئۆتىدىغان ئادەم. ئېيتقىنا، سەن قانداق قارايسەن؟

— ھەي ئاتا، سەن بۇ تىكىنگە قانداق قارىساڭ مەنمۇ شۇنداق قارايمەن. بۇ تىكىن قاباق باش، گول ئىكەن، كىم ماختىسا شۇنىڭ گېپىنى راست دەيدىكەن، ھازىر رەيھانىدىنبەگ بىلەن بېقىنلىشىپ كەتتى. لېكىن سەن ئۇنى ئۆزۈڭگە مايىل قىلالايسەن، سۆزدە ھەرگىز كەتكۈزۈپ قويما.

بولۇنبەگ كۆڭلىدە «ئەقىل كىرىپ قاپتۇغۇ بۇ تەلۈنگە»

دەپ، بوزاغۇنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى.
— جېنىم بالام، سەنچۇ، تۇغانخان سانى بىلەن يېقىنلىشىپ كەتكەنسەن؟
— سەن مېنى بەك دۆت چاغلايسەن، ئاتا. مەن دۆت ئەمەس، سەندەكلا ئەقىللىق، سېنى دورىغانمەن. تۇغانخان سانى مېنىڭ ئالىقىنىمدا. گەرچە رەيھانىدىنبەگ بىلەن يېقىنلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ماڭا ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ، جاندارلار ئەمىرىمەن ـ دە، ئۇ بۇنى ئېسىدىن چىقارمايدۇ، — بوزاغۇ شىركەيپ بولغىنى ئۈچۈن راسا پو ئاتتى.
— ئۇقتۇم بالام، ماڭا ھەممە نەرسە چۈشىنىشلىك بولىدى. تۇغانخان سانىنى ئېيتقىنىمغا كۆندۈرىمەن، دېگىنىمنى قىلغۇزىمەن. قاراپ تۇر، سەنمۇ كاتتا سۈباشىلاردىن بولۇپ قالسەن. ئەمما شۇنى ئېيتىپ قويايي، زىناخورنىڭ ئۆمرى كوتا بولىدۇ. بۇزۇق خوتۇنلارنى ئۆيگە باشلاپ كېلىۋەرمە، بولامدۇ؟
— بولىدۇ، ئاتا، بولىدۇ، ئاياللارنى باشلاپ كەلمەي. لېكىن سەن ھازىرغىچە ياشاپ كېلىۋاتسەنغۇ.
— ئاغزىڭنى يۇم، بەتبەخت! — دېدى بولۇنبەگ ئاچچىقلىنىپ. ئۇ كېيىنكى سۆزنى قىلغىنىغا پۇشايمان قىلدى، — سەن ئۆيلەنمەي يۈرۈپ ئوساللىشىپ كېتىپسەن.
— ئۆيلەپ قويمىساڭ، خوتۇن سېغىنمامدىمەن؟
— مەن دېگەنگە ئۇنمىساڭ، يا ئۆزۈڭ تېپىپ ئۆيلەنمەسەڭ، مەن قانداق قىلمەن.
— مەن رەيھانىدىنبەگنىڭ قىزىدىن باشقا قىزنى ئالمايمەن، ئاتا. ئۇنىڭ تۆتىنچى قىزى ياتلىق بولغىنى يوق.
— ئۇچ قىزىغا كۆز تىكىپ بىرسىنىمۇ قولغا چۈشۈرەلمىدىڭ. ھەي، قانداق بولاركىن؟
— قانداق بولاركىن دېگىنىڭ نېمىسى؟ ئېلىپ بېرىسەن. ئەگەر ئۇ قىز بويۇنتاۋلىق قىلىدىكەن، بۇ نۆۋەت ئاچچىلىرىدەك

ساق قۇتۇلالمايدۇ،ـــ بوزاغۇنىڭ شارابنىڭ تەپتىدىن قىزارغان كۆزلىرىگە قان قۇيۇلدى.

بولۇنبەگ ئەدەپ كېتىۋاتقان ئوغلىنىڭ سەپرايىنى ئۆرلەتـ مەسلىك ئۈچۈن، ئارتۇقچە گەپ قىلماي ئۆيدىن هويلىغا چىقـ تى. سپاهلار بىلەن تاماق يەپ، بېرىم كېچە بولغاندا ئۆزىنىڭ تاقاپ قويۇلغان هۇجرىسىغا كىرىپ ئۇخلاپ قالدى. ئۇ ئۇنىدەـ رەپ ئويغانغاندا، كۈن چىقىپ بىر غۇلاچ كۆتۈرۈلگەنىدى. بولۇنبەگ سپاهلارنى كەينىگە سېلىپ، ئىلگىرى بۇغرا قاراخانـ نىڭ ئوردىسى بولغان ئىلىكخان ساريىغا كەلدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق كەلگەن بوزاغۇدىن، بولۇنبەگنىڭ سەمەرقەنتتىن كەلگـ ىنى ئاڭلىغان ئەخمەت تۇغانخان سانى ئۇنى دەرهال قوبۇل قىلدى.

بولۇنبەگ تەخت ئالدىدا تىزلىنىپ تۇرۇپ سالام بەردى، تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراپ دېدى:

ـــ ۋاپادار، دانا ئىنىلىرى، ئالىيلىرىدىن هال سوراپ كېلىش ئۈچۈن پېقىرنى ئەۋەتتى. ئېگەر ـ ئۇزەڭگىلىرى، يۇـ گەن ـ تارتمىلىرى ئالتۇن ـ كۈموشتىن بولغان سەمەرقەنت ئارغىمىقىدىن توققۇزنى ئۆزلىرىنىڭ مىنىپ جەڭگاهلاردا جەۋلان قىلىشلىرى؛ خارەزمنىڭ ساهىبجامال قىزلىرىدىن توققۇزنى خىزمەتلىرىدە بولۇشى؛ توققۇز تۆگىگە ئارتىلغان ئەنجان بەقەـ سىمى، بۇخارا ئەتلىسىنى خانىش ـ كېنىزەكلىرىنىڭ تىكتۇرۇپ كېيىشى؛ ئۇچ بېرىگە گۆهەر كۆز قۇيۇلغان ئالتۇن كەمەرنى شاهانە تون ئۇستىدىن باغلاپ دەۋران سۈرۈشلىرى ئۈچۈن هەزرەتلىرىگە تارتـۇق قىلىپ ئەۋەتتى، ئاز كۆرمەي قوبۇل قىلغايلا.

ـــ قوبۇل قىلدىم. تۇرۇڭ يۇغرۇش. قەدىردان ئىنىم ۋە ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ئوبدان تۇرۇۋاتقاندۇ؟ مۇشۇدەم ئۇلارنى كۆرگۈم كېلىۋاتىدۇ،ـــ دېدى سوۋغىلاردىن مەمنۇن بولغان تۇغانخان سانى.

— ئاللاتائالانىڭ پاناھىدا، ئالىيلىرىنىڭ دۇئالىرى بەرد-
كاتىدا ئامان - ئېسەن، ئوبدان تۇرۇۋاتىدۇ، — ئۇ تۇغانخان
ساننىڭ ئوڭ، سول تەرىپىدىن ئورۇن ئالغان شەيخۇلئىسلام،
ئەمىر - ئەركانلارغا تەۋەززۇ بىلەن ئېگىلدى، — ئەلى تىكىن
سانى ئالىيلىرى رەيھانىدىنبەگ باشلىق ۋەزىر - ۋۇزرالارغا بىر-
دىن ئات ۋە تونىنى ئىچىگە ئالغان خىلئەت ئەۋەتتى، قوبۇل
قىلىشقايىلا.

— ئەلى تىكىن سانى ئالىيلىرىغا ئاللا رەھمەت
قىلسۇن، — دېيىشتى ۋەزىر - ۋۇزرالار ئورۇنلىرىدىن دۇررىدە
تۇرۇپ. مۇشۇ تاپتا بولۇنبەگنىڭ ئابرۇيى كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى.

رەيھانىدىن، بۇ ۋەزىرنىڭ سەمەرقەنتتىن بالاساغۇنغا بە-
كار كەلمىگىنىنى، ئۇ سارايغا كىرگەندىلا نېمىشقىدۇر كۆزلىرىنى
ئۆزىدىن قاچۇرغانلىقىغا قاراپلا بىلگەنىدى. شۇنچە كۆپ ۋە
ئېسىل سوۋغاتلارنىڭمۇ غەرەزسىز ئەۋەتىلمىگەنلىكى ئۇنىڭ بۇ
گۇمانىنى تەستىقلايتتى. رەيھانىدىنىڭ كۆڭلىدە شۇ ھامان بىر
پىلان تۇزۇلدى.

ئىنىسى ئەلى تىكىن سانىدىن مىننەتدار بولغان ئەخمەت
تۇغانخان سانى:

— جانابلار، سەمەرقەنت ئىلىكخانى قەدىردان ئىنىمنىڭ
ھۆرمىتى ئۈچۈن، يۇغرۇش باشى بولۇنبەگنىڭ مۇبارەك قەدەم-
لى قۇتلۇقلاپ بەگ تەركىسى ئۆتكۈزمەكچىمەن، قەدەم تەشرىپ
قىلغايسىلەر، — دېدى تەختتە گىدىيىپ ئولتۇرغىنىچە. ئۇ ئوڭ
يېنىدىن تۆتىنچى ئورۇندا ئولتۇرغان ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ كۆز
تىكتى، — كەنچ لىيۇ[1] تەيارلانسۇن، ئالاھىدە ئىشكۈم[2]
قويۇلسۇن، بوغۇز[3] خىلمۇ خىل بولسۇن، فۇقا، مەيزاپ،

---

① كەنچ لىيۇ — ئوتتۇز گەز ئۇزۇنلۇقتىكى داستىخان.
② ئىشكۈم — پۈتسىز شىرە.
③ بوغۇز — تاماق.

مۇسەللەس، بوزا كۆپ كەلتۈرۈلسۇن. قىمىز، جۇلاپ، شەربەت ئۆكسۈپ قالمىسۇن. تاي، بوتىلاق، موزايلار سويۇلۇپ پۈتۈن پېتى كاۋاپ قىلىنسۇن، تۈتغۇچ[1] مول بولسۇن. بەگ تەركىسىدىن كېيىن چىش[2] كىراسى بېرىلسۇن!

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى، — ئاغچى ئۇلۇغى ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— ئەمدى بەگ تەركىسى باشلانغىچە ئارام ئېلىڭلار.

— ئېلىكخان ئالىيلىرىغا رەھمەت، — دۈرىدە قوپقان ۋەزىر — ۋۇزرالار سارايدىن چىقىشقا باشلىدى.

— سىز قېلىڭ، يۇغرۇش باشى.

خىيال بىلەن چىقىپ كېتىۋاتقان رەبھانىدىن توختاپ قالدى.

— خىزمەتلىرىگە تەييارمەن، ئالىيلىرى.

— بولۇنبەگ بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا رايىڭىز بارمۇ؟

— ئەلۋەتتە، ئالىيلىرى.

بولۇنبەگ، تۇغانخان سانىنىڭ رەبھانىدىنىنى ئېلىپ قالغىنىدىن كۆڭلى غەش بولسىمۇ، چاندۇرماي باش لىڭشىتىپ ھەجايىدى.

تۇغانخان سانى ئۇلارنى باشلاپ سارايغا يانداش سېلىنغان ئىستىراھەت ئۆيىگە چىقتى.

— بەگ تەركىسى باشلانغىچە بىردەم پاراڭلىشىپ ئولتۇرايلى، — دېدى ئۇ بىر پايلىق تەخت ئۇستىدىكى پەر

---

① تۇتغۇچ — ئىشتىها ئېچىش قورۇملىرى، سوغۇق ۋە ئىسسىق قورۇملار.

② چىش كىراسى — زىياپەتتىن كېيىن بېرىلىدىغان ھەدىيە، سوۋغات.

ياستۇققا يۆلىنىپ، ئاندىن تېخىچە ئۆرە تۇرۇشقان رەيھانىدىن بىلەن بولۇنبەگنى كىمخاب يېكەندازدا ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

رەيھانىدىن بولۇنبەگنىڭ ئوغرى كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ تاكىگا چىشلىۋالغاندەك زۇۋان سۈرمەي بوغنۇقۇپ ئولتۇرغىنىدىن ئۆزىدىن قورۇنۇپ قالغانلىقىغا جەزم قىلدى. «سەلجۇقلار پايتەختىكە بېرىپ كېلىپلا، ئالدىراپ ـ تېنەپ قۇزغۇردۇغا كېلىشى ھەرگىز ھال سوراش ئۈچۈن ئەمەس. ئۇنىڭ ئاغزىنى ئېچىش كېرەك» دەپ ئويلىدى رەيھانىدىن سىنچى كۆزلىرى بىلەن ئۇنى كۆزىتىپ. ئۇ، سەمەرقەنتتىكى ئادەمنىرىنىڭ بەرگەن خەۋىرىدىن بولۇنبەگنىڭ سۇلتان توغرۇلبەگ ئالدىغا كەتكەنلىكىنى ئاللىبۇرۇن بىلگەنىدى.

ـــ بولۇنبەگ جانابلىرى، سەمەرقەنت ھاۋاسى ئۆزلىرىگە ياققانىدەك قىلىدۇ، سەمرىپ قاپتىلا، ـــ دەپ گەپ تەشتى رەيھانىدىن، ـــ سۆزلەپ بەرسىلە، شەرقتىكى بۇ سەلتەنەتلىك شەھەر قانداق ئىكەن؟ ئەلى تىكىن سانى ھەزرەتلىرىنىڭ مۇبارەك كۈنلىرى خۇشۋاخ، خۇش كۆڭۈل ئۆتۈۋاتقاندۇ؟

ـــ ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە، جانابلىرى. سەمەرقەنتكە مېنىڭ تۇنجى قېتىم بېرىشىم بولغاچقا، بۇ شەھەر ماڭا ناھايىتى كۆركەم، ئاۋات كۆرۈندى. نەچچە قېتىم بېرىپ راھەت ـ پاراغەتنى كۆرگەن ھەربىرلىرىگە نىسبەتەن تەسىراتىم مۇكەممەل ئەمەس. ئەلى تىكىن ئالىيلىرى ئەل غېمى بىلەن بەند، پېقىر تېخىمۇ شۇنداق. ئوردۇكەنتتىن خەۋەر كېلىپ تۇرغاندۇ؟ ـــ بولۇنبەگنىڭ بۇ سوئالى ئۆزىگە قارىتىلغانلىقىنى سەزگەن رەيھانىدىن دەررۇ جاۋاب بەردى:

ـــ ئوردۇكەنتتىن خەۋەر كېلەمدۇ ـ كەلمەمدۇ، بىزگە نېمە پايدىسى بار، دەيدىلا، خەۋەر كەلسە ئولپان ـ سېلىق ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان يارلىق كېلىدۇ، شۇ. كەلگىنىدىن

كەلمىگىنى بىز ئۇچۇن پايدىلىق، بۇرادەر.
بۇ سۆزنى ئاڭلىغان بولۇنبەگنىڭ ئاغزى بىلەن تەڭ كۆزلىرىمۇ يوغان ئېچىلدى ۋە رەيھانىدىنىنىڭ خۇشخۇي چېھرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويدى.
— جانابلىرى، ئوردۇكەنتنىڭ يامان گېپىنى قىلمايتتىلە. ئەجەبكى، بىزار بولۇۋاتقاندەك سۆزلەپ قالدىلىغۇ.
— جانابلىرى، ئاقىل كىشى ئەتىگەن بىلەلمىگەننى ئۇشتە، چۈشتە بىلەلمىگەننى كەچتە بىلۈپلىشقا تىرىشىدۇ. بۇرۇن بىلەلمىگەنلىرىم كۆپ ئىكەن، بىلگەنسىرى خاتا قىلغان، كەتكۈزۈپ قويغان ئىشلىرىم ئۇچۇن پۇشايمان يەپ قېلىۋاتىمەن. ھەي قويسىلا، شۇ ئىشلارنى ئەسكە ئېلىشنىمۇ خالىمايمەن. ئەخمەت تۇغانخان سانى ئالىيلىرىنىڭ سايىسىدە كۈنۈم كۆپ ياخشى، ئەلنىڭ كۈنىمۇ ئوبدان ئۆتۈۋاتىدۇ. ئەمما بۇ كۈنگە قەدەر قۇزئوردۇنىڭ باش پايتەخت بولمىغىنىغا ئەپسۇسلىنىمەن.
بۇ گەپتىن بىر بېشارەت سەزگەن بولۇنبەگنىڭ كۈلقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. «رەيھانىدىنبەگنىڭ قورسىقىغا جىن كىرىپتۇ، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېتىپ يۇغرۇش باشىدا قىلمىغىنىدىن خاپا بولغان بولۇشى ئېھتىمال...» دەپ ئويلاپ ئېغىز ئاچتى:
— ئەمدى ئەقىللىرىنى تېپىپلا، بۇرادەر. راست دېدىلە، دانا ئادەم خاتاسىنى تونۇپ تۈزىتىدۇ...— بولۇنبەگ بىردىن سۆزىنى توختىتىۋالدى. گەپكە سەما بولۇپ گىدىيىپ ئولتۇرغان تۇغانخان سانىغا قارىدى. چىرايى ئىنىسىغا ئوخشاش ئاق سېرىق، پالكۆز بۇ ئادەم، ئىپادىسىز نەزىرى بىلەن گاھ رەيھانىدىنغا، گاھ بولۇنبەگكە قاراپ قويۇپ، خاس مەھرەم سۈنۈپ بەرگەن جامدىكى شارابنى ئىچەتتى. «ياق، رەيھانىدىن مەندىن گەپ ئالماقچى، كېيىن مەنسۇرخانىنى ئوڭدا قويغانىدەك، مېنىمۇ

ئوڭدا قويماقچى...» دەپ ئويلىغان بولۇنبەگ، رەيھانىدىن ئالدىدا مۇددىئادىن ئىبغىز ئاچماسلىق قارارىغا كېلىپ جىم بولۇ-ۋالدى.

— ئەگەر قۇزئوردۇ پايتەخت بولسا، ئاكام يۈسۈپ قادىر-خان تەختته خاتىرجەم ئولتۇرالمايتتى، شۇڭا ئوردۇكەنتكە كەت-تى. ئەگەر مەن بۇغرا قاراخان بولسام، ھەرگىز ئوردۇكەنتنى پايتەخت قىلمايتتىم. قۇزئوردۇنى پايتەخت، رەيھانىدىنبەگنى يۇغرۇش باشى قىلىپ دەۋران سۈرگەن بولاتتىم، ھا — ھا — ھا...— دەپ كۈلدى تۇغانخان سانى كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى ئوچۇقلا ئېيتىپ.

بولۇنبەگ «ئەمدى نېمە دەيسەنكىن» دېگەندەك رەيھانە-دىنغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويدى.

— ئالىيلىرى، كۆڭۈللىرىدىكى گەپنى قىلىپ بىزگە بېشا-رەت بەرسىلە. ئۆزلىرى بۇغرا قاراخان بولسىلا، ئىشلار باشقىچە بولىدۇ، ئەلۋەتتە،— رەيھانىدىنمۇ «ئىچىڭدىكىنى بىلمەيدۇ دې-مە، بىلمەن. ئەمما ئۆز ئاغزىڭ بىلەن دېگىنىڭ باشقا گەپ» دېگەن مەنىدە بولۇنبەگكە تىكىلدى.

بولۇنبەگ يەنە زۇۋان سۈرمىدى. ئۇ دىلىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى سۆزنى چىقىرىشتىن يەنىلا ئېھتىيات قىلىۋاتاتتى. بۇنى تۇغانخان تېخى سەزمىگەنىدى. قاپۇغچى باشى كىرىپ بەگ تەرىكسىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ پارىڭىنى ئۇزۇپ قويدى.

پادىشاھ تەكىيەخانىسىنىڭ زىياپەت زالىدا تۇغانخان سان-ىنىڭ سول بېقىنىدا ئولتۇرغان بولۇنبەگ ئۆزرە ئېيتىپ شارابتىن كۆپ ئىچمىدى، تۇغانخان سانى تۇتقان قەدەھتىنلا ئىچتى. ئوڭ بېقىنىدا ئولتۇرغان رەيھانىدىن شاراب ئورنىغا ئانار شەربىتى ئىچىپ ئولتۇردى. بولۇنبەگ بوشىغان قەدەھكە شاراب قۇيۇپ رەيھانىدىنغا تۇتتى.

— قەدىردان بۇرادىرىم، ئىلىكخان ئالىيلىرى ئىچىپ پەيز قىلىۋاتقان يەردە، سىلى نېمىشقا ئىچمەيدىلا. دوستلۇقمىز ئۇ- چۇن بۇ بىر قەدەھنى كۆتۈرۈۋەتكەيلا.

— رەھمەت جانابلىرى، پېقىرنىڭ ئىچمەيدىغانلىقى ئى- لىكخان ئالىيلىرىغا مەلۇم. مەن ئەزەلدىن شاراب ئىچمەيمەن، ئەپۇ قىلسىلا، — رەبھانىدىن كۈلۈپ تۇرۇپ رەت قىلدى.

بولۇنبەگ ئۇزاتقان قەدەھنى ياندۇرماي:

— ئىلىكخان ئالىيلىرىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈنمۇ ئىچمەملا؟ — بولۇنبەگ ئاۋازىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ يامان يەر- دىن قىستىدى. تۇغانخان سانى رەبھانىدىنغا قادالدى، ھەم- مە ئەمىر ـ ئەركانلار ئۇنىڭغا تىكىلدى.

— ئىچمەن، شارابنى بېگى قەدەھكە قۇيۇپ بەرگەيلا، — دېدى رەبھانىدىن ئەپتىنى بۇزماي.

ئىدىشچى باشى بېگى كۈموش جامنى كەلتۈرۈپ بولۇن- بەگكە بەردى. ئۇ لىپمۇلىق شاراب قۇيۇپ رەبھانىدىنغا ئۇزاتتى.

— مەرھەمەت.

رەبھانىدىن قولىغا ئالغان قەدەھنى بىرلا كۆتۈرۈپ ئىچە- ۋەتتى.

بۇ ۋاقىتقا قەدەر ھەرقانداق سورۇندا رەبھانىدىنىڭ شاراب ئىچكىنىنى كۆرمىگەن تۇغانخان سانى، ئۆزىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن قەدەھ كۆتۈرگىنىدىن غايەت خۇرسەن بولدى. ناۋادا ئۇ ئىچمىگەن بولسا كۆڭلىگە شەك چۈشكەن بولاتتى.

ئۇچ كۈن ئۆتكەندە، تۇغانخان سانى رەبھانىدىنىنى خاس قەسىرىگە چاقىرتتى. ئۇ كىرىشىگە:

— يۇغرۇش باشى، سىز ناھايىتى دانا ئىكەنسىز. سارايدا بولۇنبەگ بىلەن كۆرۈشكەن كۈنى دېگەن گېپىڭىز يادىڭىزدا بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

رەبھانىدىن بۇ سوئالنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى سەزدى.

— شۇنداق، ئالىيلىرى، ئېسىمده.
— ئاشۇ ئارزۇيىڭىز ئەمەلگە ئاشىدىغان بولدى.
— قاچان، قانداقسىگە، ئالىيلىرى؟ — جىددىي سورىدى رەيھاننىڭ قىزىققان بولۇپ.
— بولۇنبەگ شۇنىڭ ئۈچۈن كەلگەنىكەن. مېنى بۇغرا قاراخانلىق تەختىده ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپتۇ، — تۇغانخان سانى ئۆزىگە بولۇنبەگ دېگەن مەخپىيەتنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى.
— ئىنىم مېنى بۇغرا قاراخان قىلىش ئۈچۈن بولۇنبەگنى سەلجۇقلار سۇلتانى توغرۇلبەگنىڭ يېنىغا ئەۋەتىپتۇ. ئۇ يۇزمىڭ لەشكەر بىلەن يۇرۇش قىلىشىمىزغا ياردەم قىلماقچى بولۇپتۇ. بۇ يۇرۇشكە مەن ئوتتۇز مىڭ، ئىنىم ئەللىك مىڭ لەشكەر قاتناشتۇرىدىكەنمىز.
— قەيەرگە يۇرۇش قىلىدىكەنمىز، ئالىيلىرى؟ — سورىدى رەيھاننىڭ.
— ئوردۇكەنتكە.
— ئەگەر بولۇنبەگنىڭ ئېيتقانلىرى راستلا بولسا، ئارزۇيۇمىنىڭ يەرده قالمىغانلىقىدىن گۇمانلانمايمەن ئالىيلىرى. لېكىن...
— بولۇنبەگنىڭ ئېيتقانلىرى راست، — رەيھاننىڭ سۆزىنى بۆلدى تۇغانخان سانى، — ئۇ ماڭا قەسەم ئىچىپ بەردى، ناھايىتى مەخپىي تۇتۇشۇمنى تاپىلىدى.
— ئىشەندىم ئالىيلىرى، ئوردۇكەنتكە قاچان يۇرۇش قىلىدىكەنمىز؟
— باش كۆزده. ئۇنىڭغىچە پۇختا تەييارلىق قىلىدىكەنمىز. ئاكام يۇسۇپ قادىرخاننى تەختتىن چۈشۈرىدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە بولۇشىمىز كېرەك، يۇغرۇش باشى.
— ياخشى مەسلىھەت بولۇپتۇ، ئالىيلىرى، تەييارلىق

قانچه پۇختا بولسا، غەلبه شۇنچه ئاسان قولغا كېلىدۇ. بولۇڭ-
بەگنىڭ مەن بىلەن كۆرۈشكۈسى يوق ئوخشىمامدۇ، ئاليلىرى؟
— نېمىشقا يوق بولسۇن؟ سىز مېنىڭ يۈغرۇش باشىم
تۇرسىڭىز. ئەتە كەچ مۇشۇنداق ۋاقىتتا مېنىڭ قەسىرىمده
يۈرۈش قىلىش پىلانىنى بىرلىكته تۇزۇپ چىقىمىز.
— بۇ خاسىيەتلىك ئىشقا قاتنىشىدىغانلىقىمدىن خۇشال-
مەن، ئاليلىرى.
رەيھانىدىن ئەتىسى شۇ ۋاقىتتا كېلىپ پىلان تۇزۇشكه
قاتناشتى. تۇن تەڭ بولغاندا تۇغانخان ساننىڭ قەسرىدىن
چىقتى. بالاساغۇن ئاسمىنىنى بۇلۇت قاپلىغانىدى. ئۇ كۇتۇپ
تۇرغان ياروقنىڭ قولىدىكى تىزگىنىنى ئېلىپ ئاتقا مىندى — ده،
چاپتى. ئۇ بالاساغۇن كوچىلىرىدا ھېچقاچان بۇگۇنكىدەك ئات
چاپتۇرۇپ باقمىغانىدى، ئارغىماق قارا تەرگه چۆمۇپ كەتتى.
ئۇنى ئىشىك ئالدىدا ئوتقاش كۆتۈرۈۋالغان يۇسۇپ كۇ-
ۋۋالدى.
— ئاتا، كەچ قالدىڭىز، ئابام ئەنسىرەپ ئولتۇرىدۇ.
— ئىش چىقىپ قالدى، بالام، — دېدى رەيھانىدىن
ئوغلىنىڭ ئۆسكىلەڭ بويىغا زوق بىلەن قاراپ.
رەيھانىدىن هويلىغا كىرىپ ئالدىغا كەلگەن يابىراغا تون،
سەللىسىنى بەردى، يۇز — قولىنى يۇيۇپ، لۆڭگىنى بەرگەن
يۇسۇپكه تاپىلىدى:
— ئادار بىلەن ياروق تاماقلىرىنى يەپلا ئالدىمغا كەل-
سۇن، ئېيتىپ قوي. ئاندىن هوجرامغا قەلەم، قەغەز، سياھ
ئەكىرىپ بەرگىن.
— خوپ، ئاتا! — يۇسۇپ ئاۋۋال ئاتىسىنىڭ دېگەنلىرى-
نى ئەكىرىپ بېرىپ، ئادارلارنىڭ باغ ئىچىدىكى ئۆيىگه كەتتى.
رەيھانىدىن يابىرا ئېلىپ كىرگەن خۇشبۇي چايدىن ئى-
چىپ راھەتلەندى. ئىلىكخان قەسرىدە تاماق پىشىنىنى ئېيتىپ،

يېزىق شىرەسىنىڭ ئالدىدىكى يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقتا ئولتۇ-
رۇپ خەت يېزىشقا كىرىشتى. ئۇ ئۇچ ۋاراقتا يېزىلغان خەتنى
بىرقۇر ئوقۇپ چىقىپ لىپاپىغا سالدى. كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرغان
يۈسۈپكە قاراپ:

— ئوغلۇم، نېمىشقا ياتمايسەن؟ يېرىم كېچىدىن ئۆتكەن-
دىمۇ ئۇخلىمىساڭ ئاغرىپ قالمامسەن؟ — دەپ كايىۋىدى،
يۈسۈپ فارابىنىڭ «ئەقىل توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى يېپىپ
ئويۇققا ئېلىپ قويدى.

— بۇنىڭدىن كېيىن ۋاقتىدا يېتىپ ئۇخلايمەن. بۈگۈن
ئوقۇشقا قىزىقىپ كېتىپ ۋاقىت ئۆتكىنىنى بىلمەي قاپتىمەن.
ئابا، خاپا بولمىغىن، — يۈسۈپ ئاتىسىنىڭ بېلىدىن
قامالالىۋالدى.

— ئادار، يارۇقلار كەلدىمۇ، بالام؟

— كەلگىلى نەۋاقىت. جەڭگە بارىدىغاندەك دۇبۇلغا —
ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، قىلىچ، ساداقلىرىنى ئېسىپ ئاتلىرىنىڭ
يېنىدا تۇرۇشۇپتۇ. ئابا، قارا ئەنە، — يۈسۈپ قىيا ئوچۇق
دېرىزىدىن كۆل بويىدا تۇرۇشقان يىگىتلەرنى كۆرسەتتى.
رەيھانىدىن سەپسېلىپ، خەتنى تۇتقىنىچە ئىتتىك ھويلىغا
چىقتى.

— باللىرىم، تەييارلىنىپ كەلدىڭلارمۇ؟

— ئاشۇ كۈنى ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، تەييارلىنىپ تۇرغۇ-
نىمىزغا بىر ھەپتە بولدى، ئاتا، — جاۋاب بەردى ئادار.

— ئۇنداق بولسا، يەنە ئۆيۈڭلارغا بېرىپ جەڭ لىباسىنى
سېلىۋېتىپ تارىقچى بەگدەك① كىيىنىۋېلىڭلار. خورازنىڭ بە-
رىنچى چاللىشى بىلەن تەڭ يولغا چىقىڭلار، بىرىكىم كۆرۈپ
قالمىسۇن، يولغا چىقىپ تۆتىنچى كۈنى ساۋۇت — دۇبۇلغىنى

---

① تارىقچى بەگ — باي دېھقان.

كىيىۋېلىگلار. پەخەس بولۇڭلار، تۇتۇلۇپ قالماڭلار. بۇ مەك-
تۇپنى بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ئالىيلىرىغا تاپشۇرۇپ
بېرىپ، ئوردۇكەنتته ئۇزۇن تۇرۇپ قالماي تېزرەك قايتىپ كې-
لىگلار. خەير، خۇداغا ئامانەت بالىلىرىم،— رەيھانىدىن ئادار،
ياروق بىلەن قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى. يۈسۈپمۇ خوش ئېيتتى.
— يەنە ۋەقە چىققان ئوخشىمامدۇ، ئابا،— يۈسۈپ
ئادار، ياروقلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالغان ئاتىسىنىڭ يېڭىدىن
تارتتى.
— شۇنداق، بالام، تۈلكىلەر يەنە قۇيروق كۆتۈرۈشتى.
— پادىشاھنىڭ نىيىتى بۇزۇلسا، ئەلنىڭ تىنچلىقى بۇزۇ-
لىدۇ، ئابا.
— نىيىتى بۇزۇلغان ئىككى ئىلىكخان، يۈسۈپ قادىرخان
ئەمەس، بالام.
— ئۇلارغا بىرسى يول كۆرسەتكەندۇر، ھەرقاچان.
— كىم بولاتتى دەيسەن، ئوغلۇم، بۆرىنىڭ ئالدىدىكى
گۆشنى تارتىۋالماقچى بولغان قېرى تۈلكە.
— بولۇنبەگ ئىكەن ـ دە، ئۇ قۇيروقىدىن ئىلىنماي
قالمايدۇ، ئابا،— دېدى يۈ ئوپ ئىشەنچ بىلەن.
— ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، بالام،— دېدى رەيھانىدىن
خورسىنىپ.

3

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۆيىدە ئاچقان، كېيىن مەسچىتكە
كۆچۈرۈپ كېگەيتىلگەن قارىيخانىنىڭ ئوردا ئىلكىدىكى كاتتا
مەدرىسە بولۇپ قالغانلىقىنى ئويلىسا، يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى-
دىن ناھايىتى مىننەتدار بولاتتى. ئۇ زېرەك بالا شاگىرتىدىن
بۇغرا قاراخانغا ئوچ تۇرلۇك تەلەپ قويغانلىقىنى ئاڭلىغان شۇ

كۇنى، ئۇنى چىك قۇچاقلاپ پىشانىسىگە سۆيۈپ رەھمەت ئېيتقانىدى. بۇ ئالىم، قارىيخانىنى مەدرىسە قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇپ چىقىش توغرىسىدىكى بۇغرا قاراخانىنىڭ يارلىقىنى كۆرگەن چاغدىمۇ، مەدرىسە قۇرۇلۇشى ئۇچۇن دۆلەت خەزىنىسىدىن بېرىلگەن بەش مىڭ سەر كۇمۇش بىلەن، رەبھانىدىن ئىسانە قىلغان ئىككى مىڭ سەر كۇمۇشنى تاپشۇرۇۋالغاندىمۇ، دەرسخانا، ھۇجرا ـ ئۆيلەرگە ئۇل قويۇلغان چاغدىمۇ خۇشاللىقىدىن ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي يىغلاپ تاشلىغانىدى. يۇسۇپتەك ھوشيار، پاراسەتلىك، جۇرئەتلىك شاگىرتىنىڭ بولغانلىقىدىن، ئۇنىڭ كەلگۇسىدە ۋەتەن، خەلقى ئۇچۇن تېخىمۇ كاتتا ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايدىغانلىقىدىن ناھايىتى ئۇمىدۋار بولغانىدى. شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ ئۇنىڭغا بىلىم ئۆگىتىش، ئالەمنى بىلدۇرۇش ئۇچۇن بارلىق زېھنىي كۇچىنى سەرپ قىلاتتى.

ئاقىبىرا بوي تارتقانسېرى سەرۋى كۆچىتىدەك زىلۋالىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ، شوخ كۇلكىسى، ناخشا ـ ئۇسسۇلى بىلەن چارچىغان ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ ھاردۇقىنى چىقىراتتى. ئۇلارنى سۆيۈندۇرەتتى. ئۇ، يېزىق ساۋاتىنى چىقىرىپ بولۇپ، قۇرئان ساۋاتىنى چىقىرىۋاتاتتى، ئەرەبچە تىلىنمۇ ئۆگىنىۋاتاتتى، قىزلارنى ئوقۇتۇۋاتقان ئاندىسىنىڭ ئەڭ يېقىن يارەمچىسى ئىدى. كىر ـ قاتلارنى يۇيۇشقا، تاماق ئېتىشكە يارەملىشەتتى. ئارىلاپ «بەگيۇسۇپ نېمىشقا ئاكام بولۇپ قالمىغاندۇ؟» دەپ ئارمان قىلاتتى. سەبىي كۆڭلىدىكى بۇ ئارزۇسى ئۇنى يۇسۇپكە تەلپۈندۇرەتتى. ئاقىبىرا كىچىك چاغلىرىدىكىدەك، يۇسۇپ كەلگەندە يېنىغا بېرىۋالماي بىر چەتتە ئولتۇرۇپ، سوغدىچە، ئۇيغۇرچە قەدىمىي يېزىقتا خەت يېزىشنى مەشىق قىلغاچ ياكى «قۇرئان كەرىم» نىڭ سۇرىلىرىنى يادلىغاچ، كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا يۇسۇپنى كەم قاراپ قويياتتى. بىر ـ ئىككى يىلدىن بېرى ئېڭىدا پەيدا بولغان بالىلارچە ساددا خىيال، تارتىنىش، ئىزا تارتىش ئۇيغۇسى

ئۇنى يۈسۈپكە تېخىمۇ چىرايلىق، نازاكەتلىك، ئوماق كۆرسە-
تەتتى، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ھايانىڭ كۆرۈنمەس نەپىس پەردىسى
تارتىلغانىدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ يۈسۈپنى ئوغۇل قىلىۋېلىش
ئارزۇسى كۈنسېرى كۈچىيىپ باراتتى. بۇ ئارزۇ، خوتۇنى بىلەن
ئىككىسىگە ئورتاق ئىدى.

يۈسۈپ ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىپ بولۇپ، «قۇرئان» دىن
خەتمىگە ئۆتكەنىدى. كۈن ئارىلاپ ئەدەبىيات، تارىخ، ھېساب،
ئىلمى نۇجۇم، پەلسەپە پەنلىرىدىنمۇ دەرس ئالاتتى. زېھنىنىڭ
ئۆتكۈرلۈكى، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكى، چېچەنلە-
كى، ناتىقلىقى بىلەن ئۇستازىنى ھەمىشە خۇش قىلاتتى.

ئاتىسىمۇ يۈسۈپتىن رازى ئىدى. كىچىكلىكىگە باقماي
مۇستەقىل پىكىر قىلالايدىغانلىقى، توغرا مەسلىھەت بېرەلەيدە-
غانلىقى، سەممىي سىردىشالايدىغانلىقى ئۈچۈن، ھەر كۈنى
ئاخشىمى ئوردىدا بولغان ئەھۋاللارنى قالدۇرماي سۆزلەپ بېرەت-
تى، مەملىكەت ئەھۋالىدىنمۇ خەۋەرلەندۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ھال
يۈسۈپنىڭ جەمئىيەت توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنى كېڭەيتىپ،
دۆلەت ئىشلىرىغا بولغان قىزىقىشىنى ئاشۇرماقتا ئىدى. بولۇنبەگ
بالاساغۇنغا كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، رەيھانىدىن بۇ زېرەك
ئوغلىغا:

— بالام، ئاللا ئادەملەرنى پادىشاھدىن تارتىپ پۇقراغىچە
بىر ـ بىرىگە نەپ يەتكۈزۈش ئۈچۈن يارىتقان، زىيان يەتكۈ-
زۈش، زۇلۇم قىلىش ئۈچۈن يارىتقان ئەمەس. ۋەھالەنكى، بۇنى
چۈشەنمىگەن، چۈشىنىشنى خالىمىغان بىر قىسىم كىشىلەر ئۆز-
لىرىنىڭ قارا نىيىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئەلنى قان دەرياسىغا غەرق
قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بىر قارا قۇيۇن كۆتۈرۈلىدىغاندەك تۇرد-
ىدۇ، بۇنىڭغا قاراپ تۇرالمايمەن، ئوغلۇم،— دېدى بولۇنبەگ-
نىڭ سۆيىقەستلىك ھەرىكەتلىرىنى باشتىن ـ ئاخىر سۆزلەپ

بېرىپ.

— ئاتا، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دېگەندەك، ئۇنىڭ ھېيلە ـ مىكىرلىك سۈيقەستىنى ئەپچىل چارە ـ تەدبىر بىلەن بىتچىت قىلىش كېرەك، — بولۇنبەگدىن نەپرەتلەنگەن يۈسۈپ مۇشتۇملىرىنى تۈگۈپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى. غەزەپ-تىن قاپقى تۇرۇلدى.

— بولۇنبەگكە، ئاكا ـ ئۇكا ئىلىكخانلارغا تاقابىل تۇ-رۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرى تۈزۈكلۈك، بالام. ئەڭ مۇھىمى، بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۇلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ئوردۇكەنتتىن ئاتلىنىپ چىقىشى. ئادار، يارۇقلار تېزرەك كەلسە بولاتتى، كەتكىنىگە بىر ئايدىن ئاشتى.

ئاتىسىنىڭ بۇ گېپىدىن ئۇنىڭ تاقەتسىزلىنىۋاتقانلىقىنى بىلگەن يۈسۈپ تەسەللى ئېيتتى:

— كېلىدۇ، ئاتا، خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلىدۇ. ھەقىقەتـ-نىڭ قەدىمى ئاستا، ئەمما ئىشەنچلىك، ئاقىۋىتى غەلىبە! قارا نىيەتنىڭ قەدىمى تېز، بىراق ئىشەنچسىز، ئاقىۋىتى مەغلۇبىيەت بولىدۇ. بىتاقەت بولمىغايلا...

بۇ گەپ بولۇپ بىر ھەپتىدىن كېيىن، كۆكتە يۇلتۇز كۆرۈنگەن مەھەلدە يارۇق بىلەن ئادار تۈيۇقسىز ھويلىغا كىرىپ كېلىشتى. يۈسۈپ ئېيتقاندەك ئۇلار خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلمـ-گەن بولسىمۇ، كىشىگە جاسارەت، ئۈمىد بېغىشلايدىغان خەبـ-لىك خەۋەر ئېلىپ كەلگەنىدى. رەيھانىدىن ئادار بەرگەن مەكـ-تۇپنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ، بوسە قىلىپ ئاندىن ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنكۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايـ-مەن.

ھۆرمەتلىك ساداقەتمەن يۇغرۇش باشى رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى، مەكتۇپىڭىزنى تاشۇرۇۋېلىپ غەپلەت ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغاندىم. ئەلگە ۋە ئۆز بېشىمغا كېلىۋاتقان بالا ـ

قازادىن ۋاقتىدا خەۋەرلەندۇرگىنىڭىز ئۈچۈن ئاللا رەھمەت قىلسۇن.

ھاسىلكالام سۆزىمىز شۇكى: تېخى بېقىنقى مەزگىللەردە، ئىدىقۇت ۋە ئۇدۇندا بويۇنتاۋلىق قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلەرنى ئەدەپلەپ، ئەلنى ئەمىن تاپقۇزۇپ، ئىككى ئىنىمىنىڭ مەندىن يۈز ئۆرۈيدىغانلىقىنى خىيالىمغا كەلتۈرمەي بىخۇدلىشىپ قالغانىكەنمەن. مەكتۇپىڭىزنى ئوقۇپ سەگەكلەشتىم. ئۆسمۇر ئوغلىڭىز بەگيۇسۇپىنىڭ باللارچە سەممىي، ئەلگە قۇت بەخش ئەتكۈچى تەلىپى بىلەن ئاسقۇغا ئىلىپ قويغان قىلىچىمنى قولۇمغا ئالدىم، خالاپ ئەمەس، مەجبۇر بولۇپ شۇنداق قىلغانلىقىمنى ئوغلۇم، ــ دېدى ئۇ ئېپتىخارلانغان ھالدا.

يۈسۈپ مەكتۇپقا تېز ـ تېز كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپ دېدى:

ــ مەلىكۇل مەشرىق مېنىڭ تەلىپىمنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ، ئابا. ھەقىقەتەن خەلقپەرۋەر پادىشاھ ئىكەن. مەن چۈشەندىم،

بەزى هالدا ئەلكە ئەمنلىك بەخش ئېتىش ئۇچۇن قىلىچ كۆتۈرمسە بولمايدىكەن، بىخۇدلۇق بالا ـ قازاغا يول ئېچىپ بېرىدىكەن.

ـــ يارايسەن بالام، توغرا دېدىڭ،ـــ رەيھانىدىن يان تەرەپتىن يۈسۈپنىڭ بېشىنى باغرىغا تېڭىپ، يارۇق بىلەن ئادارغا قارىدى:

ـــ بالىلىرىم، سىلەرگە نېمىدەپ رەھمەت ئېيتىشىمنى بىلمەي قالدىم. رەھمەتنى ئەتە ئۆز يارىشقى بىلەن ئېيتاي. هازىر سىلەرنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈپ تۇرغان خوتۇن ـ بالىلىرىڭلارنىڭ يېنىغا بېرىڭلار. بىر هەپتە ئوبدان ئارام ئېلىڭ ـ لار، هېچكىم سىلەرنى ئاۋارە قىلمىسۇن. قېنى بېرىڭلار.

ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، رەيھانىدىن ئويغا چۆمـ دى: «توغرا قىلىپتىمەن. ئەگەر بولۇنبەگ كەلگەندە، ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالماي، ئاكا ـ ئىنى ئىلىكخانىنىڭ بىرلىشىپ ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىش پىلانىغا ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق قارشى چىققان بولسام، مەلىكۇل مەشرىقنى ئۇ خۇنپەرلەرنىڭ سۈيقەستىدىن خەۋەردار قىلالماس ئىكەنمەن. ئۇ، يەنە ئوردىدىن ئايرىلغۇچە بولماڭ، دەپ تاپىلاپتۇ. بۇ دېگىنى، ئىنىمگە كۆز ـ قۇلاق بولۇپ كۆزىتىڭ، دېگىنى. تېخىمۇ هوشيار تۇرمسام بولمىغۇ ـ دەك، ئۇلار بەك ئەدەپ كېتىۋاتىدۇ...»

ـــ ئابا، مەلىكۇل مەشرىق قۇزئوردۇغا كېلەمدۇ؟

يۈسۈپنىڭ سوئالى رەيھانىدىنىنى ئۆزىگە كەلتۈردى.

ـــ مېنىڭچە، كېلىدۇ، بالام.

ـــ مەن خۇش خەۋەر كۈتىمەن، ئابا.

ـــ مەلىكۇل مەشرىق قۇزئوردۇغا كەلگەندە، سەن كۈتـ كەن خۇش خەۋەرنى ئاڭلايسەن، بالام. خۇپتەننى ئۆتەپ بولۇپلا ئۇخلىغىن، بولامدۇ؟

ـــ بولىدۇ ئابا،ـــ يۈسۈپ ئۆز هۇجرىسىغا چىقىپ

كەتتى.

رەيھانىدىن مەكتۇپنى قايتا ـ قايتا ئوقۇدى، ئوقۇغانسېرى قارا نىيەتلەر ئۇستىدىن غەلبە قازىنىشقا بولغان ئىشەنچىسى كۈچىيىپ، ئەندىشىسى ئازايدى.

كۈنلەر بىر خىلدا ئۆتۈۋاتقاندەك تۇرغىنى بىلەن، ھەر-كۈننىڭ ئۆز ئالدىغا ئۆزگىچىلىكى بولىدۇ. بۈگۈن رەيھانىدىن ئۈچۈن يەنە كۈتۈلمىگەن ئىشلار يۈز بەرگەن كۈن بولدى. ئۇ ئوردىغا بېرىپ، ئىلىكخانىنىڭ ھەربىدىن چىقىشنى كۈتۈپ دىۋانخانىدا ئولتۇردى. ۋەزىرلەر، ئەمرلەر، چاغرىبەگ، تارخان-بەگلەر ئارقا ـ ئارقىدىن كىرىپ كېلىشتى. ئەمرى جاندار بوزاغۇ ھەممىدىن كېيىن كىرىپ كەلدى. ئۇ رەيھانىدىنغا تەتۇر قاراپ يۈرەتتى، ئۈچراپ قالسا يانغا قاراپ ئۆتۈپ كېتەتتى، ھورۇنلاردىمۇ رەيھانىدىن بىلەن سۆزلەشمەيتتى. بۇ ئۇنىڭ «قىزىنگىنى بەرمىدىڭ» دەپ ئاددىيلا قىيىدىغىنى بولماستىن، بەلكى كۆرەلمەسلىك، ئىچى تارلىق، ئۆچەكىشىشتىن تۇغۇلغان يامان كۆرۈش ئىدى. رەيھانىدىنىڭ كۆرسىلا چاينېپ پۈركۈ-ۋەتكۈسى كېلەتتى ۋە بۇ نىيىتىگە يېتىش ئۈچۈن، پۈتۈن ھىيلە ـ مىكرىنى ئىشقا سېلىپ ئەخمەت تۇغانخان سانىغا يېقىنلىشىشقا ئىنتىلەتتى. ئاتقا مىنمەكچى بولسا تىزىنى تۇتۇپ بېرەتتى، ئاتتىن چۈشمەكچى بولسا قولتۇقىدىن يۆلەپ يەرگە دەسسىتەتتى، قىلمىغىنى قالمايتتى. ئۇنىڭ بۇنداق يېقىنچىلىقى-دىن مىننەتدار بولغان ئىلىكخان نەچچە قېتىم ئۇنى كەدۇت بىلەن تارتۇقلىغاندى. بولۇنبەگ كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تاپىلىغىنى بويىچە، بوزاغۇنى سۈباشى قىلىپ پەرمان چۈشۈرگەندى. ئۇ ئىلىكخانغا بۈاستە قاراشلىق ئون ئىككى مىڭ سپاھقا سۈباشى بولغاندى، شۇڭا كېرىلىپ تېرىسىگە پاتماي قالغاندى.

رەيھانىدىن ئۇنىڭغا نەزەر ـ كۆزىنى سالمىدى. ئىلىكخانغا

ئەك يېقىن بولغان جاندارلار ئەمرى بىلەن سالاملىشىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىلتىپات سانايدىغان يۇغروش، سۈباشىلار ئېگىلىپ كۆرۈشۈشتى. چاشكا ۋاقتى بولغاندا، تۇغانخان سانى ھەيۋەت بىلەن كىرىپ كەلدى، ھېچكىمگە قارىماي كېلىپ تەختتە ئولتۇردى. ئارقىسىدىن كىرگەن ۋەزىر – ۋۇزرالار ئۇنىڭ ئەمرىنى كۈتۈپ ئۆرە تۇرۇشتى.

— پەرمان!— ئەخمەت تۇغانخان سانى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن جاكارلىدى،— يۇغروشلار، سۈباشىلار، يابغۇ، كۆكتا-يېق، چاغرىبەگلەر، بۆرىبەگلەر تارخانبەگلەر ئۈچ كۈنگىچە تەييارلىق قىلىپ، ئوتتۇزمىڭ سىپاھنى ئاتلىنىشقا سەپراس قىلسۇن!

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى،— ئەمرى جاندار بوزاغۇ تەخت ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى،— پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرگەيمىز.

بىرقانچە سۈباشى، يۇغروشلار بوزاغۇغا ياندىشىپ تىزلاندى:

— پەرمانبەردارمىز!

ئوردا ئەمرى ئىنالچۇق تىكىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان رەيھانىدىن ھەممەيلەنگە بىرقۇر سەپسېلىپ چىقىپ، تىزلىنىپ پەرمان كۈتۈۋاتقان سۈباشىلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

— ئىلىكخان ئالىيلىرى، پېقىر ئاللىقاچان ئەمرلىرىگە پەرمانبەردار ئىكەنلىكىمنى بىلدۈرگەنىدىم. بۇ قېتىمقى ئوردۇ-كەنتكە قىلىدىغان يۈرۈشىمىزنىڭ زەپەر قازىنىشىدىن ئۈمىدۋارمەن.

— توختاڭ يۇغروش باشى، بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ نىشانى ئۆزگەردى. ئوردۇكەنتكە ئەمەس، سەمەرقەنتكە بارىمىز. رەيھانىدىنىڭ غەمكىن چېھرىدە بىلىنەر – بىلىنمەس

كۈلكه پەيدا بولدى ۋە ئەجەبلەنگەن قىياپەتتە ساقىلىنى سىيپاپ قويدى.

ـــ ئالىيلىرى، سوراشقا بولامدىكىن، نېمىشقا ئوردۇكەنتكە بارىمىز؟

ـــ پادىشاھنىڭ قارارى ئۆزگەرمەس! نېمە ئۈچۈنلۈكىنى سوراش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى چۈشىنىسىز، ۋەزىر، ـــ ئەخمەت تۇغانخان سانى تۇنۇگۈن كېچىدە سەمەرقەنتتىن كەلگەن ئەشكىنچى چاۋاربەگ توغرۇلۇق، ئاغزىنىڭ ئۈچىغا كەلگەن گەپنى قايتۇرۇپ يۇتۇۋەتتى. ئاشكارىلىسا، ۋەزىر، ئەمرلەردىلا ئەمەس، سپاھلاردىمۇ گۇمان تۇغدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى بوشاشتۇرۇۋەتكەن بولاتتى.

ـــ ئەلۋەتتە، ئالىيلىرى، كەچۈرگەيلا، ـــ رەيھانىدىن بىلمىگەنگە سىلىپ يەنە سورىدى، ـــ قۇزئوردۇدا كىم قالدۇ؟

ـــ ئىنالچۇق تېكىن جانابلىرى نائىب ئىلىكخان بولۇپ قالىدۇ.

ـــ ياخشى ئويلاپلا ئالىيلىرى، كۆڭلۈم تەسكىن تاپتى.

رەيھانىدىن ئۆزىنىڭ بېشىدا، تۇغانخان سانىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇرغان ئىنالچۇق تېكىنگە قارىدى. ئۇ بويلۇق، بۇغداي ئۆڭ، گەۋدىلىك ئادەم بولۇپ، ھەمىشە قارا كۆزلىرىدىن ھەسرەت ـ نادامەت ئۇچقۇنلىرى چېچىلىپ تۇراتتى. ئۇ ھازىرمۇ «مانا كۆردىڭىزمۇ، نېمە ئىشلار بولۇپ كېتىۋاتىدۇ ـ ھە!» دېگەن مەنىدە باش چايقاپ قويدى.

ـــ تەبىيارلىق ياخشى ئىشلەنسۇن، ئاۋامغا داۋراڭ قىلىنمىسۇن، گەپ تامام ۋەسسالام، ـــ دەپ تەختتىن چۈشكەن تۇغانخان سانى گۈرس ـ گۈرس چامداپ ئىستىراھەت ئۆيىگە كىرىپ كەتتى.

سارايدىن دەسلەپ چىققان رەيھانىدىن يۇغرۇش باشى خانىسىغا كىرىپ ئويغا چۆكتى «ئىلىكخانىنىڭ ئوردۇكەنتكە

يۇرۇش قىلماي، سەمەرقەنتكە بىرىشىدىكى سەۋەبنى ئېيتمىغىنىغا قارىغاندا، بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ماۋەرائۇننەھرگە باستۇرۇپ بارغان ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدىن ئەشكىنچى كەپ-تۇ ـ دە...»

ـــ يۇغرۇش باشى، بار ئىكەنسىز؟

رەيھانىدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئالدىدا تۇرغان ئىنالچۇق تېكىنىنى كۆردى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ دېدى:

ـــ ئەمىر، خىزمەت بارمىدى؟

ـــ يوقسۇ يۇغرۇش باشى. سىز بىلەن بۇنىڭدىن كېيىن قىلىدىغان ئىشلار توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كىرىشىم، ۋاقتىڭىز چىقارمىكىن؟

ـــ ئەلۋەتتە، ئەمىر جانابلىرى. پېقىرنىڭمۇ سىزدىن ئالىدىغان مەسلىھەتىم بار، ـــ دېدى رەيھانىدىن چاچلىرى ئاقارغان شاھزادىنىڭ ھۆرمەت بىلەن.

ـــ سىز ئوردا ئەربابلىرى ئىچىدە مەن ھۆرمەت قىلىدىغان بىردىنبىر كىشى، رەيھانىدىنبەگ، ـــ سۆز باشلىدى ئىنالچۇق تېكىن، ـــ ئۇلۇغ بوۋام ھەزرىتى سۇلتان سۇئۇتۇق بۇغراخان قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرغاندا، ئەلنى تىنچ، پاراۋان تۇرمۇشقا ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلغان، ھەرگىزمۇ قانغا غەرق قىلىشنى ئويلىمىغان. لېكىن ئۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ نەۋرە ـ چەۋرىلىرى ئۆزلىرىنى ئەلدىن، ئاۋامدىن ئۈستۈن قويۇپ، بايلىق، شان ـ شۆھرەت، زېمىن تالىشىپ، خەلقنى قانغا غەرق قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بۇنىڭغا ھە دەپ قاراپ تۇرۇش ـــ كەچۈرگۈسىز گۇناھ، يۇغرۇش باشى جانابلىرى. مەن بۇنداق ئەھۋالدا نائىب ئىلىكخانلىقنى قوبۇل قىلالمايمەن. سىزنىڭچە، مېنىڭ بۇ قارارىم توغرىمۇ؟

ـــ توغرا ئەمەس، ئوردا ئەمىرى، قوبۇل قىلىش-

گىز زۆرۈر، ـــ دېدى رەيھانىدىن قەتئىي يوسۇندا.
ـــ نېمە ئۇچۇن؟
ـــ سىزمۇ ئۇلۇغ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەزرەتلىرىنىڭ ئەۋرىسى. بوۋىڭىزنىڭ ئىشەنچىسىنى يەردە قويماي، قان تۆكۈش ئۇچۇن ئەمەس، ئەلنى سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۇچۇن قۇز ئوردۇغا ئىلىكخان بولۇڭ.
ئىنالچۇق تىكىن بېشىنى سىلىپ، چېكىسىنى تۇتقىنىچە ئولتۇرۇپ كەتتى. رەيھانىدىنمۇ زۇۋان سۈرمىدى.
ـــ مەسلىھەتلىشىڭىزنى قوبۇل قىلدىم رەيھانىدىنبەگ، ماقۇل، ـــ دېدى شاھزادە بېشىنى كۆتۈرۈپ.
ـــ ئەمىر جانابلىرى، مېنىڭ سەمەرقەنتكە زادىلا بارغۇم يوق...
ـــ ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلغۇڭىز بار ئىكەن ـ دە، يۇغرۇش باشى؟ ـــ ئىنالچۇق تىكىن سوئال قويۇپ، ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى.
ـــ يوقسۇ ئەمىر، مېنىڭ ھېچ يەرگە بارغۇم يوق. خەلقىنىڭ ئارامىنى بۇزغۇم يوق. سىزدىن مۇشۇ ھەقتە مەسلىھەت سورىماقچىمەن، جانابلىرى.
ـــ ئەگەر پېقىردا شۇ دەرىجىدە پاراسەت بار، دەپ بىلگەن بولسىڭىز، ئارتۇقچە ئويلىغان بولىسىز. قېرىپ قالدىم. بۇ ۋاقىتقىچە راستىنى دېسەم، بۇغراخان ياكى ئىلىكخان بولۇشقا ئىنتىلمەي ياشاپ كەلدىم. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىنىمۇ شۇنداق ئۆتكۈزمەكچىمەن. مېنىڭچە بولغاندا سەمەرقەنتكە بارغىنىڭىز تۈزۈك. مەيلى قايسى تەرەپتە تۇرۇڭ، سىز ئاۋامغا كۆيۈنىدىغان ۋاپادار ئەرباب. بۇ دۇنيادا ھايات بولۇشىڭىز ئەل ئۇچۇن ئامەت. سەمەرقەنتكە بېرىشىڭىز ئۆزىڭىز ئۇچۇنمۇ، ئەل ئۇچۇنمۇ پايدىلىق، ـــ ئىنالچۇق تىكىننىڭ بۇ سۆزى سەمىمىي بولۇپ، رەيھانىدىنغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى. «بۇ ئادەمگە ئىشەنسەم

بولىدىكەن، ئەمما سەمەرقەنتكە بېرىشقا دەۋەت قىلىشىدا، مېنىڭ ئامانلىقىمنىلا كۆزدە تۇتتىمكىن...» ئۇ ئويلاپ قېلىپ دېدى:

— ئىلىكخاننىڭ سۆزىنى بېرالماي، سەمەرقەنتكە بارىدىغانلىقىمنى بىلدۈرگىنىم، كۈتكەن تىلەككە يېتىشنى مەقسەت قىلغانلىقىم. ئەمىر، سىزمۇ شۇنى كۆزدە تۇتۇپ، بېرىڭ دەۋاتامسىز؟

— بۇنىلا ئەمەس، يۈغرۇش باشى، ئالدى بىلەن سىزنىڭ ئامانلىقىڭىزنى كۆزدە تۇتۇپ دەۋاتىمەن. بۇ ھەممىدىن مۇھىم، ئەلۋەتتە. بەرگەن ياخشى مەسلىھەتىڭىز ئۈچۈن رەھمەت. ئاقىيوللۇق بولۇڭ، ئاللا سالامەت دىدار كۆرۈشكىلى نېسىپ قىلىسۇن. خەير، ئىككىلەنمەي يولغا چىقىشقا تەرەددۇت قىلغايسىز.

ئىنالچۇق تىكىن ئورنىدىن تۇردى. رەيھانىدىن ئىشىككىچە ئۇزىتىپ چىقتى.

مۇشۇ ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئىچىدە رەيھانىدىن شۇنداق ئالدىراش بولۇپ كەتتىكى، چۈشلۈك تاماقنىمۇ ئوردىدا يېدى. ئۈچ كۈن ئىچىدە يول تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈش ئاسان ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە.

يۈسۈپ ھەر كۈنى كەچ خۇپتەندىن يانغان مەھەلدە، ھارغان ـ چارچىغان ئاتىسىنى ئىشىك ئالدىدا كۈتۈۋالاتتى. يابىرا ئەتكەن مەززىلىك ئۈگرىنى ئىچىۋالغان رەيھانىدىن يۈسۈپكە ئوردىدا بولغان ئىشلارنى دەپ بېرىپ ئاندىن ئۈخلاپ قالاتتى. ئۇ ماڭىدىغان كۈنى ئائىلىدىكى ھەممەيلەن يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىپ قويىدى.

— خۇداغا ئامانەت ئاتا، — يۈسۈپ رەيھانىدىنى قۇچاقلىدى، — غەلبە قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنلىرىدە يەنە قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈشمىزگە ئاللا نېسىپ قىلسۇن، — يۈسۈپ ئاتلىق كېتىۋاتقان رەيھانىدىنىڭ كەينىدىن يۈگۈردى.

— ئوغلۇم، بولدى قالغىن، خوش، خۇداغا ئامانەت!

ـــ سالامەت قايتىپ كېلىشلىرىنى ئاللادىن تىلەيمىز، ئاتىسى، ـــ دېدى يابىرامۇ بىرنەچچە قەدەم مېڭىپ.

سەپ تارتىپ شەھەردىن چىققان ئوتتۇز مىڭ سىپاھنى قووۋم ـ قېرىنداشلىرى يىغا ـ زار بىلەن ئۇزىتىپ قالدى...

4

ئەخمەت تۇغانخان سانى ئاتلانغان كۈندىن باشلاپ بەگ-تۆمۈر ئائىلىسىنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلدى. ئۇلارنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن بالاساغۇن ئەھلىنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلغانىدى. شۇ كۈنى بۇلۇت قاپلىغان ئاسماندىن شارىلداپ چۈشكەن يامغۇر، بۇ شەھەرنىڭ كوچىلىرىدا شارقىراپ ئاقتى.

بىر ئاي ئۆتتى. باش كۈزنىڭ مەيىن شامىلى دەل ـ دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنى شىلدىرلىتىپ، دەرسخانىنىڭ دېرىزىلىرىگە تارتىلغان پەردىلەرنى يەلپۈندۈرەتتى. سالقىن چۈشكەنىدى. رەبھانىدىنىڭ خەۋەر بولمىدى. پۈتۈن ۋۇجۇدى بەلەن ئۆگىنىشكە بېرىلگەن يۈسۈپ «بۇغراخان مەدرىسىسى»دىن قايتىپ ئۆيگە كەلگەندە، مېھرى ئىسسىق، خۇشخۇي ئاتىسىنى كۆرگۈسى كېلىپ ئۇۋۇلىناتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئەسلەپ سېغىنىپ، ياش تۆكۈپ، ئەندىشە ئىچىدە قالغان بوۋا ـ مومىسىغا، ئانىسى، ئاچىلىرىغا تەسەللى بېرىپ، ئۇلارنىڭ قايغۇسىنى يېنىكلىتىشكە تىرىشاتتى. چوڭ ئادەمدەك ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن ئۆمىد بەخش ئېتەتتى.

ئىككى ئاي ئۆتتى. سارغايغان يوپۇرماقلار تۆكۈلۈپ، چۈپانلار پادىلىرىنى ھەيدەپ قىشلاققا كۆچتى. باھار، يازنى راھەت ـ پاراغەتتە ئۆتكۈزگەن قۇشلار قىش بولمايدىغان ئەللەرگە يول ئالدى. سوغۇق چۈشۈپ كېتىۋاتاتتى. رەبھانىدىن يەنىلا خەۋەر كەلمەيۋاتاتتى.

يۇسۇپ «قۇرئان كەرىم» نىڭ تەپسىرىنى ئوقۇپ تۈگەتتى. ئۇ ھەرقانداق سوروڭ ـ مەرىكىلەردە سۆزە، ئايەتلەرگە مەنە ئېيتالايدىغان بولغانىدى. ئاتىسى بۇنى بىلسە قانچىلىك سۆيۈنۈپ كېتەتتى ـ ھە!

يۇسۇپ ئەتىگەنلىك چېينىنى ئىچىپ مەدرىسىگە باردى. مەسچىت ئىچىدىكى قارىيخانىدىن كېڭىيىپ، مۇنارلىق، گۈمبەز ـ پەشتاقلىق مەدرىسە بولۇپ قالغان بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىدا، ئون توققۇز دەرسخانا، بىر يۈز توقسان ھۇجرا، يەنە كۆپ كىشىلىك، ئايرىم ئۆيلۈك ھاممام، تەرەت ئالىدىغان مەرمەر سۇپا بار ئىدى. قەشقەر، سەمەرقەنت، بۇخارا، باغدات، شام شەھەرلىرىدىن تەكلىپ قىلىنغان مۇدەررىسلەر دەرس بېرەتتى. باش مۇدەررىس ـــ ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر بىننى ھۇسەيىن ئەلئەلمائى ئىدى.

بۇ يېڭى قۇرۇلغان مەدرىسەدە ئوقۇۋاتقانلارنىڭ ئەڭ كىچىكى، شۇنداقلا ئەڭ زېرەك، ئەقىللىقى يۇسۇپ ئىدى. ھەممە مۇدەررىسلەر ئۇنى تونۇپ كەتكەنىدى.

يۇسۇپ چۈشكىچە ئەدەبىيات، تارىخ پەنلىرىدىن ئۆتۈلگەن دەرسنى تەكشىدى، پېشىن نامىزىنى مەدرىسىنىڭ مەسچىتىدە ئوقۇدى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىگە تاماققا بارماقچى بولۇپ، مەدرىسە سەيناسىغا چىقىپ تۇرۇۋىدى، بويانقار كىرىپ كەلدى. پادىشاھ سەرۋازلىرىدەك كىيىنگەن بۇ يىگىت ناھايىتى سالاپەتلىك بولۇپ قالغانىدى. بېشىدا ئۈچ بۇرجەك قىزىل پۆپۈكلۈك قالپاق، ئۇچىسىدا مەنلە كەمزۇل ـ شىم، بېلىدە كۈمۈش ھالقىلىق كەمەر، پۇتىدا ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك بار ئىدى. غىلاپقا سېلىنغان ئەگرى قىلىچ ئېسىۋالغانىدى. يۇسۇپ ئۇنى تونۇپ يۈگۈرۈپ ئالدىغا باردى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئۇكام بەگيۇسۇپ.

ـــ بويانقار ئاكا!ـــ ئۇ يىگىتنىڭ بوينىغا ئېسىلدى،ـــ

ئاتاموُ كەلدىموُ؟
ـــ كەلدى، ئوُكام، ئوّيده قالدى. سەن چوُشته كەلمە-
گەندىكىن بېرىپ باققىن، دەپ ئەۋەتكەنىدى.
يوُسوُپ دەرسخانىدىن چىققان ئوُستازىغا:
ـــ ئاتام سەمەرقەنتتىن قايتىپ كەپتوُ، كىشى قارا،ـــ
دەپ بويانقارنى تونوُشتوُردى.
ـــ ئوُنداق بولسا بارغىن، بالام. يوُغروُش باشىغا سالـ-
مىمنى يەتكوُزگىن. مەنموُ موُدەررىسلەرنى باشلاپ پەته قىلىپ
كېلەرمەن. بارغىن، ئاتاڭغا هەمراه بول.
يوُسوُپ ئوُستازى بىلەن خوشلىشىپ ماڭدى.
ـــ بوُغرا قاراخان يوُسوُپ قادىرخان غازى پادىشاه
سەمەرقەنتكە باردىموُ؟ـــ سورىدى ئوُ كېتىۋېتىپ.
ـــ بىزدىن بوُرۇن بېرىپ بولوُپتكەن ئوُكام، سەمەرقەنت
شەهىرىنى قامال قىلىۋاپتكەن.
ـــ نېمىشقا شەهەرگه بېسىپ كىرمەپتوُ؟
ـــ مەلىكوُل مەشرىقتىكى قان تۆكوُشنى خالىمىغانلىقىدىن
بولسا كېرەك.
ـــ سىلەر بېرىپ بوُغرا قاراخان لەشكەرلىرىگه هوُجوُم
قىلدىڭلارموُ؟
ـــ ياق، ئوُكام،ـــ بويانقار ئوُزمەي سوئال سوراۋاتقان
يوُسوُپكه قاراپ قەدىمىنى ئاستىلاتتى،ـــ توُغانخان سانى هوُ-
جوُم قىلىشقا پېتىنالمىدى. غەزنەۋىلەر شاهى سوُلتان مەهموُد-
خانموُ، نوُرغوُن لەشكەر بىلەن كېلىپ سەمەرقەنتنىڭ شىمال
تەرىپىده بارگاه قوُرغانكەن. بوُ ئىككى كاتتا پادىشاهقا ئوُ
قانداقمو تەڭ كېلەلىسوُن، يا ئارقىسىغا يانالماي، يا ئالدىغا
ماڭالماي قالدى.
ـــ خوپ بولوُپتوُ، «نىيىتى بوُزوُقنىڭ قازىنى توّشوُك»
دېگەن شوُ. قوُزئوُردوُدىن مېڭىش ۋاقتىدا شوُنداق كوّرەڭلەپ

كېتىپتىكەن، — يۈسۈپ ئاغزىنى پۈرۈپ قويدى، — شۇنداق قىلىپ جەڭ قىلمىدىڭلارمۇ؟

— قىلدۇق، ئەخمەت تۇغانخان سانىنىڭ يارىدەمگە كەلگىنىنى بىلگەن ئەلى تىكىن سانى سەمەرقەنت شەھىرىدىن چىقىپ بارگاھ قۇردى. بىزنىڭ ئىلىكخانمۇ ئىنىسىنىڭ بارگاھ قۇرغىنىنى كۆرۈپ ئۈمىدلەندى بولغاي، بارلىق لەشكىرى بىلەن ئۇنىڭغا قوشۇلدى...

ئۇلار سۆزلىشىپ مېڭىپ ئىشىك ئالدىغا كېلىپ قالغىنىنى بىلمەي قېلىشتى. هويلىغا كىرگەندە، هەممە تۇغقانلار سارايى ئۆيدە چاي ئىچىشىپ ئولتۇراتتى. رەيھانىدىن ئوغلىنى دېرىزىدىن كۆرۈپ ئىنتىنىڭ هويلىغا چىقتى، يۈسۈپنى باغرىغا باستى.

— ئاللا تىلىكىگە يەتكۈزۈپتۇ، ئابا. مۇبارەك بولسۇن، — دېدى يۈسۈپ ئاتىسىنىڭ بېلىدىن قامالاپ. ئاتا ـ بالا قول تۇتۇشقىنىچە سارايغا كىرىپ ئولتۇرۇشتى.

بەگتۆمۈر بوۋاي ئوغلىنىڭ شەرىپىگە ئىككى قوچقار، بىر تاي، بىر موزاي سويدۇرۇپ، كەچكىچە پەتنە كەلگەنلەرنى مېهمان قىلدى. ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان بەگتاش ئابدۇللا دامولىدىن باشقا هەممە تۇغقانلار، قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى، بۇرادەرلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىپ، غەلىبە خەۋىرىنى ئاڭلاپ خۇشال ـ خۇرام ئۇزاشتى. رەيھانىدىن يۈسۈپنى ئېلىپ، قېينا-تىسىنىڭ كېسىلىنى كۆرۈپ، خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ قايتىپ كەلدى.

— ئابا، بويانقاردىن ئاڭلىغىنىمغا قارىغاندا، تۇغانخان سانى بىلەن ئەلى تىكىن سانىنىڭ قوشۇلۇشىغا بۇغرا قاراخان نېمىشقا يول قويىدۇ، بۇ نېمە ئۈچۈن؟ — سورىدى يۈسۈپ شام ـ چىراغلار يانىدۇرۇلغاندا رەيھانىدىنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرغان تۇغقانلارغا كۆز سېلىپ. ئۇ يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنىڭ هەقىقىتىگە يېتىشنى خالايتتى.

— بىرده‌مده سه‌مه‌رقه‌نتته بولغان ئه‌هۋاللارنى ئۇقۇپ بولۇپسه‌ن ـ ده، بالام؟ — ره‌يهانىدىن يابىرا سۇنغان جامدىكى چايدىن بىر سۇمۇرۇپ گه‌پ باشلىدى، — يول قويغىنى راست. مه‌لىكۇل مه‌شرىق يۇسۇپ قادىرخان يه‌تمىش به‌ش مىڭ سپاھ بىله‌ن، غه‌زنه‌ۋىله‌ر شاھى سۇلتان مه‌ھمۇدخان يۇزمىڭ سپاھ، يه‌تمىش پىل بىله‌ن كېلىپ سه‌مه‌رقه‌نت دىيارىدا قوشۇلۇپ، بۇ شه‌ھه‌رنى قامال قىلغانىكه‌ن. بۇنى كۆرۈپ تۇغانخان سانى قاتتىق ئۈمىدسىزله‌ندى. ئۇ نېمه دېيىشنى، نېمه قىلىشنى بىلـ مه‌ي قالغان بولسىمۇ، خاتا قىلغىنىغا ته‌ن به‌رمىدى. ئه‌لى تىكىن سانى ئۇنىڭ قۇزئوردۇغا يېنىپ كه‌تمه‌ي ئۆزىگه قوشۇلغىنىدىن خۇرسه‌ن بولۇپ ئاكسىنى ته‌ختكه ئولتۇرغۇزدى. «سه‌لجۇقلار ۋه‌دىسىگه ۋاپا قىلمىدى، له‌شكه‌ر ئه‌وه‌تمىدى. سىز ۋاقتىدا كېلىپ ماڭا ئۈمىد، ئىشه‌نچ بېغىشلىدىڭىز، بۇنىڭدىن غايه‌ت خۇشال بولدۇم. ئه‌مما كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، يۇسۇپ قادىرخان بىله‌ن سۇلتان مه‌ھمۇدخان بىرلىشىپ شه‌ھىرىمىزنى قورشىۋالدى. ئۇـ لارنىڭ له‌شكه‌ر سانى بىر يۈز ئه‌للىك مىڭدىن كه‌م ئه‌مه‌س. بىزنىڭ سپاھلىرىمىز سه‌كسه‌ن مىڭغا يه‌تمه‌يدۇ. بۇنداق ھالدا جه‌ڭ قىلساق، مه‌غلۇپ بولۇش بۇياقتا تۇرسۇن، جېنىمىزدىنمۇ ئايرىلىپ قالىمىز. شۇڭا...» ده‌پ گېپىنى داۋاملاشتۇرماقچى بولۇۋىدى، تۇغانخان سانى «به‌س!» ده‌پ ۋارقىراپ توختىتىپ قويدى. «ئىنىم، سىزگه ئىشىنىپ، جاننى قولغا ئېلىپ كه‌لسه‌م، ته‌سلىم بولۇشقا ئالدىراۋاتىسىزغۇ. ئۇنىڭدىن كۆره جه‌ڭده ئۆلـ گه‌ن ياخشى ئه‌مه‌سمۇ؟ ئه‌گه‌ر يه‌نه شۇنداق گه‌پنى قىلسىڭىز، ئه‌زىز كاللىڭىز تېنىڭىزدىن ئايرىلىپ توپىغا مىلىنىدۇ، ده‌رھال جه‌ڭ دۇمبىقىنى چېلىشقا ئه‌مر قىلىڭ» دېدى ئۇ غه‌زه‌پلىنىپ ۋه قىلىچىنى قىنىدىن سۇغاردى. ئه‌لى تىكىن سانى تاتىرىپ كه‌تتى. ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيگه‌ن بولۇنبه‌گ: «قېنى، ئه‌مر قىلىڭ ئىلىكخان، سىزدىكى جاسارە‌ت نه‌گه كه‌تتى؟ ئه‌گه‌ر سىز

ئەمر قىلمىسىڭىز، جەڭ دۇمبىقىنى ئۆزۈم چالدۇرىمەن» دەپ ئۇنىڭغا بېسىم ئىشلەتتى. بۇ ھالقىلىق پەيت ئىدى. مەن ئەخمەت تۇغانخان سانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ: «ئىلىكخان ئالىيلىرى، ئىنىلىرى ئەلى تىكىن سانى توغرا دېدى، ئەڭ ياخشى چارە بۇغرا قاراخاندىن ئەپۇ سوراش ۋە ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇش، جەڭ دۇمبىقىنى ئەمەس، بەلكى ئەمىلىك شادىيانىسىنى چېلىش كېرەك» دېدىم قىلچە يۈز ـ خاتىر قىلماي. كۆزلىرىگە قان تولغان بولۇنبەگ قىلىچىنى كۆتۈرۈپ مېنى چاپماقچى بولۇۋىدى، كەينىمدە تۇرغان ئۇدمىش گۈرزە بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنىڭ قىلىچىنى قولىدىن چۈشۈرۈۋەتتى. ئىلىشش باشلاندى. مۇھاپىزەت قىلىپ ئىككى يېنىمدا تۇرۇشقان بويانقار، ئادار، يارۇقلار مېنى ئارىغا ئېلىۋېلىپ، قىلىچ، نەيزە بىلەن ئېتىلىپ كەلگەن بوزاغۇنىڭ جاندارلىرىدىن مۇھاپىزەت قىلدى. تۇغانخان سانى مېنى تۇتۇپ باغلاشقا ئەمر قىلدى. جاندارلار، جاللاتلار، ياساۋۇللار تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىپ، كۈيئوغۇللىرىمنى باسماقداپ تۇتۇپ باغلىۋەتتى. مېنى باغلىماقچى بولۇۋىدى، تۇغانخان سانى: «بويىنىغا تاقاق سېلىڭلار، ئۇ بىزنىڭ غەلىبىمىزنى قول ـ پۇتى بوش ھالدا كۆرۈپ تۇرسۇن» دېدى. بويىنۇمغا تاقاق سېلىنىشى بىلەن جەڭ دۇمبىقى چېلىندى. بىرىنچى بولۇپ بوزاغۇ مەيدانغا كىردى. ئۇنىڭ بۇنداق قاپ يۈرەكلىك قىلىشى ئۆزىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئىدى. بوزاغۇ ئۆزىنى نەيزىۋازلىقتا، يادىن ئوق ئۇزۇشتە تەڭداشسىز سانايتتى. نەچچە يىلدىن بېرى ھارماي مەشىق قىلىپ قىلىچۋازلىق ماھارىتىنى ئۆستۈرگەنلىكىمۇ ماڭا ئايان ئىدى. بوزاغۇ ئات ئۈستىدە نەيزە ئويناتقىنى مەيداننى ئايلىنىپ رەقىبىنى جەڭگە چاقىردى. بۇغرا قاراخان تەرەپتىن مەيدانغا كىرگەن ئۈچ سەردارنى نەيزە سانجىپ ئۆلتۈردى.

بوزاغۇ كۆرەڭلەپ مەيداننى ئۈچ قېتىم ئايلاندى. ئۇنىڭ

قان قۇيۇلغان كۆزلىرى بەقەمدەك قىزارغانىدى. بىر چاغدا بۇغرا قاراخان تەرەپتىن نىقابلىق بىر ئەزىمەت مەيدانغا كىردى. گۈر-زىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئات چاپتۇرۇپ كەلگىنىچە، بوزاغۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ ۋارقىرىدى: «نۆۋەتنى ساڭا بەردىم، نەيزەڭنى ئىشقا سال!» بوزاغۇ ئېتىنى كەينىگە ياندۇرۇپ يىراقتىن چېپىپ كەلگىنىچە نىقابلىق ئەزىمەتكە نەيزە ئۇردى. نەيزە گۈرزىنىڭ زەربىدىن سۇنۇپ يەرگە چۈشتى. بوزاغۇ قولىغا قىلىچ ئالدى. ئۇچ قېتىم قىلىچ ئۇرۇپ نىقابلىق ئەزىمەتكە زىيان يەتكۈزەلمىدى. ئەمدى نۆۋەت نىقابلىق ئەزىمەتكە كەلگەنىدى. ئۇ نىقابىنى ئېلىۋېتىپ: «مېنى ئوبدان كۆرۈڭ، ئەگەر ئەل بولۇپ ئالدىمدا تىز پۈكسەڭ، بىر قوشۇق قېنىڭدىن كېچىمەن» دېدى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن. مەن نىقابلىق ئەزىمەتنىڭ سۇلايمان ئارسلانخان ئىكەنلىكىنى تونۇپ قالدىم. بۇغرا قاراخانىنىڭ بۇ چوڭ ئوغلى بوزاغۇ بىلەن قاتتىق ئېلىشتى. ئالاھازەل بېرىم سائەت قىلىچلاشقاندىن كېيىن، بوزاغۇنىڭ قىلىچى ئىككى پارە بولۇپ يەرگە چۈشتى. ئۇ ئېتىنى كەينىگە بۇراپ قاچتى. ئوغلىنىڭ بۇ شەرمەندە ھالىنى كۆرگەن بولۇنبەگ، بارلىق سىپاھلارنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈشىنى ئاكا ـ ئۇكا ئىلىكخانلاردىن سوراپ پەرمان چۈشۈردى. نەچچە ئون مىڭلىغان سىپاھ ھۇ-جۇمغا ئۆتتى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ لەشكەرلىرىمۇ ھۇجۇمغا ئۆتتى. قان دەريا بولۇپ ئاقتى، بالام. سۇلتان مەھ-مۇدخان يەتمىش پىلى بىلەن تۇغانخان سانىنىڭ سىپاھلىرىنى چەيلەپ، يانجىپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. بۇغرا قاراخانىنىڭ لەش-كەرلىرى ئەلى تىكىن سانىنىڭ بارگاھىغا بېسىپ كىردى. ئۇنى ئەسىر ئېلىپ، بويىنۇمدىكى تاقاقنى ئالدى، كۈيئوغۇللىرىمنى باغلاقتىن بوشاتتى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ مەن بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئۇ چەمبەرچاس باغلۇېتىلگەن بولۇن-بەگنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ: «سىز مەكتۇپ ئەۋەتىپ، بۇ

مۇناپىقنىڭ قۇتراتقۇلۇقى، ئىككى ئىنسىنىڭ قارا نىيىتىدىن مېنى ۋاقتىدا خەۋەرلەندۈرمىگەن بولسىڭىز، بىز سەمەرقەنتتە ئەمەس، ئوردۇكەنتتە كۆرۈشكەن بولاتتۇق. بەلكىم بىزنىڭ ئۇچرىشىشىمىز بۇنداق شاد ـ خۇراملىق ئىچىدە ـ بولماسلىقى مۇمكىن ئىدى» دەپ كۆڭلۈمنى بىر سۆيۈندۈردى. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىرگە تەنتەنە بىلەن شەرقتىكى كاتتا شەھەر ئەزىم سەمەرقەنتكە كىردىم. ئاۋام بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالدى.

ـــ ئەخمەت تۇغانخان سانچۇ، ئۇ تەسلىم بولدىمۇ؟ ـــ سورىدى دىققەت بىلەن تىڭشاپ ئولتۇرغان يۈسۈپ.

ـــ سەنزە بالام، بىر ئىشنىڭ يېپىدىن ـ يىڭنىسىغىچە ئاڭلىمىساڭ بولدى قىلمايسەن،ـ ھە،ـــ رەيھانىدىن كۈلۈمسىرەپ سۆزىنى داۋام قىلدى،ـــ ئەخمەت تۇغانخاننىڭ ئازغىنا ئادەملىرى بىلەن قىزىلقۇم چۆللۈكىگە قاچقانلىقىنى ئادامتوغرىلىدىن ئاڭلىدىم. ئۇ ئۆز سپاھلىرى بىلەن ئەخمەت تۇغانخانىنى يېرىم كۈنگىچە ئارقىسىدىن قوغلاپ قۇم بارخانلىرىنىڭ كەينىگە ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتىپتۇ.

ـــ كېيىن ئەخمەت تۇغانخان سانىدىن دېرەك بولمىدىمۇ، سىلەر ئۇنى ئىزدىمىدىڭلارمۇ؟ـــ يۈسۈپ قانائەتلەنمىگەندەك يەنە سورىدى.

ـــ دېرەك بولمىدى، بالام. قىزىلقۇم چۆللۈكى ئەجەل چۆللۈكى دەپ ئاتىلىدىغان چەكسىز قۇملۇق. بۇ قۇملۇققا كىرىپ قالغان ئادەمنىڭ ساق قايتىپ چىققانلىرى ناھايىتى ئاز، كۆپىنچىسى ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىراپ ئۆلۈپ، قاغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بولۇپ كېتىدىكەن.

ـــ بوزاغۇ تۇتۇلغاندۇ، ئابا. ئۇ مەلئۇننى قانداق جازاغا تارتماقچى بولۇۋاتسىلەر؟ـــ ئايتمىشنىڭ بۇ سوئالى ھەممەيلەننىڭ دىققىتىنى تارتتى.

ـــ بوزاغۇ تۇتۇلمىدى، قىزىم. ئۇ ئىبلىس جەڭ مەيدانىدا

سۇلايمان ئارسلانخاندىن زەربە يەپ قاچقاندىن بۇيان بىزگە قارىسىنى كۆرسەتمىدى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئىچىدىمۇ جەستى كۆرۈنمىدى. قارىغاندا، سەلجۇقلار ئېلىگە قاچقاندەك قىلىدۇ، بالىلىرىم. سىلەر ئەڭ قىزىقىدىغان يەنە بىر كىشى توغرۇلۇق سورىمىدىڭلارغۇ؟

— ئۇ كىم، ئابا؟— يۈسۈپ رەيھاندىنغا يېقىن سۈرۈلۈپ ئۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويدى.

— بولۇنبەگ، ئوغلۇم.

— ھە، بۇ مۇناپىق تۇتۇلغانىدىغۇ، قېچىپ كەتمەكەندۇ؟

— ياق، قېچىپ كېتەلمىدى، بالام. قۇزئوردۇغا ئېلىپ كەلدۇق، مەشەدە جازاغا تارتىلىدۇ.

— قانداق جازاغا تارتىلىدىكەن، ئابا؟

— مەلىكۇل مەشرىق دارغا ئېسىش توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈردى، ئوغلۇم.

— قۇۋۇ تۈلكە ئاخىر قۇيرۇقىدىن ئىلىنىپتۇ — دە. ھەممە ئاسىي، قارا دىللارنىڭ ئاقىۋىتى شۇنداق بولىدۇ.

— توغرا دېدىڭ، بۇغرام،— بابايتىن گەپكە ئارىلاشماي سەما بولۇپ ئولتۇرغان بەگتۆمۈر ئاقارغان ساقاللىرىنى سىيپاپ بېشىنى لىڭشىتتى،— ئاسىيلارنىڭ ئۆمرى كوتا بولىدۇ، تەقدىرى ئەزەلدىن شۇنداق.

— ئەجەب ئوبدان بولۇپتۇ. ئۇ مەلئۇننى قىلىچ بىلەن چېپىۋەتكەن ياكى نەيزە سانجىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسا، بىز كۆرەلمەي ئارماندا قالاتتۇق. ئەمدى ئۇنىڭ جازا مەيدانىدىكى بىچارە قىياپىتىنى كۆرۈپ پۇخادىن چىقىدىغان بولدۇق. قەبىلەر ئارا زىددىيەت سېلىپ، قىلمىغان شۇملۇقلىرى قالمىغانىدى، ئەمدى جازاسىنى تارتسۇن،— زەمۇران ئانا توغرا دېدىڭمۇ دېگەندەك قىلىپ رەيھاندىنغا قاراپ قويۇپ، يۈسۈپنىڭ بېشىنى

سلاپ قويدى.

ـــ بوزاغۇ تۈتۈلغان بولسا، ئاتا ـ بالا ئىككى ئىبلىسنى تەڭلا چالما ـ كېسەك قىلغان بولساق، كۆڭلىمىز تەسكىن تاپاتتى. بوزاغۇنىڭ قېچىپ كەتكىنى يامان بولۇپتۇ،ـــ دەپ قىزلىرىنىڭ ئارىسىدا ئولتۇرغان يابىرا سۆز قىستۇردى.

ـــ ئابا، خاتىرجەم بولغىن. چوڭ تادان تۈلكە قۇيرۇقىدىن ئىلىنىدىمۇ، بولدى. قالغان تۈلكىلەرمۇ قۇيرۇقىدىن ئىلىنىماي قالمايدۇ، بۇ تارىخىي ھەقىقەت،ـــ يۈسۈپنىڭ بۇ سۆزى ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىنى تىندۇردى.

ـــ بۇغرا قاراخان دۆلەت ئەربابلىرى ۋە بارلىق سپاھلارغا جەڭدە قولغا كەلتۈرگەن ئولجا ـ غەنىيمەتنى تارقىتىپ بېرىدۇ. بالاساغۇن، سەمەرقەنت ئىلىكخانلىرىنى تەينىلەيدۇ. قاراخانىلار مەملىكىتى ئەمدى روناق تاپىدۇ، باللىرىم،ـــ دېدى رەھبانىدىن. ئۇنىڭ خۇشخۇي چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇراتتى. ئۇ ھەممىنى داستىخانغا كەلتۈرۈلگەن پولۇغا تەكلىپ قىلىپ، يۈسۈپكە قاراپ،ـــ يەنە سوئالىڭ بارمۇ، ئوغلۇم،ـــ دەپ سورىدى.

ـــ ھايات ئادەمنىڭ بىلگىنىدىن بىلمىگىنى ھامان كۆپ بولىدۇ، ئابا. مېنىڭ سوراپ بىلىدىغانلىرىم تېخى كۆپ.

يۈسۈپنىڭ سۆزى ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈۋەتتى.

ئەتىسى مەلىكۈل مەشرىقىنىڭ ئەمرى بىلەن سۈباشىلار بارلىق سپاھلارغا ئىنئام تارقىتىپ بەردى، ھەربىر نۆكەرگە بىردىن تىللا، بىر تونلۇق بەقەسەم تەگدى. يۈسۈپ قادىرخان ئۆز قولى بىلەن رەبھانىدىنغا تون كىيدۈرۈپ، ئات مىندۈردى. ئۇ پەرمان چۈشۈرۈپ، ئۇدمىش، بويانقار، ئادار، يارۇقلارغا ئالىپ ئۇنۋاننى بەردى، خىلئەت تەقدىم قىلدى. ئارقىدىن شەيخۇلئىسلامنىڭ ھۆكمى بويىچە، بولۇنبەگ جازا مەيدانىدا دارغا ئېسىلدى. ئۇنىڭ ھىيلە ـ مىكىر بىلەن تولغان بېشى سىرتماق

ئۇستىدە گىلدىگۈشۈپ قالدى...

مەلىكۇل مەشرىق كەچتە بەگ تەرىكسى ئۆتكۈزدى. بۇ ۋاقىتقىچە ئۆتكۈزۈلگەن بەگ تەرىكسىنىڭ ھېچقايسىسى بۇنداق ھەشەمەتلىك، دەبدەبىلىك بولمىغاندى. بۇ زىياپەتنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇ بولدىكى، بۇغرا قاراخان شاراب ئىچمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىدىشچى باشى شاراب ئورنىغا ئانار شەربىتى قۇيۇپ بەردى. رەيھانىدىن يېرىم كېچىگە يېقىن بەگ تەرىكسىدىن يېنىپ ئۆيگە كەلدى. بۇرۇنقىدەكلا ئىشىك ئالدىدا ئۇنى يۈسۈپ كۈتۈۋالدى. ياروق ئاتلارنى يېتىلەپ كەتتى.

— تېخىچە ئۇخلىمىدىڭمۇ، بالام؟ — دېدى رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭ ئىككى قولىدىن تۇتۇپ.

— ئاباممۇ ئۇخلىمىدى، ئاتا. مەنمۇ يولۇڭغا قاراپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ تۇردۇم.

— جازا مەيدانغا بارمىدىڭلارمۇ، بالام؟

— باردۇق. مۇدەررىسلەر ئىبرەت ئېلىپ كېلىڭلار، دەپ ھەممە تالىپلارنى ئېلىپ باردى، — يۈسۈپ جاۋاب بەرگەچ، ئاتىسىغا ياندىشىپ غازاڭ بولغان گۈللۈكنى ئايلىنىپ ئۆتتى.

— بولۇنبەگ دار ئالدىدا ئۆزىنى قانداقراق تۇتتى، بالام؟

«بىر قوشۇق قېنىمدىن كېچىڭلار» دەپ تىزلىنىپ تۇرۇۋالدى. جاللاتلار سۆرىگەنچە دار ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ بوينىغا سىرتماق سالدى. ھەممە ئادەم ئۇنىڭغا لەنەت ئوقۇدى. ھېچكىم ئىچ ئاغرىتمىدى. جازا مەيدانغا بارماپسەن — ھە، ئاتا؟

رەيھانىدىن ئۆيدىن چىقىپ ئالدىغا كېلىۋاتقان يابىراغا كۆز سېلىپ جاۋاب بەردى:

— بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالغان رەقىبىمگە ئۆزۈمنى كۆرسەتكۈم كەلمىدى. يېڭىلگەن دۈشمەن ئالدىدا كۆرەڭلەش مەردنىڭ ئىشى ئەمەس، ئوغلۇم.

— بىلدىم، ئابا. سەن ناھايىتى مەردانە ئىكەنسەن.

سېنىك بۇ پەزىلىتىڭنى ئۇلكە قىلىمەن.
— سەنزە ئوغلۇم...— رەيھانىدىن ئۇنىك يەلكىسىگە قاقتى. دېدەك ئېلىپ كەلگەن بىر ئاپتۇۋا سۇدا يۈز ـ قولىنى يۇدى. پېشايۋان تۇۋرۇكلىرىگە ئېسىلغان قەندەللەردە شام يېنىپ تۇراتتى، ھويلا سەيناسى غۇۋا يورۇق ئىدى. تېخى مۇز تۇتمەغان كۆلدىكى ئاينىك شولىسى ئالتۇن ئورغاقتەك پارىلدايتتى. رەيھانىدىن ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۇپ، يانبىرا سۇنۇپ بەرگەن لۆڭگىدە قول ـ يۈزلىرىنى ئېرتتى، ئاندىن ئۆزىگە مېھرى بىلەن قاراپ تۇرغان يۈسۈپنىك قولىدىن تارتتى.
— يۈر بالام، خانامغا كىر. ساڭا ئېيتىدىغان يەنە بىر خۇش خەۋەر بار.
يۈسۈپ ئاتا ـ ئانىسىنىك ئازادە خانىسىغا كىرىپ كۆرپە ئۈستىگە يۈكۈندى.
— سېنى مەلىكۇل مەشرەپنىك كۆرگۈسى بار ئىكەن. ئەتە ئۇنىك ئالدىغا سالامغا ئېلىپ بارىمەن. ئۇ يەردە بۆرەتىكىنىمۇ كۆرىسەن،— دېدى رەيھانىدىن يانبىرا سۇنغان كۈمۈش جامدىكى چاينى قولىغا ئېلىپ.
— بۆرەتىكىنىنى؟!— يۈسۈپ ئويلاپ بىردىنلا ئېسىگە ئالدى،— ھە، ھېلىقى مەلىكە ئانام گېپىنى قىلىپ بەرگەن بۆرەتىكىنىمۇ، ئۇ قۇزغۇنىدۇغا كەپتىمۇ؟
— ھەئە، بالام. ئاشۇ ئالتۇن تارىم مەلىكە ئادىرا سۆزلەپ بەرگەن بۆرەتىكىن قۇزغۇنىدۇغا كەلدى. ئۇنى بۇغرا قاراخان ئاكىسى بىلەن سەمەرقەنتكە ئېلىپ بارغانىكەن. جەڭگە قاتناشتى. بۇ توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرمىگىنىمنى قارا. ئۆزى بالا بولسىمۇ، يادىن ئوق ئۇزۇش، نەيزە سانجىش، قىلىچۇازلىق، ئۇمۇت ئۇرۇش جەھەتلەردە كامالەتكە يېتىپتۇ. قورقۇمسىز، ئالىپ تىكىن بولۇپ يېتىلىپتۇ. سەندىن ئىككى ـ ئۈچ ياشلا چوڭ بولغىنىغا قارىماي، شۇنداق چېچەن، شۇنداق غەيرەتلىك.

ـــ ئاتا، خۇدا بۇيرۇسا، ئەتە سەن بىلەن بىرىپ مەلىكۈل مەشرىقتە سالام بېرىمەن. بۆرەتىكىن بىلەن كۆرۈشمەن، تامىر بولۇپ قالساق ئەجەب ئەمەس،ـــ دېدى يۇسۇپ ۋە ئاتا ـ ئانىسىغا خوش ئېيتىپ ئۆز خانىسىغا چىقتى.

ئۇ راسلاپ قويۇلغان ئورۇندا يانتۇ بولۇپ دېرىزىگە قاراپ ياتتى. ئۇزۇنغىچە، بۇغرا قاراخانىنىڭ كىتاب ۋە خەنجەر سۆزۈغا قىلغانلىقىنى، بۇ قېتىم كۆرۈشكەندە نېمە سۆزۈغا قىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئۇخلىيالمىدى. بۆرەتىكىنىنىڭ سەرگۈزەشتلىرىمۇ خىيالىغا كېلىۋېلىپ، تاڭ ئېتىشقا يېقىن ئۇخلاپ قالدى. چۈشىدە بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان ئۇنىڭغا ھېچنېمە سۆزۈغا قىلمىغان. ـمىش. بۆرەتىكىن قىلىچ يالىڭاچلاپ ئۇنى چاپماقچى بولۇۋاتقان. ـمىش...

مەسئۇل مۇھەررىرى: سۇلتان ھاشىم
مەسئۇل كوررېكتورى: ۋەلى زەيدىن

يۇسۇپ خاس ھاجىپ

(تارىخىي رومان)
بىرىنچى قىسىم (1)
ئاپتورى: ھاجى مىرزاھىد كېرىمى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭدىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئىچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 13.5
2002 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
2002 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 5000 — 1
ISBN7—228—06340—6/I. 2327
باھاسى: 23.00 يۈەن
بۇ كىتابنىڭ بېسىپ تارقىتىش ھوقۇقى بىزدە. رۇخسەتسىز ئوغرىلىقچە
باسقانلارنىڭ قانۇنىي جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلىدۇ.
پاش قىلىش تېلېفونى: 2881874—0991